

geschiedenis van de vrouwentoekomst

FEMINISTIESE UITGEVERIJ DE BONTE WAS

Tekst: Anneke van Baalen, Marijke Ekelschot
Illustraties en omslag: Roos de Lange

Boekverzorging: Ada Stroeve

Productie en verspreiding: feministiese uitgeverij De Bonte Was, Postbus 10222,
Amsterdam: Anneke van Baalen, Marijke Ekelschot, Marieke Griffijn, Lucy Kok,
Frederike van Leeuwen, Olga kusáková, Roswitha Pudlat, Marga van Rijen.

Steun: Corrie van Dijk

© Copyright: feministiese uitgeverij De Bonte Was en Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot.
Amsterdam 1980
ISBN 9070268124

INHOUDSOPGAVE

Inleiding 8

Hoofdstuk 1: de eerste vrouwenbewegingen

- De vrouwen van de Franse revolutie 10
- Burgers en arbeiders 11
- De arbeidsters: onderdrukking en verzet 11
- De vrouwen uit de burgerij 13
- Liefdadigheid en sociale hervormingen 15
- De vrouwen van de anti-slavernijbeweging in Amerika 16
- Het begin van de vrouwenbeweging in Nederland 18
- Het gemeenschappelijke van alle vrouwen uit de beweging 20
- Belemmeringen en verschillen 21
- Van vrouwenbeweging tot damesbeweging 22
- Politieke economie en revolutie 23
- Klassenstrijd en algemeen kiesrecht: het verraad van de damesbeweging 24
- Deftige en ondeftige dames en het eind van de vrouwenkiesrechtbeweging 25
- Van arbeidster tot huisvrouw 26
- Samenvatting 28
- Verder lezen 29

Hoofdstuk 2: het ontstaan van menselijke samenlevingen

- Verschillende opvattingen 30
- Zoogdieren 31
- Chimpansees: sociale omgang als levensnoodzaak: een schijn van menselijkheid 32
- Chimpansees: seksueel gedrag: mannelijk vertoon en vrouwelijk initiatief 34
- Van dieren tot mensen: uit de bomen naar de vlakte 35
- Van instinktief tot cultureel handelen 36
- De ramapiteca 36
- Het verdelen van voedsel 36
- De organisatie van de eerste menselijke groepen: verwantschapssystemen 37
- De verwantschap met de natuur: voedseltaboes 38
- Sekstaboes: de onvolledige vermenselijking van het mannelijk gedrag 39
- De moeders-dochters-clan nauwkeuriger bekeken. De vorming van stammen en volken 40
- Stenen werktuigen en drijfjachten. De homo erecta 41
- De trek naar het noorden. Het vuur 42
- Gereedschappen. Kunst en taal 43
- Van homo erecta via neandertalster naar homo sapiens 44
- Jacht en broederschap 44
- Verzamelen en jagen: vrouwenwerk en mannenspel 45
- Moderne mensen: vanaf 30.000 v. chr. 46
- Verder lezen 48

Hoofdstuk 3: de vrouwen vinden de landbouw uit: de neolitische revolutie

- De vrouwenclans en hun werk 51
- De 'godinnen' van de vrouwenclans: de vernieuwing van het leven 51
- Vrouwelijke ambachten en magie 52
- Mannen in de vroege landbouwkulturen 53
- Tropiese tuinbouw: de roof van het vrouwegeheim 54
- Graanlandbouw in een droog klimaat: de Pueblo-Indianen 55
- Mannenbezigheden in prehistorische landbouwkulturen 56
- Feesten en internationale betrekkingen 57
- Giften en handel 58

Mannenspecialisaties 1: godsdienst	58
Mannenspecialisaties 2: mijnbouw, handel, vervoer, ambacht	59
Mannenspecialisaties 3: metaalbewerking	60
Veranderingen in landbouwkulturen: het begin van huwelijk en individualisering	61
De heilige bruiloft	62
Van levenskracht naar moederschap	63
De ploeg: nieuwe mannenspecialisaties in de landbouw	63
Vergaderingen en raden	64
Samenvatting: de afsplitsing van de mannenspecialisaties van het vrouwenwerk	64
Verder lezen	66
Hoofdstuk 4: heerschappij: stedelijke priesters en patriarchale nomaden	
Van mannenspecialisaties naar klassenmaatschappij; van dorp naar stad	67
De patriarchale herders: het bezit van vee, slaven en vrouwen	68
Koophuwelijk en vaderschap	69
Huwelijk en verkrachting	70
Legeraanvoerders, helden en koningen	71
Nieuwe vormen van landbouw en nieuwe mannenspecialisaties: de waterbeheersing en de staat	72
Oorlog en imperialisme	73
De grote oosterse rijken: Babylonië, Assyrië, Egypte	74
Verschillen tussen vrouwen	75
Verdere veranderingen in de stedelijke koninkrijken: van moederschap tot halverwege het vaderschap	76
De wrede goden	76
Bloei en verval van de stedelijke koninkrijken	77
De verbroekeling van de mannelijke bestuursorganisatie	78
Verder lezen	79
Hoofdstuk 5: de klassieke beschavingen	
Kreta: zeeroverij en zeehandel	80
Het vasteland van Griekenland. De patriarchale invasie	80
Privé-eigendom van de grond, geld, slavernij en de opbouw van de stadsstaat	81
Athene	83
De vrouwen in Athene	84
Seksuele banden tussen mannen onderling	85
De strijd van de Griekse mannen met de vrouwen	85
De strijd van het patriërchaat tegen de vrouwenclans: het Griekse drama	87
Vrouwenonderdrukking en seksueel geweld	88
Vrouwenverzet	89
De ontwikkeling van het mannelijke abstracte denken: filosofie en natuurwetenschap	90
Idealisme en materialisme	91
De beperktheid van de Griekse uitbuitingsmogelijkheden: het verschil tussen slaven en vrije arbeiders	93
De wereldrijken: het Helleense en het Romeinse rijk	94
Rome	95
Ontwikkeling van onpersoonlijke banden: het rechts- en staatssysteem	96
Burgerlijk recht	97
De veroveringen: het slavensysteem	98
De vrouwen in het Romeinse rijk	99
Van republiek naar keizerrijk: oorlogen en burgeroorlogen; brood en spelen	100
De ondergang van het Romeinse rijk	89
Van slavernij naar horigheid: de vrouwenarbeid terug in de landbouw	100
De Germanen	101
Nieuwe ontwikkelingen in West-Europa: de combinatie van Romeinse en Germaanse	
Inhoudsopgave	

overheersingsvormen 102
Samenvatting: Romeinse mannenorganisaties 104
Het verleden van het christendom: het unieke patriarchaat van de stammen Israëls 105
De christelijke kerk als mannenorganisatie 108
Christendom en keizerlijke macht: vorming van onderdanen 108
Kerk en seksualiteit: doorgeslagen vrouwenhaat 109
Verder lezen 111

Hoofdstuk 6: de middeleeuwen

De donkere eeuwen: de opbouw van leenstelsel en horigheid 500-900 112
De taaheid van de oude levenswijzen op het land: banden tussen vrouwen 113
De uitbuiting van de boerenbevolking: horigheid en herendiensten; vrouwenwerk en welvaartsstijging 113
Het leenstelsel 115
De middeleeuwen: de feodale tijd 1000-1450 116
Zeeroverij en zeehandel: Vikingen en Venetianen. De kruistochten 116
De tweede patriarchale wereldgodsdienst: de islam 117
De middeleeuwse stedelijke revolutie: zijde en wol 1100-1300 118
De westerse steden: gilden en gemeenten: nieuwe broederschappen 120
Handels- en ambachtsgilden 121
Vrouwenarbeid op het platteland 122
Vrouwenambachten in de steden 123
Mannengildes en ambachtsvrouwen 123
De groei van nieuwe mannennetwerken. Ruil, geld, krediet, kapitaal in de steden 1100-1450 124
De adel en de geldeconomie: groeiende behoeften en strijd om nieuwe inkomstenbronnen 126
Huwelijk en hoofse liefde 126
De kerk: centralisatie, canoniek recht, de inquisitie 127
Vervolg van joden en ketters 128
Disciplineren van vrouwen door de kerk: huwelijksrecht en Mariaverering 129
De disciplineren van de burgervrouwen 130
Het platteland vanaf de veertiende eeuw: klasseverschillen en verzet, stadslucht en geldpachten 131
De geldeconomie op het platteland: het begin van de uitstoting van vrouwen 132
Heerschappijverhoudingen in de steden vanaf de veertiende eeuw: gildearbeid en loonarbeid. Uitstoting van vrouwen uit de ambachten 133
De klassestrijd in de stad en op het land vanaf 1300 134
De overgang naar de nieuwe tijden 135
Samenvatting 136
Verder lezen 136

Hoofdstuk 7: van feodalisme naar kapitalisme: van heerschappij naar manschappij

Vorsten op weg naar absolute macht. De vijftiende eeuw 138
De renaissance: kunsten en wetenschappen 139
Roof, moord en slavenhandel overzee; het mercantilisme 141
De burgerij: Nederland: handel, ambachtsgildes, huisindustrie, manufaktuur en werkloosheid 142
Nieuwe handelsbanden 143
Het begin van het industriële kapitalisme: Engeland: huisindustrie op grote schaal en manufaktuur in de zestiende eeuw 144
De textielwerktuigen 145
Massaproductie en verbetering van produktietechnieken: de eerste industriële revolutie 145
Het vasteland van West-Europa van 1450 tot 1650: gevecht om de macht. Het protestantisme 147

Calvinisme en geld 148
Katholieke wereldheerschappij beëindigd. De tachtigjarige oorlog en de Armada 149
De katholieke kerk herstelt zich: de contra-reformatie 150
De veranderingen van het plattelandsleven op het vasteland van
West-Europa: modernisering en stagnatie 150
De heksenvervolgingen 152
Absolutisme en Verlichting 155
Verlichting en opvoeding: de ontdekking van Het Kind: zonen en dochters 156
De ontdekking van De Moeder 158
Verder lezen 159

Hoofdstuk 8: het kapitalisme

De industriële revolutie 160
Vrouwenwerk in manufactuur en industrie 161
Het liberalisme 163
Burgerlijke democratische overheersing: de opbouw van de rechtsstaat 165
Het nationalisme 166
Krisissen en de organisatie van het verzet van de arbeiders 167
Marx en Engels: het historische materialisme: de weg naar de socialistische revolutie 168
De socialistische beweging in de praktijk 169
Waar zijn de vrouwen gebleven? 170
Vrouwen in de marxistische theorie 171
De eensgezindheid van de mannen uit de verschillende klassen 172
Verder lezen 173

Hoofdstuk 9: verzorgingsstaat, monopoliekapitalisme en fascisme

Het begin van verzorgingsstaat en manschappij 175
Gezondheidszorg: het voorbeeld van Florence Nightingale 176
Onderwijs 178
Reformisme in de politieke strijd 179
Nieuwe hiërarchieën binnen het kapitaal: monopolies en trusts 179
De naamloze vennootschap; dochter- en houdermaatschappijen 180
Nieuwe hiërarchieën op het werk: lopende band en kraagjesproletariaat 181
Imperialisme en oorlog 182
De Russische revolutie 183
De vrouwen na de Russische revolutie 185
Kapitalisme tussen de wereldoorlogen: van welvaart en democratie naar crisis
en fascisme 186
Fascisme en nationaal-socialisme 188
De grote crisis 189
De crisis in Nederland: konfessionelen aan de macht: de heerschappij van recht,
orde en gezinshoofd 190
De crisis in Duitsland: de nazi's 191
De tweede wereldoorlog 192
Vrouwen en fascisme 193
Verder lezen 195

Hoofdstuk 10: monopoliekapitalistische samenlevingen in koude oorlog met het kom- munisme; de harmoniese manschappij 196

De wederopbouw van het kapitalisme en de machteloosheid van links 197
Het kapitalistische leven in de vijftiger jaren: het harmoniemodel en de angst 198
Vrouwelijke harmonie in de vijftiger jaren: het misverstand vrouw 199
Het stalen geraamte van de harmonie: het werk 201
De politiek 202
Techniek en wetenschap als ideologie 203
De bureaucratieën 204

De verzorgingsstaat en het harmoniese gezin: manschappelijke dwang tot huishoudelijke verzorging 205

De wetenschappelijke begeleiding van middenklasse-moeders 206

Het moderne huwelijk 209

De deskundigen en de zieke huisvrouw 210

Het gedeeltelijk betaalde werk van vrouwen in de vijftiger jaren 211

Voedsterschap en monsterschap 213

Stemmen van protest in de vijftiger jaren 214

De tweede sekse 215

Verder lezen 216

Hoofdstuk 11: de zestiger jaren en de tweede feministiese golf

De manschappij in de zestiger jaren: stijgende welvaart en krapte op de arbeidsmarkt 217

Uitbouw van de verzorgingsstaat 218

De beweging van de zestiger jaren 219

Het begin van de tweede feministiese golf in Nederland: MVM en Dolle Mina 221

De resultaten van MVM en Dolle Mina: nog meer frustratie 223

Het radikaal.feminisme: bewustwording en revolutie 224

Klasseproblemen in de praatgroepbeweging 226

Het recht op seksualiteit 227

Homoseksualiteit 228

De nieuwe organisatievormen en het zusterschap 229

Vrouwenactieprojecten 230

De behoefte aan therapie 231

Verder lezen 232

Hoofdstuk 12: de laatste trends in manschappij en vrouwenbeweging

De democratiseringsbeweging: modernisering van de burokratie 233

De seksuele revolutie 234

De therapie-industrie 236

De emotioneel-erotiese revolutie 238

De opvoeding van de vrouwen uit de lagere klassen: het maatschappelijk werk 239

Het vormingswerk: werken met vrouwen 240

Nog meer 'vrouwenwerk': moedermavo's en open school 241

De overkoepeling van het 'vrouwenwerk': de emancipatie-kommissie 241

De crisis van de verzorgingsstaat 242

Uitstoting van vrouwen uit het betaalde werk 243

Mannen in de verzorgende beroepen 243

Van verzorging naar technokratie 244

Het onbetaalde verzorgen: de vrijwilligster 246

Gelijke ontwikkelingen in andere vrouwenberoepen 247

Het uitzendburo 247

Onbetaalde vrouwenarbeid: de wegwerpvrouw 248

Vrouwenhaat en nieuwe vrouwelijkheid 249

De bevrijde natuurlijke moeder 250

Betaald vaderschap 251

De vrouwen zonder hogere opleiding 251

De internationale vrouwenstrijd 252

Samenvatting 252

Konklusie 254

Verder lezen 255

Boekenlijst 260

INLEIDING

Vrouwen mogen tegenwoordig klagen over alles waarvan ze last hebben. Over moederschap, onbetaald werk, menopauze, gebrek aan kresjes, abortusverboden, porno, verkrachting, mishandeling, de pil en over het gebrek aan mannen die op de kinderen passen en boodschappen doen. Vrouwen mogen tegenwoordig zeggen wat ze dan wel willen: betaald werk, vrije abortus, goede voorbehoedmiddelen, kinderen in kresjes, vrede in plaats van atoomwapens, miljeuvriendelijke fabrieken, een vrije derde wereld, en aardige en verzorgende mannen. Veel vrouwen zijn actief bezig om de problemen aan te pakken en steeds meer vrouwen zijn er van overtuigd dat dat ook nodig is.

Maar ondertussen is er nog niet erg veel veranderd. Integendeel zelfs. De vrouwenwerkloosheid neemt toe, de kernbewapening, de miljeuvervuiling, het politiegeweld, de betutteling door de overheid; kresjes komen er niet bij, wel onbetaald 'vrijwilligerswerk'. Vrouwen draaien nog steeds voor de kinderen op en aardige, verzorgende mannen zijn zeldzamer dan vissen op fietsen.

Het is om moedeloos van te worden. Veel vrouwen vragen zich dan ook af of er eigenlijk wel iets kan veranderen. Ze hoeven immers de krant maar open te slaan, de televisie aan te zetten, of er blijken wéér andere mensen te zijn, die nog hongeriger, uitgebuit of onderdrukt zijn dan de groepen van gisteren. Al dat geweld, al die ellende waar je niets aan kunt doen. Veel vrouwen proberen te redden wat er te redden valt, door in hun eigen omgeving aardig, behulpzaam, vriendelijk te zijn. Ze gaan koffiedrinken bij de oude buurvrouw, laten hun kinderen onbepaald vriendinnetjes en vriendjes meenemen, luisteren nog bezorgd naar de verhalen van hun man, die uit zijn werk komt. Maar of ze nu voor tien, twintig of dertig mensen aardig en verzorgend zijn, al gauw krijgen ze het gevoel dat ze 'dweilen met de kraan open'; dat wát ze ook doen, er niet écht iets verandert. En op een gegeven moment weten ze ook niet meer waar ze het vandaan moeten halen; ze voelen zich leeg, moedeloos en machteloos. Vrouwen hebben geen macht; ze roeien met de riemen die ze hebben op dat stukje levensterrein dat voor haar weggelegd is: de verantwoordelijkheid voor de verzorging van mannen en kinderen.

Veel vrouwen willen ook eigenlijk geen macht. Ze lijden zo onder de macht van anderen, dat ze zich er maar liever verre van houden. Ze voelen zich dan weliswaar machteloos, maar tegelijkertijd ook beter dan de onderdrukkers en uitbuiters. Aan haar zal het niet liggen als de kernoorlog uitbreekt. En er zijn ook best wel mannen die willen bevestigen dat vrouwen eigenlijk beter, verantwoordelijker, menselijker zijn dan mannen.

Nu is het ook heel moeilijk om macht te willen hebben, als je eraan gewend geraakt bent dat dat voor jou niet weggelegd is. Net zoals de toestand in de wereld, lijkt de machteloosheid van vrouwen onveranderbaar, een soort natuurwet. Hormonen, chromosomen, baarmoeders, hersenen, spieren, de ziel, het gevoel, god - ze worden allemaal gebruikt als argumenten om vrouwen ervan te overtuigen dat hun machteloosheid hun natuurlijke bestemming is, zodat ze zich zullen neerleggen bij hun eigen 'natuur', sterker nog, dat ze er zelf voor zullen 'kiezen'.

De vraag is natuurlijk of vrouwen - als ze geen macht hebben - wel iets te 'kiezen' hebben. Of het gewoon niet anders kan dan dat zij uitvoeren - min of meer morrend - wat mannen van haar verlangen en vereisen. En of het niet een soort zelfbescherming is om er zelf maar voor te 'kiezen', omdat dat je een heleboel geweld en dwang bespaart. En dat de troost die je daarvoor aan jezelf geeft, is dat je in ieder geval beter bent dan al die onderdrukkers en uitbuiters.

Als wij dachten dat vrouwen niets te kiezen hadden, dan zou dit een boek worden vol met tips over kinderverzorging, vrijwilligerswerk, 'hoe vang ik mijn man op in en buiten bed'; wij zouden dan propaganda maken voor borstvoeding, omdat dat zo'n tijdrovende bezigheid is maar toch iets gezelligs heeft. We zouden lijsten recepten geven voor nóg verantwoord

voeding, die toch lekker is en er aantrekkelijk uitziet. Dan zouden we vertellen dat betaald werk vreselijk is en dat vrouwen juist blij moeten zijn dat ze dat niet hoeven. Misschien zouden we dan nog een stapje verder gaan en zeggen dat vrouwen ook alleen of met elkaar best kinderen kunnen opvoeden en dat ze voor de gezelligheid misschien wel een vriendin erbij moeten nemen. Kortom, we zouden vrouwen dan helpen met een moderne aanpak van hun ouderwetse taken.

Dat doen we dus niet. Wij geloven dat vrouwen wél iets anders kunnen kiezen; dat vrouwen wél macht kunnen veroveren en de samenleving kunnen veranderen.

Dit boek hebben we geschreven om te laten zien dat de samenleving veranderbaar is; dat de geschiedenis van de mensheid een geschiedenis is van veranderingen. Veranderingen waarin vrouwen een belangrijke rol hebben gespeeld. Wij hebben dit boek 'Geschiedenis van de vrouwentoekomst' genoemd, omdat wij geloven dat de bestudering van de veranderlijkheid, de bewegelijkheid van de geschiedenis, inzichten verschaft voor de aanpak van het heden, en daarom de toekomst. Wij hopen dat vrouwen - door haar eigen geschiedenis te ontdekken - de wil om die geschiedenis te beïnvloeden, de wens 'om haar schouder onder het wiel van de geschiedenis te zetten' terug veroveren.

We leven nu in de tijd van de tweede, grote, historische, vrouwenbeweging. Eerst willen we kijken wat onze zusters van de 'eerste golf' deden; waartegen zij zich verzetten, wat ze wel en niet voor elkaar konden krijgen en waarom.

Om een antwoord op dit waarom te krijgen, gaan we vervolgens terug naar het ontstaan van de mensheid: het ontstaan van de samenwerking tussen vrouwen bij het verzamelen en verdelen van het voedsel. Een gedeelde verantwoordelijkheid, die na miljoenen jaren zou leiden tot de ontwikkeling van de landbouw. We zullen dan ook laten zien hoe de mannen hun overbodigheid op den duur omzetten in onderlinge strijd en eensgezindheid. Een strijd om de verdeling van de macht en de rijkdommen, die naast niet aflatende oorlogen ook allerlei bruikbare ontdekkingen en uitvindingen opleverde; een strijd die vanaf 6000 voor Chr. onverminderd voortduurt. En tegelijkertijd een eensgezindheid die er toe geleid heeft dat op dit moment over de hele wereld de vrouwen tweederde van al het werk doen, één tiende van het inkomen hebben en minder dan één honderdste van alle rijkdommen bezitten.

Tot slot komen we dan bij de vrouwenbeweging van nu; hoe zij enerzijds een invulling is van de wensen die mannen ten aanzien van vrouwen, sinds de zestiger jaren zijn gaan formuleren; maar hoe zij anderzijds 'het onbehagen bij de vrouw' steeds duidelijker onder woorden is gaan brengen, en inmiddels zoveel vrouwen bereikt heeft, dat de tijd gekomen is om nieuwe aktievormen te ontwikkelen en de massale strijd tegen de onderdrukking te beginnen.

Hoofdstuk 1 de eerste vrouwenbewegingen

Er zijn altijd vrouwen geweest die zich, op hun eentje of met elkaar, verzet hebben tegen de manier waarop ze behandeld werden. Langzaam maar zeker wordt steeds meer bekend van allerlei vormen van verzet door de eeuwen heen, doordat steeds meer vrouwen op zoek gaan naar wat er in de geschiedenis allemaal gebeurd is.

Op school hebben we geleerd dat de moderne geschiedenis begonnen is met de Franse revolutie. We leerden dat de leuze 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap' was, dat er een gevangenis bestormd werd op 14 juli 1789 en dat de macht van de koning en de adel werd gebroken. Wat we op school niet leerden was dat vrouwen een belangrijke rol gespeeld hebben bij die revolutie, en dat in diezelfde tijd de eerste grote vrouwenbeweging ontstond, n.l. de beweging die we nu de eerste golf noemen.

Willen we kunnen begrijpen wat onze eigen vrouwenbeweging, die begonnen is in de jaren zestig, aan mogelijkheden in zich heeft, dan moeten we misschien eerst maar eens gaan kijken hoe het de vrouwen in het begin van 'de moderne tijd' vergaan is, waarom zij in opstand kwamen, waartegen en wat hun verlies en winst was.

De vrouwen van de Franse revolutie

Aan het eind van de achttiende eeuw waren in Frankrijk de onderdrukking en uitbuiting ondragelijk geworden. De hele bevolking was het erover eens dat er iets moest gebeuren om een eind te maken aan de voortdurende hongersnoden en aan de terreur door de adel en geestelijkheid, waaronder vrouwen en mannen, op het platteland en in de steden, tot de burgerij of de arbeiders behorend, vreselijk te lijden hadden. De vrouwen uit de lagere standen hadden daarbij nog hun eigen woede tegen de adellijke heren, omdat die hun als persoonlijk eigendom beschouwden, zodat er haast geen boerenvrouw was die niet ooit verkracht was.

Het is dus geen wonder dat de vrouwen, toen Frankrijk in opstand kwam tegen de hoge heren, een persoonlijk aandeel in de strijd leverden. In allerlei plaatsen vochten zij samen met de mannen. Als mannen verklede vrouwen deden mee aan de bestorming van de Bastille (de grote gevangenis in Parijs) en in hetzelfde jaar demonstreerden 4000 vrouwen voor brood.

Toen het koningschap afgeschaft was en de republiek was uitgeroepen vonden de vrouwen het volstrekt vanzelfsprekend dat zij ook de verantwoordelijkheid voor de toekomst mee zouden dragen. Zij organiseerden zich in revolutionaire clubs, die discussieerden over hoe de samenleving er uit moest zien. En toen de republiek in 1792 tegen het buitenland verdedigd moest worden, vormden de vrouwen in de provincie 154 amazonelegioenen. Maar ze kregen geen toestemming om mee te vechten. Ook de vrouwen die aandrongen op kiesrecht voor de nieuwe vergaderingen die het volk moesten gaan vertegenwoordigen (parlement), kwamen van een koude kermis thuis. En het werd steeds duidelijker dat de vrouwen te serieus hadden geloofd in de eerste twee woorden van de leuze 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap' en dat ze de inhoud van het derde woord onderschat hadden.

'Les droits de l'homme et du citoyen' heette de beroemde verklaring waarin de beginselen van de nieuwe republiek beschreven waren. Dat kon betekenen 'De rechten van de mens en van de burger en burgeres', maar ook 'De rechten van de man en van de burger'. En het laatste bleek dus de bedoeling te zijn. Dat vrouwen zo'n belangrijke rol hadden gespeeld bij de revolutie had al genoeg weerstanden bij de mannen gewekt. Steeds meer werd duidelijk dat ze nu hun oude plaats weer moesten innemen, goedschiks of kwaadschiks.

In 1791 verscheen 'De verklaring van de rechten van de vrouwen de burgeres', waarin Olympe de Gouges de eisen van allerlei vrouwen om mee te kunnen doen had samengevat.

In die verklaring eist zij voor vrouwen net zo goed onvervreembare rechten op als de mannen voor zichzelf doen: vrijheid, eigendom, veiligheid en het recht op verzet tegen onderdrukking. Zij vraagt zich af waar mannen de superioriteit vandaan halen om, terwijl ze zelf nergens iets van begrijpen, te willen kommanderen over 'een sekse die alle intellectuele mogelijkheden heeft ontvangen'. Volgens haar vormen vrouwen een onderdrukte kaste en zijn ze meer solidair en moediger dan mannen. Vrouwen moeten op alle posities worden toegelaten. Zij hebben recht op vrijheid van meningsuiting en dus ook op seksuele vrijheid. Zij zegt dat vaders ook tot het onderhoud van hun onwettige kinderen gedwongen moeten kunnen worden. En tenslotte: aan vrouwen moet hun waardigheid worden teruggegeven. Het moet afgelopen zijn met de onechtheid en veinzerij die vrouwen zich onder dwang hebben eigen gemaakt.

Dat vrouwen dit soort dingen gingen zeggen was niet de bedoeling. In hetzelfde jaar dat Olympe haar verklaring schreef werden de feministiese kranten verboden. Toen Olympe de Gouges zo onverstandig was om te protesteren tegen het onthoofden van de koning, omdat - nu het koningschap afgeschaft was - men die oude man toch wel kon laten leven, werd ze gearresteerd. Tenslotte werd ze onthoofd omdat zij een man in de staat had willen zijn (homme de l'etat) en omdat zij de deugden die haar sekse betaamden had vergeten. Dat was in 1793. In hetzelfde jaar werden de revolutionaire vrouwenklubs verboden.

Burgers en arbeiders

Zo hadden de mannen de vrouwen buiten hun nieuwe republiek gesloten. Maar al gauw bleek dat voor het gros van de mannen die vrijheid, gelijkheid en broederschap ook niet bedoeld was. Want de rijke burgers bepaalden dat alleen mannen met een vrij hoog inkomen kiesrecht kregen. Dus vielen de arme boeren, arbeiders en werkloze mannen uit de boot. In de verklaring van de rechten van de mens/man had gestaan dat iedereen recht had op eigendom, maar er brak nu een tijdperk aan waarin de verschillen in eigendom groter waren dan ooit tevoren (we komen er verderop in dit boek op terug, hoe het komt dat een maatschappij die vrijheid, gelijkheid en eigendom hele belangrijke rechten noemt, juist steeds grotere onvrijheid, ongelijkheid en armoede voortbrengt.)

In Frankrijk was er eerst een revolutie geweest voordat het nieuwe systeem van een regering door burgers ingevoerd kon worden. Andere landen in Europa namen, zonder revoluties, dit systeem over. Ook daar werden de ondernemers, de fabriekseigenaren, de grote handelaars, dus de mannen van de burgerij, de baas. En voor al die landen gold dat de meeste mensen een armoediger bestaan kregen dan ooit tevoren, en dat de rijken almaar rijker werden (Charles Dickens heeft over de verschillen tussen rijk en arm in Engeland heel leesbare boeken geschreven).

De negentiende eeuw werd een eeuw vol armoede: vieze stinkende fabriekssteden, krotwoningen, kelderwoningen, honger, ziekte, gedwongen prostitutie. Voor de minderheid van de mensen deftigheid, rijkdom, mooie grote huizen met pluche meubelen en goevernantes voor de kinderen. De engelse minister Disraëli heeft in die tijd ooit gezegd dat Engeland uit twee naties bestond, uit twee volkeren die gescheiden leven en niets van elkaar weten.

De arbeidsters: onderdrukking en verzet

Toen er in de negentiende eeuw steeds meer fabrieken kwamen betekende dat voor ontzettend veel vrouwen dat zij het thuiswerk dat zij tevoren gedaan hadden om aan de kost te komen, moesten inruilen voor fabrieksarbeid. Daarmee werd hun leven er niet lichter op. Integendeel, fabrieksarbeid zo'n twaalf tot zestien uur per dag, gekoppeld aan een huishouden, en vaak ook aan de zorg voor een aantal kinderen, was veel vrouwen te zwaar. Daarbij kwam nog dat zij voor hun arbeid altijd al minder gekregen hadden dan mannen, maar dat in deze tijd de vrouwenlonen terugliepen tot de helft en soms wel tot een kwart van de mannenlonen. De meeste vrouwen konden nauwelijks genoeg verdienen om niet te verhongeren,

ondanks werkdagen van zestien uur. Steeds meer vrouwen werden zo afhankelijk van hun vaders of hun mannen, als die al wat verdienden; of van andere mannen aan wie ze zich op het werk of op straat verkochten.

Ook tegen deze onderdrukking en uitbuiting hebben vrouwen zich natuurlijk verzet, maar helaas met weinig succes. Als ze staakten om hogere lonen, traden de werkgevers nog harder tegen ze op dan tegen mannelijke arbeiders. De vraag is zelfs of er in de vorige eeuw wel één staking door vrouwen gewonnen is. Er is nog maar weinig bekend, maar op den duur zullen we wel meer over die vrouwenstrijd gaan horen als steeds meer vrouwen in oude archieven gaan bladeren om in oude kranten en tijdschriften te lezen wat er vroeger allemaal gebeurd is. Voor Frankrijk heeft Evelyne Sullerot de geschiedenis van het verzet van de arbeidsters opgespoord, en ze heeft de meest fascinerende dingen gevonden.

Al het verzet van de Franse vrouwen van na de Franse Revolutie, dat verboden was geweest, of door teleurstelling opgegeven, werd rond de jaren dertig van de negentiende eeuw door een volgende generatie weer opgepakt. Er kwam een nieuwe golf van feministische bladen van arbeidsters die er trots op waren arbeidster te zijn. Maar tegelijkertijd verklaarden ze zich solidair met de vrouwen uit de burgerij. 'Wij die uit de rijen der proletariërs zijn voortgekomen, wij wijden ons aan de vrouwen van het volk. Wij nemen op ons om ons bestaan te wijden aan de verbetering van hun lot.' En tegen de burgervrouwen: 'Laten wij niet meer twee clans vormen, die van de vrouwen van het volk en die van de bevoorrechten; dat één belang ons moge verbinden.' Zij probeerden de economische kloof tussen de twee groepen vrouwen te overbruggen, maar ook de kloof van de moraal.

Zij legden uit dat de prostitutie niets met de moraal van de prostituees te maken had. Hun armoede was er de oorzaak van, samen met de dubbele moraal van de mannen.

Het blad waarin dit stond werd in 1834 bij de wet verboden. Suzanne Voilquin, de vrouw die het geleid had, ging naar Egypte om daar als vroedvrouw iets voor de harem vrouwen te kunnen doen. Van de vrouwen die doorgingen met het oproepen tot solidariteit was Flora Tristan een van de bekendste. Zij kende alle ellendige kanten van het vrouwenbestaan uit eigen ervaring: ze was onwettig kind, arbeidster, door haar familie gedwongen haar baas te trouwen, weggelopen toen ze haar derde kind verwachtte, door haar man het hele land door achtervolgd. Ze vluchtte naar Engeland, maakte nog een reis naar Peru en keerde later weer naar Frankrijk terug. Daar trok ze van dorp tot dorp om vrouwen toe te spreken. Ze schreef twee boeken, waarvan het eerste - nog steeds aktueel - gaat over de noodzaak om buitenlandse vrouwen goed te ontvangen, en om wederzijdse hulp te verlenen. In haar tweede boek 'Wandelingen in Londen' beschrijft ze de gruwelijke levensomstandigheden van de Engelse arbeiders en in het bijzonder die van de vrouwen. In het blad 'L'Union Ouvrière' (Arbeiderseenheid), waarvan zij redactrice was, roept zij de proletariërs op zich te verenigen. Zij zegt dat de proletariërs nu moeten gaan doen wat de burgerij in 1789 heeft gedaan: zich als klasse verenigen en organiseren.

Voor vrouwen vindt zij organisatie en solidariteit nog dringender: 'De meest onderdrukte man kan nog een ander wezen onderdrukken - zijn vrouw. Zij is de proletariër van het proletariaat.' Ook de vrouwen moeten zich als klasse opstellen, hun eigen 1789 maken.

Zij hamerde niet alleen op de economische tegenstelling maar ook op de seksuele onderdrukking van vrouwen. In mannelijke seksualiteit zit een agressieve instelling, zegt zij, zoals die van de moordenaar tegenover zijn slachtoffer. Daarom vindt zij liefde tussen mannen en vrouwen niet mogelijk; liefde voor de mensheid is de enige mogelijkheid.

In de jaren dertig waren vrouwen als Flora Tristan helaas nog een uitzondering. En de uitspraken die zij deden werden niet met gejuich ontvangen. De vrouwen op het platteland waren apaties, de arbeidsters in de steden agressief. Maar toen een tiental jaren later, in 1848, er weer een revolutionaire beweging kwam van mannen die het algemeen kiesrecht opeisten en andere arbeidsomstandigheden, ontstond er ook weer een massale vrouwenbeweging. De vrouwen eisten ook kiesrecht, ze richtten comité's voor vrouwenrechten op en revolutionaire discussieklubs. Ook verscheen het eerste dagblad voor vrouwen.

De reactie van de mannen was precies zo als de vorige keer: agressie, sarcasme over al deze vrouwenactiviteiten en tenslotte een wettelijk verbod voor vrouwen en minderjarigen om aan revolutionaire clubs deel te nemen. En er kwam natuurlijk geen kiesrecht. En zelfs de geestelijke wiens kandidatuur voor het parlement door de vrouwen was gesteund, ondersteunde het verbod op deelname aan revolutionaire clubs.

Eén vrouw, Jeanne Deroin, heeft nog geprobeerd zich kandidaat te laten stellen, maar zonder succes. Voor mannelijke arbeidskoöperaties werden miljoenen uitgetrokken. Maar het fantastische plan van de vrouwen om koöperaties op te richten waar vrouwen onder redelijke omstandigheden en tegen fatsoenlijke lonen konden werken, kreeg geen enkele steun. Toch probeerden de verschillende groepen arbeidsters, zoals de bleeksters en de linnennaaiers, van alles van de grond te krijgen. Ook de onderwijzeressen organiseerden zich (in een gemengde bond). En de vroedvrouwenbond protesteerde tegen de onrechtvaardige concurrentie van de artsen en eiste het recht voor vrouwen op om te kunnen studeren voor arts.

Jeanne Deroin stopte al haar energie in het maken van één organisatie van alle losse arbeidersbonden. Zij vond dat zo belangrijk omdat volgens haar de bevrijding van de vrouw nu eenmaal niet los te zien was van de bevrijding van de hele arbeidersklasse. Maar toen het plan van de federatie bekend werd werden de organisatoren ervan in de gevangenis gezet. Aan Jeanne Deroin is toen door de advocaat van de mannelijke organisatoren gevraagd of ze alsjeblieft niet wilde vertellen dat zij het was die dat plan van de federatie bedacht had; hun mannelijke eergevoel zou dat niet kunnen verdragen. Na enige aarzeling heeft ze toen, voor de goede zaak, maar toegestemd. De mannen kregen zware straffen. De vrouwen die eraan meegedaan hadden vrij lichte. Ze werden door de rechter wel toegesproken over vrouwelijke wandaden, zoals ongehuwd moederschap en het weigeren de naam van de echtgenoot te dragen.

De vrouwen die het verzet van 1848 gedragen hadden waren door alle tegenwerking uitgeput geraakt. Sommige emigreerden, andere stierven.

De Franse vrouwenbeweging van 1789 was een beweging waar vrouwen uit alle standen (behalve de adel natuurlijk) aan meegedaan hadden: van boerinnen tot burgerintellektuelen als Olympe de Gouges en de Nederlandse Etta Palm.

De beweging van de jaren 1830 tot 1850 was een beweging van arbeidsters. Zij vochten voor solidariteit van alle vrouwen, gelijk loon, werktijdverkorting, opleidingen, afschaffing van de seksuele rechten van mannen op vrouwen en voor bevrijding van de arbeidersklasse. Zij kenden vrijwel uitsluitend nederlagen. Wat deden de burgervrouwen eigenlijk in die tijd? Was hun positie erop vooruitgegaan doordat hun vaders en mannen de baas geworden waren?

De vrouwen uit de burgerij

De vrouwen uit de burgerij konden voor hun gevoel geen kant op. Zo op het oog hadden ze alles wat een mens maar kon verlangen: mooie kleren, mooie huizen, goed te eten en ze hoefden er niet eens voor te werken. En toch zijn er vanaf de 18e eeuw heel wat van deze rijke en bevoorrechte vrouwen die de pen grijpen om de gruwelijke manier waarop zij onderdrukt worden aan de kaak te stellen. De Engelse Mary Wollstonecraft is een van de bekendste. Een jaar nadat in Frankrijk Olympe de Gouges haar 'Verklaring van de rechten van de vrouwen van de burgeres' schreef, publiceerde Mary haar 'Vindication of the Rights of Women', Opeising van de rechten van de vrouw. Op haar manier hoorde ze ook bij de Franse revolutie. Alleen wond ze zich vooral op over het lot van de vrouwen van haar eigen stand: 'Omdat vrouwen in kooien zijn opgesloten zoals het gevederd ras, hebben ze niets te doen dan hun veren te poetsen en met onechte, gespeelde majesteitelijkheid van het ene stokje op het andere te stappen.'

'Omdat vrouwen geen enkele opleiding krijgen zijn degenen met de beste instelling romanties en instabiel en is de rest ijdel en gemeen.'

'Alle gedachten van vrouwen draaien om dingen die erop berekend zijn emoties op te wekken in plaats van respekt in te boezemen; terwijl ze juist hun verstand zouden moeten gebruiken. Hun gedrag is wisselvallig, hun opinies zijn wankelend.'

'Omdat mannen het lichaam van de vrouw nemen, wordt haar geest aan de roest overgelaten.'

Zij hamert erop dat vrouwen zich aan hun slavenbestaan moeten onttrekken. Haar oplossing om uit de kooi te breken ligt in werk, werk en nog eens werk. Nu hadden vrouwen uit de hogere standen vroeger altijd gewerkt. Naast de organisatie van de - gigantiese - huishouding, moesten ze ook ten alle tijde hun man kunnen vervangen als die om een of andere reden afwezig was, of als die dood was. Veel al dan niet gehuwde vrouwen hadden een eigen bedrijf. Verderop in dit boek komen we er nog op terug hoe aan deze situatie van redelijke zelfstandigheid van vrouwen een eind gekomen was. Met het resultaat ervan werd Mary Wollstonecraft gekonfronteerd: vrouwen van mannen uit de hogere standen mochten niet meer werken, het enige werk dat ze nog mochten doen was demonstratief laten zien dat ze niets deden; dat verleende hun echtgegenoten of vaders status (mijn vrouw hoeft niet te werken!)

Vrouwen die getrouwd waren hadden helemaal geen rechten; ze konden geen eigendom hebben, geen overeenkomsten sluiten. Ze stonden onder de voogdij van hun mannen, juridies bestonden ze gewoon niet. De ongetrouwden konden als ze wat kapitaal hadden een eigen bedrijfje beginnen of een winkel. Als ze geen geld hadden was de enige betrekking die nog een beetje fatsoenlijk gevonden werd die van gezelschapsdame of goevernante. Officieel hoorden ze dan bij het betere soort huispersoneel, maar in werkelijkheid waren ze eenzamer dan wie dan ook, want het overige personeel minachtte hen net zo hard als de nette familie zelf.

Mary Wollstonecraft begon haar eigen loopbaan als gezelschapsdame. Na de dood van haar moeder begon ze met haar zusters en haar vriendin Fanny Blood een school voor meisjes. Een eigen school was hét ideaal voor alle flinke middenklasvrouwen in de vorige eeuw (Charlotte Brontë heeft daar een prachtige roman over geschreven, 'Villette'.) Toen Fanny Blood stierf en de school een financiële mislukking bleek, probeerde Mary geld te verdienen met schrijven. 'Gedachten over de opvoeding van dochters' was haar eerste boek. Maar om haar schulden te betalen moest ze weer in slavernij, nu als goevernante bij een adellijke familie in Ierland. Daar leerde ze het leven van de 'nietsdoende klasse' echt van dichtbij kennen. Vol ontzetting schreef zij aan haar familie dat de dames wel vijf uur bezig waren om zich aan te kleden. Gelukkig bood haar Londense uitgever haar de mogelijkheid om artikelen te schrijven voor zijn blad, zodat ze na een jaar uit Ierland weg kon. Ze schreef nog een roman en daarna de 'Vindication of the rights of women', een boek van 240 bladzijden, dat ze in zes weken afhad.

Dat Mary werken als de oplossing voor alle problemen zag was niet zo bijzonder. In dat opzicht dacht ze net zo als haar protestantse omgeving, die werk beschouwde als het enige waarmee de mens zich op aarde waar kon maken. Wat wel bijzonder was, was dat zij vrouwen als mensen beschouwde. Zij veroordeelt de frivoliteit van vrouwen wel net zo als haar geloofsgenoten, maar zij zoekt de oorzaak ervan ergens anders. Niet in de zogenaamde aangeboren verderfelijke van vrouwen, maar in het gedrag van mannen.

Onderworpenheid vindt ze het ergste wat er is. Ze roept vrouwen dan ook niet op tot ingetogen, sobere nederigheid, maar tot eerlijke, redelijke activiteit.

Maar de werkelijke gelijkheid van alle mensen ziet ze niet voor zich. Net zoals de mannen in haar literaire omgeving is ze liberaal: ze denkt dat, als de traditionele belemmeringen worden weggenomen, iedereen vanzelf zal krijgen wat haar of hem toekomt. Dat degenen die al heel wat hadden en die al sterk waren dan meer krijgen dan de anderen, is in die opvatting vanzelfsprekend. Dat verklaart dan ook dat Mary in haar beschrijving van de toekomstige wereld ook het moederschap tot volledige ontplooiing laat komen, naast het werk. Ze gaat er namelijk van uit dat er ook in de toekomst steeds nog vrouwen zullen zijn die voor het huishouden en voor de kinderen van andere vrouwen zullen zorgen.

In bepaalde opzichten had ze de geldende waarden van haar omgeving dus nog in stand gehouden, maar dat hielp haar niets. De verontwaardiging was onbeschrijfelijk, geen scheldwoord werd haar gespaard. Een minister noemde haar zelfs een 'hyena met een petticoat aan'. Vrouwen als mensen beschouwen, voor vrouwen mensenrechten opeisen, was het ergste wat een vrouw kon doen. Ze werd vergeleken met 'de goddeloze amazones van het republikeinse Frankrijk' en niemand nam de moeite om op haar argumenten in te gaan. En toen ze daarna nog in vrije liefde met een man ging samenleven en ongetrouwd een kind kreeg, werd ze helemaal een symbool voor alles wat liederlijk en gevaarlijk was (zo gevaarlijk dat er in 1947 nog door twee psychiaters een boek over haar geschreven is. Ze proberen haar daarin na anderhalve eeuw nog onschadelijk te maken, met de termen van de moderne wetenschap: volgens hen was zij hét voorbeeld van de vrouw die mannen wil kastreren, omdat zij zo jaloers is op hun penis!)

Je kunt Mary Wollstonecraft een burgerlijke feministe noemen: zij geloofde in de grondslagen van de burgerlijke maatschappij, eigendom en ondernemerschap; zij ziet het moederschap als iets 'natuurlijks'; de werkende vrouwen dienen alleen tot bewijsmateriaal dat vrouwen wél moedig, vrolijk en verantwoordelijk kunnen zijn. Het enige wat ze eigenlijk wil is de vrouwen van haar eigen klasse tot redelijke inzichten brengen. Maar de meeste burgerlijke vrouwen wilden helemaal niets met haar te maken hebben. En ook de latere engelse vrouwenbeweging heeft zich nooit op haar durven beroepen: ze was teveel taboe. Toegang tot beroepen, opleidingen, maatschappelijke en politieke machtsposities, dat vonden de meeste burgervrouwen prachtig, maar de combinatie met seksuele vrijheid en persoonlijke ongehoorzaamheid, dat ging ze te ver. (De Amerikaanse vrouwen durfden het wel aan om in 1870 'The Vindication' als feuilleton in een feministies blad op te nemen.)

De oproepen van Mary Wollstonecraft en Olympe de Gouges leidden dus niet tot het ontstaan van een burgerlijke vrouwenbeweging. De eerste werd verketterd, de tweede onthoofd en de opstandigheid van vrouwen na hen werd ook in de kiem gesmoord. Maar dat betekende natuurlijk niet dat de ontevredenheid van vrouwen uit de wereld geholpen was. De onderdrukking bleef immers en vrouwen hadden in de negentiende eeuw minder rechten dan ooit te voren. De enige activiteit die burgervrouwen was toegestaan was liefdadigheid beoefenen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat duizenden vrouwen zich daarop stortten.

Liefdadigheid en sociale hervormingen

Liefdadigheid was door de eeuwen heen een soort vanzelfsprekende plicht voor de rijken: volgens sommige opvattingen had god de armen zelfs geschapen om de rijken de gelegenheid te geven hun naastenliefde te bewijzen. Het lag dus voor de hand dat nette vrouwen in de negentiende eeuw - toen er meer armen dan ooit tevoren waren - probeerden iets aan de ergste ellende te doen. Zij hadden de tijd, de mannen hadden het te druk met geld verdienen. Ze konden bovendien door hun liefdadige activiteiten bewijzen dat ze precies zo waren als mannen hen wilden zien: monumenten van moederlijkheid en naastenliefde, 'engelen in huis', een oase in een steeds harder en zakelijker wordende industriële mannenwereld.

In de eenvoudigste vorm was liefdadigheid het brengen van pannetjes soep aan arme mensen. Niet aan de opstandige armen, maar aan diegenen die bereid waren hun lot in lijdzaamheid te dragen. Kleine landarbeidershuisjes werden bezocht en verkrotte stadswijken, maar ook armenhuizen, ziekenhuizen en gevangenissen.

De toestanden die de vrouwen daar aantroffen waren voor sommige vrouwen een reden om het niet te laten zitten bij pannetjes soep of het voorlezen uit de bijbel. Zij sloegen aan het organiseren om aan de misstanden zelf iets te doen. En dat mocht natuurlijk helemaal niet! De mannen vonden dat de deugdzaamheid van hun vrouwen al aangetast kon worden als ze de zedeloze toestanden die op sommige plaatsen heersten, alleen maar zágén. Maar het werkelijk verbeteren van die misstanden, het aan de kaak stellen van corruptie en laksheid, dat bracht vrouwen toch wel helemaal buiten het hen toegewezen gebied.

Maar de flinksten zetten gewoon door. Zij werden bewogen door verontwaardiging over de toestanden die zij aantroffen; b.v. dat iedereen het heel gewoon vond dat in een oorlog meer soldaten stierven aan besmettelijke ziektes dan door kogels van de vijand (zoals Florence Nightingale ontdekte). Maar zij twijfelden niet aan de juistheid van de grondslagen van de samenleving. Net zoals Mary Wollstonecraft vonden zij ongelijkheid in bezit en macht normaal. Anders dan Mary, aksepteerden zij ook de grenzen die aan hun eigen bestaan gesteld waren. Natuurlijk overtraden zij de meest beperkende regels als het nodig was, maar dat rechtvaardigden ze met het belang van de zaak; zij vielen niet de beperkingen zelf aan. Sommigen kwamen daar wel heel dicht bij. Josephine Butler, een domineesvrouw die zich het lot van de prostituees aantrok, is daar een voorbeeld van. Zij stuitte op de dubbele moraal die vrouwen met sociale uitstoting strafte voor wat voor mannen normaal en zelfs gezond gevonden werd. Maar omdat ze toch de opgelegde zogenaamde deugdzaamheid van de vrouwen uit haar eigen omgeving te serieus nam, kwam ze nooit tot een begrip van seksuele onderworpenheid en economische afhankelijkheid van alle vrouwen.

De vrouwen van de anti-slavernij-beweging in Amerika

In de Verenigde Staten was het wél zo dat burgervrouwen gingen tornen aan de beperkingen die aan hen opgelegd werden. Zij ontdekten die beperkingen doordat ze zich gingen inzetten voor de opheffing van de slavernij.

Negerinnen en negers hadden in de Verenigde Staten nog minder rechten dan wie dan ook in de westerse wereld: zij waren slavinnen en slaven. Net zoals paarden en ezels waren zij geïmporteerd om het werk op de katoenplantages te doen. Er waren zoveel mensen uit Afrika ingevoerd omdat door de toenemende mechanisering gigantiese hoeveelheden katoen verwerkt konden worden. Net zoals de lastdieren waren zij het eigendom van de plantagehouders; er werd met hen gefokt en gekruist om betere arbeidskrachten te krijgen. Er werd alleen voor ze gezorgd voorzover dat voordelig was voor hun bazen en verder hadden ze geen enkel recht op een menswaardig bestaan. Ze werden verkracht, gemarteld en gebrandmerkt.

De plantages waren vooral te vinden in de zuidelijke staten van Amerika. De noordelijke staten waren moderner, daar was industrie.

De Verenigde Staten bestonden nog niet zo lang; de vrijheidsstrijd tegen de engelse overheersers was pas een halve eeuw achter de rug en die strijd was gestreden met de leuzen die later in de franse revolutie gebruikt zouden worden. De Verenigde Staten beschouwden zich:zelf als democraties en in de onafhankelijkheidsverklaring waren de rechten van de mens - recht op leven, eigendom en het nastreven van geluk - als grondslag voor de democratie uitgeroepen. Slavernij was met een dergelijke grondwet natuurlijk absoluut niet te verenigen. Tenzij - wat in de zuidelijke staten gebeurde - negers niet als mensen maar als dieren werden beschouwd. Maar daar verzetten de progressieve, noordelijke staten zich tegen: mensen met een andere huidskleur zijn ook mensen, zeiden zij. En zo begon de Beweging tot Afschaffing van de Slavernij. In die beweging waren veel vrouwen actief, om dezelfde reden als waarom vrouwen in Europa zo veel aan liefdadigheid deden.

In die beweging deden zij hun eerste stappen naar zelfstandigheid: met het schrijven van pamfletten, het organiseren van bijeenkomsten, waar de moedigsten zelfs - O schande! - het woord voerden. Zij waren ook actief in het ondergrondse verzetswerk: zij hielpen ontvluchte slaven onderduiken en organiseerden ontsnappingsroutes naar Canada.

Al die vrouwen vonden dat ze in de anti-slavernijbeweging volwaardig meedraiden, tot zij merkten dat zij zich vergisten. In 1840 was er in New York een groot kongres over de afschaffing van de slavernij, waar verschillende vrouwen het woord wilden voeren. Tot hun grote verontwaardiging werd hun dat verboden. Ze mochten alleen maar luisteren. En zo kwamen ze tot de ontdekking dat zij zelf al die rechten, die volgens hen aan de neger-slaven vanzelfsprekend toekwamen, ook helemaal niet hadden. Ook zij waren helemaal geen burgers van de Amerikaanse staat.

Toch duurde het nog acht jaar voordat ze daar openlijk tegen protesteerden. In 1848 kwamen ze in Seneca Falls bij elkaar; daar stelden zij hun eigen onafhankelijkheidsverklaring op: de Seneca Falls Declaration. Daarin zeggen zij onder andere: 'De geschiedenis van de mensheid is een geschiedenis van herhaalde kwetsingen en overweldigingen van de kant van de man tegenover de vrouw, die als direkt doel het vestigen van een absolute tyrannie over haar hadden. Om dit te bewijzen zullen we de feiten aan een eerlijke wereld voorleggen.

Hij heeft haar nooit toegestaan het onvervreembare actieve kiesrecht uit te oefenen.

Hij heeft haar gedwongen zich te onderwerpen aan wetten, waarin zij geen stem heeft gehad.

Hij heeft haar rechten onthouden die aan de onwetendste, en ontaardste mannen – zowel ingeborenen als buitenlanders - gegeven worden.

Terwijl hij haar van dit eerste burgerrecht, het actieve kiesrecht, beroofd heeft, waardoor zij verstoken is van vertegenwoordiging in de wetgevende vergaderingen, heeft hij haar aan alle kanten onderdrukt.

Hij heeft haar, als ze getrouwd was, in het oog van de wet burgerlijk dood verklaard.

Hij heeft haar alle rechten op eigendom ontnomen, zelfs op het loon dat ze verdient.

Hij heeft haar moreel een onverantwoordelijk wezen gemaakt omdat ze ongestraft vele misdaden kan plegen, mits ze gepleegd worden in de aanwezigheid van haar echtgenoot.

In het huwelijkskontraat moet ze gehoorzaamheid beloven aan haar echtgenoot, terwijl hij feitelijk haar meester wordt - omdat de wet hem de macht geeft haar van haar vrijheid te beroven en om haar lijfstraffen toe te dienen.

Hij heeft de echtscheidingswetten zo opgesteld, wat betreft de echtscheidingsgronden, en in geval van scheiding, wat betreft de vraag aan wie de voogdij over de kinderen gegeven zal worden, dat volledig voorbijgegaan wordt aan het geluk van vrouwen - de wet gaat in alle gevallen uit van een onjuiste veronderstelling van superioriteit van de man, en geeft alle macht hem in handen.

Na haar beroofd te hebben van al haar rechten als getrouwde vrouw, belast hij haar als ze ongetrouwd is, om een bestuur te ondersteunen dat haar alleen erkent wanneer haar eigendom voordeel kan opleveren.

Hij heeft bijna alle winstgevende betrekkingen gemonopoliseerd, en in degene waarin ze wel wordt toegelaten, ontvangt ze slechts een magere beloning. Hij sluit alle wegen tot rijkdom en onderscheiding die hij het meest eervol voor zichzelf vindt, voor haar af. Het komt niet voor dat zij les mag geven in godsdienst, medicijnen of recht.

Hij heeft haar alle mogelijkheden om grondig onderwijs te krijgen ontzegd door haar de toegang tot alle universiteiten te verbieden.

Hij laat haar zowel in de Kerk als in de Staat toe, maar in een ondergeschikte positie, terwijl hij zich op het gezag van de apostelen beroept om haar van het predikantschap uit te sluiten, en ook behoudens enkele uitzonderingen, van iedere openbare deelname aan de zaken van de kerk.

Hij heeft een valse publieke opinie geschapen door aan de wereld een verschillende moraalcode voor mannen en vrouwen te geven, volgens welke morele misdrijven die vrouwen buiten de samenleving sluiten, van mannen niet alleen getolereerd, maar ook onbelangrijk gevonden worden.

Hij heeft zich de bevoegdheden van Jehova zelf aangematigd door als zijn recht op te eisen haar een bepaald handelingsgebied voor te schrijven, terwijl dat recht aan haar geweten en God behoort.

Hij heeft op alle mogelijke manieren geprobeerd om haar vertrouwen in haar eigen vermogen te verwoesten, om haar zelfrespekt te verminderen en om haar bereid te maken een afhankelijk en onwaardig leven te leiden. ;

Nu dringen wij erop aan, met het oog op dit ontnemen van alle burgerrechten van de helft van de bevolking,

hun maatschappelijke en godsdienstige achterstelling - met het oog op de onrechtvaardige wetten die juist genoemd zijn en omdat vrouwen zichzelf onrechtvaardig behandeld, onderdrukt, en bedriegelijk beroofd van hun heiligste rechten voelen - dat zij onmiddellijk worden toegelaten tot alle rechten en voorrechten die hen als burgers van de Verenigde Staten toebehoren.

Terwijl wij aan dit grote werk beginnen, verwachten wij heel wat onbegrip, verkeerde voorstellingen van onze bedoelingen en pogingen om ons belachelijk te maken; maar we zullen ieder middel binnen onze vermogens gebruiken om ons doel te bereiken. We zullen vertegenwoordigers gebruiken, pamfletten laten circuleren, verzoekschriften indienen bij de wetgevende lichamen van de staten en van de natie, en proberen de preekstoel en de pers voor onze zaak in te schakelen. Wij hopen dat dit kongres gevolgd zal worden door een serie conventies in alle delen van het land.' (gevolgd door een aantal resoluties).

En zo gingen ze inderdaad aan de slag. Op alle mogelijke manieren probeerden ze de publieke opinie te bewerken en de mannelijke wetgevers te overtuigen. 'De man' had hen haar rechten onthouden, 'de man' moest hen haar rechten geven.

Het waren niet alleen mannen die verontwaardigd waren over al hun 'onbeschaamdheden'. De meeste vrouwen vonden het net zo goed een goddeloos schandaal, een aantasting van alle grondslagen van zedelijkheid en fatsoen. Maar, omdat het tenslotte een schandaal was, kregen ze wel aandacht. En geleidelijk werden 'de rechten van de vrouw' in burgerkringen een regelmatig gespreksonderwerp.

Gesterkt door de kracht waarmee hun Amerikaanse zusters zich in de kiesrechtstrijd wierpen, vormden ook in Europa vrouwen groepen, die dezelfde eisen gingen stellen. Op het verdere verloop van de kiesrecht-beweging van de burgervrouwen en de verschillen en overeenkomsten met wat de arbeidsters wilden komen we verderop nog terug. Eerst willen we gaan kijken wat er in ons eigen land gebeurde.

Het begin van de vrouwenbeweging in Nederland

In Nederland gebeurde aanvankelijk niets. Nederland had - om zo te zeggen - de grootste moeite om de achttiende eeuw uit te komen. De welvarende burgerij verdiende zo veel geld met het leeghalen van de Indiase koloniën en het spekuleren in buitenlands kapitaal, dat het aanvankelijk helemaal niet nodig voor hen was om in Nederland fabrieken te beginnen en zo de industrialisatie op gang te brengen. Wanneer er in omringende landen bloedige revoluties uitbraken, waren er in Nederland hoogstens onlusten. In burgerkringen heerste een sfeer van slaperigheid en zelfgenoegzaamheid. Zelfs het betrekken van vrouwen bij de georganiseerde liefdadigheid kostte de grootste moeite. Armoede was er genoeg, maar de vrouwen en mannen die zich met slecht betaalde arbeid in huisindustrie, werkplaatsen, of op het platteland in leven probeerden te houden leken zich vooralsnog neer te leggen bij hun lot.

In de burgervrouwen was haast geen beweging te krijgen. Toen de Engelse gevangenisvormster Elisabeth Fry naar Nederland reisde om hier ook een organisatie van de grond te krijgen, kostte het haar de grootste moeite om een dame het voorzitterschap van 'Het genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen' (de voorloper van de moderne reklasering) op zich te laten nemen. Maar het lukte wel en langzamerhand begonnen vrouwen zich bezig te houden met de hervorming van ziekenhuizen. Dat was in de zeventiger jaren van de vorige eeuw.

In diezelfde tijd kwam ook de vrouwenstrijd naar ons land. Tot 1872 hadden wel wat vrouwen geijverd voor beter onderwijs en betere opleidingen, maar het woord 'onderdrukking' was nog niet gevallen. Maar in 1872 begon het dan, en meteen ook goed.

De operazangeres Mina Kruseman en Betsy Perk, die al een tijd voor werk voor dames aan het ijveren was, gingen samen een lezingentournee houden. En wat zij zeiden sloeg in als een bom. Ze lieten geen steen van de deftige burgerwereld overeind.

'Waarom werkt men overal, maar vooral in Nederland, de ontwikkeling van de vrouw zo stelselmatig tegen? Waarom sluit men haar uit van schier alle betrekkingen, waarin zij voor het

welzijn van een groter aantal mensen, dan haar huisgenoten alleen, nuttig werkzaam zou kunnen zijn? Waarom zelfs wordt zij al meer en meer verstoten uit sommige echt vrouwelijke betrekkingen welke haar tenminste in de gelegenheid stelden om in haar eigen onderhoud te voorzien? Waarom moet zij *trouwen of bedelen*, wil zij geacht worden door de maatschappij die haar bespot als ze denkt, en veracht als ze werkt.

Vallen mag ze, dan vindt ze tenminste nog een soort van steun, van bescherming, ja, dikwijls zelfs fortuin genoeg om haar zonderlingste grillen bot te vieren en op haar beurt de achting van de wereld te bespotten! Mag een vrouw niet eervol werken voor haar brood, of is zij er niet toe in staat?'

Ergens anders zegt Mina Kruseman:

'Prostitutie! daarvoor kinderen leert men u gehoorzamen. Daarvoor meisjes, verbiedt men u alle studie en wetenschap. Daarvoor moeders, beveelt men u uwen mannen onderdanig te zijn. Prostitutie, vrouwen! daarvoor wordt gij dom gehouden, afhankelijk en zwak! Daarvoor moogt gij mooi zijn, bevallig, zachtzinnig, beleefd, beschaafd en aanhalig...en zedig voor 't oog! Daarom ook moogt gij eenvoudig zijn of coquette, zuinig of verspilziek, ijverig of lui, ingetogen of...enz. enz. al naar gelang het de man behagen zal, aan wie ge of levenslang of tijdelijk zult dienstbaar wezen! Recht eis ik, in naam van alle vrouwen die een ziel hebben, en kracht om te worstelen voor de vrijheid die hen toekomt. Wij hebben recht te leven, te werken, eerlijk te zijn, onafhankelijk en vrij.'

Iedereen was diep geschokt, mannen en vrouwen. Een typerende reactie uit die tijd, van de kant van een vrouw: 'Hoe tintelde alles in mij, om haar, toen ze heenging, staande te houden, haar plaats voor het publiek een ogenblik in te nemen en te protesteren tegen zoveel wat zij gezegd had. Te protesteren in naam der waarheid tegen de schromelijke overdrijving, waardoor haar voorstelling onwaar werd; in naam der vrouwelijke kiesheid; tegen zo menige onvrouwelijke gedachte, zo menige verontreiniging van de heiligste dingen; in naam onzer vaders en broers, tegen zo menige, ik zou haast zeggen brutale geringschatting van elke man in Nederland!'

Er waren gelukkig ook vrouwen die entoesiast en dankbaar waren dat wat zij ook voelden nu eindelijk eens in het openbaar gezegd werd. Maar het duurde nog bijna twintig jaren voordat er iets van een organisatie van de grond kwam.

In 1889 richtte Mina Drucker, later bijgenaamd IJzeren Mina, de Vrije Vrouwen Vereniging op: een vereniging waarvan alleen vrouwen lid mochten zijn, en die onafhankelijk zou zijn van bestaande politieke partijen (al kwam het initiatief uit de Sociaal-Demokratische Bond, de latere Socialistenbond.).

De V.V.V. wilde gewoon alles tegelijk: de achterstelling van vrouwen moest ophouden en verder moest er een algemene sociale vooruitgang komen. Ongestoord door kennis over eisen en activiteiten van feministische groepen in het buitenland, dachten ze dat het voldoende was om bekendheid te geven aan de achterstelling van de vrouw; de wetten zouden dan vanzelf door de kiezers veranderd worden. In de praktijk bleek dat de V.V.V. moest kiezen. Ze wilden zich bezighouden met vrouwenkiesrecht, de rechtspositie van vrouwen, uitbreiding van vrouwenarbeid, de prostitutiekwestie en vereenvoudiging van huishouding. In het eerste manifest staat:

'Om zich te vereenigen, behoort echter tijd: en die bezit de vrouw dankzij het huishouden nooit. De eerste stap moet dan ook zijn, door onderling overleg het huishouden op alle mogelijke manieren te verlichten. Dat moet, naast geestelijke ontwikkeling, de eerste stap zijn, die leidt tot al het andere.'

De meeste burgervrouwen vonden Mina Drucker en de haren veel te radikaal. Ze werd vooral aangevallen om *de manier waarop* ze dingen zei. In haar blad 'Evolutie' noemde ze bijvoorbeeld het huwelijk eens 'de meest belachelijke, meest onkiesche vorm van samenleving'. En men vond haar veel te drammerig.

Dat drammen was echter wel nodig. Het kiesrecht was helemaal niet door de mannelijke kiezers aan de vrouwen gegeven, toen ze duidelijk gemaakt hadden dat ze er recht op hadden. Integendeel, de heren hadden razendsnel de laatste mazen in de wet dichtgemaakt. In

de grondwet stond namelijk helemaal niet uitdrukkelijk dat alleen mannen kiesrecht konden hebben. Aletta Jacobs had dan ook bij de rechter inschrijving in het kiesregister geëist. De hoogste Nederlandse rechter (de Hoge Raad) had zich onder de onduidelijkheid van het grondwetsartikel uitgedraaid met allerlei rare redeneringen en een paar jaar later werd in het grondwetsartikel voor het woord 'ingezetenen', 'mannelijke' gezet. Dat betekende ook niet dat alle mannen kiesrecht hadden; dat hing van hun inkomen af. Maar zonder wijziging van de grondwet kon dat mannenkiesrecht wel steeds naar meer mannen uitgebreid worden. Voor vrouwenkiesrecht was een wijziging van de grondwet nodig; dat betekende dat tweederde van de leden van de tweede kamer voor moest zijn (in plaats van de helft plus één bij 'gewone' wetten).

Ondanks alle tegenwerking liet een kleine groep zich niet ontmoedigen; ze gingen door met de strijd.

Het gemeenschappelijke van alle vrouwen uit de beweging

We hebben nu verschillende groepen vrouwen in actie gezien, in verschillende landen. We weten dat

we veel meer materiaal zouden moeten hebben over de strijd van de arbeidsters in Europa en in Amerika. Maar tot nu toe is eigenlijk alleen materiaal over de burgervrouwen in grote mate voorhanden. Zoals we eerder al zeiden: het is hoopvol dat zo veel vrouwen in de geschiedenis op zoek zijn, ook naar de arbeidstersstrijd. Maar, ook zonder uitputtend materiaal kunnen we toch aangeven wat in ieder geval gemeenschappelijk was voor alle vrouwen, in de analyse van wat hen onderdrukte. Alle protesten die we tot nu toe gehoord hebben gingen over vier belangrijke hoofdoorzaken.

Op de eerste plaats waren alle vrouwen tegen *ekonomiese afhankelijkheid* van mannen. Het kostte hen allemaal de grootste moeite om hun eigen brood te verdienen. Als ze werk hadden werden ze zwaar onderbetaald, vergeleken bij de mannen. En de vrouwen uit de burgerij mochten eigenlijk niet eens werken. Daardoor zaten alle vrouwen in een dwangpositie: om aan de kost te komen moesten ze bijna allemaal een man hebben of nemen.

De *juridiese afhankelijkheid* is de volgende gemeenschappelijke klacht. Gehuwde vrouwen hadden geen eigendomsrechten, zelfs niet op het loon dat ze zelf verdiend hadden. Al haar bezittingen worden door de echtgenoot beheerd (in Nederland is dat pas in 1954 veranderd!). Vrouwen hebben geen zeggenschap over de kinderen, echtscheiding is ongunstig geregeld.

Ten derde was er dan de *politieke afhankelijkheid* van mannen. Maatschappelijke organisaties waren van mannen. Vrouwen werden of niet toelaten of hadden er in ieder geval geen recht van spreken ('De vrouw zwijge in de gemeente', had Paulus al zo'n negentien eeuwen geleden gezegd.).

Het vierde gemeenschappelijke verzetspunt was de *seksuele afhankelijkheid* van mannen. Dat betekende niet in de negentiende eeuw, dat vrouwen voor hun seksuele plezier aan mannen overgeleverd waren. Nee, vrouwen hoorden gewoon géén seksualiteit te hebben; als ze iets zeiden of deden in die richting werden ze voor hoer uitgemaakt. Die seksuele afhankelijkheid betekende dat er van uitgegaan werd dat mannen 'driften' hadden en dat vrouwen zich beschikbaar moesten stellen om die 'driften' te bevredigen. Vrouwen werden steeds meer het seksuele eigendom van één man. Ongetrouwde werkende vrouwen waren vogelvrij.

In een tijd zonder voorbehoedsmiddelen betekenden die zogenaamde driften voor een heleboel vrouwen daarbij ook een konstante angst voor zwangerschap, of daadwerkelijk het ene kraambed na het ander.

Belemmeringen en verschillen

Als je kijkt naar de soorten afhankelijkheid die alle vrouwen gemeen hadden, dan zou je zeggen dat er genoeg basis was voor een grote gemeenschappelijke strijd voor en door alle vrouwen. Maar, zoals we al gezegd hebben, de meeste vrouwen wilden er helemaal niets van weten dat zij zo afhankelijk waren en dat hun mannen niet die fantastische figuren waren waarvoor ze zich uitgaven.

Vooraf de burgervrouwen wilden zichzelf helemaal niet zien als machteloos, maar als Vrouw met een hoofdletter. De moderne vrouwenbeweging heeft dit verschijnsel 'weerstand tegen bewustwording' genoemd. Het is niet leuk om tot jezelf te laten doordringen dat je machteloos bent, want dan zou je ongelukkig en ontevreden worden. Veel beter lijkt het om er maar het beste van te maken, om te verdragen wat je denkt dat toch niet veranderd kan worden. Wat heeft het voor zin om met je hoofd tegen de muur te lopen?

Als je protesteert tegen de macht van de mannen, is het afgelopen met je kansen op datgene wat je aan geluk en liefde dacht te kunnen veroveren.

Meisjes worden (en werden) opgevoed alsof ze geleid worden aan een touw met een lus erin: iedere keer als ze een onmeisjesachtige stap doen, wordt er een ruk aan het touw gegeven. En als ze maar vaak genoeg hebben meegemaakt hoe hun keel wordt dichtgesnoerd, dan proberen ze niet eens meer buiten de gebaande paden te gaan. Ze gaan zich helemaal uit zichzelf vrouwelijk gedragen. En als dan de feministen komen en zeggen dat vrouwelijk gedrag nergens voor nodig is, dan worden ze heel bang. En ze voelen in gedachten die ruk aan het touw al; ze zien de boze blikken, de afkeuring, de aanvallen, de eenzaamheid al voor zich. En dan zeggen ze al gauw dat ze met die feministen niets te maken willen hebben.

Zo waren ook in de vorige eeuw de machteloosheid en afhankelijkheid uit het bewustzijn van de meeste vrouwen weggedrukt; ze dachten niet na over dingen die ze niet mochten, maar over de dingen die ze *moesten*: het huishouden, de kinderen, het fabriekswerk, de visites en de familiebezoeken. En zoals de mannen van de burgervrouwen in een concurrentieslag met elkaar gewikkeld waren om nog rijker te worden, zo bekonkurreerden veel burgervrouwen elkaar in wie zich het best kleedde, het best haar huis op orde had, wie leukste partijtjes wist te organiseren: m.a.w. wie het best de status van haar man wist uit te beelden. Veel burgervrouwen maten zichzelf en elkaar af aan de standaarden die de mannen gesteld hadden, en ze hadden het daarmee zo druk dat ze niet merkten dat ze in hetzelfde schuitje zaten.

De meeste arbeidsters - vooral als ze een man en kinderen hadden - hadden als belangrijkste zorg hoe zij überhaupt in leven konden blijven; zij hadden bij wijze van spreken niet eens de tijd om zich ergens anders mee bezig te houden.

Weerstand tegen bewustwording, gebrek aan energie en tijd, dat waren de oorzaken dat er maar weinig vrouwen daadwerkelijk actief waren in de strijd tegen de onderdrukking. Dat degenen die wel actief waren niet allemaal met elkaar aan de slag gingen, had andere oorzaken. Want, hoewel er veel overeenkomsten waren tussen de burgervrouwen en de arbeidsters waren er ook verschillen.

Een van de grote verschillen was wat zij zagen als de *oorzaken* van hun onderdrukking.

De burgervrouwen beschouwden de *politieke* afhankelijkheid van vrouwen als het kernpunt. Omdat vrouwen niet mee mochten doen aan wetgeving en bestuur, konden mannen hen ook alle andere rechten afpakken. Daarom was hun allerbelangrijkste eis dan ook het kiesrecht. Als vrouwen eenmaal konden kiezen en gekozen worden, zouden de wetten veranderd worden en dan zouden vrouwen hun rechten en zelfstandigheid vanzelf terugkrijgen.

De arbeidsters vonden het kiesrecht natuurlijk ook heel belangrijk. Maar wat voor hen het belangrijkste was was *ekonomiese* onafhankelijkheid: de mogelijkheid om zichzelf onder behoorlijke werkomstandigheden te kunnen onderhouden. En het was heel duidelijk dat het kiesrecht niet voldoende was om dat te bereiken. De lonen en werkomstandigheden werden niet door de wetgevers bepaald of door de regering, maar door de werkgevers (tegenwoordig is dat ingewikkelder omdat de overheid zich wél met de lonen en werkomstandigheden bemoeit, maar dat was in de vorige eeuw nog niet het geval). De enige manier om iets tegen de

werkgevers te beginnen was een georganiseerde staking van arbeid. Want de kapitalisten waren in zoverre van de arbeidsters en arbeiders afhankelijk dat ze geen geld konden verdienen als er niet gewerkt werd.

Het 'proletariërs aller landen verenigt u' was voor vrouwelijke arbeiders even belangrijk als voor mannelijke. Dat was ook de reden dat Jeanne Deroin zich in Frankrijk inzette voor een federatie van alle vakbondjes, en dat ze zelfs het mannelijk eergevoel wel wilde ontzien, toen ze werd gevraagd te verzwijgen dat zij dat bedacht had.

De arbeidsters moesten dus voortdurend kiezen of ze nu als vrouw of als arbeidster wilden vechten: met vrouwen tegen de speciale onderdrukking van vrouwen, of met mannelijke arbeiders tegen hun onderdrukking als arbeidster. In theorie lijkt dat misschien nog wel mogelijk, maar in de praktijk leverde dat allerlei problemen op. Daarom is de vrouwenbeweging van de veertiger jaren in Frankrijk ook zo bijzonder; zij vochten én voor alle vrouwen én voor de mannelijke arbeiders.

Naarmate de mannelijke arbeidersbeweging beter georganiseerd raakte, bleek dat er helemaal niet zo veel plaats voor arbeidsters was, laat staan voor hun specifieke eisen en verlangens. Als de arbeidsters daartegen protesteerden kregen ze steevast te horen dat ze eerst de mannen met hun revolutie moesten helpen en dat daarna, onder het socialisme, ze vanzelf niet meer onderdrukt zouden zijn.

Maar steeds zijn er arbeidsters gebleven die eraan hebben vastgehouden dat ze niet alleen door de kapitalisten, maar ook door de mannen van hun eigen klasse werden onderdrukt. Zij hebben geprobeerd te blijven samenwerken met de burgerlijke feministen voor de gemeenschappelijke vrouwenbelangen.

Aan de andere kant waren er ook burgerlijke feministen die de economische uitbuiting van vrouwen een schandaal vonden en die hun uiterste best deden om arbeidsters te steunen bij stakingen en acties. Maar veel waren het er niet en veel steun van vrouwen uit hun eigen klasse kregen ze ook niet. Dat merkten bijvoorbeeld Elisabeth Cady Stanton en Susan Anthony in de Verenigde Staten. Zij hadden meegedaan aan de opstelling van de Seneca Falls Verklaring, zij vochten hun hele leven tegen de onderdrukking van alle vrouwen in alle opzichten: niet alleen politiek en juridisch, maar ook economisch, sociaal en seksueel. Zij zagen ook in dat de vooroordelen tegen negers uit dezelfde bron voortkwamen als vooroordelen tegen vrouwen. Maar naarmate hun beweging groeide werden ze steeds eenzamer. Want de meeste vrouwen uit de beweging wilden alleen maar vechten voor politieke en juridische rechten van burgervrouwen. En eigenlijk hadden de vrouwen van de Seneca Falls Verklaring daar zelf ook wel schuld aan, doordat ze in die verklaring de politieke rechten vooropgesteld hadden; daarmee hadden ze de suggestie gewekt dat met het verkrijgen van het kiesrecht het doel bereikt zou zijn.

Als nu maar het kiesrecht snel verkregen was, dan hadden alle vrouwen in de vorige eeuw al gemerkt dat daarmee eigenlijk niet zo veel veranderde. Maar dat kiesrecht bleek helemaal niet zo snel te veroveren. Dat betekende dat op den duur alle energie en vindingrijkheid in de kiesrechtstrijd verdween, zodat de andere punten steeds meer op de achtergrond verdwenen.

Van vrouwenbeweging tot damesbeweging

Dat de burgervrouwen de politieke eisen het belangrijkste vonden, zodat langzaam maar zeker de arbeidsters uit het gezicht verdwenen en de vrouwenbeweging een damesbeweging werd, had natuurlijk ook zo z'n redenen. De belangrijkste reden was dat de burgervrouwen eigenlijk best belang hadden bij de situatie die voor arbeidsters ondragelijk was. Want eigenlijk wilden veel burgervrouwen in grote lijnen de situatie waarin zijzelf zaten zo houden; ze wilden er alleen iets *bij*. Ze wilden geen afstand doen van de mooie huizen waarin ze woonden, van het eten dat ze te eten hadden, van de vakanties en de mooie kleren. Dat vonden ze allemaal hele vanzelfsprekende zaken. Maar dat de rijkdom van hun mannen, waarvan zij behalve de nadelen ook de voordelen ondervonden, iets te maken had met de armoede van de

arbeidsters en arbeiders, dat wilden ze niet tot zich laten doordringen. In een samenleving met grote tegenstellingen tussen rijk en arm weten rijke mensen in hun hart natuurlijk best dat die ongelijkheid niet eerlijk is. Maar ze bedenken er allerlei rechtvaardigingen voor, zoals: 'God heeft het zo gewild' of 'Het is hun eigen schuld' of, als ze moe worden van het denken erover, houden ze gewoon op erover na te denken. Dat is ook niet zo moeilijk, want ze wonen in andere buurten en hebben andere kennissen; dus ze hoeven die armoede ook haast niet te zien.

Nu waren de burgervrouwen weliswaar niet zelf rijk, maar ze dachten wel zoals hun rijke vaders of echtgenoten. Als ze zich echt waren gaan verdiepen in het leven van de arbeiders - dus niet alleen een pannetje soep brengen en het jongste kind over de bol aaien - dan hadden ze zich ook moeten verdiepen in de oorzaken ervan en in of er wat aan te doen was, en wat dan. Ze hadden zich moeten gaan verdiepen in andere boeken dan die hen nog net werden toegestaan. Ze mochten nog wel de boeken lezen die gingen over armoede en over dat er zielige armen waren, maar ook hele vervelende, en dat er bruten van werkgevers waren, maar ook hele menslievende, en dat als iedereen nu maar een beetje begrip voor elkaar had alles wel goed zou komen. De boeken waarin stond dat het alleen maar goed zou komen als er een revolutie kwam en de arbeiders de macht van de burgers zouden overnemen, of die daar nou begrip voor hadden of niet, die lazen ze niet.

Politieke economie en revolutie

Suzanne Voilquin en haar opvolgsters in Frankrijk waren in hun strijd voor een beter bestaan voor alle vrouwen, wél geïnspireerd door boeken die gingen over veranderingen en over de ideale samenleving. In het begin van de negentiende eeuw waren er verschillende klubjes die zich bezighielden in kleine koöperaties op een andere manier de arbeid te organiseren (in Frankrijk Saint Simon, Faurier en Proudhon, in Engeland Robert Owen).

Aan het eind van de veertiger jaren begon het werk van Marx en Engels te verschijnen. Zij vonden dat je niets had aan het vage dromen over een betere toekomst of aan het wegvlugten in kleine 'veilige' groepjes; zij zeiden dat er moest uitgezocht worden, op wetenschappelijke wijze, welke mogelijkheden voor een betere samenleving er nu werkelijk aanwezig waren. Zij zeiden dat de macht over het doen en laten van alle mensen in handen was van een hele kleine groep: de kapitalisten; die hadden het geld, de fabrieken, de machines (de produktiemiddelen). De arbeiders hadden niets anders dan hun eigen arbeidskracht. Die moesten ze verkopen aan de kapitalisten, om zelf in leven te kunnen blijven. Omdat die arbeiders niets anders hadden, moesten ze wel genoegen met het loon dat hun voor hun arbeid geboden werd. Door de arbeiders veel te weinig te betalen, konden de kapitalisten de opbrengst van alle uren dat de arbeiders voor niets werkten in hun eigen zak steken. Marx en Engels zeiden dat de arbeiders met geweld de produktiemiddelen van de kapitalisten moesten afnemen en zelf de organisatie van de arbeid en daarmee van de samenleving in handen moesten nemen. De theorie die laat zien hoe de manier waarop de samenleving georganiseerd is alles te maken heeft met wie de economische macht heeft, noem je de *politieke economie*.

Door het werk van Marx en Engels te bestuderen konden vrouwen gaan begrijpen hoe de politieke economie in elkaar zat. Sommige vrouwen hebben dat inderdaad gedaan, maar die hoorden dan bij de socialistische beweging. In burgerkringen drongen de nieuwe theorieën nauwelijks door. Een van de eerste stukken van de nieuwe beweging, het Kommunistische Manifest, uit het revolutionaire jaar 1848, begon met de zin: 'Een spook waart door de wereld, dat is het spook van het Kommunisme'. Dat was niet een zin die geschikt was om de burgerij ervan te overtuigen dat de nieuwe wetenschap ook hun wetenschap was. En zo was het ook niet bedoeld. Het Kommunistische Manifest wilde de proletariërs oproepen om zich te verenigen en de macht in de samenleving te veroveren; het wilde niet de burgerij overreden om nu maar afstand te doen van hun voorrechten. Voor de burgervrouwen, die helemaal niet

vonden dat álles moest veranderen, die alleen er wat rechten bij wilden hebben, was de theorie van Marx en Engels dus ook helemaal niet waarop ze zaten te wachten.

We komen later nog uitgebreid terug op Marx en Engels, op het socialisme, op wat het vrouwen wel en niet te bieden had; hier willen we volstaan met dat de meeste burgerfeministen niets wilden weten van het socialisme, dat de arbeidsters er wel van wilden weten, maar langzaam maar zeker werden buitengesloten en dat het enige wat overbleef als gemeenschappelijk punt de kiesrechtstrijd was: voor burgervrouwen het hoofdpunt, voor arbeidsters een bijkomstigheid. Hoewel ook de arbeidersbeweging ging en bleef strijden voor kiesrecht, om via de verandering in wetgeving toch een aantal minimale bestaansvoorwaarden te kunnen garanderen (verkorting van de arbeidsdag b.v., sociale voorzieningen voor zieke en oude mensen). Want over die revolutie en wanneer die moest komen waren ook de mannelijke arbeiders het nog lang niet eens.

Klassenstrijd en algemeen kiesrecht: het verraad van de damesbeweging

Daarom, nog steeds, de strijd voor het kiesrecht. Het tragiese was alleen dat de vrouwen die tot die strijd hadden opgeroepen in het belang van alle vrouwen, absoluut niet hadden voorzien dat die strijd zich uiteindelijk voor een deel tégen de vrouwen van de lagere klasse zou gaan richten.

In Amerika gebeurde dat aan het eind van de negentiende eeuw. In Engeland en Nederland in het begin van de twintigste. In Amerika waren ontzettend veel immigranten uit Europa binnengekomen, gedurende de hele eeuw: uit Polen, Italië, de Balkanlanden, Ierland, waar de mensen verhongerden omdat hun ouderwetse landbouw en ambachten niet meer konden concurreren met de nieuwe industriële methodes. Zij kwamen met overvolle emigrantenscheppen om hun geluk - goud, een stukje grond - te zoeken. En ze kwamen uiteindelijk terecht in de arbeiderswijken van de snelgroeiende industriesteden. Samen met de net bevrijde slaven uit het zuiden, die als industrie-arbeidster of arbeider in een nieuw soort slavernij terechtkwamen. De betrekkelijk kleine, blanke, engelsprekende bovenlaag ging zich bedreigd voelen. Stel je voor dat al die armoedige, zedeloze vreemdelingen politieke rechten zouden krijgen. Dan zou hun natie toch ten gronde gaan.

Dit leverde de vrouwenkiesrechtbeweging, die al vanaf 1848 actief was, een nieuw argument op. Zij hoorden immers wél bij de blanke bovenlaag, zij waren wél ontwikkeld, zij waren wél in staat om het land te besturen. En zo namen ze steeds meer afstand van de arme vrouwen; ze schoven uit hun rijen alsmaar juist de deftigste en burgerlijksten naar voren, om maar de goedkeuring van de burgerlijke mannen te veroveren. De vrouwen van de oude garde werden steeds meer uitgeschakeld, want die waren veel te oneerbiedig over godsdienst en seksualiteit.

Ondanks al dit vertoon van loyaliteit aan de burgerlijkheid kregen de burgervrouwen het kiesrecht *niet*. Het enige wat ze bereikten was dat de kloof tussen hen en de vrouwen uit de andere klassen steeds dieper werd. Slechts een kleine groep burgerfeministen probeerde die kloof nog te overbruggen, b.v. door het oprichten van steunorganisaties voor stakingen.

In Nederland ging het eigenlijk net zo. We hebben al gezien dat de vrouwenbeweging met twee hoofdpunten gestart was: vrouwenkiesrecht en vrouwenarbeid. Voor veel deelnemers betekende die vrouwenarbeid vanaf het begin uitsluitend damesarbeid. Betsy Perk, die zo heldhaftig met Mina Kruseman op een lezingentournee ging, maakte zich bijvoorbeeld erg bezorgd dat dienstbodes en zo misbruik zouden maken van de door de damesverenigingen gecreëerde mogelijkheid om handwerken te verkopen. Er ontstond een heel geharrewar hoe dat probleem moest worden opgelost: de namen van de maaksters erbij? Een groep vrouwen vond dat veel te gevaarlijk; ze wilden liever anoniem blijven. Uiteindelijk resulteerde het meningsverschil in de oprichting van twee verschillende verenigingen tot verkoop van dameshandwerken: Tesselschade en Arbeid Adelt (die later gezusterlijk een etalage zouden delen aan het Leidseplein in Amsterdam, vol met geborduurde theemutsen en eierwarmers.) De vrouwen die geen dames waren waren ondertussen hard bezig zich tegen hun werkge-

vers te organiseren. De bekendste organisaties zijn die van de roosjessnijdsters (diamantbewerksters) en de naaisters. De naaisters richtten zelfs een eigen vakbond op en hadden een eigen blad 'De Naaistersbode'. De roosjessnijdsters organiseerden een grote staking, de naaisters waren in vakbondsprikelen verzeild geraakt. Het bleek haast ondoenlijk om nieuwe leden te krijgen. En onder de al aanwezige leden waren er haast geen die én tijd én organisatorische ervaring hadden om de schouders onder de vakbond te zetten.

Roosje Vos, een van de oprichtsters, heeft toen maar ten einde raad de hulp ingeroepen van de burgerfeministen; en dat werkte. Voor de bijeenkomsten waar Mina Drucker of Alette Jacobs kwamen spreken was de belangstelling opeens veel groter. Hun aanwezigheid, hoe radikaal hun uitspraken ook waren, gaf een fatsoenlijk tintje aan de vergadering.

In 1898 organiseerden de verschillende burgervrouwenverenigingen een tentoonstelling over vrouwenarbeid. In plaats van de kloof te overbruggen tussen naaisters, fabrieksarbeidsters en de 'nietsdoende' vrouwen, werd het thema 'meer arbeid voor vrouwen en meer scholing'. De vrouwen die juist te hard moesten werken schoten daar natuurlijk niet zoveel mee op. Roosje Vos heeft nog wel een 'gruweltafel' gemaakt waarop de produkten van vrouwenarbeid lagen uitgesteld, met daarnaast het aantal centen dat door de arbeidsters ervoor verdiend was. Die tafel werd wel hét succes van de tentoonstelling, maar het karakter daarvan was daarmee niet veranderd.

In het volgend jaar werd de kloof onoverbrugbaar. De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht besloot uit strategische overwegingen voorlopig genoeg te nemen met beperkt vrouwenkiesrecht; kiesrecht dus op dezelfde voorwaarden als het voor mannen bestond, namelijk op grond van een bepaald inkomen: dameskiesrecht dus. Ondertussen gingen de socialisten zich inzetten voor algemeen mannen kiesrecht, uit angst dat ze de konfessionele arbeiders zouden afschrikken als ze ook voor vrouwen kiesrecht zouden opeisen.

En zo waren het zowel op het gebied van arbeid als van kiesrecht de niet-burgerlijke vrouwen, die uitgeschakeld waren.

Roosje Vos en haar naaistersbond zijn maar steun gaan zoeken bij de kleermakersbond.

Roosje werd ook nog redactrice voor hun gemeenschappelijke blad, maar toen ze ging trouwen en verhuizen en daardoor haar redaktietaak niet meer kon doen, maakten de kleermakers van de gelegenheid gebruik, om de naaisters en haar problemen uit het blad te verwijderen.

Huwelijk en kinderen maakten ook een eind aan het andere succes van de naaisters: de naaisterskoöperatie. Het was hun daarin gelukt niet meer dan acht uur per dag te werken, zodat er genoeg tijd overbleef voor o.a. vakbondswerk, ook al omdat ze redelijke salarissen hadden en redelijke arbeidsomstandigheden; maar met huwelijk en kinderen was het koöperatiewerk niet te combineren.

Zo verdwenen ook de strijdbaarste arbeidsters uit de strijd.

Deftige en ondeftige dames en het eind van de vrouwenkiesrechtbeweging

Zo rond de eeuwwisseling waren de arbeidsters en andere niet-burgerlijke vrouwen overal uit de vrouwenbeweging verdwenen. Sommigen waren nog actief in de socialistische beweging, waar ze moesten vechten om ook maar iets van hun punten besproken, laat staan uitgevoerd te krijgen.

Dat betekende overigens niet dat de burgervrouwen eensgezind de strijd voortzetten, al was die strijd dan beperkt tot het vrouwenkiesrecht. In Nederland werd de tegenstelling tussen de radikale en de traditionele burgervrouwen steeds groter. Er werd zelfs een vereniging opgericht die wel voor een betere rechtspositie voor vrouwen wilde opkomen, maar niet voor het kiesrecht, omdat de radikalen zich daar zo belachelijk mee hadden gemaakt. Ook het blad 'Evolutie' van Wilhelmina Drucker gaf aanleiding tot conflicten; er had een artikel in gestaan dat vrouwen zich operatief zo veel mogelijk gelijk moesten maken aan mannen! Veel dames

trokken zich verontwaardigd terug; zelfs de mededeling dat het artikel toch hoogstwaarschijnlijk een grap was kon hen niet verzoenen.

De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht heeft de strijd desondanks nog tientallen jaren koppig volgehouden en tenslotte ook gewonnen. Maar ze zorgden er wel voor dat ze fatsoenlijk gevonden werden.

In Engeland waren het juist de onfatsoenlijke dames die de kiesrecht strijd voerden, de beroemde suffragettes. Zij zijn de ontwerpsters van de moderne aktievormen. Zij wisten dat ze voor spanning, sensatie en veel publiciteit moesten zorgen, wilde het punt van het vrouwenkiesrecht in de publieke opinie blijven. Ze staken brievenbussen in brand, gooiden ruiten in, ketenden zich aan hekken vast, wierpen zich voor politiepaarden en gingen - als ze belachelijk lange gevangenisstraffen kregen - in hongerstaking. En als ze dan op de ruwst mogelijke wijze kunstmatig werden gevoed, was er weer een nieuw bewijs geleverd van de mannelijke overheersing.

De methodes van de suffragettes hadden aanvankelijk net zo min succes als het meer parlementaire werk van hun Nederlandse zusters, maar ze inspireerden wel vrouwen over de hele wereld. (Toen Aletta Jacobs in China was, hadden de feministen daar net de ruiten van de parlamentsgebouwen ingegooid.)

En toen was de strijd gestreden en kwam het kiesrecht dan eindelijk, in sommige landen eerder dan in andere. In Nederland bijvoorbeeld in 1919, in Frankrijk pas in de veertiger jaren.

De strijd was gestreden, de eerste feministiese golf was ten einde, maar wat had al die energie, al die inzet, nu eigenlijk opgeleverd? *Voor vrouwen in het algemeen niets*. Voor de burgervrouwen wel het een en ander. Voor hen was er inderdaad werk gekomen, en scholing. Vrouwen konden nu naar de universiteit, naar middelbare scholen, naar tal van beroepsopleidingen, zoals voor maatschappelijk werkster of huishoudlerares. De ongetrouwde burger vrouwen waren in de samenleving opgenomen, op sommige plaatsen zelfs onmisbaar geworden. De getrouwde hadden meer rechten gekregen (in Nederland wel over hun kinderen maar pas na de tweede wereldoorlog over hun geld) en veel meer vrijheid. Burgervrouwen gingen fietsen, aan sport doen. Ze kregen andere kleding waarin ze hun armen en benen konden laten zien en bewegen. Ze trokken alle gigantiese korsetbouwsels en rijglijfjes uit. Ze gingen feesten en flirten. En ze hadden geen enkel belang om zich bijvoorbeeld bij het Bureau voor de Vrouwenarbeid aan te sluiten, om daar met volhardend onderzoek naar de misstanden, te proberen de positie van de arbeidster te verbeteren. Dat vonden ze allemaal maar doordrijverig gedoe en helemaal niet vrouwelijk.

De vrouwen van het eerste uur hadden gehoopt dat na het verkrijgen van het kiesrecht alles anders en beter zou worden. Gelukkig hebben de meeste van hen die tijd niet meer meegeemaakt. Want wat in feite gebeurde was dat de volgende generatie zich massaal terugtrok van ieder feminisme. 'Suffragette' en 'feministe' waren scheldwoorden geworden. Dat waren griezels en manwijven, die met hun optreden de damesidentiteit al veel te veel in gevaar gebracht hadden. Ze hadden de grenzen van wat vrouwen zijn en kunnen doen al veel te ver verlegd.

Van arbeidster tot huisvrouw

De burgervrouwen waren nadat ze de arbeidsters hadden laten vallen doorgegaan met kiesrechtstrijd. Wat hadden de arbeidsters zelf nog gedaan? We hebben gezien dat de naaisters die georganiseerd waren langzaam maar zeker in het huwelijk verdwenen. Dat werd het lot van de meeste arbeidsters.

De werkgevers waren gaan inzien dat uitbuiting van vrouwen in fabrieken hen wel allerlei directe voordelen bood, maar ook belangrijke nadelen. Er kwamen – vooral doordat de overheid zich steeds meer met het bedrijfsleven ging bemoeien – alsmaar klachten over de ge-

zondheid van de arbeiders, over de onzedelijkheid, over ruwheid, drankmisbruik en onontwikkeldheid.

Twentse textielfabrikanten moesten arbeiders uit het buitenland halen omdat de twentse arbeiders niet in staat waren de nieuwe machines te bedienen. Er begon door te dringen - onder druk van de arbeidersbeweging - dat mensen die slecht te eten krijgen, omdat ze geen tijd hebben om te koken, niet hard kunnen werken. En dat kinderen waaraan geen enkele aandacht besteed is, later ook niet meer in staat zijn iets van scholing of opleiding op te nemen. En daarom moesten de 'arbeidsters-moeders' naar huis, het gezin in.

Natuurlijk was er ook een andere oplossing mogelijk geweest: niet iedere arbeider een eigen vrouw om voor hem en de kinderen te zorgen, maar verzorging buitenshuis voor iedereen: kantines, kresjes, wasserijen, verstelateliers. Officieel was deze oplossing zelfs een programmapunt van de arbeidersbeweging. Marx en Engels hadden gezegd dat dat zelfs de enige mogelijkheid was om vrouwen gelijke rechten te verschaffen. Maar in de praktijk van de socialistiese strijd verdween dat punt in de ijskast. Eerst de revolutie, die de arbeiders zouden maken en waaraan de arbeidersvrouwen mochten meedoen (als parel in de klasstrijd of zoiets) en daarna de vrouwenrechten. Die kwamen dan vanzelf.

Vrouwen als Roosje Vos waren helemaal niet bereid om dat zonder meer te geloven. En ook de schrijfsters van het socialistiese blad 'Vrouwen' hamerden erop dat zij niet alleen door het kapitalisme werden onderdrukt, maar ook door mannen van hun eigen klasse. En dat de revolutie daar heus niet zo maar een eind aan zou maken. Maar wat moesten ze doen? Ze waren met veel te weinig. Daar kwam nog bij dat de vrouwen die de hoge functies in de socialistiese beweging hadden, burgervrouwen waren, die volledige overgave aan het moederschap het allermooiste vonden dat een vrouw kon bereiken.

'De bloei van een vrouwe-geslacht
met de moedige denkings-lijn
om de lippen, en in de ogen
geen spoor meer van den slaafschen trant
en toch het aandoenlijk-bewogen
moerdier in stem en hand.'

Zo dichtte bijvoorbeeld de socialiste Henriëtte Roland Holst. En wat vrouwen als zij over de zogenaamde natuur van de vrouw verkondigden, sloot zo goed aan bij wat mannen wilden, dat de vrouwen die ervoor waarschuwden dat opsluiting in een gezin fataal voor vrouwen was, geen voet aan de grond kregen.

De arbeidersbeweging heeft socialisering van het huishouden niet tot eis gemaakt (aan het eind van de negentiende eeuw niet en nu ook niet), maar ook de kapitalisten hebben er geen gebruik van gemaakt, door zelf op grote schaal kresjes en bedrijfskantines te starten; terwijl ze dan toch de uitbuiting van legers ijverige onderbetaalde vrouwen hadden kunnen voortzetten.

Dat is heel belangrijk. Want dat laat zien dat de mannen die in een verwoede klassestrijd met elkaar gewikkeld waren het over één punt roerend eens waren: de vrouw hoort in de keuken, iedere man heeft recht op een eigen vrouw, die voor hem zorgt.

En de arbeidsters zelf? Voor hen was al lang duidelijk dat ze wat huishoudelijk werk en verzorging betreft, aan hun mannen niets hadden. En een dubbele taak was te zwaar. Zware fabrieksarbeid gekombineerd met een huishouden hield niemand vol. Zo was het dan ook niet verbazingwekkend dat de meeste arbeidsters best thuis wilden blijven. Thuis betekenden ze tenminste nog iets, vergeleken met hun vertrapte positie in de fabriek.

En zo hadden al deze ontwikkelingen het merkwaardige gevolg dat het dagelijkse leven van de vrouwen van de verschillende klassen meer op elkaar ging lijken dan ooit tevoren. Niet in alle opzichten natuurlijk: de hele dag sloven en piekeren hoe de eindjes aan elkaar te knopen blijft iets anders dan het geven van cocktailparties. En een krotwoning blijft iets anders dan een villa.

Maar de gemeenschappelijke voorwaarden voor het huisvrouwenbestaan zijn minstens even belangrijk: één man, één huis, álle verantwoordelijkheden binnenshuis: dat het schoon en gezellig is, man en kinderen gevoed en gekleed zijn, kinderen op tijd op school en goed opgevoed, man seksueel bevredigd en zeker van aandacht, erkenning en liefde; zoons ook zeker van aandacht., erkenning en liefde; dochters naar eigen model tot goede huisvrouw gemaakt en niet zwanger thuisgekomen - en ga zo maar door.

Samenvatting

Het opvallendste van de eerste feministiese golf is dat de resultaten ervan zo minimaal waren: kiesrecht en voor de ongetrouwde vrouwen uit de middenklassen wat meer mogelijkheden om economies onafhankelijk te zijn. Maar daartegenover stond dat het merendeel van de vrouwen de mogelijkheid om buitenshuis te werken onthouden werd. Het huwelijk als bestaan werd voor vrouwen in het algemeen de enige mogelijkheid om sociaal mee te tellen. Ongetrouwde vrouwen telden sociaal net zo min mee als vroeger, al konden ze dan meer opleidingen volgen en meer beroepen vervullen.

We hebben gezien dat een deel van de machteloosheid van de eerste vrouwenbeweging veroorzaakt werd doordat de vrouwen onderling verdeeld waren door klasseverschillen. Arbeidsters hadden een ander leven dan vrouwen uit de burgerij en ze vonden niet alle eisen in dezelfde volgorde belangrijk. Toch waren er genoeg gemeenschappelijke belangen samen te werken.

Desondanks hadden ze geen schijn van kans. De rechten die de moderne democratieën aan alle mensen aanboden - vrijheid, gelijkheid en broederschap - waren voor hen niet weggelegd. De vrouwen van de eerste golf hadden zichzelf als mensen beschouwd maar ze moesten ontdekken dat dat een vergissing was.

Het woord 'broederschap' had ze kunnen waarschuwen. Een duidelijker woord om vrouwen buiten te sluiten had niet bedacht kunnen worden. De vrouwen van de eerste golf hebben het van de mannen verloren, omdat de mannen onderling wél banden hadden.

Op het eerste gezicht lijkt het woord 'broederschap' voor de verhoudingen tussen mannen onderling een soort bittere grap. Mannen zijn onderling immers voortdurend bezig met strijd en concurrentie om de beste posities. De kapitalisten concurreren onderling om niet failliet te gaan, de arbeiders concurreren om werk, en de kapitalisten en de arbeiders strijden als klassen om de mate waarin de arbeiders uitgebuit zullen worden. Die onderlinge strijd tussen mannen is zo opvallend, dat daardoor op de achtergrond blijft dat mannen ook heel eensgezind zijn: tegenover vrouwen. *De broederschap van de mannen bestaat uit de gezamenlijke opstelling van alle mannen tegenover alle vrouwen.*

Mannenbroederschap en mannenoverheersing zijn twee kanten van hetzelfde geheel. Dat geheel kun je de 'mannenmaatschappij' noemen, maar eigenlijk is dat dubbelop: vrouwen waren er immers van buitengesloten in de vorige eeuw (kijk maar naar de inhoud van de Seneca Falls Verklaring) en vrouwen zijn er nog steeds buitengesloten.

Wij stellen voor om een 'maatschappij' waarvan vrouwen van actieve deelneming uitgesloten zijn en waarin alle mannen de baas zijn over alle vrouwen, een manschappij te noemen.

Om misverstanden te voorkomen: dat vrouwen buiten de manschappij staan betekent natuurlijk niet dat ze niets doen. Integendeel: ze werken. De manschappij heeft tot doel om te regelen wie er werkt en wie er beloond wordt - hoe hoger je in de manschappij zit, hoe minder je hoeft te werken. Als je er buiten staat moet je maar afwachten welke taken je toebedeeld worden en of je beloond wordt. Alleen wie er bij hoort heeft *rechten*, wie er niet bij hoort heeft *plichten*. We hadden gezegd dat de verhoudingen tussen mannen bepaald worden door strijd en concurrentie onderling, en samenwerking tegenover vrouwen. Dat betekent dat de manschappij iets heel ingewikkelds moet zijn, waarin tegenstellingen en conflicten zowel aangemoedigd als verzoend kunnen worden. De manschappij is bedacht, kunstmatig, kortom: *kultuur*.

Desondanks proberen de mannen ons nog steeds te laten geloven dat de macht van mannen en de onmacht van vrouwen *natuurlijk zijn*, veroorzaakt door biologische oorzaken: spierkracht tegenover zwangerschap. Voor de individuele verhouding tussen een zwangere vrouw en de man die haar mishandelt lijkt dat misschien nog even op te gaan. Maar ook in dat geval blijkt dat haar zwakte niet in haar spieren zit, maar in het feit dat ze nergens naar toe kan - ze heeft immers spieren genoeg om weg te lopen. De man wordt stilzwijgend gesteund door buren en politie, de vrouw (vóór de oprichting van Blijf van mijn lijf) door niemand.

Voor de verhouding tussen mannen onderling is het nog duidelijker dat de natuur er niets mee te maken heeft. In een kapitalistische manschappij doen de mannen met de sterkste spieren het zwaarste, vuilste en slechtst betaalde werk. Als een man produktiemiddelen bezit, hoeft hij geen spieren te hebben: hij kan anderen voor zich laten werken, terwijl hij op een terrasje in de zon zit, of in wolken sigarenrook op een vergadering.

Dat sommige mensen andere voor zich kunnen laten werken, is het minst natuurlijke wat er is. In de natuur moet in beginsel ieder dier voor zichzelf zorgen. Alleen jonge dieren worden verzorgd. De manschappij is een kunstmatig systeem waarin de mannen onderling regelen wie het werk moet doen en wie de opbrengsten ervan krijgt. En vrouwen zijn er zo aan gewend dat ze er niet tussen kunnen komen dat zij dat bijna natuurlijk zijn gaan vinden.

De beste manier om van dat idee af te komen is om te gaan onderzoeken hoe de mannen zo'n sluitend overheersingssysteem hebben opgebouwd. Aan onze geschiedenisboekjes hebben we daarbij niet zo veel; die gaan hoogstens 7000 jaar terug en beschrijven de lotgevallen van andere soorten manschappijen, in sommige waarvan vrouwen nog minder mochten dan in de kapitalistische manschappij.

In de geschiedenis van de mensheid is 7000 jaar maar een hele korte periode: volgens de laatste onderzoeken bestaan mensen al ongeveer 6.000.000 jaar en misschien bestaan ze nog veel langer. De vraag die ons het meest interesseert is: zijn vrouwen altijd al overheerst geweest; en zo niet: hoe hebben de mannen die heerschappij – tegenwoordig manschappij - dan voor elkaar gekregen?

Verder lezen

W.H. Posthumus - van der Goot, Anna de Waal (redactie), *Van Moeder op Dochter*. Nijmegen 1977, Sun Reprint

Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en Socialisme*, een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919. Nijmegen 1973, SUN

Johanna W.A. Naber, *Van onze oud-tantes en tantes*. Haarlem 1917, Tjeenk Willink

Johanna W.A. Naber, *Wegbereidsters*, Elisabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Butler, Priscilla Bright MacLaren. Utrecht 1928, 2e druk, Bijleveld

A. de Kom, *Wij slaven van Suriname*. Amsterdam 1934/1971, Contact

Margot de Waal, *Mina Kruseman 1839 - 1922*, portret van een militante feministe en pacifiste. Amsterdam 1978, De Engelbewaarder

Aletta Jacobs, *Herinneringen* (1924). Nijmegen 1978, Sun Reprint

Aileen S. Kraditor (ed.) *The ideas of the women suffrage movement 1890 - 1920*. New York 1971, Doubleday

Miriam Schneir (ed.), *The essential historical writings*. Toronto 1972, Vintage books

Maité Albistur, D. Armogathe, *Histoire du féminisme français du moyen âge à nos jours*. Parijs, 1977, des femmes

Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Women*, met een inleiding van M. Brody Kramnick. New York (1792) 1978, penguin books

Charlotte Brontë, *Villette, meisjeskostschool in Brussel* (1853). Amsterdam 1968, Contact

Hoofdstuk 2 het ontstaan van menselijke samenlevingen

Verschillende opvattingen

De populaire boeken over hoe wij van apen mensen werden schetsen ongeveer het volgende beeld: eerst waren er apen; toen kwamen er mensapen; toen ontdekte de mannetjesmensaap dat je met een knuppel een beest kon doodslaan. Dat ging hij samen met de andere mannetjesmensapen entoesiast doen en zo werd hij de grote jager. De alsmaar zwangere en zogende vrouwtjes konden uit veiligheidsoverwegingen natuurlijk niet mee; en ze liepen ook niet hard genoeg. Dus moesten ze thuis blijven, uitkijkend over de vlakte of de mannen met hun immense jachtbuit er al aankwamen. Hoewel ze doodmoe van de jacht waren, namen de mannen er dan rustig de tijd voor om de vrouwen uit te leggen hoe ze vlees moesten klaarmaken: ze leerden ze hoe ze vuur konden maken, hoe ze een pot moesten bakken; hoe ze van de huiden van de beesten tenten, broeken, jurken en kinderkleertjes konden maken. En als al het werk gedaan was dan maakten de mannen muziek en zongen en dansten, om de vrouwen een plezier te doen. Tijdens die jacht doodden de mannen ook wel eens mensen, maar dat kwam doordat hun jagersinstinct hen dan dwong. Daar stond tegenover dat ze ook allerlei fantastische uitvindingen deden tijdens de jacht: rechtop lopen b.v.; dat ging veel sneller dan op handen en voeten (zoals die stomme leeuwen nog steeds doen) en ook het praten. En natuurlijk was er ook een strenge hiërarchische organisatie; dat moest wel: iedereen kon toch niet zo maar doen waar hij of zij zin in had. Met die jacht en die organisatie was dan de basis gelegd voor onze zegenrijke moderne organisaties zoals het leger, de grote bedrijven en de staat.

De aanhangers van deze theorie geven wel toe dat oorlogen en andere vormen van geweld problematische vormen zijn gaan aannemen, maar daar was eigenlijk niets aan te doen, omdat al die gewelddadigheid mannen nu eenmaal aangeboren is. Als enige oplossing suggereren ze dan maar die gewelddadigheid op een andere manier te laten afreageren, door sportwedstrijden of zo.

Dit soort theorie is natuurlijk niet voor niets zo populair geworden. In de laatste zestig jaar hebben mannen zulke ontstellende bloedbaden aangericht, dat het idee dat de mens zich tot een hoger wezen aan het ontwikkelen is, echt niet meer volgehouden kan worden.

Er is een verklaring nodig waar al dat geweld vandaan komt. De theorie dat de man eigenlijk een roofdier is, kan zowel mannen als vrouwen geruststellen. De mannen krijgen te horen dat agressie iets oer-mannelijks is; en de vrouwen worden bevestigd in een mening die ze - meestal onuitgesproken - in hun diepste binnenste koesteren: dat mannen eigenlijk ontoerekeningsvatbaar zijn.

Dat een dergelijke theorie alle hoop op een betere toekomst de bodem inslaat, is niet de enige reden om je ertegen te verzetten. Als de theorie waar zou zijn, als mannen werkelijk een roofdierachtig verleden zouden hebben, dan zouden we die waarheid onder ogen moeten zien. We zouden onze strategieën er op moeten laten aansluiten. Je zou je dan achter de ideeën van Valerie Solanas kunnen scharen. Die wilde een 'Vereniging voor het Stuksnijden van Mannen' ('Society for Cutting Up Men'). Je zou ook kunnen proberen de erfelijke eigenschappen van mannen te veranderen; de moderne mannenlaboratoria bieden daar misschien best mogelijkheden voor. En - als je dat alles te ingrijpend vindt - zou je ook nog meer sportwedstrijden voor mannen kunnen organiseren.

Volgens ons hoeft dat allemaal niet omdat de theorie over de man-als-roofdier niet juist is.

Maar voordat we beschrijven hoe volgens ons de menselijke samenleving ontstaan is, willen we eerst gaan kijken hoe het überhaupt mogelijk is iets over die allervroegste tijden te zeggen. Wat is er eigenlijk overgebleven uit die tijd? Als we niet verder dan zo'n 30.000 jaar te-

rug gaan, dan is er nog wel wat: grotschilderingen, stookplaatsen, graven, werktuigen, skeletten. Maar voor die tijd is het als maar minder: vóór 500.000 jaar geleden eigenlijk alleen nog maar stenen werktuigen en (stukken) van skeletten. Al die vondsten worden gedaan door hollen te onderzoeken, aardlagen af te graven, op de bodem van zeeën en meren te gaan kijken. Hoe oud een vondst is wordt meestal berekend door de radio-actieve straling, die hij afgeeft te meten.

Door de bestudering van de aardlagen is ook bekend wat voor klimaat er wanneer was: er zijn ijstijden geweest, periodes van grote hitte, periodes van grote droogte. Aardlagen zijn verschoven; op plekken waar nu zee is (b.v. de Middellandse Zee) is ook wel eens een hele tijd geen zee geweest; van alle bergen en gebergten die er nu zijn varieert de ouderdom ook aanzienlijk. Planten, bloemen en bomen zijn in de loop der miljoenen jaren verdwenen; wat echter nog wel in oude aardlagen gevonden wordt is stuifmeel. Uit dat stuifmeel kan afgeleid worden wat voor plantengroei er in verschillende periodes geweest is.

Uit de vondsten van skeletten kan afgeleid worden hoe groot de hersens waren, of het beest/mens rechtop liep; en uit het gebit wat voor soort voedsel er gegeten werd.

Wat de eerste mensen aten, hoe ze woonden en hoe ze werkten is misschien nog wel uit oude vondsten af te leiden. Maar hoe ze met elkaar omgingen, is al heel wat moeilijker uit te vinden. Daarvoor kan je het best gaan 'kijken' bij 'primitieve' volkeren: volkeren die in de loop der eeuwen het soort samenleving hebben ontwikkeld, waarin je denkt vergelijkingsmateriaal te zien voor de samenlevingen van vroeger.

Ook kan je kijken of het gedrag van de dieren, waarmee mensen 'verwant' zijn, een sleutel geeft tot de oplossing van allerlei vragen over levensgewoontes en sociale omgang.

Wij hebben geprobeerd een rekonstruktie van het verleden te maken, door de legpuzzelstukjes, die je in verschillende boeken over verschillende 'wetenschappen' kunt vinden, aan elkaar te leggen. De vraag die wij onszelf daarbij steeds gesteld hebben is: Wat is er gebeurd? Kan het zo gegaan zijn? We hebben daarbij ontdekt dat de meeste mannelijke schrijvers niet tot logiese antwoorden en verklaringen komen, omdat zij de vrouwen als een soort natuurlijk gegeven beschouwen, waarover ze zich verder geen vragen hoeven te stellen. Wij hebben die vragen wel gesteld en geprobeerd daarop zo logies mogelijke antwoorden te vinden.

Zoogdieren

Een tijd geleden geloofden de meeste mensen dat zij door een god of godin, of door goden en godinnen geschapen waren. Nu nemen de meeste mensen aan dat mensen zich, heel langzaam en geleidelijk, uit bepaalde diersoorten ontwikkeld hebben; en dat die diersoorten zich weer uit andere ontwikkeld hebben, en zo terug, tot de meest primitieve vorm van leven. Een 'evolutie' van leven dus, waarin steeds hogere en ingewikkelder levensvormen zijn ontstaan, met de mens als hoogtepunt.

De eerste ontwikkeling naar het bestaan van mensen is het ontstaan van zoogdieren, zo'n 200 miljoen jaar geleden. Wat alle zoogdieren gemeenschappelijk hebben is dat de jongen afhankelijk zijn van hun moeder. Vogel- of visseneieren kunnen net zo goed door een mannetje bebroed en beschermd worden, een vogeljong kan door het mannetje gevoed worden. Maar een zoogdiermannetje kan niet zogen. Daardoor zijn zoogdiermannetjes voor het behoud van de soort in beginsel bijna geheel *overbodig*; zij dienen alleen voor de bevruchting. Dat zou anders zijn als zoogdiermannetjes eten zouden gaan zoeken voor de vrouwtjes, als die jongen hebben, net zoals de mannetjes van sommige vogelsoorten dat doen, als de vrouwtjes broeden. Maar dat doen ze bijna nooit. Het vrouwelijk zoogdier hoeft haar jongen immers niet de hele dag te zogen en warm te houden, ze kan ze best even alleen laten om eten te gaan zoeken, of ze kan het jong meenemen. En als dat eten zoeken bepaalde kennis of handigheid vereist, leert ze haar jongen dat. En ze brengt voedsel voor ze mee, als ze groot genoeg zijn om het te kunnen verteren. De vrouwtjes zorgen voor zichzelf en voor de

jongen, de mannetjes zorgen voor zichzelf. Vrouwtjes en mannetjes hebben in beginsel alleen in paartijd iets met elkaar te maken.

Dit is het grondpatroon. Dat kan op talloze manieren worden uitgewerkt. Zoogdieren kunnen ook in groepen leven. Hoe die zijn samengesteld en hoe de dieren 'met elkaar omgaan' hangt af van de omstandigheden.

Het leven in groepen kan allerlei voordelen hebben: veiligheid tegen aanvallen, meer opbrengst bij de jacht en bij het voedsel zoeken van de planteneters; en, heel belangrijk, het profiteren van de ervaring van oudere dieren en het overdragen van wat zij geleerd hebben aan de jongere dieren.

Hoeveel samenhang er in een groep is hangt er van af of hun overleven ermee gemoeid is. Zwakke dieren die in het open veld leven hebben de grootste groepssamenhang: bij gevaar slaan ze allemaal samen op de vlucht. Roofdieren die in de vlakte op kuddedieren jagen doen dat ook in groepen: dan hebben ze veel meer kans om een zwak dier van de groep af te snijden, af te matten en uiteindelijk te doden.

Van al deze groepen die in de vlakte in groepen leven zijn moederdieren en jongen het middelpunt. Vroeger werd zo'n groep vrouwtjes beschreven als een harem. De hengst of de leeuw, die erbij is, werd dan beschouwd als de eigenaar, de koning van de groep vrouwtjes. Naarmate er meer onderzoek wordt verricht naar het leven van dit soort dieren, blijkt steeds meer dat dat onzin is. De groep wordt geleid door de oude vrouwtjes; een enkel mannetje mag in de buurt blijven voor de voortplanting. De rest van de mannetjes leeft alleen, of in groepjes mannetjesdieren. De jongen worden niet door de mannetjes beschermd maar door hun moeders.

Dat is het grondpatroon van de dieren die in de vlakte leven. De dieren van wie wij afstammen woonden echter oorspronkelijk niet in de vlakte, maar in het oerwoud. Daar zijn de omstandigheden heel anders: als er gevaar dreigt kunnen zwakke dieren zich verstoppen. Het is dan juist veiliger om niet allemaal dezelfde kant uit te vluchten, maar verschillende kanten op. Het is geen levensbelang van de groep om voortdurend bij elkaar te blijven en allemaal hetzelfde te doen: er zijn veel meer individuele variaties mogelijk. En juist daarom zijn er veel meer mogelijkheden om iets te leren, om gedrag van oudere dieren na te bootsen en nieuw gedrag uit te proberen.

Mensapen is het soort dieren dat van de mogelijkheden van het leven in het oerwoud het meest gebruik heeft gemaakt voor het ontwikkelen van intelligentie, leerprocessen en sociaal gedrag. Alle soorten apen en halfapen hebben in hun leven in de bomen beweeglijke handen en zeer goede ogen - waarmee ze zowel ruimte als kleuren kunnen zien - ontwikkeld, en daarmee een heleboel hersens. De meeste apen leven in tamelijk losvaste groepen, waar de jongen een lange, beschermde jeugd genieten, en waar allerlei vormen van onderlinge communicatie worden ontwikkeld. Die onderlinge communicatie is uiteindelijk zo belangrijk geworden dat apen helemaal niet meer in hun eentje kunnen leven - dan worden ze gek of gaan ze dood.

Bij mensapen zijn die onderlinge vormen van contact het verst ontwikkeld, en van de mensapen zijn de chimpansees weer het verst. Chimpansees stammen van hetzelfde soort mensapen af als mensen; om de overeenkomsten en verschillen beter te begrijpen gaan we eens kijken hoe ze eigenlijk leven.

Chimpansees: sociale omgang als levensnoodzaak: een schijn van menselijkheid

Net zoals de meeste andere apen en halfapen leven chimpansees in tamelijk losse groepen in het oerwoud. Iedereen zoekt eten voor zichzelf, en verstopt zich als er gevaar dreigt. Alleen moederdieren delen hun eten met hun jongen, die ze dragen zolang als ze klein zijn. Als ze oud genoeg zijn om op eigen handen te kunnen staan, blijven de moederdieren nog jaren in de buurt.

's Avonds bouwt iedere chimpansee voor zichzelf een nest van takken en bladeren, om in te slapen. Iedere avond een nieuw nest. De jongen slapen bij hun moeders.

Chimpansees leven van vruchten, zaden, groene plantendelen en insecten. Het vinden daarvan kost niet zo ontzettend veel inspanning of techniek. Een heel enkel keer gebruiken chimpansees wel eens hulpmiddelen, die je het begin van werktuigen kunt noemen. Ze gebruiken een boomblad om water mee te scheppen, en ze pakken een dun twijgje of stokje om in een termietenheuvel te steken: de termieten lopen over het stokje naar buiten en kunnen er dan zo afgelikt worden. Maar iets ingewikkelders dan de bladeren van een tak halen doen chimpansees niet.

De geleerden hebben zich dan ook wel eens afgevraagd waar mensapen al hun intelligentie eigenlijk voor nodig hebben; ze zijn veel intelligenter dan voor de manier waarop ze aan de kost komen eigenlijk nodig is. Maar als het onderling contact ook een levensvoorwaarde is, dan is daar ook heel wat intelligentie voor nodig. Chimpansees zijn bijvoorbeeld maar een klein deel van de dag bezig met eten zoeken - er is kennelijk genoeg. De meeste tijd zijn ze bezig met 'kommunikaatsie'. Urenlang vlooiën (wat niets met vlooiën te maken heeft; ze halen kleine huidschilfertjes en zweetkristallen weg bij elkaar) op de eerste plaats. En op de tweede plaats allerlei vormen van contact die met het vragen of geven van geruststelling te maken hebben: het de hand op houden, of angstig grijnzen, of het lichaam ter vlooiing aanbieden, als een dier gerustgesteld wil worden. En kleine aanrakingen, schouderklopjes, hele omarmingen of vlooiën als geruststelling. Verder zijn er ook gemeenschappelijke emoties, die heel menselijk geuit worden. Als ze bijvoorbeeld onverwacht een grote tros bananen vinden, barsten ze los in een heel menselijk aan doend vreugdebetoon: ze dansen in het rond, lachen, vallen elkaar om de hals en zoenen elkaar.

Niet alleen de vreugde-uitbarstingen doen menselijk aan. Ook de gebaren van bedelen, van geruststelling, van genegenheid zijn ongeveer dezelfde als die mensen gebruiken.

Het angstig grijnzen is wel een ander gebaar dan onze vrouwelijke glimlach, maar de functie is precies hetzelfde: vragen of de ander alsjeblieft niet boos wil worden. Het is dan ook geen wonder dat mensen, door de gebaren van chimpansees te gebruiken, een beetje met ze kunnen omgaan. Interessanter is dat in gevangenschap levende chimpansees een heel klein beetje kunnen leren praten, niet met woorden maar ook weer met gebaren, bijvoorbeeld met de gebaren van de doventaal. Als ze er jong mee beginnen kunnen ze er heel wat van leren. En de allerslimste kunnen zelfs nieuwe woorden maken, zoals 'drank-vrucht' voor 'watermeloen' en 'gele cola' voor 'fanta'. En sommige gebruiken de nieuwe tekens zelfs voor het uitdrukken van emoties: 'mij huil' in plaats van chimpansee-achtig te jammeren. En zelfs het gebaar 'kom knuffel' is gebruikt voor een uitnodiging tot seksueel contact.

Als je zo naar het doen en laten van chimpansees kijkt is het verleidelijk om te zeggen dat chimpansees bijna mensen zijn. Voor mannen is dat echter verleidelijker dan voor vrouwen, omdat de chimpanseevrouwtjes tamelijk onderworpen en onzeker zijn, en de mannetjes stoer, uitbundig en zelfverzekerd. Ook de intense manier waarop chimpansee-moeders met hun jongen omgaan, kan heel goed gebruikt worden om een voorbeeld te stellen aan mensen-moeders: kijk, zo hoort het, iedere moeder die haar kind tijdens de eerste vijf jaar, ook maar één minuut uit het oog verliest, is een ontaard, onnatuurlijk wezen (zo nodig kunnen apen trouwens ook gebruikt worden om moeders te kritiseren voor teveel zorgzaamheid; dan wordt er gesproken van 'apenliefde').

Om ons niet te laten aanpraten dat de apenliefde een bewijs is dat het moederschap onze uiteindelijke levensvervulling is, is het eigenlijk al voldoende om te bedenken dat chimpansees *géén* mensen zijn. Chimpansees zijn de verre familieleden, afstammelingen van mensapen die miljoenen jaren geleden in het oerwoud achterbleven, toen onze voorouders - om wat voor reden dan ook - uit de bomen naar beneden kwamen en in de vlakke gingen leven. Maar, voordat we gaan kijken wat er in die vlakke gebeurde, willen we toch nog even bij de chimpansees blijven, omdat we nog geen antwoord hebben op de volgende vraag: Kan de onderlinge omgang tussen de twee seksen bij de chimpansees ons iets leren over de manier waarop onze voorouders met elkaar omgegaan zijn?

Chimpansees: seksueel gedrag: mannelijk vertoon en vrouwelijk initiatief

Zoals bijna alle vrouwelijke zoogdieren, hebben chimpansees een bronsttijd: een tijd waarin de vrouwtjes

zin hebben in vrijen en waarin ze vruchtbaar zijn. Ze krijgen dan roze zwellingen op hun achterwerk, zodat voor de mannetjes duidelijk te zien is dát ze zin hebben. Zolang als de bronst duurt is een vrouwtje eigenlijk de hele dag met seks bezig. Ze staat in het middelpunt van de belangstelling van alle mannetjesdieren en geniet daar zichtbaar van. Als het een onopvallend dier is, stijgt ze duidelijk in ieders achting.

De mannetjesdieren spannen zich in om zich zo voordelig mogelijk voor te doen. Ze putten zich nog meer uit in mannelijk vertoon dan anders.

In het gewone doen is het mannelijk vertoon op de eerste plaats een *onderdeel van de omgang van mannetjesdieren onderling*. Het is een soort strijd om wie het sterkst of het slimst is. Meestal wordt er niet gevochten; wie zijn tegenstander zover kan krijgen dat hij wegloopt heeft gewonnen. Het lijkt er bij al dat vertoon om te gaan wie de baas is, maar dan 'baas' in de betekenis van 'wie het meest aandacht krijgt', want orders en opdrachten geeft een 'baas' niet.

Het vertoon van de mannetjesdieren heeft eigenlijk niet zoveel invloed op het seksueel gedrag van de vrouwtjes. Over het algemeen krijgt ieder mannetje een beurt. Het enige waar ze een beetje invloed op hebben is wanneer ze een beurt krijgen en hoe vaak, hoewel er in de groep die Jane Goodall bestudeerde (en waar wij het meeste over chimpansees van te weten gekomen zijn) een mannetje was dat - hoeveel misbaar hij ook maakte - van de meeste vrouwtjes geen beurt kreeg.

Op de rest van het gedrag van de vrouwtjes heeft het vertoon van de mannetjesdieren wel veel invloed. Want nooit is het zeker wanneer ze losbarsten in het gezwaai met takken, met gebrul, onverwachte sprongen en dreigend gedrag met de armen. En omdat ze dan wat ze ook voorhanden krijgen, grijpen en gebruiken om mee rond te zwaaien - takken, stenen, babies -, moeten moederdieren konstant hun kinderen uit de buurt houden en zelf ook uit de buurt blijven om geen boomtak op hun hoofd te krijgen. Dat betekent dat de vrouwtjesdieren eigenlijk alsmaar angstig op de mannetjes zitten te letten en voortdurend gerustgesteld moeten worden, door schouderklopjes of vlooi gedrag. Dat geeft de vrouwtjes een soort gedrag dat inderdaad aan dat van moderne vrouwen doet denken.

Net zoals moderne vrouwen zijn ze door hun angst veel drukker bezig met de mannetjes dan met elkaar. En als ze jongen hebben, moeten ze daar voortdurend op letten, vooral als die wat groter zijn en zelfstandig rondlopen: steeds maar opletten dat ze niet een narrig mannetje voor de voeten lopen. Alleen oude, ervaren moeders durven het aan hun pasgeboren jong aan de mannetjes te laten zien - wat heel verstandig is, want anders blijven die zeuren - terwijl bij allerlei andere apensoorten de jongen gezellig van hand tot hand gaan.

Het mannelijk vertoon is voor de mannetjes een manier om de onderlinge omgang te regelen. Alle mensapen doen er aan; chimpansees zijn het meest vindingrijk, zodat ze steeds nieuwe dingen verzinnen om indruk mee te maken. Zo zag Jane Goodall een keer een tamelijk jonge chimpansee duidelijk in aanzien stijgen omdat hij lege benzineblikken gebruikte om nóg meer lawaai te kunnen maken, dan met natuurlijke middelen mogelijk is.

Je kunt al dat vertoon beschouwen als een eerste stap op weg naar menselijke uitingsvormen, zoals toneel en muziek. Jane Goodall had zelfs de indruk dat ze een keer het begin van een soort ritueel gezien heeft. Het was in het begin van het regenseizoen, tijdens een geweldig onweer. Ineens zag ze een chimpansee een helling afstormen; hij stampste, brulde en zwaaide met een grote tak. Vlak erachteraan kwam de volgende, en zo de hele mannetjesgroep. Zodra ze beneden waren, klommen ze weer naar boven, en dan stormden ze brullend weer naar beneden, twintig minuten lang. Jane noemde het 'de regendans'. Het zou een ritueel geweest zijn als het nog *niet* geregend had; als al dat geren de regen had moeten

oproepen. Wat boeiender was was dat alle mannetjes tegelijk optraden; tegen het vertoon van het onweer waren ze niet alleen opgewassen.

Hoe verleidelijk het ook weer lijkt om te zeggen: zie je wel, zo zijn de mensen ontstaan, omdat er in dat vertoon herkenbare dingen zitten, is het toch logieser om te zeggen: als je naar dat vertoon van die mannetjes kijkt en naar het gedrag van de vrouwtjes, dan is het heel begrijpelijk dat uit de chimpansees géén mensen zijn ontstaan. Chimpansees zijn het eindpunt van een ontwikkeling: een eksklusieve moeder-kindband die zorgt dat het jong sterft als de moeder sterft, verzenuwde vrouwtjes en brallerige mannetjes. Alle energie die niet nodig is om voor eten te zorgen, gaat zitten in de onderlinge omgang: er blijft niets meer over om de omgeving te beïnvloeden, levensomstandigheden te verbeteren en zelfs niet om een verweesd jong op te vangen en groot te brengen.

Van dieren tot mensen: uit de bomen naar de vlakte

Niemand weet precies wanneer, maar de meeste geleerden zijn het erover eens dat onze menswording zich heeft afgespeeld toen onze voorouders uit het oerwoud kwamen en in de vlakte gingen wonen, in een tijd dat de oerwouden kleiner werden. Misschien was er daarvoor te veel concurrentie gekomen tussen alle soorten apen die in het oerwoud vruchten en zachte bladeren zoeken. Onze voorouders kwamen in ieder geval terecht in de bosrand, waar de bomen veel verder verspreid staan, en later in steppen en savannes met halfhoog gras en hier en daar een boom of een struik.

Eerst willen we gaan kijken wat het niet betekent voor een oorspronkelijk oerwoudbewonend chimpansee-achtig beest om in een vlakte te gaan wonen. Wat voor soort gedrag moest er afgeleerd worden en wat moest er aangeleerd worden?

Als er in het oerwoud gevaar dreigt, kan je je verschuilen. Dat kan in de vlakte niet. In de vlakte moet je je veiligheid halen uit het - als groep - zo dicht mogelijk bij elkaar blijven. In het oerwoud gaat ieder dier apart op zoek naar voedsel (behalve de moeders, die nemen hun jongen mee). In de vlakte kan dat niet: de hele groep moet op zoek naar een plek waar voldoende voedsel is voor iedereen, zowel uit veiligheidsoverwegingen, als om het gezelligheidscontact met de andere groepsleden niet te verliezen.

In het oerwoud beslist ieder dier voor zich. Alleen de moeders beslissen voor hun jongen. Verder is er niemand die een bevel geeft of op wat voor manier ook een ander iets voor zich kan laten doen. In de vlakte moeten er beslissingen genomen worden die door de hele groep uitgevoerd worden (wanneer op voedseltocht, waarheen?).

We hebben al gezegd dat dieren die in de vlakte leven groepen vormen en dat de samenwerking van de vrouwtjes voor de samenhang in de groep zorgt. Maar we hebben gezien dat mensaapvrouwtjes helemaal niet samenwerken; ze hebben het te druk om de mannetjes vriendelijk te houden. Er is geen kern van vrouwtjes en kinderen die een basis zou kunnen leveren voor saamhorig en samenhangend gedrag. Die kern kan niet ontstaan omdat het vertoon van de mannetjes zo sterk is ontwikkeld.

Door hun verandering in levensomstandigheden moesten ze eigenlijk *een ander soort dieren* worden. Bavianen bijvoorbeeld. Daar geeft de kern van oude wijfjes dat soort leiding dat ze nodig hebben. Als bavianen op voedseltocht gaan, lopen de mannetjes voorop. Maar een biologe heeft eens goed bekeken wat er eigenlijk gebeurde. Haar troep zat 's morgens rustig in de zon met een stel oude vrouwtjes in het midden. Telkens stond er een mannetje op en ging een eindje lopen. De oude vrouwtjes bleven rustig zitten. Dan stond er weer een ander mannetje op dat een andere kant uitliep. Nog bleef iedereen zitten. Dat herhaalde zich een paar keer, tot de oude vrouwtjes opstonden en achter een mannetje aanliepen. Toen pas ging de hele troep mee. De keuze van een route voor zo'n voedseltocht is heel belangrijk. Want het heeft natuurlijk geen zin om uren te gaan lopen naar een plek waar vijgebomen staan, als de vijgen nog niet rijp zijn. Deze biologe zegt dat ze er niet achter heeft kunnen komen hóe de bavianen wisten wanneer de vijgen rijp waren. Maar zeker is dát ze het wis-

ten. Ze moeten het dus *geleerd* hebben. Suksesvol voedsel zoeken is een kwestie van ervaring, en oude dieren hebben nu eenmaal meer ervaring dan jonge.

Wat de voedseltochten betreft liepen de mannetjesbavianen dus wel voorop, al namen de oude vrouwtjes de uiteindelijke beslissing. Ze liepen echter niet voorop om de vrouwen en kinderen te beschermen. Want als er een of ander gevaar dreigde liepen de mannetjes ook voorop - ze konden het snelst vluchten omdat ze de langste benen hadden. Helemaal achteraan kwamen de vrouwtjes die de zwaarste kinderen te dragen hadden.

Van instinktief tot cultureel handelen

Het interessante van onze voorouders is dat ze géén bavianen geworden zijn. Zij hebben zich niet ontwikkeld tot een andere diersoort, met ander instinktief gedrag, maar zij zijn uiteindelijk mensen geworden. Daaruit kan je afleiden dat ze zich niet meer op een *dierlijke* manier aan de eisen van de nieuwe omgeving konden aanpassen. Hun dierlijke eigenschappen waren zo in strijd met de eisen van de omgeving dat ze letterlijk hun *hersens* moesten gaan gebruiken. We hebben geen enkel beeld hoe dat gegaan is; maar we kennen wel de eindpunten van die ontwikkeling: een samenwerking tussen de vrouwen, die niet op *instinkt*, maar op *kultuur* berustte. Daarvoor hebben we twee gegevens. Uit de skeletten van de eerste mensachtigen blijkt dat zij *rechttop zijn gaan lopen*. En uit de vergelijking met 'primitieve' mensen weten we iets over de *verwantschapsbanden tussen moeders en dochters*.

De ramapiteca

De oudste gevonden mensachtige is de ramapiteca. Die leefde zo'n 15.000.000 jaar geleden, in oost-Afrika, tussen het oerwoud en de steppe. Ze was zo'n kleine meter groot, met lange, dunne armen en sterke kaken met grote, zwaar geëmailleerde kiezen. Ze kon haar onderkaak, in tegenstelling tot de andere mensapen, ook naar opzij bewegen. Dit - samen met die kiezen - wijst erop dat ze harde dingen at, zoals zaden en wortels, eten dat ze op en in de grond kon vinden. Haar lange armen wijzen erop dat ze waarschijnlijk goed in bomen kon klimmen.

Het was een nogal ondernemend type, want tot in Europa en zuidelijk Azië zijn er Ramapiteca-resten gevonden. De oudste vondsten dateren dus van zo'n 15.000.000 jaar geleden: dat waren een kaak, wat fragmenten van kiezen en tanden, en wat stukjes van armen en benen. Een vrij volledig geraamte van een afstammeling van de ramapiteca (3.000.000 jaar oud) maakt duidelijk dat die afstammeling rechttop liep. Sommige geleerden denken dat de ramapiteca daar al mee begonnen is. Wanneer de eerste mensachtigen rechttop zijn gaan lopen weet niemand met zekerheid. Waarom weet ook niemand: er zijn wel allerlei verklaringen bedacht, maar die lijken ons niet aannemelijk. Op twee benen lopen kost veel meer energie dan op vier. Er moet dus een keiharde noodzaak geweest zijn om over te schakelen. Het enige wat ons aannemelijk lijkt is dat de eerste mensachtige rechttop moest gaan lopen, omdat ze over lange afstand *iets moest dragen*: eten.

Het verdelen van voedsel

Misschien ligt het grootste verschil tussen mensen en chimpansees in het feit dat mensen het voedsel met elkaar delen. We hebben gezien dat de verhouding tussen een moeder en haar jong daarvoor een begin kan zijn. *De eerste mensachtigen zijn er in geslaagd de verhouding tussen een moeder en haar jong te veralgemeniseren.*

Dat biedt groepen veel betere overlevingskansen. In tijden van voedselschaarste moeten ze heel ver lopen om voldoende voedsel te vinden. Degenen die het eerste moe zijn zijn de oude vrouwen en de kleuters. De oude vrouwen zijn onmisbaar - zij weten waar alles groeit, zij hebben de grootste ervaring in onderlinge omgang. De kleuters zijn nog niet sterk genoeg

om ver te lopen en te zwaar om ver te dragen, maar aan hen is al jarenlang zorg besteed; zij zijn bijna in staat om voor zichzelf en anderen te zorgen.

De stap van dier naar mens is gemaakt op het moment dat de vrouwen niet alleen voedsel meebrachten voor hun eigen kinderen, maar ook voor de oude vrouwen en de kleuters. *Daarmee werden alle oude vrouwen tot hun moeders en alle kleuters tot hun kinderen. De eerste verdeling van de arbeid is de basis van de verwantschap van alle moeders met alle kinderen.*

De enige aanwijzing dat deze verdeling van voedsel al heel oud is, is het mogelijke rechte lopen van de ramapiteca. We hebben al gezegd dat rechte lopen voor een dier zo onpraktisch is, dat de geleerden daarvoor geen enkele aannemelijke reden hebben kunnen bedenken (alleen de roofdierteoretici zeggen bijvoorbeeld dat mensachtigen rechte gingen lopen om beter wapens te kunnen gebruiken: maar die lopen vast op het feit dat mensachtigen geen vlees aten, maar planten, wortels en zaden).

Wanneer je je voorstelt dat de jonge en sterke vrouwen, die geen kinderen hadden of kleine babies, voedsel zijn gaan meenemen voor oude vrouwen en moeders met zware kleuters, dan wordt het rechte lopen heel logies. Op twee benen lopen is onpraktischer dan op vier, maar heel wat praktischer dan op *drie*.

Je wordt er wel warm van, omdat het zo veel energie kost - dan hebben we meteen een verklaring waarom mensen hun beharing zijn gaan verliezen en zweetklieren in hun huid hebben ontwikkeld.

Het fascinerende van het menswordingsproces is dat deze wezens erin geslaagd zijn in zoveel opzichten af te wijken van biologische vanzelfsprekendheden, van de natuur – niet meer opeten wat je zelf gevonden hebt, niet meer vrijen met de dichtstbijzijnde mannetjes, niet meer op vier handen lopen.

Deze mensen hebben het voor elkaar gekregen om de vanzelfsprekendheden van hun instinkten te veranderen in de vanzelfsprekendheden van hun groepssamenwerking; die waren geformuleerd als een geheel van verwantschappen en taboes - die zij zelf als net zo onveranderlijk beschouwden als de natuur. Maar dat betekent wel dat in de miljoenen jaren waarin het menswordingsproces zich voltrokken heeft, er steeds meer met verstand gehandeld moet zijn: er moet *gekozen* zijn uit verschillende mogelijkheden wat de beste keuze was moet *onthouden* zijn. En om wat belangrijk voor het overleven was aan anderen en aan de volgende generatie over te dragen, moet zich de *taal* ontwikkeld hebben.

Het was omdat ze in het oerwoud niet meer genoeg te eten hadden dat de eerste mensachtigen in een geheel nieuwe omgeving eten gingen zoeken. Degenen die het gelukt is, dwars tegen hun instinkten in, om een samenwerkingsverband van de grond te krijgen, hebben het gered en zijn onze voorouders geworden. Dat het niet vanzelfsprekend lukte blijkt uit het feit dat de ramapiteca's in Europa en zuid-Azië uitgestorven zijn; alleen in oost-Afrika hebben ze zich verder ontwikkeld.

De organisatie van de eerste menselijke groepen: verwantschapssystemen

De oudste samenlevingsorganisaties die ooit bestaan hebben berustten op drie elementen.

1. alleen moeders hebben kinderen: er zijn geen vaders.
2. alle moeders van dezelfde generatie beschouwen *alle* kinderen van de groep als hun kinderen: er bestaat *geen eksklusieve moeder-kind-band*.
3. de leden van de groep hebben geen seksueel contact met elkaar (er is 'eksogamie': sekspartners worden buiten de groep gezocht).

Om de enorme menselijke prestaties, die voor het totstandkomen van zo'n organisatievorm nodig waren, te begrijpen, vergelijken we deze vorm van samenleven nog maar eens met die van de chimpansees.

Het eerste punt is eenvoudig. Dat is hetzelfde gebleven. Chimpansees kennen geen vaderschap en geen vaderlijk gedrag.

Het tweede punt echter is omgekeerd: chimpansees kennen een eksklusieve band tussen moeder en kind.

Het derde punt is voor een deel het gevolg van het tweede: chimpanseemoeders vrijen niet met hun zoons (niemand weet waarom niet). Als alle jonge mannetjes zoons van alle moeders zijn, betekent dat dat alle moeders niet vrijen met alle zoons. Maar dan is nog niet vanzelfsprekend waarom zusters niet met hun broers vrijen. Het verbod van onderlinge seksuele omgang is een *menselijke* regeling: een *taboe*.

Door de vergelijking met de chimpansee kunnen we heel goed begrijpen waarvoor dat taboe diende. Het mannelijk vertoon bij chimpansees was zo ver ontwikkeld dat het de onderlinge samenwerking tussen de vrouwtjes volstrekt verstoorde. Alleen die groepen mensapen die in de vlakke terechtkwamen konden overleven, waar het de vrouwtjes lukte

om de volwassen mannetjes met hun drukte en hun agressiviteit naar de rand van de groep te krijgen: waar het lukte een groep te vormen die uit vrouwen en kinderen bestond.

De volwassen mannetjes konden niet helemaal weggestuurd worden: dan zouden ze omgekomen zijn, niet alleen vanwege de gevaren maar vooral omdat ze zo afhankelijk zijn van sociaal contact en gezelligheid.

Door het *verbod van seksueel bepaald mannengedrag* te ontwikkelen is het echter mogelijk geweest de mannen enigszins aan het groepsleven - dat ze door hun lange jeugd niet meer konden missen - te laten meedoen.

De verwantschap met de natuur: voedseltaboes

We hebben gezegd dat, om mensen te kunnen worden, de moeders van de mensachtigen zijn gaan samenwerken en de verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening en voor de kinderopvoeding zijn gaan delen. Dat betekende dat de relatie tussen een moeder en haar kind(eren) niet voldoende was om te kunnen overleven; de relatie tussen alle moeders onderling, en de relatie van alle moeders met alle kinderen werd de verbondenheid van de groep. Dus geen bloedverwantschap meer, maar een generatieverwantschap, op basis van de moeders: alle volwassen vrouwen zijn moeders (van alle dochters en zoons of moedersmoeders (als ze twee generaties nakomelingen hebben), de kinderen zijn allemaal zusters en broers van elkaar.

Dit soort verwantschapssysteem is in de vorige eeuw nog daadwerkelijk aangetroffen - of liever ontdekt - door de engelse antropoloog Morgan, die jaren bij noord-Amerikaanse Indianen geleefd heeft. Hij noemde het systeem 'klassificerende verwantschap' en bedoelde daarmee dat de verwantschap niets met natuurlijke banden te maken had, maar het resultaat was van een menselijke ordening van de mensen, *maar ook van de omringende natuur: planten, dieren, voorwerpen*.

Die ordening van het hele leven en de hele natuur gebeurde niet, zoals tegenwoordig, van boven af; er was geen koningin, geen wet, geen politie. Iedereen was gelijk, niemand had de macht om regels te stellen voor anderen. Er waren wel regels, maar die waren van de groep als geheel: hun verwantschap met elkaar en met de omgeving bepaalde wat ze in allerlei situaties moesten doen.

Die verwantschapsregels heten 'taboes'. 'Taboe' betekent tegelijk 'verboden' en 'heilig'. Wat taboe is is zo verwant, dat je het *niet* mag opeten en er *niet* mee mag vrijen. Een dergelijk taboe te doorbreken is bijna onvoorstelbaar - primitieve mensen moeten er letterlijk niet aan denken om dat te doen; ze zouden niet kunnen zeggen wat er dan gebeurt, alleen dat het iets vreselijks is. In de taboes is de ervaring vastgelegd dat het gehoorzamen aan de regels een *levensnoodzaak* is. Ze hebben namelijk tot resultaat dat bepaalde planten of stukken van planten, of stukken van dieren (als er al eens een dier gevangen wordt) gereserveerd wordt voor b.v. de jongste kinderen of juist voor de moedersmoeders. Of dat sommige planten of dieren helemaal niet verzameld worden, omdat ze nog moeten groeien. Sommige taboes kunnen tijdelijk zijn en weer worden opgeheven. Andere taboes kunnen voor de ene generatie wel gelden, maar voor de andere niet. Als er contact is tussen twee groepen kun-

nen voedsel taboes dienen om bepaalde planten of dieren te reserveren voor de andere groep.

Voedsel taboes zijn dus een vormgeving van de ervaring dat het hoewel je ergens zin in hebt, het verstandiger is voor de toekomst om het toch maar niet te doen. De rol van de moeders in het opbouwen van een dergelijk stel regels, zit er in dat zij bij uitstek in de gelegenheid zijn om de volgende generatie de regels in te prenten, zodanig dat het een volstrekte vanzelfsprekendheid wordt voor de dochters en zoons. Die vanzelfsprekendheid wordt versterkt doordat de voedsel- en sekstaboes een samenhangend systeem vormen; er zitten geen tegenstrijdigheden in die iemand tot nadenken of het maken van keuzes zou kunnen dwingen.

Sekstaboes. De onvolledige vermenselijking van het mannelijk gedrag

De *sekstaboes* berusten op een verbod van seksueel contact met alle mannen van de eigen groep, met *alle* zoons en met *alle* broers, of dat nu je eigen broers zijn of je moedersbroers of je moedersmoedersbroers. (Om misverstanden te voorkomen: er bestonden geen vaders. Het heeft miljoenen jaren geduurd eer mensen wisten dat kinderen het resultaat waren van vrijen. En zelfs toen dat bekend was bestond er nog geen vaderschap.)

Het sekstaboe betekende een uitbreiding van het instinktieve taboe dat bij mensapen bestaat: moederdieren vrijen niet met hun zoons. Die uitbreiding naar alle mannen van de groep is het resultaat geweest van een menselijke kulturele inspanning. We hebben er geen idee van hoe de vrouwen dit allemaal voor elkaar gekregen hebben, hoe ze in dit proces van vrouwtje tot vrouw geworden zijn. De resultaten zijn in ieder geval bij de seks taboes net zo prakties als bij de voedsel taboes. Seks was iets wat je met de mannen van een andere groep deed, zodat in de eigen groep de onderlinge omgang, het gemeenschappelijk voedsel zoeken, de veiligheid en de gezelligheid van het lichamenlijk contact, niets te maken had met seksualiteit en seksueel gedrag. Door het uitschakelen van de seksualiteit kon het sociale gedrag - vriendschap, liefde, solidariteit - zich ongestoord ontwikkelen. Biologen bevestigen dat gebaren van liefde en vriendschap niets met seks te maken hebben: al die gebaren zijn ontleend aan de moeder-kind verhouding, geen enkel gebaar aan seksueel contact. In de uitbreiding van elementen van de moeder-kind-verhouding over de *hele* groep, ontstond de groepssamenhorigheid en genegenheid, die niet dierlijk maar menselijk was.

Het proces van opbouwen van vreedzame, vriendelijke groepsgevoelens is zeker niet helemaal vreedzaam verlopen. De mannen moesten immers twee dingen leren: ten eerste zich in het algemeen binnen de groep broederlijk en vriendschappelijk te gedragen, samen te werken met voedsel zoeken en op te houden met het onberekenbare en angstaanjagende krachtsvertoon. En op de tweede plaats moesten ze leren dat ze binnen de groep niet tot vrijen zouden uitgenodigd worden; dus dat ze contact met andere groepen moesten zoeken, als ze ooit wilden vrijen. Ook al liepen ze bij die andere groep risico's van agressie, omdat ze daar buiten de vanzelfsprekende samenhorigheid vielen.

Dat was allemaal heel ingrijpend. Echte macht over de volwassen mannen hadden de vrouwen niet; de kinderen konden ze de taboes nog inprenten, maar de volwassen mannen konden ze alleen bepaalde dingen weigeren: seks altijd, en geruststelling en gezelligheid als een man zich misdroeg, agressief was, teveel voedsel inpikte. Het is vrouwen met deze beperkte middelen ook niet gelukt om de mannen op dezelfde manier te vermenselijken als zichzelf. Dat wil zeggen dat de cultuur, de menselijkheid voor mannen zich anders ontwikkelde dan voor vrouwen. *Het verschil tussen het gedrag van vrouwelijke en mannelijke dieren werd niet opgeheven in één soort menselijk gedrag, nee, dat verschil werd getransformeerd in het verschil tussen algemeen menselijk gedrag (het gedrag van vrouwen en het gedrag van mannen, zolang als ze als zoons en broers met vrouwen omgingen) én specifiek mannelijk gedrag: dus van vrouwtjesdieren- en mannetjesdierengedrag naar algemeen menselijk én specifiek mannelijk gedrag.*

Alleen voor dat specifiek mannelijk gedrag tot volle wasdom kon komen, moesten er eerst nog wel wat miljoenen jaren verstrijken. Want voorlopig hadden de mannen niet een specifiek mannelijke gemeenschappelijke activiteit. Dat kwam pas veel later, toen zij zich uitsluitend op de jacht gingen toeleggen. Voorlopig hebben we nog met verzamelaars te doen: mensen die hoofdzakelijk plantaardig voedsel verzamelen en meenemen om gemeenschappelijk op te eten. Dat betekent niet dat ze altijd vegetarisch waren; als ze al eens een konijn of een biggetje konden vangen zullen ze dat zeker meegenomen hebben en als ekstraatje opgegeten hebben. Vlees was iets bijzonders, iets feestelijks, maar niet onmisbaar. Zowel de lichaamsbouw als het soort werktuigen dat ze hadden (draagnetjes en stokken om wortels mee uit de grond te graven) maakte dieren vangen tot een toevalstreffer. En ook hun gebit was ongeschikt om door iets anders heen te komen dan het dunne huidje en redelijk zachte vlees van kleinere dieren. Stenen gereedschap, waarmee je door de huid van een groter dier zou kunnen snijden, is waarschijnlijk niet eerder gemaakt dan zo'n 2.500.000 jaar geleden: van die tijd dateren tenminste de oudste vondsten. Maar dat gereedschap was helemaal niet geschikt om een beest mee te vangen.

Voordat we gaan kijken hoe het specifiek mannelijk gedrag zich uiteindelijk zou gaan ontwikkelen, willen we eerst nog wat nader ingaan op de vorming van de groep en op de relaties met andere groepen.

De moeders-dochters-clan nauwkeuriger bekeken. De vorming van stammen en volken

De moeders-dochters-clan (zo noemen we een groep die de vrouwen als centrum heeft) is in de eerste plaats een verwantschapssysteem dat niet op biologische verwantschap berust, maar op het behoren tot een bepaalde *generatie*. De oude vrouwen hebben zusters, dochters, kleindochters en eventueel broeders, zoons en kleinzoons. De volgende generatie heeft moeders, zusters, dochters, moederbroeders, moeders, zusters, moedersmoedersbroeders, en broeders.

De banden tussen alle moeders en alle kinderen zijn zo vanzelfsprekend dat heel eenvoudige rituelen voldoende zijn om ze tot stand te brengen: bijvoorbeeld doordat alle moeders het pasgeboren kind even optilden en vasthielden - dan hadden zij het 'gedragen'. De andere moeders konden het ook voeden en verzorgen. Dit soort band is het tegenovergestelde van de biologische moeder-kind band, die chimpansees en twintigste-eeuwse vrouwen hebben. *Het is het meest menselijke moederschap dat ooit bestaan heeft*. Dat blijkt ook uit het feit dat in een dergelijk verwantschapssysteem ook mannen moeders kunnen worden: ook mannen kunnen het kind na de geboorte dragen. De broers van de moeders die aan dergelijke rituelen hebben meegedaan kunnen dus als mannelijke moeders meedoen aan de verzorging van kleine kinderen.

Maar het verwantschapssysteem gaat verder dan het classificeren van mensen; ook de omringende natuur is in het systeem opgenomen: uiteindelijk is de verhouding tot het voedsel (uitgedrukt in voedseltaboes) net zo belangrijk voor het overleven van de clan als de onderlinge verhouding van de groepsleden.

In dit systeem zijn de banden tussen mannen - zolang als er gemeenschappelijk door mannen en vrouwen verzameld wordt - heel beperkt. Ze zijn elkaars broers, of moedersbroers of neven (zusters-zoons). Ze hebben geen vader en geen zoons. Ook buiten hun eigen clan hebben ze geen zoons. Want als zij gaan vrijen met een vrouw uit een andere clan, dan heeft dat verder geen gevolgen. Als zij een kind krijgt, blijft dat in haar clan, als dochter of zoon van haar generatie moeders. De man met wie zij gevrijd heeft, heeft daar niets mee te maken. Kinderen zijn het bezit van vrouwen, niet van mannen. Biologisch vaderschap wordt pas van belang als mannen door middel van het huwelijk bezitsrechten op een vrouw en haar kinderen kunnen laten gelden; en daarvan is - zoals duidelijk is - in de clan van moeders en dochters geen sprake.

De vrijer is een bezoeker. Hij zit helemaal aan de buitenkant van de groep. Hij is buitengesloten van de samenhang van de vrouwen en ook van die van de mannen. Hij moet maar afwachten of er een vrouw is die iets met hem wil, en anders moet hij weer naar huis. Hij houdt het alleen vol, omdat hij niet helemaal een vreemde is. Ook het seksueel contact is namelijk geregeld in het verwantschapssysteem. Mannen gaan niet zomaar bij een willekeurige groep een vrouw zoeken om mee te vrijen: er bestaat een speciale band met een andere clan voor. De vrouwen van de ene clan vrijen met de mannen van de andere, en andersom. Die twee clans beschouwen zichzelf als afstammelingen van gemeenschappelijke voorouders. Het ligt ook voor de hand dat dit soort banden ontstaan is doordat groepen zich opgesplitst hebben. In ieder geval beschouwen de beide clans elkaar als verwanten en ze hebben ook verwantschapsnamen voor elkaar.

Die namen worden in de culturele antropologie vertaald met het begrip 'cross-cousins', ofwel kruisnichten en kruisneven.

We weten nu iets over de organisatie van de eerste menselijke samenlevingen, van wat er gegeten werd en hoe het eten verzameld werd. We hebben vergelijkingen gemaakt met wat er bekend is uit de culturele antropologie over volkeren die nu (of een eeuw geleden) hoofdzakelijk leven van het verzamelen van voedsel. We hebben gekeken naar het gedrag van chimpansees om ons voor te stellen wat er aan dat gedrag zou moeten veranderen om een mensachtig bestaan te garanderen. Op basis van de zeer beperkte vondsten uit de vroegste prehistorie hebben we geprobeerd een rekonstruktie te maken van hoe het gegaan zou kunnen zijn. We willen nu gaan kijken hoe die eerste mensen zich zijn gaan verspreiden vanuit oost-Afrika naar Europa en Azië. Hoe verandering van klimaat verandering van voedsel samenstelling tot gevolg had. Hoe langzaam maar zeker verschillende groepen mensen een verschillende leefwijze en een verschillend soort organisatie kregen.

Stenen werktuigen en drijfjachten. De homo erecta

De oudste gevonden stenen werktuigen dateren van zo'n 2.500.000 jaar geleden. Zij behoorden aan de 'homo habilis', een tak van de 'australopithecus's', zuidelijke mensen, met nog meer hersens. De oudste homo habilis (handige mens) leefde zo'n 3.500.000 jaar geleden.

Dat stenen gereedschap van 2.500.000 jaar geleden is nog heel eenvoudig. Kiezelstenen van de grootte van een tennisbal, waar vier of vijf stukjes van afgeslagen zijn, om er iets als een hakmes van te maken; een hoekig kiezelsteentje dat doormidden gebroken is tot een driehoekig ding, waarmee je een huid zou kunnen afkrabben of een stuk boombast zacht maken; en scherfjes in allerlei vormen, waarmee je vlees zou kunnen snijden of een punt aan een stok zou kunnen slijpen. Van dezelfde mensen zijn ook een soort windschermen van bergen stenen gevonden, waaruit blijkt dat ze waarschijnlijk al vaste kampeerplaatsen hadden, van waaruit zij hun voedseltochten organiseerden en waar ze aten en sliepen.

Door het gebruik van die stenen konden allerlei voorwerpen gemaakt worden die bij het verzamelen handig waren. Huiden van grotere dieren konden gesneden worden en verwerkt worden tot een soort draagtassen, waarin kinderen en voedsel vervoerd konden worden. Met stokken, waaraan scherpe punten geslepen waren konden allerlei wortels gemakkelijker opgegraven worden.

Misschien dat in deze tijd ook iets als een drijfjacht ontstaan is. Door grote kuilen te graven, of grote netten te maken, konden grotere dieren, die door de hele groep opgejaagd werden gevangen worden. Het vlees was nu immers ook gemakkelijker te verwerken; het kon in kleine reepjes gesneden worden of met een steen platgeslagen worden. Dus zo'n jacht werd redelijk winstgevend, hoewel we niet moeten onderschatten hoeveel werk erin ging zitten. Nog afgezien van het feit dat het een heel gedoe geweest moet zijn om met zo'n steen een enigszins fors beest te doden. Pijlen of speren waren er immers nog lang niet.

Vanaf de stenen werktuigen begon de ontwikkeling van de mensen iets sneller te gaan. Een miljoen jaar later, dus 1.500.000 jaar geleden had zich weer een nieuw mensentype ontwikkeld.

keld, de 'homo erecta' (rechtopstaande mens, een idiote naam want mensen liepen allang rechtop). Die 'homo erecta' was weer wat groter en had weer wat meer hersens dan de 'homo habilis'. En haar werktuigen waren al heel wat meer geperfectioneerd.

De trek naar het noorden. Het vuur

Deze mensensoort is ook in Europa en in Azië gevonden. Zolang daar geen overblijfselen van oudere mensensoorten opgegraven zijn, moeten we dus aannemen dat de 'homo erecta' uit Afrika is komen lopen. Dat is inderdaad mogelijk, omdat juist in die tijd de zeeën weer waren ingedroogd. De overblijfselen van de 'homo erecta' in China (die gevonden zijn in de buurt van Peking) zijn 500.000 jaar oud. Ze hebben dus over de afstand Afrika-China minstens een miljoen jaar kunnen doen.

Waarom de mensen naar Europa en Azië getrokken zijn weten we niet. Misschien door de uitbreiding van het aantal groepen: verzamelaars hebben per persoon ongeveer 2,5 vierkante kilometer nodig om voldoende voedsel te vinden. In tijden van overvloed kregen de vrouwen van sommige groepen misschien wat meer dan twee kinderen; dan zouden er op den duur nieuwe groepen afgesplitst moeten worden, omdat groepen die te groot worden een al te groot terrein moeten doortrekken.

Hoe groot de groepen precies waren weten we niet. De oudste hele groep die gevonden is, dateert van 3.500.000 jaar geleden en telde 34 volwassenen en 10 kinderen (allemaal tegelijk omgekomen door een onbekende oorzaak). De volkeren die nu nog leven van een combinatie van verzamelen en jagen, leven in groepen van 25 personen.

Die verhuizing naar het noorden kan ook veroorzaakt zijn door klimaatveranderingen: doordat het zo droog werd dat de plantengroei drasties verminderde, of juist doordat het onophoudelijke regende.

Naarmate de mensen verder uit Afrika weggingen, kunnen we steeds minder algemene dingen over hun levensomstandigheden zeggen: sommige mensen bleven in warme streken, andere drongen door tot koudere streken, waar minder eetbare planten groeiden en waar ze steeds meer tijd in de jacht moesten gaan stoppen. En in de loop der jaren wisselde het klimaat ook nog sterk. In Europa zijn er bijvoorbeeld tussen 2.000.000 en 10.000 voor Christus vier grote koudeperiodes geweest, de zogenaamde ijstijden. In het noorden lag een groot deel van het land dan letterlijk onder het ijs en in de tropiese en subtropiese gebieden regende het. Tussen de ijstijden door waren er warme en relatief droge perioden.

Daardoor moeten er tussen de groepen mensen die erin slaagden zich aan de omstandigheden van hun streek en hun klimaat aan te passen, steeds grotere verschillen zijn ontstaan. Degenen die in de warme klimaten bleven konden verzamelaars blijven, met wat jacht op kleine dieren voor de afwisseling. In de koude tijden en koude gebieden werd het echter een levensbelang om methoden uit te vinden om grote dieren, die juist in die streken leefden, te kunnen vangen, b.v. beren of zelfs mammoeten: nu moesten er wel georganiseerde drijfjachten komen.

De trek naar het noorden, ook in tijden van afkoeling, was mogelijk gemaakt door een nieuwe uitvinding die alle trekkers kenden: bij de kampeerplaatsen van onze voormoeders, zijn restanten van as en houtskool gevonden, van zo'n 800.000 jaar geleden. Ze hadden dus het vuur ontdekt, en daarmee een middel om zich in de kou in leven te houden. Huizen hadden ze nog steeds niet, misschien wat gevlochten windschermen. En of ze al kleren hadden betwijfelen we: er waren nog geen naalden, en spinnen en weven waren ook nog niet uitgevonden.

Uit de uitvinding van het vuur kan je afleiden dat deze mensen al heel handig en verstandig geweest moeten zijn. Wie ooit heeft geprobeerd een vuur te maken met behulp van één lucifer kan zich voorstellen hoe moeilijk het geweest moet zijn zonder; hoeveel volharding en zorgvuldigheid er te pas gekomen moet zijn bij het bewaken van de moeizaam veroverde

vlammen. Dieren zijn bang voor vuur; zij waren allang geen dieren meer en wisten één van de griezeligste natuurkrachten voor hun eigen overleving te gebruiken.

Vermoedelijk bestond er in deze tijd al een soort samenwerking tussen de moeder-dochterclans die kruisneven en kruisnichten van elkaar waren. Afspraken over welk voedsel door de ene clan wel gegeten mocht worden en door de andere niet, in de vorm van voedsel taboes, kunnen in tijden van voedselschaarste voor een 'eerlijke' verdeling gezorgd hebben.

Omstreeks 300.000 jaar v. Chr. zijn er verschillende clans - misschien al georganiseerd tot een soort stammen - regelmatig samengekomen voor grote gemeenschappelijke drijfjachten, waarbij met behulp van vuren olifanten in afgronden werden gedreven.

Gereedschappen. Kunst en taal

Ook uit die tijd zijn de eerste overblijfselen van dingen die niet strikt noodzakelijk zijn voor het materiële leven, maar die gediend hebben voor de *versiering* van het bestaan; stukken oker waaraan een punt is gemaakt. Die zouden gebruikt kunnen zijn om mensen zelf, of om voorwerpen te kleuren. En er is ook een stuk bot gevonden, waarin boogjes gekerfd zijn.

Het stenen gereedschap wordt in deze tijd ook steeds verfijnder, en het gaat steeds meer 'onpraktiese' elementen bevatten. Het stenen gereedschap had al vanaf 1.500.000 jaar v. Chr. elementen van groepskultuur bevat: in Afrika zijn uit die tijd twee duidelijk verschillende 'gereedschapssets' gevonden, in een verschillende 'stijl' gemaakt. Beide 'stijlen' zijn ook aangetroffen bij mensen die naar het noorden getrokken waren. Op den duur verdringt in het noorden de ene stijl de andere.

Was er aanvankelijk alleen een soort stijlverschil, zo omstreeks een half miljoen jaar geleden waren mensen begonnen om stenen mooi te maken: het maken van *vormen* als doel op zich, een middel tot groepsekspressie. Dat het groepsekspressie was blijkt ook uit het bestaan van verschillende 'kulturen' in de bewerkte stenen, vanaf die tijd.

Sommige schrijvers denken dat er een samenhang bestaat tussen dat stenen gereedschap, dat steeds op dezelfde manier, in verschillende traditionele vormen bewerkt wordt, en de samenlevingen als geheel. Hoe uitgewerkter de verschillende vormen van gereedschap zijn, hoe gekompliceerder het geheel van taboes, regels en tradities van de groep die de stenen bewerkte. Het is zelfs mogelijk om een verband te zien tussen de manier waarop die vaste gereedschapssets in elkaar zitten en de structuur van de *taal*. Richard Leakey zegt het zo: 'De structuur van de taal en het proces om werktuigen te maken bestaan allebei uit losse elementen (bij taal: woorden, en bij het maken van gereedschap: de verschillende manieren om scherven van een steen te slaan). Die elementen moeten geordend worden volgens een grondmodel (bij de taal: grammatika, en bij het vervaardigen van een speciaal stuk gereedschap: de vereiste volgorde van afslaan).'

Dat klinkt heel abstrakt, maar wat hij er waarschijnlijk mee bedoelt is dat de verschillende groepen mensen verschillende *regels* gebruikten, zowel voor het maken van gereedschap als voor het maken van taal. Dat het uitgangspunt, of het grondpatroon wel voor de verschillende groepen hetzelfde is, maar dat in de uitwerking verschillende wegen bewandeld zijn. Zo zou dan ook te verklaren zijn dat er zoveel verschillende talen zijn.

Als je naar de clan-organisatie kijkt, zou je hetzelfde kunnen zeggen. Het grondpatroon is hetzelfde: verwantschapsbanden tussen moeders en dochters, seksuele verhoudingen buiten de groep, banden met een andere clan voor dat seksueel contact, verwantschap met dieren en planten, geformuleerd in taboes. Maar de uitwerking en de aankleding zijn totaal verschillend. Dat is ook heel begrijpelijk als je ervan uitgaat dat de vroegste mensen een heel nauw contact met hun omgeving hebben en er helemaal van afhankelijk zijn voor hun bestaan. Iedere groep heeft haar eigen omgeving, haar eigen gevaren te overwinnen, haar eigen soort voedsel dat taboe is. In de sociale organisatie moet de betekenis die dat allemaal heeft, worden uitgedrukt: er moeten verhalen gemaakt worden, die de taboes en de verwantschapsbanden begrijpelijk maken en gemakkelijker te onthouden. Zoals het verhaal dat in twee kruislingsverbonden clans wordt overgedragen: dat hun oermoeders zusters waren en

wat ze aten en deden en beleefden en in wat voor landschap ze leefden: zo'n verhaal is dan een kollektieve ervaring, die meehelpt om de wereld te ordenen.

Een uitgewerkt verwantschaps- en taboesysteem is zonder de taal niet denkbaar. Hoe meer gebruik van versieringen, symbolen en rituelen we bij de opgegraven overblijfselen vinden, hoe waarschijnlijker het wordt dat de taal en de verwantschap systemen zich aan het ontwikkelen waren.

We hebben al gezegd dat van rond 300.000 jaar v.chr. enkele blijken van versieringen gevonden zijn. Pas in de volgende periode worden ze echt talrijk.

Van homo erecta via neanderthalster naar homo sapiens

Het mensensoort dat rond 100.000 v.chr. leefde, in een tijd waarvan ook talrijke vondsten bekend zijn, wordt Neanderthalster genoemd. Dat zijn de beroemde prehistorische mensen met de zware wenkbrauwen en de kromme benen, die op plaatjes nog steeds als een soort woeste manapen worden voorgesteld. De Neanderthalsters waren alweer een stuk verder in de menselijke ontwikkelingsgang gekomen. Zij begroeven hun doden en gaven hen van alles mee voor het leven na de dood: een mooie vuistbijl, eten. Soms kwamen er kennelijk allerlei rituelen aan te pas: om één graf stond een kring van steenbokhorens in de grond gestoken - in een gebied waar verzamelaars-jagersvolkeren tot in moderne tijden de steenbok vereerd hebben. En het mooiste is het graf op de berg Karmel, waar iemand begraven is op een bed van allerlei soorten bloemen.

Vanaf 50.000 v.chr. zijn er steeds betere jachtwapens uitgevonden: speren met hoornen en benen punten, speerslingeraars, boemerangs, werpspiezen en op het allerlaatste de pijl en boog (in Europa 14.000 v.chr., elders eerder). Maakten aan een kant die jachtwapens een drijfjacht een stuk gemakkelijker, omdat de grote dieren nu niet meer in een ravijn of grote kuil gedreven hoefden te worden, maar opgewacht konden worden door een aantal goedbewapende mensen, aan de andere kant legden die wapens de basis voor de verbetering van de individuele jacht. En die werd een mannenaangelegenheid.

Jacht en broederschap

Uit de gemeenschappelijke jacht - als min of meer noodzakelijke aanvulling op het plantaardig voedsel - heeft zich de individuele jacht als mannelijke hoofdactiviteit ontwikkeld.

Dit betekent niet dat voor die tijd er niet individueel gejaagd is. We hebben al gezegd dat ook tijdens het verzamelen ieder dier dat zich enigszins gemakkelijk liet vangen - zoals een haas of een jong biggetje - meegenomen is en als ekstra lekkernij verorberd is. Maar het uitvinden van betere jachtwerktuigen maakte het mogelijk dat ook snellere dieren, zoals antilopen, gejaagd konden worden. *De ontwikkeling waarin dit soort jagen een specifiek mannelijke aangelegenheid is geworden, had als tegenhanger dat verzamelen een specifieke vrouwen-aangelegenheid ging worden.*

De tweede verdeling van arbeid werd hiermee op den duur een feit. Die verdeling is voltrokken doordat mannen op de duur het jagen een zo bijzondere activiteit gingen vinden dat ze het verzamelen als een minderwaardig soort werk gingen beschouwen.

We hebben al eerder gezegd dat naast algemeen menselijk gedrag zich specifiek mannelijk gedrag ging ontwikkelen, dat het biologies bepaalde mannelijk vertoon van de mensapen-mannetjes niet helemaal verdween. Dat dat gedrag wel enigszins moest uitslijten, wilden de mannen in de moederdochterclan zich kunnen handhaven. En dat ze voor een deel algemeen menselijk gedrag kregen, in hun verwantschap met de moeders, zusters en broeders. Dat ze een specifieke band met hun broeders hadden (dus met de mannen van hun eigen generatie) lag in het begin niet zo voor de hand. Waarschijnlijk gingen ze wel in groepen op zoek naar vrouwen om mee te vrijen, bij een andere clan. Dat hoeft op zich geen reden geweest te zijn om tot een mannelijke organisatievorm te komen, omdat het geen bezigheid was die het grootste deel van hun tijd in beslag nam. Maar toen het jagen hun hoofdactiviteit

ging worden, was er wel een basis om over te gaan op een gemeenschappelijke organisatie: *de broederschap, een onderlinge band die gekenmerkt wordt door concurrentie. Het dierlijk-mannelijk vertoon in menselijke vorm, als cultuur.* Bij de vorming van broedersschappen als kulturele, menselijke omgangsvorm, was nog heel wat meer te overwinnen dan bij de vorming van de 'moeders-zusterschappen', de moeders-dochters-clans. Tussen de mannen onderling werd de samenwerking oorspronkelijk immers verhinderd door het biologies bepaalde concurrentie- en dreiggedrag. Het bindend element daartegenover was de gemeenschappelijke jeugd, toen de jongens allemaal broers waren, *gevoed werden door dezelfde moeders.* De daardoor gevormde banden waren in de moeders-dochters-clan versterkt door menselijke instellingen en rituelen: die van het *bloedbroederschap*, waarin uitgedrukt werd dat de mannen die in hun jeugd samen hebben gegeten 'van hetzelfde vlees' zijn. Ze kunnen bijvoorbeeld allemaal een ader openen en het bloed vermengen; ze houden feestmaaltijden, want het *samen eten* blijft hun belangrijkste band. De broedersschappen hoorden bij de clan: niemand kon daarbuiten bestaan. Maar door het sekstoebe stonden de volwassen mannen er voor een deel ook buiten. Ze konden nu eenmaal geen moeders worden. Ze bleven altijd een beetje overbodig.

Ze hebben daarop gereageerd door eigen *mannenbezigheden* te ontwikkelen. Dat moesten dan bezigheden zijn die te maken hadden met de onderlinge concurrentie van wie het meeste vertoon van kracht en moed kon opbrengen. Bij verzamelaarsvolken gaan de mannen liever honing zoeken - waarbij ze het risico lopen flink gestoken te worden door agressieve bijen - dan geduldig urenlang naar wortels graven. Een demonstratie van uithoudingsvermogen is nu eenmaal iets anders dan een demonstratie van moed.

Het jagen is voor mannencultuur nog beter dan het verzamelen van honing. Het is spectaculair, levert allerlei mogelijkheden voor het vertoon van list, en is soms (lang niet altijd, de smakelijkste dieren zijn ongewapend) zelfs gevaarlijk. En het levert een hoop succes op bij de rest van de clan, omdat vlees zo'n welkome afwisseling tussen al dat plantaardig voedsel is. Desondanks heeft het heel lang geduurd tot de jacht werkelijk een specifieke mannenbezigheid was geworden, zo sterk dat zij niet meer meewerkten met het verzamelen. Dat komt doordat jagen zonder vuurwapens zo *moeilijk* is. Zelfs jagers die pijl en boog, speerslinger, en andere pas betrekkelijk laat ontdekte wapens kennen, komen heel vaak met lege handen thuis. Zij slagen er meestal niet in om meer dan eenderde van het benodigde voedsel binnen te brengen; de rest verzamelen de vrouwen. Maar voor mannen is eenderde van het werk al heel bijzonder veel, in elk geval voldoende om een mannencultuur op te baseren vol van wedijver en krachtsvertoon.

In de tijd waarover we nu spreken (zo tussen 50.000 en 10.000 voor Chr.) waren de belangrijkste wapens voor de individuele jacht ontwikkeld. We denken dan ook dat in die tijd de banden tussen mannen vorm gekregen hebben in de broedersschappen. Dat betekende dat er een aparte mannelijke identiteit ontstond, dat mannen zich gingen onderscheiden van vrouwen, niet meer aan hun werkzaamheden meededen. Daarom moesten jongens dan ook als ze een jaar of zeven waren *losgemaakt* worden van de gemeenschap van vrouwen en kinderen: door inwijdingsrituelen worden ze tot mannen *gemaakt*. Mannen zijn nu anders dan vrouwen, en omdat ze nog steeds niet onmisbaar zijn voelen ze zich *beter*.

Verzamelen en jagen: vrouwenwerk en mannenspel

Je kunt je afvragen waarom vrouwen zich erbij hebben neergelegd, dat mannen meer opaten dan ze inbrachten. In de eerste plaats was het vanzelfsprekend dat het voedsel gedeeld werd. De vrouwen deelden het vele voedsel dat ze inbrachten, de mannen het weinige.

In de tweede plaats waren de omstandigheden waaronder veel van de verzamelaarsjagersvolkeren leefden waarschijnlijk helemaal niet zo slecht. Soortgelijke volkeren die tegenwoordig in de Kalahari-woestijn, in Afrika leven (waar zij tot nu toe nog ongemoeid zijn gelaten, omdat het gebied zo onvruchtbaar is dat de blanken er geen belangstelling voor hebben), hebben bijvoorbeeld een heel prettig leven. Ze hoeven niet meer dan een uur of

drie, vier per dag voedsel te verzamelen. Er groeit bijvoorbeeld een soort noten, die heel voedzaam zijn en goed bewaard kunnen worden. De rest van de dag brengen ze door met uitrusten, praten, muziek maken en verhalen vertellen.

Sommige van die volken houden af en toe een gezamenlijke drijfjacht, waarvoor zij kuilen graven en netten spannen; de drijfnetten zijn gemeenschappelijk bezit van de vrouwen en de mannen samen. Daarnaast hebben de mannen speren en voor de individuele mannenjacht: een eigen speer.

Deze mensen hebben altijd genoeg te eten, omdat hun bestaan zo zorgvuldig op hun omgeving is afgestemd. Zij weten alle mogelijkheden uit te buiten; en zij zijn heel voorzichtig. Ze eten nooit alles op, ze laten altijd iets staan, als reserve voor tegenslagen. *En zij krijgen niet meer kinderen dan nodig is om de groep op peil te houden.* Iedere vrouw dus in principe twee. Dat is ook heel praktisch: als je vier uur op een dag moet lopen kun je hoogstens één kind dragen of aan de hand meenemen. Voor je het volgende krijgt, moet het eerste zelfstandig zijn. Dat betekent tussenpozen van minstens een jaar of zeven. In sommige gevallen zijn de perioden waarin vrouwen geen seksueel contact mogen hebben nog langer. Misschien is geboortebeperving of het vermijden van seksueel contact op een bepaalde leeftijd een overlevingsgewoonte, die van de vroegste tijden is overgebleven. Als een bepaald gebied een bepaalde groep mensen kan voeden, zou bij uitbreiding van de bevolking *iedereen* in gevaar komen. Uitbreiding van gebied helpt niet; er zit een grens aan de afstanden die je lopend kunt overbruggen.

In zulke omstandigheden blijft dus veel tijd over voor sociaal contact, voor spelletjes en feesten. En dan wordt het jagen *sociaal* nuttig, juist omdat het onalledaags is, als het iets opbrengt. De spanning: hebben ze iets gevangen of niet? De afwisseling van het voedsel, de ene keer konijn, de andere keer antilope. Een prachtige reden om feest te vieren. De mens leeft tenslotte niet bij brood alleen!

En daarmee is de basis gelegd voor de grondverdeling tussen vrouwen- en mannenwerk, die nu nog bestaat: vrouwen werken, mannen spelen.

De broederschappen vormen echter ook de basis voor gevaarlijke spelletjes. De broeders die elkaars bloed vermengd hebben zijn samen één. Dat betekent dat zij, als er een van hen gewond of gedood wordt, allemaal gekwetst zijn, dat er een stuk uit hun vlees gesneden is. Als een andere groep mannen dat gedaan heeft - of als zij dat denken - moet dat vlees teruggehaald worden: één van de mannen van de andere groep moet ook gewond of gedood worden.

Bij verzamelaarsvolken die in kleine groepjes in een onmetelijke ruimte leven, zullen dergelijke gevechten niet zo vaak voorkomen. Maar als de wereld dichter bevolkt wordt, en door spanningen in de clans de angst voor de tovenarij van vijandige groepen alsmaar toeneemt; gaat de bloedwraak steeds belangrijker worden; hij kan dan gaan leiden tot de eerste vormen van oorlog.

Moderne mensen: vanaf 30.000 v .Chr.

We hadden al gezegd dat in de tijd dat de mensheid zich in steeds wisselende weersomstandigheden over de 'oude wereld' (Europa en Azië) verspreidde, talloze verschillende 'kulturen' moeten zijn ontstaan en ondergegaan. Omdat er zo weinig van overgebleven is konden we daar alleen een paar tamelijk algemene dingen over zeggen. Vanaf ongeveer 30.000 jaar v.chr. krijgen we heel wat meer houvast.

De Neanderthalsters zijn dan verdwenen. Niemand weet of ze zijn uitgestorven of door een andere mensen soort verdrongen; tegenwoordig vindt men het heel aannemelijk dat ze zich zelf verder hebben ontwikkeld tot de nieuwere mensensoort, de 'homo sapiens' (wetende mens), die uiterlijk in geen enkel opzicht van ons verschilt.

Hoe deze mensen leefden hangt weer geheel van het klimaat af: de ontwikkelingen die uiteindelijk zouden leiden tot de moderne 'beschaving' vonden plaats in gematigd warme streken, in de buurt van het Midden-Oosten en Klein-Azië.

Maar eerst nog maar even naar de koudere streken, omdat daar de prehistorische mensen hun hoogtepunten van zelfexpressie bereikt hebben: de grotschilderingen in noord-Spanje en zuid-west-Frankrijk.

Toen die schilderijen halverwege de vorige eeuw ontdekt werden wilde niemand geloven dat ze zo oud waren. De bisons, mammoeten, geiten, paarden en schapen, die daar, in enkele zwarte lijnen of uitgewerkt in de mooiste kleuren, getekend waren, zagen eruit of ze gisteren geschilderd waren door de meest begaafde kunstenaars die de moderne beschaving zou kunnen opleveren.

'Kunst' in de moderne zin was het echter niet. Het was vermoedelijk een vorm van magie, van uitdrukking van verbondenheid, van verwantschap met de gejaagde dieren. Er zijn moderne jagers in Siberië die, als ze een dier gedood hebben, tegen het dode dier zeggen: 'Broeder, niet wij hebben je gedood, dat hebben die vervloekte Russen gedaan.' Want het belangrijkste voor hen is te voorkomen dat de dieren boos worden en niet meer terugkomen. Rituelen zijn nodig om de dieren te vriend te houden.

Of er genoeg dieren waren om op te jagen hing verder af van omstandigheden die mensen in die tijd niet konden beïnvloeden: of ze genoeg jongen krijgen, of de sneeuw smelt zodat er weer planten zijn die ze kunnen eten - vooral dus of het, na een lange winter, weer voorjaar wordt.

Alle uitingen van groei en vruchtbaarheid waren voor verzamelaars en jagers verbonden met vrouwen. Het is een vrouwelijke 'geest' die de planten doet groeien en de verzamelaars daar naar toe brengt; het is dezelfde vrouw, voormoeder, geest of 'principe' die de dieren jongen laat krijgen en het voorjaar brengt.

Uit dezelfde tijd als de grotschilderingen stammen dan ook talloze beeldjes en afbeeldingen waar alle leven brengende vermogens van vrouwen in worden uitgedrukt: symbolische tekeningen van kутten, of uit been of ivoor gesneden beeldjes van vrouwen, waarvan de borsten, buik en kut zeer sterk zijn benadrukt. En verder weten we niks. Niet of het vrouwen of mannen waren die de schilderijen en beeldjes gemaakt hebben; niet wie er deel namen aan de rituelen die zich in het binnenste van de grotten afgespeeld hebben; niet wie meedeed aan de jacht. De afgebeelde jagers zijn meestal mannen. Een enkele keer komt een mannelijke tovenaars voor.

Een heel enkele keer laat een afbeelding gevechten tussen mannen onderling zien. Wij denken daarom dat deze 'gouden eeuw' van de prehistorie een soort overgangperiode is geweest, waarin vrouwen en mannen nog wel eens samenwerkten, maar waarin de aparte mannenorganisaties al wel bestonden.

De periode van de vrouwenbeelden en de mooiste grotschilderingen was tussen 14.000 en 11.000 jaar v.Chr., vooral in zuid-Frankrijk en noord-Spanje. In die tijd begonnen in het nabije Oosten al veel modernere ontwikkelingen: de landbouw werd uitgevonden. In Europa zou dat nog minstens 5000 jaar duren.

Na 11.000 v.Chr. houdt de grottenkunst op. Wat van de periode daarna gevonden wordt zijn steeds kleinere stenen werktuigen: verfijnd benen gereedschap, zoals naalden, priemen, vishaken en harpoenen; en pijlpunten.

Zeker is dat deze cultuur ongeveer 10.000 v.Chr. is geëindigd. Waarschijnlijk werd het warmer en trokken de grote dieren naar het noorden. Kleinere dieren namen hun plaats in, en dat leidde tot het steeds belangrijker worden van de individuele jacht.

Er zijn uit deze zogenaamde middel-steentijd speerpunten gevonden met merktekens erop; misschien was individualisering al zo ver ontwikkeld dat de jager wiens speer het dier getroffen had, het als zijn eigendom mocht opeisen. Dit zou dan een begin zijn van de privé-eigendom van produktiemiddelen.

Bij volkeren waar mannen met pijl en boog jagen worden ook de regels om het gevangen vlees te verdelen steeds ingewikkelder. De verwanten komen in de eerste plaats, maar systemen van verplichtingen en schulden gaan een steeds grotere rol spelen. In zo'n soort groep kan een jager die veel vlees te verdelen heeft allerlei mensen aan zich verplichten - door ze vlees te geven krijgt hij steeds meer status en prestige. Bij sommige Indianenvolken,

die in een gebied leefden dat heel rijk was aan wild en vis, werden er zelfs enorme feesten gehouden waar de mannen met elkaar wedijverden in het weggeven van zoveel mogelijk dingen, die eindigden met het vernielen van grote hoeveelheden dierbare bezittingen: de potlatch. Dat is een duidelijk voorbeeld van een echte mannencultuur, met veel bluf en vertoon van kracht en dapperheid.

Dat betekent op zichzelf nog niet dat vrouwen onderdrukt worden. Zolang zij hun onderlinge banden en hun eigen voedselverzamelwerkzaamheden - of in koude streken, waar maar weinig groeit, hun aandeel aan jacht of visvangst - weten te behouden, blijven zij zelfstandig.

De verzamelaarsters-jagers samenleving blijft democraties. Er bestaat geen systematische uitbuiting of onderdrukking. Anders gezegd: deze samenlevingen ontwikkelen zich niet tot moderne manschappijen. Als die opkomen, blijven verzamelaarsters-jagersvolkeren in de woeste gebieden hun oude manier van leven houden - tot zij beïnvloed, en tenslotte uitgeroeid worden door welvarende landen en hun kolonisten.

De moderne manschappijen hebben zich niet ontwikkeld uit het jagen, vissen en verzamelen in koude streken. Moderne samenlevingen zijn immers gebaseerd op *productie*.

Verzamelaarsters en jagers produceren niet, zij oogsten wat de natuur oplevert, zonder dat zij kunnen beïnvloeden of dat zal gebeuren. Zij blijven afhankelijk van de natuur: zij kennen en begrijpen de manier waarop planten en dieren groeien en zich voortplanten, maar hun natuurbeheersing ligt in het verstandig bewaren van reserves, niet in het produceren van nieuwe overvloed. Daarom moeten zij zorgen dat zij niet te veel kinderen krijgen; en omdat zij nooit rijk worden, blijven ze redelijk vreedzaam. Rijkdom, bevolkingsgroei en oorlog kennen ze niet of nauwelijks. En die zijn juist de basis geweest voor de ontwikkeling van onze 'beschaving'.

Verder lezen

Voor het hele boek:

Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis, 2 delen, 1965, Baarn 1967, Bosch en Keuning

Voor de eerste vier hoofdstukken:

D. and Ruth Whitehouse, *Archeological Atlas of the World*. London 1975, Thames and Hudson

Voor hoofdstuk 2:

Jane van Lawick-Goodall, *Mijn leven met chimpansees*. In de schaduw van de mens. Amsterdam 1971, Elsevier

Thelma Rowell, *Sociaal gedrag bij apen*. Utrecht/Antwerpen 1976, Aula 561 Spectrum

R. Leakey, R. Lewin, *Nieuwe inzichten in oorsprong en ontwikkeling van de mens*.

Wageningen 1978, Zomer en Keuning

V. Gordon Childe, *Van vuursteen tot wereldrijk*. Amsterdam 1952

Evelyn Reed, *Woman's Evolution, from matriarchal clan to patriarchal family*. New York 1975, Pathfinder Press

Evelyn Reed, *Sexism and science*. New York/Toronto 1978, Pathfinder Press

Elaine Morgan, *De vrouw - onze voorvader*. Amsterdam-Brussel 1972, Elsevier

F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1978, Pegasus

K. Marx, F. Engels, *De Duitse ideologie*, deel I Feuerbach. Nijmegen 1972, SUN

E. Borneman, *Das Patriarchat, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*. Frankfurt 1975, S. Fischer Verlag

C. Renfrew, *Before civilisation*. Pelican 1973/1976

G. Clark, *Algemene prehistorie*, 1961 Utrecht 1963, Aula

Hoofdstuk 2 Het ontstaan van menselijke samenlevingen

A.C. van Baalen & M.C.F. Ekelschot, *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*. Amsterdam 1980, De Bonte Was

K. Marx, *Voor-kapitalistische Maatschappijvormen*. Amsterdam 1976, Pegasus

Valerie Solanas, *BUM, Bond voor het uitroeien van mannen* (1967) Amsterdam 1971, De Bezige Bij

D. Morris, *De naakte aap*. Utrecht/Antwerpen 1968, Bruna

Hoofdstuk 3 de vrouwen vinden de landbouw uit: de neolitische revolutie

In de tijd waarin de grotschilderingen in het koude Frankrijk en Spanje gemaakt werden - ongeveer 10.000 v.chr. - werd het in het tegenwoordige Klein-Azië en Midden-oosten, waar nu Turkije, Syrië, Irak en Israël zijn, veel warmer. Er groeiden veel planten, in het bijzonder allerlei wilde grassen, die de vrouwen met stenen sikkels maaiden. Ook leefden er grote kuddes wilde geiten, wilde schapen en antilopen.

Omdat de levensomstandigheden zo gunstig waren, konden deze mensen - die tot dezelfde mensensoort hoorden als de mensen van de grotschilderingen - langere tijd op één plek blijven. Ze hoefden niet alsmaar verder te trekken op zoek naar nieuw voedsel. Zo hebben de vrouwen waarschijnlijk ontdekt dat het zaad wat ze het ene jaar gemorst hadden, het volgend jaar weer ontkiemd was. En dat stukken van een knol weer in het volgend jaar gingen uitlopen. Daarmee was de landbouw ontdekt. Een zo ingrijpende ontdekking dat deze periode 'de neolitische revolutie' wordt genoemd 'de revolutie van de nieuwe steentijd'. Revolutie klinkt nogal plotseling; het was (net zoals de feministische revolutie) natuurlijk een zeer langzaam proces. Het kan ook best zo zijn dat al eeuwen eerder er iets landbouwachtigs is gedaan, *maar vanaf deze periode leverde de landbouw het merendeel van het voedsel*: verschillende graansoorten, knolgewassen en later ook peulvruchten. De *graafstok*, die de vrouwen altijd al gebruikt hadden voor het verzamelen, was in eerste instantie toereikend om de grond los te woelen, zodat er gezaaid kon worden. Om later ook hardere grond te kunnen bewerken hebben de vrouwen de hak uitgevonden, een graafstok met een plat stuk in een rechte hoek aan de onderkant; met het platte stuk werd de aarde 'opgehakt'.

Aanvankelijk waren de akkertjes snel uitgeput. Na een paar jaar brachten ze niets meer op; dan moest er een nieuwe akker ontgonnen worden. 'Roofbouw' zou je dat tegenwoordig noemen. Maar er was voorlopig vruchtbare grond genoeg, vooral in de rivierdalen. Het gevolg van het ontginnen van nieuwe akkers was dat de landbouw zich tamelijk snel verspreidde. Steeds meer verzamelaarsters in de streken met een gematigd klimaat, leerden de nieuwe technieken: eerst op de Balkan, later verder naar het noorden. Zo ongeveer in 4000 v. chr. was Skandinavië bereikt.

Intussen deden de vrouwen steeds nieuwe ontdekkingen die het mogelijk maakten de grond intensiever te gaan gebruiken. Ze ontdekten bijvoorbeeld dat ze op door graan uitgeputte grond, wel weer peulvruchten konden verbouwen. En dat de grond het jaar daarop weer geschikt was voor graanbouw: de wisselcultuur was daarmee uitgevonden. Ook ontdekten ze dat ze de grond vruchtbaar konden houden met mest van dieren.

Het begin van de *veeteelt* stamt namelijk ongeveer uit dezelfde tijd en dezelfde streken, als waar de landbouw ontstond. Het is niet moeilijk om je voor te stellen hoe jonge dieren tijdens de jacht gevangen worden en tussen de mensen opgroeiden. (In gebieden waar de grond hard en moeilijk te bewerken is, is de veeteelt een makkelijker bron van voedsel dan landbouw. Veeteeltvolkeren ontwikkelen zich ook heel anders dan landbouwvolkeren. Daar komen we straks op terug.)

Voor de streken en de periode die we nu beschrijven, vormde de veeteelt een zeer nuttige aanvulling op het werk van de landbouwsters: voor bemesting, en natuurlijk ook voor melk, vlees en wol.

De combinatie van steeds intensievere landbouw met wat veeteelt - geiten, schapen en varkens - bracht een aantal unieke beschavingen voort.

De vrouwenclans en hun werk

De levenswijze van deze mensen had heel weinig meer te maken met het oude verzamelaarsters-jagers-bestaan. Ze trokken niet meer rond, ze woonden in hutten bij hun akkers; en toen ze die akkers beter hadden leren gebruiken, gingen ze ook echte huizen bouwen, die in dorpen bij elkaar kwamen te staan.

Over het leven in dergelijke dorpen hebben we veel meer informatie dan over de prehistorische verzamelaarsters: juist omdat ze veel meer bezittingen hadden: huizen en talloze gebruiksvoorwerpen. Omdat ze zo lang op dezelfde plek bleven kunnen de archeologen dikwijls laag na laag afgraven. Ze vinden dan niet alleen de resten van hun gebruiksvoorwerpen, maar ook van wat zij gegeten hebben; beenderen van dieren, zaden van planten. Ook de stuifmeelkorrels geven allerlei informatie over wat voor soort planten er groeiden.

Verdere informatie kunnen we krijgen uit de bestudering van volkeren die in afgelegen gebieden, tot in moderne tijden op een dergelijke manier zijn blijven leven, zoals de Indianen in het zuid-westen van de Verenigde Staten, de Pueblo's (Pueblo betekent 'dorp').

De moeder-dochter-clans zijn nog steeds de kern van de samenleving. Die berust namelijk op het soort werkzaamheden die vrouwen al vanaf het ontstaan van de mensheid verricht hebben: *het oogsten van planten en het op grond van begrip en verbondenheid zorgen dat ze groeien*. Vroeger, in de verzameltijd, bestond die zorg grotendeels uit *magie*. Nu wordt de magie aangevuld met *geduldige, verzorgende arbeid*. Het losmaken van de grond met een hak, het wieden, besproeien, zijn iedere dag terugkomende, onspektakulaire werkzaamheden. Zolang mannen eenjagersidentiteit hebben, staan zij geheel buiten dit soort werk; zij kunnen er pas aan meedoen, wanneer zij zowel de aard van het werk veranderd hebben als hun eigen identiteit en cultuur.

De vrouwen werken dus op het land. De oogst behoort hen toe. Net zoals de huizen die ze zelf bouwen. De vrouwen bezitten de kennis van alle technieken die iets met vlechtwerk te maken hebben. In bosrijke gebieden bouwen zij de huizen van hout, met daartussen vlechtwerk dat met leem is aangesmeerd. In warme streken bouwen ze van in de zon gedroogde klei.

De huizen zijn groot; er wonen hele clans in. Als het te vol wordt, gaat de jongste dochter weg en bouwt een nieuw huis. Als het dorp te vol wordt, vertrekt het jongste zusterschap. Zij ontginnen nieuwe akkers en bouwen een nieuw dorp.

Alle akkers zijn gemeenschappelijk bezit. Sommige worden gemeenschappelijk bewerkt, andere worden jaarlijks voor bewerking aan de verschillende clans toegewezen. Privébezit bestaat hoogstens van gereedschap; de rest is kollektief.

De 'godinnen' van de vrouwenclans: de vernieuwing van het leven

Ook het bewustzijn, het denken, het voelen is nog steeds kollektief. Mensen beleven zichzelf niet als individu, maar in termen van het verwantschapssysteem: als één van de moeders, één van de zusters, één van de broeders. Hun relatie met anderen wordt ook volledig door dat verwantschapssysteem bepaald.

Hun relaties tot de natuur vallen in beginsel ook nog steeds binnen het verwantschapssysteem; maar de gedetailleerde taboes over planten en dieren verliezen veel van hun belang. Er wordt immers niet meer verzameld en gejaagd. De mensen zijn niet meer afhankelijk van die ene speciale plant of dat ene dier, maar van *iets algemeen*: de krachten die hun gewassen laten groeien en rijp worden.

Ook die krachten zijn een onderdeel van henzelf, zoals zij zichzelf beleven. *Zij zijn een uitdrukking van de clan van moeders en dochters, in de meest algemene zin, een soort 'vrouwelijk principe'*. In de literatuur wordt dat 'vrouwelijk principe' beschreven als 'de grote godin'. Dat geeft het idee van iets dat boven de mensen zweeft en door hen vereerd wordt in tempels, met priesters, rituelen en geheimen. Zo was het niet. De vrouwen die vereerd werden waren een onderdeel van de clan zelf. Misschien werden ze beschouwd als de oorspronke-

lijke moeders, maar het waren zeker geen 'personen', alleen al omdat de individuele persoonlijkheid nog niet bestond. Ze waren ook geen 'moeders', zoals wij die beleven. Ze belichaamden niet de veiligheid en de warmte, maar de *beweging* van het leven: de wisseling van de seizoenen, het stromen van de beek en de regen, het opkomen van het jonge graan en de andere gewassen.

Jagersvolken uit het noorden vereerden nog tot in veel latere tijden een dergelijk 'vrouwelijk principe' in de vorm van een watervogel- het soort vogel dat iedere herfst naar het zuiden trekt en met het voorjaar weer terugkomt.

Ook de landbouwsters op de Balkan maakten - zo omstreeks 5000 v. chr. – afbeeldingen of vormen die tegelijk vrouw en vogel waren. Die konden dan weer versierd worden met afbeeldingen van water - evenwijdige strepen of meanders, de vorm die de rivier aanneemt als zij door vlak land stroomt - of de afbeeldingen van regen, in de vorm van kleine streepjes. Regen was voor de landbouwsters ontzettend belangrijk; er zijn dan ook veel voorwerpen om de komst van de regen te beïnvloeden, zoals een soort vergieten waarmee je de regen kunt nabootsen.

Een andere belangrijke uitdrukking van de voortdurende vernieuwing van het leven is de slang, die regelmatig haar oude huid afwerpt, dood en levend is tegelijk. Bij het voorjaar en de vogels hoort natuurlijk het ei. Een ei waaromheen een slang kronkelt komt voor in alle oude scheppingsverhalen.

Al deze symbolen kunnen ook gekombineerd worden. Zo zijn er, uit diezelfde Balkankultuur, potten gevonden van een vogel die tegelijk een vrouw is, met een lichaam in de vorm van een ei en een hals in de vorm van een slang. Of in de vorm van een stijve penis, want die was ook een symbool van spontane levenskrachten (niet van vruchtbaarheid, want de landbouwsters kenden de rol van de man bij de voortplanting nog niet.)

Nog meer voorbeelden van het vernieuwingsprincipe: de maan, die steeds weer groeit en verdwijnt. En de honden die naar de maan blaffen en alle dingen die op de boog, de 'hoorn' van de maan lijken. Dus de snelgroeïende boogvormige horens van de buffel, en de buffel als geheel. Veel later geloofden de Grieken nog dat, als je een buffel in de grond begroeft, daar in het voorjaar bijen ontstonden. Want bijen zijn ook een symbool van de levenscyclus. En vlinders, die in de winter onzichtbaar zijn en in het voorjaar weer tevoorschijn komen. De vlinder heeft verder nog een eigen wedergeboorteproces: van rups naar pop, van pop naar vlinder (de vlindervleugels zijn later vastgelegd in het symbool van de dubbele bijl, waarmee de Amazones vochten).

Nog meer dieren: het hert, vanwege het snelgroeïende gewei, en de haas die een maandier is. De berin, die met water in verband wordt gebracht, orn:dat ze zo graag vist. Misschien had de keuze voor een bepaald dier nog te maken met de oude taboes en verwantschappen; dat weten we niet.

De voorwerpen die deze 'godinnen' afbeelden, zijn in de huizen gevonden. Ze maakten deel uit van het dagelijks leven. Het altaar waarop aan haar geofferd werd stond gewoon in de keuken, naast de oven. Boven de oven staan de vrouwenbeeldjes, netjes naast elkaar op een plank. Pas later kwamen er tempels; maar dan is er al een andere periode aangebroken.

De 'godin' (we gebruiken steeds andere woorden, maar we bedoelen steeds de uit- of afbeelding van het vrouwelijk principe van bewegelijkheid) stond in heel direct verband met het dagelijks werk. We hebben al gezegd dat ze vaak de vorm van een uit klei gebakken pot had.

Vrouwelijke ambachten en magie

In deze periode hebben de vrouwen namelijk het pottenbakken uitgevonden. Pottenbakken is buitengewoon moeilijk. Je moet namelijk de goede soort klei hebben, in de juiste verhouding met zand vermengd, en een zeer heet vuur, of liever nog een oven; en dan nog kan er van alles mis gaan. De pot kan dan ook alleen met behulp van magie goed gebakken worden. Dat wil zeggen door een zorgvuldig contact met de geest van de pot, die de geest van

Hoofdstuk 3 De vrouwen vinden de landbouw uit: de neolitische revolutie

de vrouwen zelf is. De pot *is* aanvankelijk de 'godin'. Daarom heeft ze ook haar *vorm*. Bij allerlei primitieve volkeren mogen de vrouwen tijdens het pottenbakproces niet zingen, omdat anders de pot zal antwoorden en dan zou de geest ervan ontsnappen. De pot mag pas klinken als ze gebakken uit de oven komt. (Het procedé van pottenbakken lijkt op dat van het bakken van brood. Het broodbakken is dan ook in die tijd algemeen bekend.)

Je kunt zeggen dat in deze periode de 'godsdienst' een onderdeel van het huishouden is. *Er is nog geen verschil tussen de zorg voor het land, voor de clan en voor de 'geesten' van de natuur*. Die vormen één geheel, zonder onderscheid in 'hogere' en 'lagere' werkzaamheden. In dat geheel zijn ook allerlei vormen van ambachtelijk werk opgenomen. De oude, zoals het maken van houten en stenen gereedschap voor het werk op het land en in de keuken; het vlechten van manden, het bewerken van leer. En de nieuwe, zoals pottenbakken en het maken van textiel. Want bij de neolithische revolutie horen ook de uitvindingen die later de basis voor het kapitalisme zouden worden: het spinnen van wol en het weven van wol en linnen (vlas, waaruit linnen gemaakt wordt, werd ook al in deze tijd verbouwd). De afbeeldingen van vrouwen uit deze tijd laten zien dat ze al hele mooie en bewerkelijke gewaden droegen.

Ook het spinnen zal waarschijnlijk ervaren zijn als een manifestatie van vrouwelijke, levensbrengende krachten; nog duizenden jaren later, in Griekenland, als de hemel al lang bewoond wordt door vechtende, verkrachtende en dronken mannelijke goden, zitten ergens nog in een hoek de drie schikgodinnen, die ieders levensdraad spinnen - en ook kunnen doorknippen: het Griekse Noodlot, dat zich niets van mannelijke goden aantrekt.

Bij de dagelijkse zorg voor het leven hoort natuurlijk ook de zorg voor de gezondheid. Zolang die zorg niet afgesplitst was van andere taken, was die in handen van de vrouwen. Zij hebben in de verzameltijd een enorme kennis van de werking van planten opgedaan en die van generatie op generatie doorgegeven. (Naarmate meer onderzoek wordt gedaan naar de genezende en verdovende werking van planten en het gebruik daarvan door primitieve volkeren, wordt steeds duidelijker dat zij bijna alle 'moderne' geneesmiddelen al kennen: de moderne mannelijke medische wetenschap blijkt slechts in staat geweest te zijn ze te 'herontdekken' en van schadelijke bijwerkingen te voorzien.)

Mannen in de vroege landbouwkulturen

In de vroege landbouwkulturen deden de vrouwen dus het produktieve werk, en hun onderlinge organisatie, de moeders-dochters-clan, was de basis van de samenleving.

We hebben gezegd dat voor de oudste vormen van menselijke samenleving, toen mensen nog hoofdzakelijk leefden van het verzamelde plantaardige voedsel, hetzelfde gold. Maar er was intussen wel iets veranderd: mannen hadden eigen bezigheden en een eigen cultuur ontwikkeld in de individuele jacht als mannencultuur. Daarmee hadden ze een eigen mannelijke identiteit ontwikkeld. Sindsdien was een man iets anders dan een vrouw, moesten mannen zich van vrouwen *onderscheiden*. De tweede arbeidsdeling was die tussen *vrouwenarbeid* en *mannenbezigheden*.

Wat de vrouwen deden in de oudste, uitgebreidste en vreedzaamste landbouwkultuur die ooit bestaan heeft, hebben we beschreven. Maar hoe zat het met die tweede arbeidsdeling? Met andere woorden: wat deden de mannen eigenlijk? Hun oude bezigheid, de jacht, kwam niet meer in aanmerking. In de dorpen zijn maar heel weinig overblijfselen van wilde dieren gevonden, en heel weinig jachtwapens. Nu mensen in dorpen gevestigd waren konden ze niet meer achter kuddes wilde dieren aantrekken. In de omgeving van de akkers was het wild natuurlijk snel uitgeroeid. Door de overvloed aan plantaardig voedsel was jacht bovendien minder belangrijk dan ooit. Je zou je kunnen voorstellen dat mannen van jacht op veeteelt zijn overgegaan. In sommige streken is dat inderdaad gebeurd, maar in de landbouwkulturen waar we het nu over hebben niet. Er waren wel varkens, geiten en schapen, maar niet veel. Niet genoeg in ieder geval om de helft van de bevolking aan het werk te houden.

Het zou natuurlijk ook mogelijk zijn dat in zulke gemeenschappen de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen eenvoudigweg was verdwenen. Dat de scheiding tussen menselijke

identiteit en mannelijke identiteit geleidelijk afgesletten zou zijn en dat mannen in dit proces zouden zijn vermenschlijkt. Wij denken dat dat inderdaad wel is begonnen, maar niet helemaal is voltooid. Mannen hebben hun specifieke mannenbezigheden behouden. Ze zijn nooit volledig aan het vrouwenwerk gaan meedoen. En dat heeft hele belangrijke gevolgen gehad. De moeilijkheid om hier iets nauwkeurigers over te zeggen ligt in het feit dat je de informatie, die je uit de opgravingen kunt afleiden, alleen maar kunt aanvullen met informatie over volkeren die in vergelijkbare omstandigheden leven, die dus aan een eenvoudig soort land- of tuinbouw doen. Maar de verhouding tussen mannen en vrouwen is lang niet hetzelfde, bij al die volkeren.

Om een idee te krijgen wat de verschillende soorten van mannengedrag en mannenorganisaties in zulke omstandigheden zijn, zullen we twee vormen van landbouwkultuur behandelen.

Tropiese tuinbouw: de roof van het vrouwengeheim

In veel hete, vochtige gebieden in de buurt van de evenaar, wordt geen zaailandbouw bedreven, maar knollen- of verdelingslandbouw. De planten die daar groeien - kassave, broodvruchten, bananen - kunnen op een gemakkelijke manier gestekt worden. Wanneer je een stuk ervan afsnijdt en dat weer in de grond stopt komt er een nieuwe plant. Meer gereedschap dan een (stenen) mes en een graafstok is er in beginsel niet voor nodig. Ook deze vorm van landbouw is een voortzetting van de verzamelwerkzaamheden van vrouwen, en werd oorspronkelijk alleen door vrouwen uitgeoefend.

Dat heeft hetzelfde gevolg als de landbouw in de streken met een gematigd klimaat: de jacht wordt overbodig. De tuinen brengen voedsel in overvloed op, en de kippen en varkens zorgen voor de nodige afwisseling in het menu.

Dat betekent dat de traditionele mannenbezigheden *overbodig* worden. Toch worden jongens nog steeds vanaf een jaar of zeven op een mannenleven voorbereid en ingewijd in de mannenbroederschappen, terwijl die eigenlijk niets meer te doen hebben.

De Nederlandse teoloog Fokke Sierksma heeft onderzoek gedaan naar de rituelen en myten van de mannen uit deze tropiese tuinbouwvolken. Hij ontdekte dat die gemeenschappelijke grond patronen vertonen, die hij samenvatte in 'De roof van het vrouwengeheim'.

De mannen van deze volken zijn namelijk georganiseerd in *geheime* mannengenootschappen. Zij hebben mannenhuizen, waar zij hun geheimen bewaren: fluiten en zoemhouten, die de vrouwen niet mogen zien omdat ze anders zullen sterven. Maar hun myten vertellen *dat die geheimen eigenlijk de geheimen van de vrouwen zijn*, die de mannen vroeger, ooit eens, gestolen hebben. Die oorspronkelijke diefstal van het vrouwengeheim is dan meestal een zeer gewelddadig verhaal, vol verkrachting, menstruatiebloed en penisymbolen. Het komt er steeds op neer dat een legendarische held een legendarische voormoeder stuksneed of verwondde, en dat uit die stukken of uit haar bloed nieuwe planten ontsproten.

Volgens Sierksma (die niet geïnteresseerd is in vrouwenonderdrukking, maar in psychoanalyse; hij vindt het gunstig voor de geestelijke volksgezondheid, als de mannen een licht maatschappelijk overwicht hebben) beschrijven deze mythes van de mannen de poging om zichzelf in te beelden dat de tuinbouw van hen is, niet van de vrouwen. Dat zij erin geslaagd zijn om het geheim van de vruchtbaarheid in te pikken en te vermannelijken. *Hun werkelijk geheim is volgens hem dat zij overbodig en machteloos zijn.*

Nu zijn de mannen van dit soort volken wel een beetje betrokken bij de tuinbouwwerkzaamheden; een klein deel van hun tijd besteden ze aan tuinbouw. Maar het overgrote deel van hun tijd stoppen ze in *sociale kontakten met andere mannen*. Die kontakten drukken ze uit door in elkaars tuinen te werken en door elkaar, na de oogst, yams en taro's te gaan brengen (broodvruchten). Voor dat uitwisselen van broodvruchten zijn ze vaak dagen onderweg. Welvarend worden ze daar niet van, maar daar gaat het niet om. Het gaat er om de onderliggende banden, en daarmee hun mannelijke identiteit te behouden. Op zichzelf zijn al die ruilactiviteiten daarvoor niet voldoende. De rituelen om het vrouwengeheim, hun pogingen om

vrouwen angst aan te jagen met maskers, fluiten en zoemhouten (een glad stuk hout, dat aan een touwtje wordt rondgedraaid, zodat het gaat snorren) horen er ook bij.

Maar omdat die pogingen niet zo veel succes hebben - de vrouwen lachen er een beetje om, en zeggen dat ze de geheimen allang kennen - is er meer nodig: de *oorlog en het kannibalisme*.

Voor volkeren die akkertjes bezitten is er meer reden tot oorlog dan voor volkeren die door onmetelijke gebieden zwerven om te verzamelen en jagen. Tuinbouwvolkeren zijn dan ook meestal agressiever dan verzamel-jaagvolken. Toch hebben hun 'oorlogen' een zeer ritueel en regelgebonden karakter. Zij houden zich aan de spelregels van de 'bloedwraak'. Omdat de broeders oorspronkelijk één geheel, één lichaam zijn, moet een verwonding of een vernedering, die één van hen aangedaan is door een lid van een andere clan, door allen gewroken worden op alle leden van de andere clan. De 'oorlog' is dan meestal afgelopen als de eerste gewonde of dode gevallen is; dan verzoenen de twee broederschappen zich weer met uitgebreide rituelen.

Kannibalisme staat enigszins los van de 'oorlog' en bloedwraak. Om 'koppen te snellen' worden aparte tochten gehouden. De mannen van de vijandelijke clan worden niet alleen gedood, maar ook opgegeten, waarschijnlijk om op die manier hun kracht toe te eigenen. Bij het 'koppensnellen' hoeft er geen dapperheid betoond te worden. Slinkse methoden zijn ook goed. Meestal moet iedere jongen één keer een man doden om zijn mannelijkheid te bewijzen.

Deze gemeenschappelijke trekken betekenen natuurlijk niet dat al deze volken helemaal op dezelfde manier leven. Ook binnen tuinbouwkulturen zijn er namelijk allerlei variaties mogelijk: er kunnen varkens worden gefokt, of er kan handel worden gedreven.

Sommige volken zijn rijk, andere leven in de bergen, waar weinig vruchtbare grond is. En verder verschillen ze in de mate waarin de oude moeder-dochter-clans nog bestaan. Het gaat er hier alleen om dat hun sociale instellingen berusten op de scheiding tussen vrouwen- en mannengroepen, een scheiding die van de kant van de mannen met agressie beladen is; vaak zoveel, dat de geslachtsorganen van alle vrouwen verminkt worden door operaties (klitoridektomie).

Graanlandbouw in een droog klimaat: de Pueblo-Indianen

De Pueblo-indianen leven in hete, droge gebieden in het zuiden van de Verenigde Staten. Ze verbouwen voornamelijk maïs. Ze leven in een soort kleine steden van dicht op elkaar staande, vierkante huizen, die eigendom zijn van de clans van moeders en dochters, en die oorspronkelijk ook door de vrouwen gebouwd werden.

Hun leven is in de twintiger jaren beschreven door de Amerikaanse antropologe Ruth Benedict. Zij stelde belang in hen omdat hun ideaal van mannelijkheid zo volkomen anders is dan in onze cultuur. De mannelijke Pueblo-Indiaan moet zachtmoedig en bescheiden zijn. Hij mag niet proberen uit te blinken. Er zijn bijvoorbeeld wel hardloopwedstrijden, maar wie het vaak wint mag niet meer meedoen. De afkeer van overheersend gedrag is zelfs zo sterk, dat mannen die veel domineren aan hun duimen worden opgehangen tot ze toegeven dat ze behekt zijn. Dit is de enige vorm van geweld die wordt toegepast. Er zijn geen misdrijven en geen straffen. De inwijdingsrituelen voor de jongens, die bij sommige volkeren zulke gruwelijke vormen kunnen aannemen, zijn bij de Pueblo's betrekkelijk mild; de jongens moeten de zweepen van de gemaskerde 'geesten' afpakken en hen de klappen die ze gekregen hebben teruggeven.

Er zijn wel mannengenootschappen, maar ze zijn niet geheim en niet voor vrouwen verboden - het is niet gebruikelijk dat vrouwen er lid van zijn, maar soms gebeurt het wel. *De mannenorganisaties zijn niet tegen de vrouwen gericht.*

Uit het feit dat mannen onderling georganiseerd zijn kun je al afleiden dat er, al is er geen sprake van haat en agressie tegen vrouwen, wel een scheiding bestaat tussen vrouwen- en mannenbezigheden.

Die scheiding bestaat inderdaad. In de eerste plaats doen mannen slechts aan bepaalde bezigheden op het land mee. Die landbouwactiviteiten zijn dan ook niet het middelpunt van hun bestaan. Hun bestaan draait om de *godsdiens*t, om magie, rituelen, dansen, gezangen, bezigheden die eindeloos zorg en aandacht kosten. Dansen moeten worden ingestudeerd, gezangen uit het hoofd geleerd (zonder schrift). Degene die de meeste gezangen kent wordt het meest bewonderd. Op vreedzame wijze is er zo best ruimte voor onderlinge concurrentie en prestigestrijd. Alleen leidt prestigestrijd in zo'n soort samenleving niet tot macht over anderen, juist omdat 'overheersing' uitdrukkelijk verboden is.

Die prestigestrijd leidt dus ook niet tot vrouwenhaat of macht over vrouwen, omdat vrouwen heel stevig in hun eigen clans leven en niet van de mannen afhankelijk zijn.

Alle godsdienstige en magiese rituelen draaien om *het weer*, om de zon en de regen. Dat betekent dat ook de inhoud van de mannen bezigheden niet vijandig is aan de belangen van de vrouwen. Ze dienen niet, zoals de rituelen van 'de roof van het vrouwengeheim', om de macht van de mannen tegenover de vrouwen te vergroten. Ze dienen om het *gemeenschappelijk* belang van een goede oogst te bevorderen.

Voor de regen is van levensbelang. De gebieden waar de Pueblo's leven grenzen aan de woestijn. Het is er zo droog dat ze als het ware de regen zelf moeten maken, met magiese middelen. Ze moeten met geduld en overtuigingskracht de regen 'uit de grond stampen' met eindeloze dansen, of de regen nabootsen door water door een soort vergiet te laten lopen, en ondertussen over de regen te zingen (zoals de Balkanvolken waarschijnlijk ook deden). Dat kost allemaal veel tijd en zorg en aandacht. Echt werk is het natuurlijk niet, maar belangrijk is het wel. Het werk van de vrouwen is immers vruchteloos zolang er geen regen valt. Je kunt zeggen dat de mannen van het werk van de vrouwen leven en dus parasitair zijn; er bestaat desondanks harmonie, omdat vrouwen en mannen in grote lijnen naar hetzelfde doel streven: goede oogsten en gemeenschappelijke welvaart. Aan de persoonlijkheid van de mannen worden daarom op een kunstmatige, mannelijk-kulturele manier, dezelfde eisen gesteld als waaraan de vrouwen vanzelfsprekend, door de aard van hun werk en hun verantwoordelijkheden, moeten beantwoorden: ze moeten gezellig, sociaal, verzorgend en bescheiden zijn.

Mannenbezigheden in prehistorische landbouwkulturen

We vergeleken de landbouwende Pueblo's met de tuinbouwende volkeren uit het gebied van de evenaar, om een idee te krijgen hoe de positie van mannen in de prehistorische landbouwkulturen geweest zou kunnen zijn. Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat die cultuur het meest op die van de Pueblo's leek.

We hebben gezien dat mannen een bijzonder kleine rol speelden bij wat er van rituele en godsdienstige voorwerpen overgebleven is. Ook dat er helemaal geen sprake is van agressieve mannenmaskers of andere voorwerpen die gediend zouden kunnen hebben om vrouwen angst aan te jagen, en om de magiese krachten van mannen tegenover vrouwen te versterken.

Dat er niets gevonden is dat daarop lijkt bewijst echter op zichzelf nog niets. Als maskers, zoemhouten en fluiten van hout of een ander vergankelijk materiaal geweest zijn (leer, veren) - zoals ze bij de meeste levende volken zijn - dan zijn ze allang vergaan.

Dat bijna alle beeldjes van vrouwen zijn zegt al veel meer. De geheime mannenbonden, die bezig zijn met de versterking van hun eigen machtspositie, hebben mannelijke goden en helden, die vereerd worden, omdat zij ooit in het verleden de oermoeder hebben weten te verwonden.

Daarbij komt dat er geen aanwijzingen zijn voor kannibalistische gewoonten, en evenmin van oorlog: er zijn nauwelijks wapens gevonden. Er was dus geen sprake van een mannelijke vechtkultuur.

En tenslotte kan je nog bij iets anders steun zoeken als je wilt verklaren waarom de mannen bij de ene cultuur bij het gemeenschappelijk belang betrokken zijn gebleven, en bij de andere

niet. Dat zou wel eens aan het klimaat kunnen liggen. Rond de evenaar, waar de verdelings-tuinbouw bedreven wordt is een tropies, heet, vochtig klimaat, met een betrekkelijk klein verschil tussen de seizoenen. Er is geen afwisseling tussen zomer en winter, alleen tussen natte en droge moessons, die elkaar regelmatig afwisselen zonder dat je er iets aan hoeft te doen.

Bij de Pueblo's was dat niet zo; daar moest in ieder geval voor regen gezorgd worden. En er is een duidelijk verschil tussen zomer en winter. De mais moet in het voorjaar gezaaid worden, zodat hij zomers geoogst kan worden. Daarvoor moet je een soort kalender hebben, zodat je weet wanneer het zaaitijd is; en daarvoor moet de stand van de zon bestudeerd worden.

Voor de Balkankulturen uit de prehistorie geldt ongeveer hetzelfde. We hadden al gezien dat er een overvloed aan watersymbolen en regenvoorwerpen gevonden is. Daaruit kan je afleiden dat het in een bepaalde periode waarschijnlijk erg droog geweest is. Dat deel van de bevolking dat niet op het land werkte was dus waarschijnlijk steeds bezig om regen te maken. En we hebben ook al vaker gezegd hoe belangrijk, en hoe wisselvallig de terugkeer van het voorjaar is, in streken met een gematigd klimaat.

Dat mannen bij de feesten en rituelen rond de cyclus van de jaargetijden een belangrijke rol speelden, wordt nog bevestigd door beeldjes die gevonden zijn: gemaskerde mannen, die hetzelfde soort broeken aan hebben als later de Griekse komedianten droegen. Het verzorgen van feesten ligt tenslotte ook in het directe verlengde van de rol van jagers, die triomfantelijk met een groot beest thuiskomen, en verhalen en liederen ten gehore brengen over hun prestaties ('zo'n grote snoek').

De noodzaak tot beïnvloeding van de natuur, het weer, de vruchtbaarheid, is voor landbouwers nog groter dan voor verzamel-jaagvolkeren; en zo kan een deel van de vrijgekomen tijd en energie van de mannen - omdat ze niet meer jagen - in een nuttige, en in ieder geval ongevaarlijke vorm gegoten worden.

Feesten en internationale betrekkingen

Grote feesten hebben nog een andere functie: het verbinden van verschillende clans tot stammen, en misschien zelfs van stammen tot volkeren.

We hebben gezien dat seksuele relaties in beginsel alleen maar bestaan tussen vrouwen en mannen van twee clans, die zichzelf als kruislings verwant beschouwen. Een clan van verzamelaarsters en jagers had met de rest van de mensheid in beginsel niets te maken. Oorspronkelijk was de wereld zo dun bevolkt dat ze waarschijnlijk zelden andere groepen ontmoetten.

Naarmate de bevolking groeide, ontstonden er meer banden tussen de verschillende groepen. De broederschappen van jagers konden met mannen van een andere clan broederschappen sluiten. Tegenover deze bloedbroeders hadden ze dan dezelfde verplichtingen als tegenover hun eigen broeders. Zulke samenwerkingsvormen werden noodzakelijker naarmate mannen meer gespecialiseerd in de jacht raakten, en meer geneigd werden hun wapens tegen andere mannen te gebruiken.

Na de uitvinding van de landbouw breidde het aantal mensen zich sterk uit. Ze zwierven niet meer over grote afstanden, maar woonden op vaste plaatsen en konkurreeerden om de vruchtbare grond. Uitbreiding van de vriendschapsbanden ter vermindering van conflicten tussen mannen was een levensbelang.

Het geven van feesten is een goed middel om eventuele wrijving en conflicten op te lossen. Mannen konden daarin hun cultuur van rivaliteit - zowel binnen de broederschap als van de ene broederschap tegenover de andere - uitleven.

Het hing van het soort mannencultuur af op wat voor manier dat ging. De demokratiese hardloopwedstrijden van de Pueblo's, waaraan de echte goede hardlopers niet mogen meedoen - zijn het ene uiterste. Kannibalisme en geritualiseerde oorlogsvoering, zoals bij de tropiese mannenkulturen, het andere.

Uit wat we van de prehistorie van de Balkanvolkeren weten, blijkt dat zij duizenden jaren op vreedzame wijze het contact tussen verschillende groepen tot stand gebracht hebben. Daardoor heeft zich ook over zo'n groot gebied een samenhangende cultuur kunnen ontwikkelen. De mannen hielden onderling waarschijnlijk vreedzame Puebloiaanse wedstrijden en organiseerden feesten, zowel voor elkaar als voor de eigen clan in het kader van de godsdienst. Maar daarnaast is er nog een andere vreedzame oplossing voor de onderlinge rivaliteit ontstaan.

Giften en handel

De mannelijke vorm van het menselijk gedrag dat vrouwen in de eerste miljoenen jaren van onze

geschiedenis hadden ontwikkeld, is de gift: het kadootje. In een samenleving waaraan ieder naar vermogen bijdraagt en waarin ieder naar behoefte verzorgd wordt, zijn giften in beginsel niet nodig. Alles is immers van iedereen samen. Giften zijn een ekstra, iets wat met het overwinnen van vijandigheid te maken heeft: een symbool van vriendschappelijkheid, dat de plaats inneemt van de vanzelfsprekende zusterlijkheid die de vrouwen onderling hebben. Giften zijn een middel om broederlijke gevoelens tot stand te brengen; ze zijn ook een middel om prestige te verwerven. De strijd om prestige hoort immers wezenlijk bij de broederlijke gevoelens. Wanneer de onderlinge concurrentie groot is en er veel rijkdom en overvloed is, zijn de giften groot en kan er zelfs een wedijver ontstaan, waarbij de giften steeds vernietigd worden: verbrand, stukgeslagen, gedood, zoals bij de potlatch. Het ook mogelijk dat vreedzame verhoudingen bestendig worden door het steeds maar weer overhandigen van kleine, symboliese kadootjes: kralen of kettingen van schelpen of armbanden. Waarschijnlijk zijn de schelpen uit de Middellandse Zee, die in de Balkan gevonden zijn, daar op die manier terechtgekomen: steeds maar weer doorgegeven aan naburige stammen.

De volken die aan de kust woonden en boten bouwden voor de visvangst, konden de verste reizen ondernemen. Toen de visvangst door de landbouw minder belangrijk was geworden, konden de mannen de boten gebruiken om giften naar verre volken te brengen, maar ook om nuttige grondstoffen te gaan halen. Lang niet overal werden bijvoorbeeld de goede soort stenen voor stenen werktuigen gevonden. Sommige volken uit Oost-Europa haalden de steen helemaal van de Griekse eilanden. Daar was een soort vulkanies gesteente (obsidiaan) dat net zo geschikt was om er werktuigen van te maken als vuursteen. Jammer genoeg weet niemand hoe dat ging. Misschien haalden ze het aanvankelijk gewoon weg, na met geschenken en rituelen een vreedzame stemming tot stand gebracht te hebben. Misschien kregen ze ook wel gereedschappen kado - al denkt men dat dergelijke voorwerpen meer dienden om weer als geschenk door te geven, dan om te gebruiken. Zeker is dat dat soort contacten uiteindelijk geleid hebben tot het ontstaan van allerlei nieuwe mannesspecialismen.

Mannenspecialisaties 1: godsdienst

In het voorgaande zijn we al verschillende mannen bezigheden tegengekomen, die zich geleidelijk tot

specialismen konden ontwikkelen. Op het moment dat de vrouwen de landbouw gingen bedrijven en de mannen eten konden gaan geven, ontstond daar de mogelijkheid voor. Mannen waren echter, net zoals vrouwen, gewend om alles samen te doen, en dus, in beginsel, allemaal hetzelfde. Het duurde lang voordat zij hun bezigheden over verschillende personen gingen verdelen.

Naarmate de op hun parasitaire bestaan gebaseerde mannencultuur echter groeide en ingewikkelder werd, begon specialisering meer voor de hand te liggen.

Eén van de eerste specialisaties ontstond vermoedelijk op het gebied van magie en rituelen. Niet iedereen is bijvoorbeeld in staat om lange gezangen uit het hoofd te leren; we zagen bij

de Pueblo's hoe de man die veel gezangen kent bewonderd wordt 'omdat hij weet hoe alles gedaan moet worden'. Sommige clans kunnen 'rijker' zijn aan kennis van gezangen, dansen en rituelen dan andere. Het ligt voor de hand dat zij zich de organisatie daarvan toeëigenden. Magie en rituelen zijn dan op weg om een echte godsdienst te worden, met priesters die zich nergens anders meer mee bezig houden.

De mannenkulturen op de Balkan hebben zich vermoedelijk een eind in deze richting ontwikkeld. Uit de periode rond 4000 v.chr. (dus na 3000 jaar landbouwen) zijn namelijk resten van tempels en van kleien modellen ervan gevonden. Godsdienst (of voormoederverering, hoe je het noemen wilt) was toen dus niet meer uitsluitend een huishoudelijke aangelegenheid, die met dagelijkse offers op een huisaltaar, ter verzorging van de vrouwenbeeldjes boven de oven, voltrokken werd. Het bouwen van tempels betekent gemeenschappelijke arbeid van verschillende clans, onder leiding van priesters, die *weten* hoe de godin het best vereerd kan worden. *De tempel en de priesters staan nu als behartigers van de algemene belangen van de clans* (ze zorgen immers nog steeds voor de voortgang van de seizoenen, de regen en het slagen van de oogst) *boven de clans. Zij kunnen arbeid eisen voor de tempelbouw, en gaven voor offerandes.*

Het is mogelijk dat een dergelijke groep van priesters zich uiteindelijk tot heersers ontwikkelt - maar daarvoor moeten er eerst nog allerlei andere dingen gebeurd zijn.

Mannenspecialisaties 2: mijnbouw, handel, vervoer, ambacht

We hebben hierboven al gezien hoe groepen mannen aan het rondreizen waren om geschenken uit te

wisselen en grondstoffen te zoeken, die ze in hun eigen streek misten. Niemand weet precies wanneer ze begonnen zijn dingen onderling te *ruilen*. Het bestaan van allerlei soorten mijnen, zowel voor vuursteen als voor metalen, wijst er echter wel op dat die producten voor de mijnwerkers voordeel opgeleverd moeten hebben. Al uit tamelijk vroege landbouwtijden (±5000 v.chr. in oost-Europa, ±4000 in west-Europa) vindt men hele diepe schachten en gangen, die - gezien de primitieve hulpmiddelen van die tijd - met ontzettend veel moeite gegraven moeten zijn. In de buurt van die mijnen worden ook dikwijls werkplaatsen aangetroffen, waar bijvoorbeeld grote hoeveelheden vuurstenen bijlen zijn gemaakt. Veel meer bijlen dan een stam voor eigen gebruik nodig zou kunnen hebben. Misschien zijn ze eerst gemaakt om kado te geven, en later - toen steeds meer mannen mijnwerker werden - om ze in te wisselen voor zaken waaraan bij de betreffende clan een tekort bestond.

Dit is allemaal nog tamelijk duister, maar zeker is dat er vanaf 6000 v.chr. behoorlijk wat afgereisd is. Met roeiboten, zeilboten en ook met lastdieren, zoals de ezel.

Een andere aanwijzing is dat allerlei oude steden - zoals Jericho en Rome - op plaatsen liggen waar in de buurt op een eenvoudige manier *zout* gewonnen kan worden. En zout is een zeer geliefd artikel, dat lang niet overal gevonden wordt. Sommige geleerden denken dan ook dat die plaatsen al heel vroeg handelscentra zijn geworden, waar de bewoners leerden hun zout te ruilen tegen andere kostbaarheden. Op die manier wisten ze een veel grotere rijkdom te bereiken dan de omringende landbouwvolkeren.

Mannenspecialisaties 3: metaalbewerking

Sieraden konden gemaakt worden van allerlei soorten materiaal. Van schelpen, stenen, veren, hout, gebakken klei (het goede soort klei wordt zelfs mooi blauw porcelein, als je het in een heel heet vuur met wat zeewier bakt). Heel mooi waren ook glimmende metalen.

Koper, zilver en goud worden in de natuur soms in zuivere vorm gevonden, in aders of in de vorm van kleine nootjes, in beken, waar het omringende gesteente eraf gespoeld is. Dergelijke metalen zijn vanaf zeer vroege tijden gebruikt om er kleine sieraden van te maken of kleine gebruiksvoorwerpen: kralen, sierspelden voor de kleding, vishaakjes en priemen. Zulke dingen zijn overal in Europa en West-Azië gevonden, ook op plekken waar in de verste verte geen metalen in zuivere vorm te vinden waren. Ze waren natuurlijk ook heel geschikt om kado te geven. Klein genoeg om gemakkelijk te vervoeren, en toch heel bijzonder.

Al die genoemde metalen zijn tamelijk zacht. Je kunt ze bewerken door er met een hamer zacht op te kloppen. Voor koper geldt dat als~e het lang beklopt, het zo bros wordt dat het kan breken. Als je koper warm maakt voor je het hamert, wordt het niet zo snel bros. Hier raakt de metaalbewerking het vrouwenwerk, het werken met vuren en ovens voor het drogen van graan en het bakken van brood en van potten: want ook die metalen moeten in ovens tot hoge temperaturen verhit worden. Dat wordt nog sterker wanneer koper gewonnen gaat worden uit ertsen - koperpyriet en malachiet. Om dat voor elkaar te krijgen zijn namelijk dezelfde omstandigheden nodig als voor bepaalde hoogontwikkelde vormen van pottenbaksterskunst, waarbij grafiet wordt ingebakken: dat gebeurt in een oven waarbij de luchttoevoer geregeld kan worden. Als je koperertsen in dat soort ovens tot hoge temperaturen verhit komt er zuiver koper uit, in vloeibare vorm. Wanneer je van klei een model maakt van het voorwerp dat je wilt maken, kun je het koper er zo in gieten. Zo werd het mogelijk om veel grotere voorwerpen te maken, vooral bijlen (met een gat erin voor de steel).

Wie op het idee gekomen is om de mooie gekleurde stenen waarin het koper verborgen zit, in de pottenbakstersoven te gaan smelten, weet niemand. Misschien is het een toevallige ontdekking geweest bij het pottenbakken, waar voortdurend werd geëksperimenteerd, met allerlei soorten klei en toevoegsels, om de potten verschillende kleuren te geven.

Wat we wel weten is dat, toen de metaalbewerking eenmaal goed op gang was, het als een *mannengeheim* werd beschouwd. De mannen van bepaalde clans bewaarden het geheim zorgvuldig en gaven het van generatie op generatie aan elkaar door - niet alleen de vakkenis, maar ook alle bijbehorende rituelen en magie. We hadden al gezien dat ook bij het pottenbakken heel wat magie te pas kwam, om te zorgen dat de pot goed uit het vuur kwam. Maar wat moeten we er van denken als we lezen dat bij de rituelen van de metaalbewerkersclans ongeboren kinderen en maagden bloed geofferd moesten worden?

De verklaring die zich opdringt is dat dit mannengeheim evenmin een mannengeheim is als de geheimen die de mannen van tropiese tuinbouwsters in hun mannenhuizen bewaren. Daar is dat zogenaamde geheim de kunst van het tuinbouwen die de mannen van de vrouwen gestolen denken te hebben. Alleen is voor de vrouwen het tuinbouwen helemaal geen geheim waar ze gewichtig en geheimzinnig over doen, maar een kollektieve vaardigheid waaraan iedereen mee kan doen.

Maar voordat mannen vrouwelijke werkzaamheden - of het nu tuinbouwen is of het gebruiken van een oven - kunnen gaan beoefenen, moeten die werkzaamheden eerst veranderd worden, getransformeerd in mannenbezigheden. Als mannen zo maar vrouwenwerk doen verliezen ze hun mannelijke identiteit. Ze hebben immers geen eigen identiteit, die op werkelijke onmisbaarheid is gebaseerd. Ze kunnen zich alleen man voelen door zich tegen vrouwen af te zetten. En zo moeten ze de *vrouwenvaardigheden* omzetten in *vrouwengeheimen*, die ze dan vervolgens kunnen *roven*: dan pas is het zeker dat het vrouwenwerk hun manneidentiteit niet zal aantasten.

We hebben drie aanwijzingen dat het met de metaalbewerking zo is gegaan. Op de eerste plaats de magiese geheimzinnigheid. Ten tweede het offeren van dingen die van vrouwen afkomstig zijn, zoals maagden bloed en foetussen (zouden ze daar altijd op een vreedzame

manier aangekomen zijn?). En ten derde het feit dat *de nieuwe metalen lvoorwerpen alleen voor mannelijke bezigheden gemaakt werden*. Ze waren niet bestemd voor het vrouwenwerk in de landbouw.

Het begon met koperen bijlen, die gebruikt werden bij het enige landbouwwerk dat de broederschappen verrichtten: het rooien van bomen en struikgewas, voor de nieuwe akkers. Ondertussen bleven de vrouwen nog duizenden jaren het graan maaien met stenen sikkels.

INa de bijlen kwamen er ook messen, dolken en zwaarden: het gereedschap voor een andere nieuwe mannesspecialiteit, de oorlog. Het gebruik van metalen had vanaf het begin in de sfeer van prestige gezeten, maar het was vreedzaam begonnen, met al die sieraden die dienden om de onderlinge goede verstandhouding te bewaren. Daarna werd het metaal gebruikt voor het werk van de mannen bij de landbouw en waarschijnlijk ook voor de godsdienst, in de vorm van versieringen voor de beeldjes en beelden. En tenslotte eindigde het metaal gebruik bij die mannenbezigheid die de sterkste ontkenning is van het vrouwenwerk, die mogelijk is.

Veranderingen in landbouwkulturen: het begin van het huwelijk en individualisering

Maar met de oorlog zijn we al in een andere periode gekomen. De neolitische landbouwkulturen kenden immers de eerste duizenden jaren juist géén oorlog. De Balkankulturen hebben niets opgeleverd dat gewelddadiger is dan een koperen bijl. Toen de oorlog hen bereikte zijn zij eenvoudig verdwenen. Zij hadden geen verweer tegen geweld.

Toch zijn veel van de elementen waaruit die gewelddadige kultuurvormen zijn opgebouwd, in de vreedzame landbouwsamenlevingen ontwikkeld. De mannesspecialisaties, die we hebben zien ontstaan, omdat de mannen zo goed door de vrouwen werden verzorgd, waren voor modernere en onderdrukkende samenlevingen onmisbaar. Zij veranderen het karakter van een landbouwsamenleving op een hele geleidelijke manier- maar voor de volgende stappen moeten er nog allerlei andere factoren bijkomen.

Die geleidelijke veranderingen worden hoofdzakelijk veroorzaakt door de stijgende welvaart en de reactie van de mannen erop. En daarnaast door het leven in dorpen. In de verzameltijd zwierven de clans door eindeloze gebieden, en ze kwamen hun verwanten van andere clans maar zelden tegen, om samen feest te vieren en te vrijen. Nu woonden de clans in vaste dorpen. Daardoor werden de seksuele verhoudingen tussen vrouwen en mannen minder bewegelijk. Er ontstond het begin van watje nu *relaties* zou noemen; de mannen blijven wonen bij de vrouw met wie ze vrijen. Dergelijke relaties worden een *matri- of paringshuwelijk* genoemd. Ze komen zowel bij de tropiese tuinbouwvolken als bij de graanbouwende Pueblo's voor. De kern van een dergelijke relatie is dat de vrijer, na een proeftijd, samen met zijn vriendin mag *eten*. Het samen eten was immers van oudsher de basis van de verwantschap tussen moeders en kinderen; daarbij werden vreemden niet toegelaten. De vrijer moest dan ook maandenlang volhouden – eenzaam onlder een afdakje slapen, nieuwe tuintjes rooien - terwijl hij door de hele clan geplaagd werd, voordat hij werd opgenomen. Als de moeder van zijn vriendin hem goedgekeurd had, werd hem uiteindelijk een maaltijd voorgezet. Daarna mocht hij dan in het huis bij zijn vriendin slapen.

Een echt huwelijk kan je zo'n relatie niet noemen. De vrijer bleef een bezoeker bij een vreemde clan. Als één van de partijen er genoeg van had, ging de man weer naar zijn eigen clan terug. (Als een Pueblo-vrouw van haar vrijer afwilde, ging ze eerst op een feest een andere zoeken. Als ze die gevonden had, zette ze de moccassins en de paar andere persoonlijke bezittingen van de oude vrijer voor de deur. Dan barstte hij in huilen uit en ging naar zijn eigen huis terug. In geval van ontrouw van de man kon wel voorkomen dat de vrouw met zijn vriendin ging ruziemaken; het enige soort scheld- en vechtpartij dat bij de Pueblo's was toegestaan). De kinderen van de vrouw bleven vanzelfsprekend bij haar clan horen.

Zo'n relatie is dan wel geen echt huwelijk, maar het is wel een *doorbreking van het beginsel dat er geen seksueel kontakt bestaat tussen mensen die samen leven en eten*. En dat heeft

ingrijpende gevolgen voor de clanorganisatie. De twee kruislingse clans krijgen immers veel meer met elkaar te maken dan vroeger. Vooral de mannen komen in allerlei spanningen terecht. Ze hangen nu helemaal tussen twee clans (hun eigen clan en die van hun vrouw) in, die heel tegenstrijdige loyaliteiten en belangen kunnen hebben.

Bij moderne tropiese tuinbouwvolken leiden deze spanningen tot een voortdurende activiteit op het gebied van tovenarij en magie. De mannen zijn voornamelijk bang voor de oude vrouwen van de clans waar zij ingetrouwd zijn. Nieuwe taboes ontstaan: mannen moeten hun 'schoonmoeder' vermijden, soms zelfs zo sterk dat een man van schrik kan sterven als haar schaduw over hem heenvalt. Uit deze taboes is af te leiden dat de vrouwen nog steeds met succes proberen de mannen niet te ver in hun groep te laten binnendringen. Maar tegelijkertijd dat ze met het matri-huwelijk de mannen in zoverre 'in huis' hebben gehaald, dat spanningen en tegenstrijdigheden niet meer te voorkomen zijn.

Een ander gevolg van de *persoonlijke* vrouw-man-relaties in het matrihuwelijk is een afzwakken van het klassificerende verwantschapssysteem. In het matrihuwelijk leven twee individuen van verschillende clans samen in een vaste verhouding. Zij zijn niet meer volledig en vanzelfsprekend onderdeel van het kollektief van hun eigen clan. Ze hebben een contact dat botst met die vanzelfsprekendheden. Dat geeft hen een bewustzijn van een deel van eigen leven, los van de clan.

Bij volkeren die het matrihuwelijk kennen is dan ook sprake van een steeds verdergaande individualisering. Eén van de belangrijkste vormen daarvan is de persoonlijke verhouding van de broer van een bepaalde moeder tot haar kinderen. Hij staat als individu tegenover de individuele seksvriend van zijn zuster. Hij heeft de taak om haar zoons, als ze oud genoeg zijn, in te wijden in de mannelijke bezigheden.

De seksvriend, of paringsechtgenoot, of hoe je hem noemen wilt - 'vader' is hij in deze fase nog steeds niet omdat het vaderschap nog niet bestaat - heeft alleen met de kinderen van zijn vrouw te maken zolang zij nog klein zijn. Maar in die tijd is hij dan ook de ideale vader, zoals moderne vrouwen hem zich voorstellen. Hij helpt bij de verzorging, hij verschoont de kinderen, speelt met ze. En als ze groot zijn - een jaar of zeven - wijdt hij zich verder aan de opvoeding van de zoons van zijn zuster, thuis in zijn eigen clan. Want daar is hij de moedersbroeder.

Ook dit heeft volgens talloze legenden allerlei spanningen opgeleverd. De mannen hechtten zich immers waarschijnlijk meer aan de kinderen van hun 'vrouw', die ze van jongsafaan hadden zien opgroeien, dan aan de kinderen van hun zusters, die hun officiële verwanten waren. In geval van oorlog of bloedwraak, moesten ze misschien vechten tegen de jongens die ze zelf hadden helpen grootbrengen. In vreedzame verhoudingen was dat risico niet zo groot, maar naarmate de oorlog vaker voorkwam werden officiële banden tussen mannen en de zoons van hun vrouwen belangrijker.

De heilige bruiloft

In dezelfde tijd dat de individuele relaties tussen vrouwen en mannen aan het ontstaan waren, kregen magie en godsdienst ook steeds vastere vormen, met tempels en priesters.

De veelheid van 'voormoeders' van de verschillende clans, die de vrouwelijke levenskracht belichaamde, werd geleidelijk steeds meer teruggebracht tot een individuele 'godin'.

Die 'godin' kreeg ook een *man* - voorlopig een tijdelijke. Op de grote feesten in het voorjaar werd plechtig de bruiloft gevierd tussen haar en een jonge man, die het mannelijk aandeel aan de levenskracht leverde: zijn penis en zijn kracht, die in maskers van stieren en bokken werden belichaamd. In de vorm dus van dieren met horens, die weer het vrouwelijk principe van de groei belichaamden.

De bruiloft was het hoogtepunt van het leven van de mannelijke god, want aan het eind van het jaar moest hij sterven, om de komst van het nieuwe jaar mogelijk te maken. Dan kwam er weer een nieuwe bruidegom. Aan het eind van zijn cyclus wordt de jaargod dan ook peinzend en treurig afgebeeld. Hij is de dood, die aan

de vernieuwing voorafgaat - zoals trouwens ook de godin soms godin van de dood moet zijn, omdat zij godin van het leven is.

Tenslotte wordt het nieuwe leven in deze latere fase ook uitgebeeld doordat de godin een goddelijk kind baart - dan is het moederschap werkelijk vergoddelijkt. En daaraan kunnen we het duidelijkst zien hoe de positie van de vrouwen is veranderd, door landbouw, matrihuwelijk en mannenspecialisaties.

Van levenskracht naar moederschap

De verandering in de positie van vrouwen is aan de beelden uit de Balkan, vanaf ongeveer 5500 v.chr., op twee manieren te zien. In de eerste plaats is er een verschuiving van uitbeelding van vrouwen in hun rol van vernieuwende levenskracht, naar moederschap en vruchtbaarheid in engere zin. De berin heeft dan een jong in de armen; zij is geen symbool meer van het stromende water waarin zij zo graag vist, maar ze is een moederlijkheidssymbool geworden, omdat ze zo goed voor haar jongen zorgt.

De berin is een verbinding met symbolen van vroeger. Maar er verschijnen ook nieuwe dieren, die in verband gebracht worden met het krijgen van kinderen, zoals padden en hagedissen, die op een foetus lijken (beeldjes van padden werden nog een eeuw geleden aan Maria opgedragen om onvruchtbaarheid te genezen). Ook verschijnen er egels, die er als de knobbelige baarmoeder van een koe uitzien.

In de tweede plaats worden er uit die tijd ook beelden gevonden van vrouwen met *akkers* op hun buik getekend: een ruit met stippen, die het zaad voorstellen, erin. Dit zou eventueel een toepassing kunnen zijn van de oude symbolen: de vrouwelijke levenskracht doet het zaad in de akkers groeien. Het kan echter ook op een andere betekenis wijzen: de vrouwen worden vergeleken met de akker, *de aarde waarin het zaad groeit*. Dan zijn vrouwen van een bewegelijke levenskracht tot een vaste, stilstaande materie geworden.

Op dezelfde manier wordt de zwangerschap van vrouwen dan niet meer opgevat als een symbool voor hun levengevende, organiserende, verzorgende krachten in het *algemeen*, maar als een symbool voor de voedingsbodem, waarin ander leven groeit.

De individualisering van het clanleven had er toe geleid dat de moeder een persoonlijke verhouding met haar eigen kinderen had gekregen. De ontwikkeling van het moderne moederschap was begonnen.

De ploeg: nieuwe mannenspecialisaties in de landbouw

Deze veranderingen worden versneld door een nieuwe verbetering van de landbouwtechniek, namelijk de ploeg. Een ploeg hoeft in beginsel niet zo veel meer te zijn dan een hak met een lange steel er aan. Maar omdat hij voortgetrokken wordt, kun je er veel sneller mee werken. Door vrouwen voortgetrokken houten ploegen werden vermoedelijk al voor 5000 v.chr. in west-azië gebruikt. Later zijn volkeren die ook koeien fokten op het idee gekomen om de onhandelbare stieren te kastreren, zodat het gewillige ossen werden, die het trekken van de ploeg van mensen konden overnemen.

Sindsdien is het losmaken van de grond mannenwerk. Misschien was het mannelijk omdat veeteelt mannelijk is (daar komen we straks nog uitvoerig op terug); misschien ook omdat het een snelle methode van werken is, waarmee eer te behalen is.

Het gevolg is in ieder geval dat sommige mannen nu ook aan de landbouw meedoen en dat akkers niet meer uitsluitend aan de vrouwen toebehoren. Ook van het belangrijkste werk van de vrouwen, namelijk het werk op het land, hebben mannen nu een onderdeel afgesplitst en tot mannenwerk gemaakt.

Vergaderingen en raden

Het gevolg van ieder van deze losmakingsprocessen is dat de vanzelfsprekende claneenheden steeds verder doorbroken wordt. Dat betekent dat niet meer vanzelfsprekend is, zoals in de verzameltijd, hoe iedereen zich moet gedragen. Toen stond dat vast op grond van ingewikkelde tradities over verwantschap en taboes. Nu moeten er steeds meer beslissingen genomen worden over de gemeenschappelijke belangen van de clanleden. Daarvoor zijn vergaderingen en raden nodig.

Ook het ontstaan van dergelijke vergaderingen is een geleidelijk proces. Wanneer verschillende clans samen in een dorp gaan wonen of in een aantal dorpen, en samen een stam gaan vormen, zullen de oudste vrouwen van die clans natuurlijk samen overleggen over wat alle clans aangaat. Zeer belangrijk is natuurlijk wie dit jaar welke grond zal bewerken, en wie daarbij zullen helpen. Verder zijn er natuurlijk ruzies en conflicten die opgelost moeten worden.

Geleidelijk krijgt zo'n overleg vastere vormen. Er komt een jaarlijkse vergadering waarop beslist wordt welke clans welke akkers gaan bewerken. Soms wordt daartoe geloot. Dergelijke vergaderingen kunnen een jaarlijkse 'voorzitster' kiezen: de stamspreekster. Naarmate de mannen meer macht krijgen wordt hun rol belangrijker. Op den duur kunnen ze ook stamspreker worden.

Ook dan nog is een dergelijke vorm van bestuur 'demokraties'. Wie er stamspreekster of -spreker wordt hangt van persoonlijk gezag af, dat met de ouderdom samenhangt; maar verder nergens mee, omdat er nog geen verschillen zijn in rijkdom en levensstijl tussen de ene clan en de andere, en ook niet tussen de tijdelijke voorzitster en de rest van de clan.

Pas wanneer verschillen in rijkdom ontstaan kunnen er echte 'hoofdmannen' komen; en hun positie wordt versterkt als er sprake is van bedreiging van buitenaf: van oorlog.

Samenvatting: de afsplitsing van de mannenspecialisaties van het vrouwenwerk

We hebben nu gezien dat ook binnen een vreedzame, landbouwende moederdochtergemeenschap de verhoudingen tussen vrouwen en mannen al heel ingrijpend kunnen veranderen. Als voorbeeld hebben we de culturen in de Balkan tussen 7000 en 4000 v. chr. bekeken, omdat de cultuur daar zo rijk was dat er heel veel van is overgebleven.

Ook in west-Azië en in centraal- en west-Europa hebben dergelijke volkeren geleefd, maar daar is de ontwikkeling vermoedelijk eerder een andere kant opgegaan.

We zullen de ontwikkeling van onze Balkangemeenschappen nog even kort samenvatten. Het begon met vrouwen die hun verzamelwerk steeds minder aan het toeval overlieten, en die leerden om zelf te zorgen dat er nieuwe planten kwamen (we weten niet of ze zelf afkomstig waren uit het midden-oosten, waar de wilde granen en peulvruchten het eerst verbouwd werden, of dat ze de technieken van naburige volken geleerd hadden, maar dat doet er ook niet zoveel toe). Ze gingen dus steeds meer grond ontginnen. De mannen hielpen mee met het hakken van de bomen; de rest deden ze zelf. En ze gingen in huizen wonen bij hun akkers.

Als de grond uitgeput was trokken ze verder en bouwden nieuwe huizen.

De vrouwen leerden niet alleen om het land te bewerken, ze leerden ook om de oogst te bewaren en te verwerken. Ze bouwden voorraadkelders en schuren; ze maakten droogovens om het graan te drogen, maalstenen om het te malen. Ze leerden hoe je het deeg moet laten gisten, en hoe je brood bakt in een oven. Van gegist graan kan je ook bier maken; en dat deden ze dan ook. In hun ovens bakten ze ook potten; ze leerden hoe je de goede klei soorten kunt vinden en met zand kunt vermengen; en hoe je met allerlei technieken versieringen kunt aanbrengen en welke kleuren gebakken klei krijgt als je meer of minder lucht in de oven toelaat. Verder leerden vrouwen - als er schapen waren - wol te spinnen en te weven, en anders hekelden ze vlas en weefden het tot linnen. Verder zorgden ze natuurlijk voor de kinderen, hoewel in het soort gemeenschap dat we beschreven hebben, kinderen heel

wat minder aandacht nodig hadden dan nu. Maar ze moesten natuurlijk wel te eten hebben, en verschoond worden en leren hoe de wereld in elkaar zat.

Dit alles deden de vrouwen, en ze deden het samen, met veel gepraat en gelach - westerlingen die in 'primitieve' dorpen op bezoek komen noteren altijd verbaasd hoeveel plezier de vrouwen hebben onder het werk.

Intussen dreigden de mannen net zo overbodig te worden als ze aan het begin van de mensheid geweest waren. Ze gingen niet meer op jacht, en bomen hakken hoefde ook niet altijd. Ze gingen dus eigen bezigheden ontwikkelen - door een onderdeelje uit het geheel van het vrouwenwerk te halen, en dat zo op te poetsen en te verbuigen dat het geschikt was voor de onderlinge mannenkonkurrentie om status en prestige.

Zo maakten ze van het vanzelfsprekend zoeken naar punten van contact en overeenstemming - wat de vrouwen deden als ze de vrouwen van een vreemde stam ontmoetten - de ingewikkelde rituelen van geschenkenruil, vredesonderhandelingen en bloedwraak. Van het met anderen delen waar je een overvloed van hebt, maakten ze mijnbouw en handel. Van het maken van je eigen gereedschap maakten ze het ambacht dat de hele dag vult. Van het dagelijks werk met ovens, voor brood of klei, maakten ze de geheimen van de metaalbewerking. En uit het geheel van het werken op het land haalden ze het ploegen, door de hak door een dier te laten trekken en zelf, trots, die natuurkracht te lopen mennen. En, rond alles heen, maakten ze van de dagelijkse magie, die de eenheid van de vrouwen van de clan met de vernieuwende beweging van de natuur bevestigde, een aparte mannen bezigheid, die steeds verder van het dagelijks leven af kwam te staan.

Het hele proces van het ontstaan van de mannenspecialisaties is een losmakingsproces. Mannen maken onderdelen los uit het geheel van het vrouwenwerk, veranderen ze, en kennen er dan een mannelijke status aan toe. Omdat dat onderdeel van karakter veranderd is voegt het zich niet meer vanzelfsprekend in het geheel van het gezamenlijk werk. Onmerkbaar verarmt daardoor het gezamenlijk werk een beetje, al was het alleen maar omdat een onderdeel, dat vatbaar was voor verbetering, eruit is gehaald. Geleidelijk verdwijnen zo hele taken uit het vrouwenwerk. Wanneer het pottenbakkerswiel wordt uitgevonden, wordt bijvoorbeeld het pottenbakken mannenwerk.

Met die nieuwe taken maken de mannen zich ook letterlijk los van de vrouwen. Het duidelijkst is dat bij de metaalbewerkers en de pottenbakkers, die rondreizen met hun gereedschappen en hun geheimen. Ze vervaardigen hun producten voor andere stammen ter plaatse, in ruil voor levensonderhoud en bewondering. Ze zijn onderling verbonden door magie en rituelen, die het schandelijke geheim dat zij in feite vrouwenwerk doen, in vrouwenhaat doen omzetten. Maar ook de broederschappen die met hun nieuwe specialisaties thuis kunnen blijven, stellen zich tegenover de vrouwen op. Als ze de verzorging van de feesten van de jaarcyclus en de magie van voldoende zon en regen op zich nemen, veranderen ze die magie van een zaak van verbondenheid, in een zaak van vaardigheid. Het belangrijkste wordt wie de meeste gezangen kent, wie het beste danst. Wanneer vrouwen niet aan een dergelijke konkurrentie meedoen - als ze al niet uitdrukkelijk buitengesloten zijn, hebben ze wel wat anders aan hun hoofd - hebben ze de konkurrentiestrijd met de mannen verloren; volgens de mannen tenminste. De mannen voelen zich *beter*.

Zolang alleen de mannen dat vinden, verandert de verhouding tussen vrouwen en mannen nog steeds niet wezenlijk. Het gezamenlijk werk van moeders en dochters blijft, ook als de mannen er enkele onderdelen uitgehaald hebben, nog steeds de basis waarop het bestaan van iedereen en de verbinding tussen broers en zusters berust.

Het matri-huwelijk, de vaste seksuele relatie, verandert het evenwicht nog niet - de vrouw hoort nog steeds bij haar moeders en zusters. Maar omdat er nu individuele relaties ontstaan tussen vrouwen en mannen, die botsen met het kollektieve clanbewustzijn is ook hier een losmakingsproces aan de gang: de losmaking van het individu van de clan - een proces dat

in de loop van de geschiedenis steeds maar doorgaat. Ook hier begint het proces met losmaking van mannen: zij zijn het die bij vrouwen van een andere clan gaan wonen. Maar als de spanning van de botsing van de twee clans te groot wordt, is het ook mogelijk dat de vrouwen man apart gaan wonen, in een eengezinswoning.

Dan is ook de vrouw al een eindje losgemaakt van haar clan - al zal zij, tot in de tegenwoordige tijd toe, steun blijven zoeken bij haar moeders en zusters. Als de vrouwen man in een eigen huis, met eigen spullen, gaan wonen, ontstaat ook voor het eerst een vorm van privé-eigendom. En tegelijkertijd ontstaat het moederschap: de zorg voor eigen kinderen.

Door de losmaking van het individu van de kollektieve gemeenschap, ontstaat het begin van de individuele persoonlijkheid, die zich van zichzelf bewust is. Onderlinge omgang is dan geen vanzelfsprekend delen van voedsel en ervaring meer. Er ontstaan relaties tussen individuen, die een begin van persoonlijke gevoelens met zich meebrengen: tussen vrouwen man in het matri-huwelijk, tussen de vrouwen haar biologische kinderen, tussen de man en de kinderen van zijn vrouw.

Tegelijk met persoonlijke relaties ontstaan er ook *onpersoonlijke* relaties: *verbindingen tussen individuen, die niet meer berusten op gezamenlijk opgroeien en gedeelde ervaring*. De mannen die zich uit de clans losmaken om produkten met elkaar te gaan *ruilen*, zijn de eersten die zulke relaties aangaan. Dergelijke relaties berusten niet op gemeenschappelijkheid, maar op een bepaalde tegenstelling: het contact is er op gebaseerd, dat ieder het bezit van de ander wil *hebben*. De handel levert een netwerk van onpersoonlijke verhoudingen tussen mannen, dat in de volgende perioden steeds grotere delen van de wereld zal gaan overspannen.

Verder lezen

V. Gordon Childe, *Van vuursteen tot wereldrijk*. Amsterdam 1952

T. Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse* (1899) Amsterdam 1974, Arbeiderspers

F. Sierksma, *De roof van het vrouwegeheim*. De mythe van de dictatuur der vrouwen en het ontstaan der geheime mannengenootschappen. Den Haag 1962, Mouton

Marija Gimbutas, *Gods and Goddesses of old Europe*. London 1974, Thames and Hudson

Ruth Benedict, *Patterns of Culture*. New York 1934, Pelican

Margaret Mead, *Seksualiteit en temperament*. (1948), Antwerpen 1962, Spectrum Aula

Evelyn Reed, *Woman's Evolution, from matriarchal clan to patriarchal family*. New York 1975, Pathfinder Press

E. Borneman, *Das Patriarchat, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschafts-systems*. Frankfurt 1975, S. Fischer Verlag

F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1976, Pegasus

V. Gordon Childe, *De prehistorie der Europese samenleving*. Utrecht 1959, Prisma

C. Renfrew, *Before civilisation*. Pelican 1973/1976

G. Clark, *Algemene prehistorie*. (1961), Utrecht 1963, Aula

Hoofdstuk 4 heerschappij: stedelijke priesters en patriarchale nomaden

Van mannesspecialisaties naar klassenmaatschappij; van dorp naar stad

Zoals we gezien hebben zijn de Balkangemeenschappen vreedzame dorpsgemeenschappen gebleven, ondanks een begin van mannesspecialisatie en matrihuwelijken. We hebben al gezegd dat de broederschappen een heel verschillend soort klimaat kunnen hebben. Ze kunnen vreedzaam ingeschakeld zijn bij het verzorgen van de gemeenschappelijke behoeften, al is het dan op een mannelijke manier, met zang en dans in plaats van door op de knieën de akkers te wieden. Ze kunnen ook geheimzinnig en agressief zijn tegen vrouwen, en oorlogszuchtig en kannibalistisch onderling. Ook kunnen ze ergens tussen die twee uitersten een evenwicht gevonden hebben. De Balkankulturen hebben kennelijk een vorm gevonden, waarin de vreedzame kanten het sterkst waren. En ze zijn zo gebleven tot ze - vermoedelijk - door oorlogszuchtige volkeren werden verdreven; of ze zijn, toen hun eenheid te ver verbrokkeld was geraakt, verdwenen zonder een spoor achter te laten.

Er bestaat ook een andere mogelijkheid: dat de mannen, op basis van hun nieuwe specialismen, nieuwe, onderlinge banden gaan vormen; dat de macht en rijkdom, die de nieuwe specialismen *kunnen* opleveren, bij elkaar komen. Dan veranderen ze weer van karakter. De specialisten in godsdienstige rituelen kunnen bijvoorbeeld veel status en prestige veroveren. Maar op zichzelf worden ze niet rijk van hun mooie dansen en gezangen. De metaalbewerkers kunnen wél rijk worden als ze dat willen, bijvoorbeeld door een deel van het erts dat zij krijgen om te smelten en te bewerken, voor zichzelf te behouden. Door daar dan voorwerpen van te maken hebben ze iets om te ruilen tegen iets anders. Hun mogelijkheden gaan echter niet verder dan het drijven van handel. Ze blijven immers rondreizende vreemdelingen die in de gemeenschap geen macht hebben.

We hebben gezien dat er ook in de Balkan al tempels waren en dat dat betekent dat de landbouw- en verwantschapsmagie al losgemaakt begonnen te worden van het dagelijkse leven. De verschillende voormoederfeesten werden dan veralgemeeniseerd tot de verering van één plaatselijke godin in de tempel.

Zo'n tempel kan het middelpunt zijn voor de nieuwe banden tussen mannen, en het beginpunt voor nieuwe ontwikkelingen, die zullen gaan zorgen voor verschillen tussen mannen. Banden tussen mannen hebben immers altijd te maken met de concurrentiestrijd om wie het beste is. Die strijd is eerst individueel, maar geleidelijk wordt het ook steeds meer een strijd tussen *groepen* mannen.

Door al die verschillende nieuwe specialismen is het immers mogelijk dat sommige clans rijker worden dan andere. Tot nu toe ging de prestigestrijd in de religieuze broederschappen voornamelijk om de vaardigheid in het uitvoeren van gezangen, dansen en rituelen. Maar naarmate de welvaart stijgt, en de verschillen in rijkdom groter worden, kan de strijd ook gaan om wie de mooiste maskers, de meeste beelden, de grootste offers heeft. Tijdens de feesten moet iedereen te eten en te drinken hebben: de prestigestrijd kan er nu om gaan wie het meeste inbrengt. Geheime mannengenootschappen kunnen toegangsprijzen gaan heffen, zodat alleen de mannen uit de rijkste clans mee kunnen doen.

Zo kan, geleidelijk, een combinatie ontstaan tussen *priesterschap* en *rijkdom*. De priesters beheren de offers die voor de godin gebracht worden. Zij beheersen ook de magie, zij weten 'wat de godin wil'. Misschien 'wil' de godin wel steeds meer offers: een belangrijk deel van de oogst, goud, zilver. De priesters beheren de rijkdommen. Zij kunnen er macht mee uitoefenen.

nen in de gemeenschap, bijvoorbeeld door een deel van de offergaven weer te verdelen onder diegenen die door ziekte of misoogst getroffen zijn. Zo kunnen ze de minder bevoorrechten van zich afhankelijk maken en een zekere arbeidsverdeling tot stand brengen. Met die rijkdommen kunnen ze ook steeds grotere feesten organiseren, en tijdens die feesten kunnen ze iedereen laten werken aan een nieuwe tempel, of aan andere 'openbare' gebouwen.

Het is ook mogelijk dat ze met de ingebrachte offergaven en bijdragen handel gaan drijven. Dan kunnen ze opdrachten gaan geven aan allerlei soorten handwerkslieden om, tegen levensonderhoud, allerlei voorwerpen te gaan vervaardigen, die dan weer geruild kunnen worden met priesters van andere tempels. Dan komen de handwerkslieden bij de tempels wonen - de vrouwen spinnen en weven, de mannen doen aan metaalbewerking en pottenbakken. Zo ontstaat de stad: een centrum van godsdienst, ambacht en handel, waar de boerinnen van het platteland (het land is dan 'platteland' geworden) een deel van hun oogst aan de priesters moeten komen brengen en waar ze misschien ook wat ruilen voor voorwerpen die ze zelf niet kunnen maken.

In de steden is een geheel nieuwe periode van de geschiedenis begonnen. De eerste steden zijn niet gebouwd in Europa maar in west-Azië en het midden-oosten. De eerste zijn ontstaan in dezelfde tijd als de landbouw in Europa was begonnen, ongeveer 7000 v.chr.

En in 3000 à 4000 jaar hadden sommige van hen zich ontwikkeld tot machtige, oorlogszuchtige koninkrijken.

De patriarchale herders: het bezit van vee, slaven en vrouwen

De oorlog ontwikkelde zich niet uit de landbouwkulturen, maar in andere levensomstandigheden, namelijk die waarin vrouwen géén economie se macht hadden: bij de zwervende herdersvolken. We hebben al gezien dat vrouwen in de steentijd langzamerhand invloed verloren, omdat de jachtwapens effectiever werden en de mannen met werpspeer en pijl en boog, door individueel te jagen prestige konden veroveren. Bij een overvloed aan vlees (of vis, wanneer de mannen bijvoorbeeld grote fuiken bezitten) wordt het verzameld plantenvoedsel minder belangrijk. Als de nadruk op de jacht nog groter wordt, komen de vrouwen zelfs niet toe aan de ontwikkeling van de landbouw, omdat de stam steeds verder moet trekken, op zoek naar wild; en omdat ze op die manier zelfs in streken terecht kunnen komen, waar geen planten groeien die voor mensen eetbaar zijn. In dergelijke streken is een andere vorm van natuurbeheersing mogelijk: de *veeteelt*.

De ontdekking van de veeteelt gebeurde ongeveer tegelijk met die van de landbouw, 10.000 v.chr. in het midden oosten. Vanaf dat moment waren jacht en visserij niet meer de enige bronnen van rijkdom en prestige voor de jagers, het bezit van kudde kwam erbij. Het schijnt dat deze ideale inkomstenbron nooit in handen van vrouwen geweest is; misschien omdat mannen het drijven van kudde als een verlengstuk van de individuele jacht beschouwden; misschien omdat de kudde ver van de tent moesten worden geweid.

Maar waarschijnlijk ook, omdat ze ze gewoon hebben ingepikt. Het fokken van vee kun je immers nauwelijks werk noemen. De aardigheid is juist dat vee zichzelf fokt. Je hoeft niet te wieden, te mesten, te oogsten. De dieren eten zelf, paren zelf, baren zelf hun jongen. Het enige wat je hoeft te doen is te zorgen dat de beesten bij elkaar blijven - iets wat kinderen heel goed kunnen doen - en melken; een tijdrovende bezigheid, die - niet verwonderlijk - tot aan de uitvinding van de melkmachine hoofdzakelijk vrouwenwerk is geweest. En wanneer de veeteelers met hun kudde ver weg trokken, op zoek naar nieuwe weidegronden en rijkdommen, gebruikten ze slaven om het vervelende werk bij het hoeden van het vee te gaan doen.

Veeteelt is - zolang er weidegrond genoeg is - een prachtige bron van inkomsten. De ontdekking van de mogelijkheid van veeteelt zou dus een zegen voor de mensheid geweest moeten zijn.

Maar het feit dat veetelers behalve koeien, schapen en geiten ook slaven hielden, geeft al aan dat hun bestaansvorm niet voor iedereen een zegen was. Dat komt in de eerste plaats doordat het fokken van vee een heel makkelijke aanleiding geeft tot andere vormen van vermeerdering van bezit: namelijk tot *roof*.

Alle koeien lijken op elkaar. Niets is gemakkelijker dan 's nachts naar de kudde van een andere stam te sluipen en daar wat dieren van weg te leiden. (Lees de cowboyboeken maar; zelfs de uitvinding van het brandmerk was vaak niet voldoende. Een driehoek kon bijvoorbeeld immers veranderd worden in een vijfpuntige ster.)

Roof en diefstal van vee hebben wel iets van jacht: ze zijn in het bewustzijn van de dieven niet gemeen en stiekem, maar juist heel eervol, heel mannelijk.

Van roof van vee naar roof van bezittingen van vreedzame landbouvolkeren is maar één stap. Een stap die gezet kan zijn omdat de nomadische herdersvolken zich toch liever wilden vestigen op vruchtbare landbouwgrond, die uiteindelijk meer rijkdom opleverde dan het bezit van kuddes. Een stap die ook gezet kan zijn omdat in sommige streken de weidegrond uitgeput raakte (schapen en geiten maken van een streek waar ze geweid worden heel snel een woestijn).

Zo kunnen vreedzame herders zich ontwikkelen tot oorlogszuchtige rovers van vee, bezittingen (zo mogelijk goud, zilver of brons) en van mensen. Als de mannen van de andere stam zich verzetten worden ze gedood. Maar vrouwen en kinderen zijn nuttig.

De eerste slaven zijn slavinnen. Zij kunnen gebruikt worden voor werk en seks.

Eerst maar het werk. Het is natuurlijk niet zo dat de vrouwen van de herdersstammen niets te doen hebben, terwijl de mannen bezig zijn met hun kuddes en hun oorlogen. In feite moet al het werk nog gedaan worden. Ze moeten vaak melken; ze moeten het vlees verwerken, groente verzamelen - als dat mogelijk is - voor aanvulling van het dieet van vlees en melk; ze moeten het leer bewerken. Ze moeten de tenten opbouwen en afbreken als de troep verder trekt, ze moeten de wol van de schapen spinnen en weven voor kleding, en dekens. Ze moeten voor de kinderen en voor de ouden en zieken zorgen. Er is plaats genoeg voor meer vrouwelijke arbeidskrachten, in de vorm van slavinnen.

Maar ook de vrouwen van de stam zelf zijn dan al niet meer vrij. Zij werken niet meer voor zichzelf en voor elkaar. *Want de herders hebben, met de privé-eigendom van de kuddes ook de privé-eigendom van vrouwen en van de kinderen die zij baren uitgevonden: koophuwelijk en vaderschap.*

Koophuwelijk en vaderschap

Veeteelt leidt tot privé-eigendom. Zoals een man eigenaar is van zijn speer, en van het dier dat door zijn speer getroffen is, is hij ook eigenaar van het dier dat hij (of zijn zuster?) getemd heeft, en van de jongen ervan. Het nieuwe bezit is in handen van individuele mannen en het is een vorm van bezit geworden die niets meer te maken heeft met het clanbezit van de moeder-dochter-clan.

Bij herdersvolkeren kunnen dan ook vrij snel grote verschillen in rijkdom ontstaan. En omdat de rijkdom helemaal in handen is van mannen verdwijnen de oorspronkelijke verwantschapsbanden tussen broers en zusters. Het bezit van een man die sterft wordt niet meer geërfd, via zijn zuster, door de zonen van zijn zuster, maar door zijn *eigen* zonen, afkomstig uit zijn eigen huwelijk.

Het huwelijk dat de mannen zoons moet leveren, is geen overeenkomst tussen mannen en vrouwen; *het is een overeenkomst tussen mannen onderling*. Vroeger was het een afspraak tussen clans onderling geweest, op grond waarvan de vrouwen hun keuze konden maken uit een bepaalde groep 'kruisneven'. In onze opvatting werden die afspraken door de vrouwen van de clan gemaakt, maar er moest ook van allerlei georganiseerd worden om te zorgen dat de mannen van de twee clans vriendschappelijk met elkaar omgingen: feesten, uitwisseling van geschenken.

Toen in de eerste landbouwkulturen de band tussen individuele vrouwen en mannen sterker werd, werden de problemen en spanningen tussen de clans groter. De herders ontdekten een eenvoudige oplossing: de vrouwen werden nu door hun broers gewoon aan mannen van een andere clan *verkocht*. Niet voor geld, voorlopig, maar voor vee. De oudste broer van een zuster verkocht haar voor een aantal dieren aan een man van een andere clan. (In alle talen is oorspronkelijk het woord voor vee en geld hetzelfde).

Waarschijnlijk is het 'verkopen' begonnen met het geven van geschenken, in ruil voor een vrouw. Langzaam maar zeker heeft zich daar dan de *bruidsprijs* uit ontwikkeld: de waarde van de vrouw wordt uitgedrukt in een aantal stuks vee. Het kopen van een vrouw betekent dat die vrouw eigendom wordt van de man. Zoals de jongen die zijn dieren baren van hem zijn, zo zijn ook de kinderen, die zijn vrouw baart, zijn eigendom. Het *vaderschap* wordt ingesteld: mannen kunnen nu hun bezittingen nalaten aan zoons, die zij ook bezitten. Ze kunnen hun leven na de dood voortzetten.

Speciale rituelen zorgen ervoor dat de zoons niet alleen bezit van de vader zijn, maar ook *verwantschapsbanden* met hem krijgen. Oorspronkelijk waren de kinderen immers alleen met de clan van hun moeder verwant; nu wordt de verwantschap tussen vaders en zoons de basis van de clanorganisatie zelf. (Hoe deze ontwikkeling bij de nomaden verlopen is weten we niet; toen zij de geschiedenis binnentrokken waren ze al patriarchaal. We zullen later zien hoe het vaderschap bij de landbouwvolken ontstond; daar zijn de verschillende stappen nog wel zichtbaar.)

Vanaf het moment dat vrouwen het eigendom van hun man worden, is het afgelopen met hun vrijheid.

Als het huwelijk haar niet bevalt, kan zij wel naar 'huis', naar haar eigen clan terugwillen, maar dan moet de bruidsprijs worden teruggegeven. En die is er waarschijnlijk niet eens meer; misschien zijn de dieren dood, of de broer heeft ze gebruikt om zelf een vrouw te kopen. Het hangt dus van haar broer af of zij terug kan. Bovendien blijven haar kinderen eigendom van haar man, want daarvoor had hij haar nu juist gekocht; die mag ze niet meenemen, tenzij haar broer bereid is om nog meer schadevergoeding te betalen.

Huwelijk en verkrachting

Dat de vrouw door het koophuwelijk het *eigendom* van de man wordt betekent dus in ieder geval een enorme beperking van haar vrijheid. Maar niet alleen dat. Ze wordt losgerukt uit haar eigen clan van moeders en zusters, en overgeplant naar een clan van schoonmoeders en schoonzusters, waar de enige van wie ze 'familie' is haar eigen man is.

Omdat ze niet meer kan dreigen met weglopen, laat staan met hem het huis uit te zetten, zoals vroeger, moet ze veel meer van hem verdragen dan vroeger. Haar recht van seksuele keuze en seksueel initiatief is ze kwijt: haar man let er nauwgezet op dat ze alleen zijn kinderen voortbrengt en niet die van anderen: er komen straffen op *overspel*. Voor mannen wordt de vrouwelijke seksualiteit, die tevoren een leven- en genotbrengende kracht was, tegelijk een bedreiging van hun eigendomsrechten en van hun prestige.

Want, zoals de eigendom van vee prestige geeft, zo wordt het bezit van vrouwen en kinderen ook een bron van prestige. Wie veel koeien heeft kan veel vrouwen kopen: hij is een machtig en geëerd man. Maar die vrouwen mogen hem geen horens opzetten, want dan wordt hij uitgelachen. Zijn bezit van vrouwen is pas volledig als ze inderdaad geen eigen leven meer hebben, maar uitsluitend voor hem bestaan.

We zullen zien dat het nog een paar duizend jaar geduurd heeft voordat mannen dat allemaal voor elkaar konden krijgen, maar bij de primitieve herders waren de belangrijkste grondslagen voor de totale beheersing van vrouwen al gelegd. Niet alleen door de ontwikkeling van het huwelijk, maar ook door de ontwikkeling van de roofoorlog en de slavernij - en daarmee van de *verkrachting*.

We hebben gezien dat 'oorlog' bij verzamelaars- en jagersvolkeren een tamelijk onschuldige zaak is; een kwestie van beheerste, geritualiseerde agressie *tussen mannen onderling*. Zelfs

als in de tuinbouwtijd het kannibalisme ontstaat, blijft het rituele element aanwezig. Roofoorlogen hebben echter een heel ander karakter. Het gaat nu om rijkdom en bezit, om kudden en graanschuren, om goud en juwelen, om macht en heerschappij.

Het is voor het eerst in de geschiedenis dat in de oorlog zoveel mogelijk tegenstanders worden gedood. En het is ook voor het eerst dat *de vrouwen van de overwonnenen worden verkracht*.

Dat betekent dat seks voor mannen iets geworden is, waarmee macht en vijandigheid kunnen worden uitgedrukt. Hoe dat precies gekomen is, zullen we wel nooit helemaal begrijpen, al hebben we al een aantal elementen van die ontwikkeling opgesomd. Een belangrijk punt is dat mannen zich in hun broederschappen altijd al tegen vrouwen hadden afgezet. Ze hadden zich altijd al gedefinieerd als 'niet-vrouw'. Nu probeerden ze de rollen om te draaien en de vrouwen te definiëren als 'niet-man'.

Heel belangrijk daarbij is natuurlijk dat vrouwen toen nog niet van die makke schapen waren, die wij nu in het westen zijn geworden. Vrouwen waren ongelofelijk veel sterker en flinker dan wij nu zijn; inderdaad moedig, vrolijk en verantwoordelijk. Zij waren opgegroeid in de kern van de gemeenschap; zij behoorden tot de groep moeders en dochters die de gemeenschappelijke clanzaken regelden. De nieuwe eigendomsvormen die bij de herders ontstonden konden niet ineens, in een korte tijd, de hele persoonlijkheid van vrouwen veranderen. Je kunt dus rustig aannemen dat vrouwen zich niet zonder meer bij hun nieuwe status van koe hebben neergelegd. Er zal heel wat strijd en spanning geweest zijn.

Daarbij kwam dat de ergste rovers en moordenaars hun vrouwen niet meenamen op hun tochten. De strijd om rijkdom en prestige ging dan ook hun hele bestaan beheersen. Het soldatenleven ontstond: vechten, drinken, dobbelen, opscheppen en verkrachten.

Minachting voor iedereen die niet vecht, voor de vredige landbouw volken die ze uitmoorden, minachting voor alle vrouwen, met de massale verkrachtingen na de overwinning als hoogtepunt.

Legeraanvoerders, helden en koningen

Op basis van de banden tussen vaders en zoons (de zogenaamde vaderrechtelijke clan) hebben de nomaden-rovers een militaire organisatie ontwikkeld, met legeraanvoerders als koningen. Zoals de aanvoerder bij de jacht het beste stuk vlees kreeg (het rugstuk), krijgt de koning nu het grootste deel van de buit. Aanvankelijk worden de koningen nog gekozen, door de vergadering van vrije en gelijke mannen, maar naarmate de verschillen in rijkdom groter worden, wordt de kring van verkiesbare mannen steeds kleiner. En geleidelijk wordt ook het koningschap erfelijk: de zoon van de koning maakt de meeste kans om gekozen te worden. En later, als hij sterk en machtig is, leggen de andere mannen zich erbij neer, als hij zichzelf tot koning uitroept na de dood van zijn vader.

In deze nomadiese stammen ontwikkelt zich een 'helden'cultuur, die tot vandaag een groot deel van de mannelijke cultuur bepaalt. *Moed, slimheid, bedrog en geweld zijn daarin mannelijk en eervol* ('stedenplunderaar' is bijvoorbeeld een eretitel) *en werken, geduld en zorgzaamheid zijn vrouwelijk en vernederend*. De banden tussen mannen zijn nog grotendeels persoonlijk: broederlijkheid en trouw gelden als mannelijke deugden; verraad is slechts een deugd tegenover *vreemde* mannen. Vrouwen worden zo geminacht dat mannen hun seksualiteit liever tussen mannen onderling beleven: mannelijke homoseksualiteit wordt gebruikelijk en eervol.

Al dit heidendom bleef afhankelijk van rijkdommen die door *anderen* geproduceerd werden. Het kon zich ontwikkelen, juist omdat landbouw volkeren in die tijd nieuwe methoden ontwikkelden om voor die tijd ongekende opbrengsten voort te brengen.

Nieuwe vormen van landbouw en nieuwe mannenspecialisaties: de waterbeheersing en de staat

De nieuwe landbouwvormen ontwikkelden zich vooral in streken waar tot die tijd alleen visserij mogelijk was: moerassige rivierdelta's. Daarvoor moesten de mensen leren om kanalen te graven en dijken te bouwen, om het teveel aan water te verwijderen - en dan kwamen er ongekend vruchtbare gronden bloot, zacht en gemakkelijk te bewerken; het graan leverde bijna honderdvoudige oogsten op.

Deze samenlevingen die zich op grond van een dergelijke landbouw ontwikkelden waren heel wat minder democraties dan de steentijdlandbouwvolkeren die we hiervoor besproken hebben.

Voor ingewikkelde waterwerken is namelijk heel wat samenwerking en planning nodig. In het midden- en nabije oosten, in de vruchtbare rivierdelta's van de Eufraat, de Tigris en de Nijl, stonden dergelijke werkzaamheden onder de leiding van de priesters van de plaatselijke tempel.

Zo kregen de priestergenootschappen steeds meer macht. Ze behielden de geestelijke macht, om de bevolking in beweging te brengen voor diensten aan de godin, en ze kregen nu ook de macht over de praktische kant van het landbouwwerk. Want hoe groter en ingrijpender de waterwerken werden, hoe afhankelijker de bevolking werd van degenen die die werken beheersten.

Toch blijven de mensen die het land bewerken aanvankelijk nog vrij en zelfstandig. De clans van moeders en dochters blijven bezitters van de grond. Wat nieuw is zijn de *belastingen*, die betaald moeten worden aan de priestergenootschappen van de tempel. De gaven aan de godin zijn niet langer vrijwillig. De priesters gaan *uitrekenen* hoeveel iedereen moet afdragen, en zij gaan die bijdragen *afdwingen*. Daarmee is het *recht* ontstaan: een formele plicht, die niets met de clantradities te maken heeft, maar die vastgesteld wordt door de mannen die de macht hebben. Die plicht wordt met *dwang* gehandhaafd. Die dwang hoeft niet met geweld en wapens uitgeoefend te worden; de priesters kunnen degenen die niet aan hun belastingplicht voldoen ook dwingen door ze de toegang tot de godsdienstige rituelen te ontfemen. In een tijd dat het bestaan nog zo kollektief is, staat het niet mogen meedoen aan godsdienstige plechtigheden ongeveer gelijk aan een sociale doodverklaring - niemand zal dat riskeren.

Aanvankelijk waren de belastingen ook nog niet zo zwaar. Men denkt ongeveer een achtste van de oogst. Omdat de grond zo vruchtbaar en de oogsten zo groot waren, konden de mensen dat best missen.

Maar helaas hadden de priestergenootschappen heel andere behoeften dan de vrouwen van de clans. Het ging hen er niet om dat zij en hun familieleden genoeg te eten hadden - ze waren bezig te concurreren om steeds meer pracht en praal, status en prestige. De godin die zij dienden was onverzadigbaar - omdat zijzelf dat waren.

De 'huishoudingen' van de tempels breidden zich steeds uit met handwerksters, handwerkers en bedienend personeel. Edele metalen werden verzameld en tot kunstvoorwerpen verwerkt. Omdat edele metalen zo'n gemakkelijk te vervoeren ruilmiddel zijn, konden degenen die erover beschikten ook de handel beheersen en steeds verder ontwikkelen. Daardoor konden weer nieuwe rijkdommen worden opgestapeld.

De inning van de belastingen, de leiding van de gemeenschappelijke arbeid aan tempels, paleizen en waterwerken - aanvankelijk vrijwillig, later als dwangarbeid - vereisten steeds meer personeel: uit de priestergenootschappen ontwikkelt zich zo een leger van *ambtenaren*.

Van de plichten van de bevolking moet een administratie worden opgezet: uit de aantekeningen over voorraden en bijdragen ontwikkelt zich het *schrift*. Voor het ontwerpen en uitvoeren van bouwwerken moeten berekeningen gemaakt worden: er komen standaardmaten (bijvoorbeeld de gemiddelde lengte van een mannenarm) en de grondslagen voor rekenen en meetkunde worden gelegd. De gedragingen van de rivieren, de tijdstippen voor zaaien en

oogsten moeten precies kunnen worden vastgesteld: de sterren worden nauwkeurig bestudeerd, kalenders worden ontworpen.

Tegelijk met de staat zijn de eerste *wetenschappen* ontstaan. Ze zijn in handen van priesters en ambtenaren.

Oorlog en imperialisme

Priesters en ambtenaren vormen een samenhangende groep, die scherp van de rest van de bevolking gescheiden is: zij vormen een *heersende klasse*. Hun macht bestaat ook in tijden van vrede, maar hij neemt pas vaste vormen aan door de voortdurende dreiging van roofzuchtige nomaden in de buurt die op al die rijkdommen afkomen. Want die dreiging dwingt de landbouwsamenleving tot verdediging, tot het creëren van legers en legeraanvoerders.

De landbouwrijken ontwikkelen zich in wisselwerking met de roofzuchtige nomaden in hun omgeving, tot imperialistische rijken: zij gaan streven naar verovering van nieuwe gebieden. Verovering, het vormen van grote rijken, is voor de machthebbers niet alleen van belang met het oog op de uitbreiding van het aantal belastingplichtige onderdanen, maar ook, en vooral, voor het veilig stellen van de *handel*.

De landbouwsamenlevingen in de moerassige rivierdelta's zijn immers in sterke mate afhankelijk van de handel. In moerassen worden nauwelijks grondstoffen gevonden: er groeien geen bomen, er zijn geen stenen om werktuigen van te maken, er is geen obsidiaan, geen metaalerts. Al deze grondstoffen zijn verderop, in de bergen te vinden. Ze moeten moeizaam, met schepen of lastdieren worden aangevoerd en tegen graan of een ander landbouwprodukt geruild worden. Karavanen zijn een geliefde prooi voor rovers. De steden moeten de rovers onschadelijk maken, voor orde en veiligheid zorgen.

Zo ontstaat de wisselwerking tussen vreedzame landbouwsamenlevingen en roofzuchtige nomaden, die de moderne beschaving heeft voortgebracht. Daarbij leveren de nomaden in beginsel de *militaire organisatievormen* en de landbouwers de *techniek*.

De oorlog kan immers met de nieuwe technieken van de landbouwsamenlevingen heel wat efficiënter gemaakt worden. Stenen wapens breken, metalen wapens niet. Ten behoeve van de oorlog wordt zelfs een heel nieuw metaal uitgevonden: het *brons*. Brons wordt gemaakt door koper te vermengen met wat arsenicum of tin. Het is makkelijker te gieten dan koper en gemakkelijker te bewerken. Het is ook veel sterker. Er worden prachtige grote zwaarden van gemaakt, en schilden en wapenrustingen.

Een andere bijdrage van de landbouwsamenlevingen aan de oorlog is de *strijdwagen*. In plaats van de zware ossenkarren zoals die op het land gebruikt worden, worden lichte wagentjes gemaakt, waarvoor paarden worden gespannen. Een ondergeschikte ment het paard; naast hem staat de held, in volle wapenrusting. Eerst werpt hij zijn speer, daarna springt hij van zijn wagen en probeert met zijn grote bronzen zwaard zoveel mogelijk vijanden het hoofd af te slaan.

Wapens en strijdwagens zijn geperfectioneerd door degenen die de beste militaire organisatie hadden, namelijk de nomaden. *Hun onderlinge banden liepen immers niet via de vrouwen van hun clans, zoals bij de landbouwvolkeren, maar via de mannen onderling, in patriarchale clans van vaders, broers en zoons.* Hun hele cultuur was oorlogskultuur, zij hoefden geen ruimte te laten voor het verrichten en besturen van vrouwelijke landarbeid, van vreedzame activiteiten zoals handel, voor bestuurlijke activiteiten, zoals belastingheffen. Zij deden niets anders dan doden en plunderen, en daarom waren ze daarin ook het beste.

De stedelijke rijken probeerden zich te beschermen door muren te bouwen en grote legers van boerenjongens - te voet - op te roepen, maar die waren geen partij voor de specialisten.

Zo werden de stedelijke landbouw- en handelsimperia steeds weer 'onder de voet gelopen', door vreemde veroveraars. Er waren twee mogelijkheden; ze roofden alles wat los en verwoestten alles wat vast was en trokken verder, op zoek naar nieuwe eer en rijkdom.

Of ze bleven en dan moesten ze zich aanpassen bij de cultuur die ze overwonnen hadden. *Want hun eigen cultuur was niet geschikt om te zorgen dat er rijkdommen zouden blijven*

komen. Ze konden niet lezen, schrijven en rekenen; ze moesten dus de ambtenaren die dat wel konden hun gang laten gaan. Ook moesten ze de verering van de godin, die de basis was voor bestuur en belastingheffing, laten bestaan.

De inpassing van de vreemde veroveraars in het veroverde rijk kon op heel eenvoudige wijze gebeuren: door te trouwen. *De stedelijke rijken berustten immers nog steeds op matrilineaire clans*, al zijn die dan in deze tijd verdeeld in heersende en ondergeschikte clans. Hoewel de mannen als priesters, ambtenaren en legeraanvoerders de macht in de heersende clan in handen hebben, is het hoofd van de clan een vrouw. Zij is het symbool van de eenheid van de clan, de belichaming van de macht van de godin op aarde. Wie koning wil worden moet met haar trouwen. Zo kan de koning van de veroveraars de koning van het rijk worden. Zijn soldaten kunnen boeren worden door met de boerinnen te trouwen; zo krijgen ze dan deel aan het kollektieve grondbezit van de clans.

Op die manier ontstaan er mengvormen tussen de culturen van landbouw en veeteelt, tussen de steden en nomaden.

De grote oosterse rijken: Babylonië, Assyrië, Egypte

Die mengvormen zijn de grote stedelijke koninkrijken die rond 3000 v.chr. ontstonden, met legers van soldaten en werkplaatsen vol slavinnen en - later - slaven.

Want de stedelijke heersers hebben door de oorlog een nieuw middel gevonden om hun rijkdom uit te breiden: overwonnen volkeren kunnen werkkrachten leveren voor landbouw, huishouden en ambacht. Het werk in de vorstelijke huishoudingen wordt nu voornamelijk door slavinnen gedaan. Hele werkplaatsen vol slavinnen zitten te spinnen en staan te weven. De mannen van de overwonnen volkeren worden aanvankelijk allemaal gedood; later worden ze blindgemaakt en in de tuin aan het werk gezet.

De mannelijke slaven zijn meestal uit de eigen bevolking afkomstig. Oorlog was immers niet de enige manier om slaven te verwerven; de andere was *belastingheffing*. Ooit had de belasting bestaan uit een achtste deel van de oogst. Maar naarmate de afstand tussen de heersende en de overheerste clans groter werd, er meer openbare werken verricht moesten worden, er verdedigingsmuren gebouwd moesten worden, stegen de belastingen. Ze stegen nog meer als vreemde veroveraars pracht en praal opeisten. Tenslotte werd er zoveel belasting geëist dat heel wat clans niet eens meer graan overhielden om in te zaaien voor de volgende oogst. Dan moesten ze gaan lenen. Zo maakten ze schulden bij de landheer of bij de ambtenaren aan wie ze de belasting moesten betalen, en later ook bij speciale woekeraars, die van de ellende gebruik maakten door enorme renten te eisen. Uiteindelijk kon de schuld meestal alleen maar afgelost worden doordat de schuldenaar zichzelf of haar of zijn kinderen als slavinnen of slaven aan de schuldeiser gaf.

Naast de verschillende soorten slavernij bestonden nog allerlei vormen van dwangarbeid, die zich ontwikkeld hadden uit de vroegere vrijwillige, gemeenschappelijke, feestelijke arbeid aan tempels en andere openbare gebouwen. Nu werd de bevolking eenvoudig opgeroepen als er een 'toren van Babel' of een pyramide gebouwd moest worden. Opzichters met zwepen namen de plaats in van het vroegere religieuze entoesiasme.

Ook hier werd de uitbuiting steeds erger, maar omdat het in principe om vrije mensen ging, moesten toch zekere grenzen in acht genomen worden. De Egyptiese farao's lieten noteren dat hun dwangarbeiders één brood per dag en één schoon hemd per maand kregen - we weten niet of ze dat ook echt kregen, maar het bewijst wel dat de heersers de schijn van een fatsoenlijke behandeling wilden ophouden. Tegenover slavinnen en slaven hoefde dat niet. Zij waren in alle opzichten van hun meesters afhankelijk. Zij konden aan het werk gezet worden waar dat maar rijkdommen voor hun bezitters opleverde. In de zilvermijnen werden ze letterlijk doodgewerkt: aan kettingen gebonden mannen hakten de stenen waarin het zilver zat los, kinderen droegen ze naar buiten, vrouwen en oude mannen moesten ze vergruizen. Opzichters ranselden iedereen die even uitrustte met zwepen.

Slaven stierven snel, de meeste vrouwen kregen geen kinderen meer, zodat er steeds nieuwe oorlogen gevoerd moesten worden om nieuwe slaven te krijgen. En ook de belasting werd steeds hoger.

Het grootste deel van de bevolking raakte zo op den duur in een bepaalde vorm van afhankelijkheid ten opzichte van de heersers: óf helemaal, als slavinnen of slaaf, óf gedeeltelijk, door hoge belastingen, de schulden en doordat steeds meer van het vroegere kollektieve clangrondbezit in handen van de heersers kwam.

Verschillen tussen vrouwen

De klasseverschillen die op basis van mannelijke activiteiten ontstaan waren veroorzaakten natuurlijk

ook verschillen tussen de vrouwen onderling. Vanaf het moment dat de mannen uit de ene clan andere mannen gingen buitensluiten van hun geheime mannengenootschappen van de heersende priesterklasse, raakten ook de vrouwen van de verschillende clans gescheiden van elkaar. *Ook de vrouwen van de rijke clans gingen leven van de arbeid van anderen*: zij gingen delen in de rijkdommen die hun broers en zoons via offergaven en belastingen wisten te onttrekken aan de mensen die op het land woonden en werkten.

Het bestaan van de vrouwen van de heersende klasse verandert hiermee ingrijpend. Ze hoeven niet meer op het land te werken, ze krijgen personeel en later slavinnen voor de huishouding. Ze worden betrokken in representatieve en bestuurlijke activiteiten.

De koningin belichaamt de eenheid van het land, de meest algemene macht. Dat doet zij *als vrouw* - zij is voor een deel symbolies geworden. Steeds meer gaat zij het prestige en de macht van de mannen *belichamen*. Zij wordt een *sieraad*: haar schoonheid wordt een faktor in de mannen politiek. Mannen verwerven hun prestige niet meer alleen door zichzelf te versieren, maar door vrouwen te versieren.

De goddelijke bruiloft wordt verwereldlijkt: de godin wordt koningin, de jaargod wordt koning. Aanvankelijk moet de koning na een jaar plaats maken voor een nieuwe koning, door middel van een tweegevecht, om zo de nieuwe groei van het winterse graan te verzekeren. Maar naarmate het rijk groeit en de oorlog belangrijker wordt, krijgt de jaargod-koning steeds meer militaire en bestuurlijke taken. En zo wordt hij, als echtgenoot van de koningin tot een permanente machthebber, naast haar broer, met wie hij om die macht moet concurreren.

De vrouwen van de heersende klasse leven in een overgangssituatie. De rijkdommen zijn nog formeel hun bezit: zij vererven nog steeds langs de vrouwelijke lijn, van moeder op dochter. Maar de rijkdommen berusten op de overheersing en uitbuiting die de mannen uitoefenen, in hun onderlinge strijd om macht en prestige. De vrouwen uit de heersende clans worden wel tot op zekere hoogte ingewijd in de mannenspecialisaties - zij leren lezen en schrijven, ze maken gedichten en vervullen dikwijls een zeer belangrijke rol als priesteres. Ook zijn er wel koninginnen die zelf hun legers leiden, en die zelf hun regering vormen. Maar voor al deze vrouwen geldt dat zij, hoe zelfstandig handelend zij ook optreden, in laatste instantie *mannelijke* macht belichamen. Worden de mannen van de heersende klasse begraven met hun wapenrusting en paarden, de vrouwen krijgen sieraden, spiegels en doosjes met cosmetika mee.

De 'vrouwelijkheid' in de moderne zin, dus niet meer de zelfstandige vrouwelijkheid van moeders en dochters in de vroegere clans, maar *vrouwelijkheid als uitdrukking en symbool van mannelijke macht en rijkdom*, kwam dus in de bovenste lagen van de nieuwe klassamenlevingen tot ontwikkeling. Maar tegelijkertijd voltrok zich in de onderste lagen de andere kant van dat proces.

De slavinnen waren geheel weerloos, in alle opzichten aan de mannen overgeleverd. Slavinnen die in de oorlog veroverd waren bleven als enigen van hun volk over; zij hadden voor hun leven betaald door door de overwinnende helden verkracht te worden; mannen en oude

vrouwen waren gedood. De slavinnen mochten voor hun leven blijven betalen door voor de overwinnaars te werken en seksueel beschikbaar te blijven.

De vrouwen van de heersende klasse behielden hun vrijheid om zelf hun mannen uit te zoeken; de slavinnen hadden geen enkele vrijheid. Zij waren voorwerpen, die buiten alle regels van menselijke omgang vielen: de eerste vrouwelijke *objekten*.

Verder veranderingen in de stedelijke koninkrijken: van moederschap tot halverwege vaderschap

De invloed van de patriarchale nomaden op de stedelijke samenlevingen bleef niet beperkt tot de invoering van oorlog en slavernij. Zij hadden het vaderschap uitgevonden, om hun mannelijk bezit van kuddes van vader op zoon te kunnen vererven. De militaire, heersende, rijke mannen die tot de stedelijke bovenlaag hoorden hadden hetzelfde soort belang als de nomaden, om de vrouwen buiten de uitoefening van de macht te houden, en om de rijkdommen rechtstreeks van vader op zoon over te dragen. Maar daarvoor moest de hele structuur van de stedelijke rijken veranderen. De samenhang berustte immers nog steeds op de vrouwelijke clans en op de verering van een vrouwelijke godin en een koningin. De vrouwelijke clans deden uiteindelijk op het land het werk, waarop de stedelijke rijkdommen berustten. De heersende klasse had niet voldoende macht om hen te *dwingen* te werken, zoals zij met slaven en dwangarbeiders deden. De mensen op het land moesten in de priesters en de koningen blijven *geloven*. En die bleven alleen geloofwaardig, zolang zij de godin en de koningin dienden.

Om een *openlijke* mannenheerschappij in te voeren moesten de mannen van de heersende klasse dus de godsdienst veranderen en het verwantschapssysteem. Dat was geen eenvoudige zaak, zoals blijkt uit de myten en legenden van de grote rijken van omstreeks 3000 Jaar v. chr., waarin dit hele proces weerspiegeld wordt. Al die verhalen gaan over de strijd van mannelijke helden met de oude godinnen. De godinnen verschijnen in de vorm van hun oude symbolen - als slangen die nu vaak gevaarlijke monsters worden - en worden door de held verslagen. De plaats van een verslagen godin wordt ingenomen door een mannelijke god, die in de lucht woont (vrouw Holle die sneeuw maakt door boven in de lucht haar veren bedden uit te kloppen, is nog een laatste overblijfsel uit de tijd dat de godin in de lucht woonde).

De mannelijke god is de zon, of de storm of het onweer. De vrouwelijke godin is nu Moeder Aarde geworden, die door vader zon bevrucht wordt, nadat de mannelijke boer de aarde met zijn ploeg heeft opengescheurd. *De strijd van de held tegen de godin is een weerspiegeling van de strijd die zich onder de mensen afspeelde in de overgang van moederlijke naar vaderlijke verwantschapssystemen*. Het is een harde strijd geweest, waarin talloze slachtoffers zijn gevallen. Want de nieuwe mannelijke goden waren veeleisend; zij - hun priesters dus - eisten steeds meer mensenoffers.

De wrede goden

Dat de overgang van moederschap naar vaderschap in de stedelijke landbouwrijken zo veel moeizamer liep dan bij de nomaden, had alles te maken met het soort bezit dat van vader op zoon moest overgaan. Bij de nomaden hadden de vrouwen niet veel met de kuddes te maken, maar in de landbouw deden de vrouwen het grootste deel van het werk op het land dat hun toebehoorde. En hoever de mannen zich ook, onder invloed van de omringende herdersvolken, losmaakten, zij konden de grondeigendom niet overnemen. Het vaderlijk erfrecht werd steeds tegengehouden door het grondbezit van de moederlijke clans.

Vermoedelijk is in deze tijd bij de landbouwende volken de *bruidsprijs* ingesteld, waarmee een vrouw via haar broer uit haar eigen clan weggekocht werd. Zoals we al gezegd hebben was het voor de meeste vrouwen onmogelijk om, als hun huwelijk hen niet beviel, terug te keren naar hun eigen clan; dan moest immers de bruidsprijs teruggegeven worden - en meestal was die al op. Via de bruidsprijs wordt de man, zoals we bij de nomaden gezien

hebben, *eigenaar* van de kinderen van de vrouw die hij gekocht heeft. Maar dat betekent nog steeds niet dat hij met ze *verwant* is; de kinderen horen nog steeds bij de clan van hun moeder en vallen onder het gezag van hun moedersbroeder. Die verwantschapsbanden tussen vaders en de zoons van zijn vrouw zijn echter wel nodig, om te voorkomen dat zij in geval van bloedwraak tegenover elkaar komen te staan (de dochters staan buiten dergelijke konflikten).

En bij stijgende welvaart willen ook hier de mannen hun leven verlengen door hun bezittingen aan hun eigen zoons na te laten. Maar de moedersbroeders verzetten zich tegen de instelling van het vaderschap van andere mannen. Zij willen de zoons in hun eigen clan houden. Volgens de Amerikaanse antropologe Evelyn Reed is dit dilemma aanvankelijk op een eenvoudige en gruwelijke manier opgelost door de eerstgeboren zoon te offeren aan een geest of god die de moedersbroeder vertegenwoordigt. Herinneringen aan dit soort mensenoffers zijn bijvoorbeeld nog in de bijbel te vinden. Het bekendste is het verhaal over Abraham en Izaäk, waarin Jahweh een ram zendt om de plaats van de geliefde zoon in te nemen; maar pas op het moment dat de vader het mes al had opgepakt 'om zijn zoon te slachten' (Genesis 22:10).

Bij allerlei volkeren zijn de mensenoffers al snel door dierenoffers vervangen. Er ontstonden dan vreedzame rituelen, waarin 'banden tussen vaders en zoons' gemaakt werden.

Maar juist in de grote, welvarende landbouwstaten die door stedelijke heersers geregeerd werden, werden de nieuwe mannelijke goden steeds veeleisender. Als er een epidemie, een oorlog, een opstand was, kon niemand weten of die misschien niet was veroorzaakt door een wraakzuchtige god, die nog steeds niet voldoende schadeloos gesteld was voor de hem ontstolen zonen. De heersende priester-bestuurders hadden er alleen maar belang bij als de bevolking de oorzaak van hun ongeluk niet bij hen, maar bij een boze, jaloezige god zochten.

En zo werden de mensenoffers aan goden die wij nog uit de bijbel kennen, zoals Baäl en Moloch, steeds uitgebreider. Nog vlak voor onze jaartelling kende de noord-afrikaanse stad Carthago massale kinderoffers, waarbij de kinderen in de handen van een bronzen beeld werden gelegd, vanwaar zij in een vuur gleden; dit alles onder begeleiding van luide muziek om hun gekrijs te overstemmen. (Rijke mensen kochten daarvoor meestal kinderen, maar in tijden van nood moesten ook zij eraan geloven.)

Op den duur was de achtergrond van dit soort offer vergeten; er werden niet alleen jongens maar ook meisjes geofferd.

De moord op dochters, zoals die in de mohammedaanse koran wordt aangeraden ('als een man een dochter geboren wordt moet hij haar in minachting houden, of in de woestijn begraven') en die in China tot aan de revolutie beoefend is (bij de bevallingen stond er vaak een kist met as naast het bed; als het een meisje was werd het meteen na de geboorte met haar gezichtje in de as gelegd) komt volgens Evelyn Reed uit een latere periode. De dochtermoord wordt 'algemeen' als het vaderschap en het vaderrecht al vrij normaal zijn. Omdat de dochters in een vaderrechterlijk systeem konden erven, werden zij gedood om zo te garanderen dat de zoons genoeg kregen.

Hoe wijdverbreid de mensenoffer-godsdiensten geweest zijn weten we niet. In sommige landbouwrijken bleef de verering van de oude godinnen, aan wie jaarlijks de jaargod geofferd moest worden, bestaan. Je zou kunnen veronderstellen dat de Baäl- en Molochgodsdiensten juist ontstonden op de grensgebieden tussen landbouwkulturen en oorlogszuchtige herdersvolkeren.

Bloei en verval van de stedelijke koninkrijken

De stedelijke koninkrijken van Babylonië, Assyrië, Egypte en India hebben zich ontwikkeld in een wisselwerking met roofzuchtige nomaden die met hun kudden rondtrokken langs hun grenzen. Nu we gezien hebben hoe die wisselwerking zich ontwikkeld heeft, kunnen we ons ook een beeld vormen van de manier waarop die koninkrijken gebloeid hebben - en van de

redenen waarom zij uiteindelijk, omstreeks 1000 v.chr. uiteengevallen zijn in ontelbare kleine koninkrijkjes.

De macht en rijkdom van de grote koninkrijken berustten op een combinatie van vrouwelijke en mannelijke organisatievormen: de vrouwelijke van de clans, de mannelijke van allerlei specialisaties, zoals godsdienst, handel, wetenschap, belastingheffing, bestuurskunde, water- en vestingbouw, krijgskunst, enz.

Er is een verschil ontstaan tussen hoofd- en handarbeid, waarbij het laatste als vernederend, vrouwelijk, stom, boers, kortom als minderwaardig wordt beschouwd. De onderdrukking en uitbuiting van slavinnen, slaven, dwangarbeid-st-ers en van een groot deel van de platte-landsbevolking nam voortdurend toe. Hun opstandigheid ook. Dat betekende dat de heersers zowel bedreiging van buitenaf - in de vorm van de oorlogszuchtige nomaden - als van binnenuit te vrezen hadden. Als de onderdrukte bevolking immers te ver gedreven werd konden ze van de ene op de andere dag alle heersers vermoorden en hun paleizen platbranden, wat regelmatig gebeurde.

De verbrokkeling van de mannelijke bestuursorganisatie

De vorsten en vorstinnen waren in die situatie buitengewoon afhankelijk van allerlei soorten tussenpersonen die hun belastingen moesten innen, hun legeronderdelen aanvoeren en hun slaven en dwangarbeiders onderdrukken. Allerlei soorten ambtenaren en officieren dus. Het probleem van de heersers was om ook die mensen te blijven beheersen. - want die wilden liever zelf heerser worden, met een eigen koninkrijkje. Want al die mannen met hun nieuwe mannelijke specialismen hadden nog steeds weinig onderlinge banden. Priesters, ambtenaren en soldaten, ze zaten om zo te zeggen nog steeds aan de moederlijke clan vastgeplakt; ze waren nog niet de kern van de samenleving geworden. Omdat de banden tussen vrouwen nog niet helemaal verbroken waren, waren de banden tussen de mannen nog niet helemaal waterdicht. De koning moest zijn macht beheersen op mannen die van hem afhankelijk waren. Dat kon hij doen door ze geschenken te geven als beloning voor hun diensten. De vorsten probeerden hiërarchiese systemen van ambtenaren in te stellen, waarin de ene ambtenaar het bevel had over lagere ambtenaren, en die weer over nog lagere, zodat alle bevelen van de koning in het hele rijk uitgevoerd zouden worden. Zo'n systeem wordt tegenwoordig een *burokratie* genoemd. Maar het werkte toen nog niet zo goed als tegenwoordig omdat er haast nog geen *geld* bestond.

Als er geen of weinig geld is, moeten de ambtenaren in natura betaald worden, met graan bijvoorbeeld. De ambtenaren in de hoofdstad krijgen graan uit de koninklijke voorraadschuren, of ze eten aan de koninklijke tafel; dat is geen probleem. Maar voor de ambtenaren die verder weg zitten is dat niet prakties. Die kunnen beter een deel van de oogst, die zij als belasting bij de bevolking weghalen, als beloning voor zichzelf houden, voordat zij de rest naar de hoofdstad doorsturen. Dat is voor de vorst alleen wel heel moeilijk controleerbaar. Op den duur neemt de vorst dan ook genoeg met een vaste hoeveelheid, en mag de ambtenaar de rest zelf houden. Dan is het hek van de dam. De ambtenaar is eigenlijk onafhankelijk van de koning geworden. Hij zal proberen zijn macht te vergroten door steeds meer belasting te heffen en zelf een rijk te gaan veroveren.

Misschien benoemt de koning nieuwe ambtenaren om toezicht op hem te houden, maar ook die worden op den duur zelfstandig.

In een vrij klein rijk als Egypte hebben sommige vorsten het probleem opgelost door de hele oogst eerst naar de hoofdstad te laten brengen; vandaaruit werd dan het graan verdeeld (zoals we in het verhaal van Joseph in Egypte in de bijbel kunnen lezen). Dat was alleen mogelijk omdat de Nijl zo'n goede verbinding was tussen de verschillende delen van het rijk. Als er geen rivier was, ging dat niet.

Als de belastingen in de vorm van geld geïnd waren, was het voor de vorst allemaal heel wat makkelijker geweest. Niet dat de ambtenaren dan niet geprobeerd zouden hebben zelf zoveel mogelijk op te strijken, maar de kans was veel kleiner geweest. Een vast bedrag per

hoofd van de bevolking in geld is heel wat overzichtelijker en moeilijker om mee te knoeien dan een bepaalde hoeveelheid graan.

Dat er geen of weinig geld was kwam omdat het voor de economie niet nodig was. Het gebruik van geld op grote schaal ontstaat op het moment dat er veel handel is in goederen die mensen voor hun dagelijks gebruik nodig hebben. Voorlopig werkten de meeste mensen op het land; zij zorgden dus zelf voor alles wat ze nodig hadden: eten, kleren, stenen of houten gereedschap. En als ze iets anders nodig hadden ruilden ze iets van hun eigen produkten daarmee.

Het edelmetaal dat door de slaven en slavinnen uit de mijnen werd gehaald, werd dan ook niet tot munten verwerkt; het werd aan het hof opgestapeld en tot koninklijke wapens, sieraden en heilige voorwerpen verwerkt.

De grote rijken verbrokkelden uiteindelijk, door bestuurlijke problemen en door bedreigingen van buitenaf. De vorm van onderdrukking en uitbuiting waarop ze gebaseerd waren hield geen stand; het soort banden dat mannen onderling hadden was nog niet sterk genoeg. Het soort samenleving dat na die verbrokkeling overbleef is nog lang blijven bestaan; in Zuid-Amerika b.v. en in China en India; daar zijn de banden tussen vrouwen nog heel lang blijven bestaan, hoewel hun positie, naarmate de macht van de heersende bovenlaag groter werd, wel steeds meer verslechterde.

Onze 'moderne samenleving' en de unieke positie van de moderne, westerse 'vrije' vrouw is gebaseerd op wat zich - toen de grote rijken verbrokkelden - elders begon af te spelen, namelijk in Griekenland.

Verder lezen

V. Gordon Childe, *Van vuursteen tot wereldrijk*. Amsterdam 1952

Evelyn Reed, *Woman's Evolution from matriarchal clan to patriarchal family*. New York 1975, Pathfinder Press

F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1976, Pegasus

E. Borneman, *Das Patriarchat*, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems. Frankfurt 1975, S. Fischer Verlag

D. en Joan Oates, *The rising of civilisation*, Lausanne 1976, Elsevier-Phaidon

J Mellaart, *Earliest civilisations of the near East*. London 1965

R.M. Adams, *The evolution of urban society: Early Mesopotamia and prehistoric Mexico*. Chicago 1966, 1971

M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*. Grundriss der verstehenden Soziologie. Tübingen 1921/1976, J.C.B. Mohr.

Hoofdstuk 5 de klassieke beschavingen

Kreta: zeeroverij en zeehandel

De ontwikkelingen die een nieuwe stap voorbereidden begonnen op Kreta, midden in de Middellandse Zee. Ook daar bestond een priester-koningschap, maar het was op een heel andere wijze georganiseerd dan in de grote stedelijke koninkrijken. De rijkdom van Kreta berustte namelijk op handel en zeevaart. Kreta lag in het middelpunt van allerlei handelsroutes; schepen met erts uit de mijnen in het Nabije Oosten deden Kreta aan. Ze verwerkten zelf koper en tin uit Spanje, Sicilië en Cyprus (die naam betekent 'koper') tot brons. De landbouw bracht zonder dat er irrigatiewerken aangelegd hoefden te worden, voldoende op; die werd nog steeds door de moeder-dochter clans gedaan. Daar hoefden de priesterkoningen zich niet mee te bemoeien. Hun heerschappij berustte op de zeevaart.

Net zoals veeteelt en veeroof moeilijk te onderscheiden zijn, lagen voor de Kretensers zeehandel en zeeroof ook heel dicht bij elkaar; het is winstgevender om een schip te roven, dan om de lading te kopen. En het overvallen en leegslepen van een welvarende kuststad is winstgevender dan het vreedzaam handeldrijven. Ook waren er op Kreta slaven, er waren onderdrukkende ambtenaren, er was een bureaucratie, kortom het was in belangrijke opzichten een mannelijke, roofzuchtige cultuur.

Het bijzondere was alleen dat desondanks op Kreta de vrouwen een veel belangrijker rol speelden dan in de omringende landen. De verering van de grote godin, uitgebeeld als bij, als vlinder in alle vormen van lichtheid en kracht, is op Kreta veel langer blijven bestaan dan elders. De priester-koning vervulde slechts een bescheiden rol als jaargod, als bruidegom voor een jaar. En - wat misschien nog wel het meeste zegt - op allerlei afbeeldingen uit die tijd (b.v. op vazen) kun je zien wat voor beroepen vrouwen uitoefenden: visters, timmervrouwen, jaagsters, weefsters, pottenbaksters, akrobaten, boksters, stierdanseressen en natuurlijk boerinnen: de moeder-dochter-clans hadden er nog werkelijk betekenis.

Dat zoveel van het maatschappelijk leven voor vrouwen nog toegankelijk was, zal er mee te maken hebben dat het zwaartepunt van de kretensiese aandacht in het buitenland lag, het had zich vanaf 2600 v.Chr. ontwikkeld tot een koloniaal rijk, dat via handel en zeemacht allerlei steden aan de Middellandse Zee onderworpen had. Het was niet nodig de bevolking zelf uit te buiten en hun banden te vernietigen; slavinnen en slaven werden geïmporteerd.

Het vasteland van Griekenland. De patriarchale invasie

Ook aan de kust van het schiereiland Griekenland had Kreta zijn invloed. Griekenland had vanaf de neolithische revolutie een vreedzame, landbouwende bevolking gehad, die in moeder-dochter-clans bijeenwoonde. Vanaf ongeveer 1850 v. chr. vielen er echter steeds meer troepen vaderrechtelijk nomaden, vanuit het noorden het land binnen. Die troepen bestonden bijna altijd uitsluitend uit mannen. Ze onderwierpen de plaatselijke bevolking, verkrachtten de vrouwen, lieten hun kuddes geiten en schapen het gebied kaal grazen en trokken weer verder. Op plaatsen waar steden waren vestigden ze zich dan uiteindelijk en daar 'mengden' ze zich met de oorspronkelijke bevolking. Een aantal van deze Achaeërs (dat is de verzamelnaam voor al die verschillende nomadische troepen) vestigden zich uiteindelijk aan de westkust en ze begonnen, onder invloed van en in samenwerking met de Kretensers, daar een 'echte' beschaving te ontwikkelen: koninkrijken, wier rijkdom gebaseerd was op roof en veeteelt, waarvan het belangrijkste en bekendste koninkrijk dat van *Mycene* geweest is.

Aanvankelijk leerden de Achaeërs van alles van Kreta: de schrijftaal, hoe ze schepen; moesten bouwen, hoe ze het beste konden handelen/roven. Maar op den duur werden ze

Kreta de baas en namen ze de macht op het eiland gewapenderhand over. Zo omstreeks 1450 voor chr. waren zij de belangrijkste handelsmacht in het middellandse zeegebied. Maar lang duurde dat niet, want roof en veeteelt zijn slechts winstgevend zolang er wat te roven valt en zolang er weiden om te grazen zijn.

Na de beroemde rooftocht naar Troje, waar later de heldendichten van Homerus over geschreven zijn (waarin de schuld van die rooftocht nota bene aan een vrouw gegeven werd) was het eigenlijk afgelopen met de Myceense beschaving. Dat is omstreeks 1200.

Vanaf die tijd tot 700 is er een groot gat in de Griekse geschiedenis. Er gebeurde helemaal niets. Geen burchten, geen koningen, geen goudschatten - geen enkel overblijfsel van de Kretensies-Myceense pracht is er overgebleven. Sommige geschiedschrijvers hebben aan een natuurramp gedacht om dit te verklaren, of aan nieuwe invallen van 'barbaarse' volkeren - maar ook die zouden sporen van massale verwoestingen moeten hebben achtergelaten, en die zijn er niet.

De natuurramp was het patriarchaat zelf. Binnen enkele eeuwen waren door roof en veeteelt alle bronnen van rijkdom en welvaart opgemaakt: want Griekenland heeft veel bergen en weinig vruchtbare grond. De rijke roverhoofdmannen emigreerden naar Klein-Azië, waar nog een redelijk welvarende, landbouwende, matrilineair georganiseerde bevolking was. Daar lagen voor hen nieuwe mogelijkheden.

In Griekenland werd de uitgebuite bevolking inmiddels steeds armer. Bij opgravingen worden van iedere volgende eeuw minder nederzettingen gevonden en kleinere en primitievere huizen - de techniek van het metselen gaat zelfs verloren. De techniek van de metaalbewerking - de Myceners bewerkten brons, later binnentrekkende stammen hadden de ijzerbewerkingstechniek meegebracht - is zoekgeraakt en één schrijver, Borneman, stelt zelfs dat de latere Grieken in lappen waren gewikkeld, omdat de kunst van het klerennaaien en knopen en knoopsgaten maken ook verloren gegaan was!

Borneman denkt verder dat de bevolking niet alleen door honger en oorlog is afgenomen maar ook door een soort seks-baar-staking van de inheemse vrouwen, die weigerden zich aan de patriarchale tyrannie te onderwerpen. De latere Grieken hadden de mogelijkheid tot zo'n staking helder voor ogen: een beroemde komedie, 'Lysistrata' van de schrijver Aristophanes gaat erover hoe de vrouwen door zo'n staking een oorlog wisten te beëindigen. En in de vorige eeuwen hebben verschillende indianenstammen in Amerika hetzelfde laten zien: toen ze onder een blanke overheersing moesten leven stierven ze uit.

Vrouwen hebben zich vermoedelijk nog met andere middelen verzet tegen de patriarchale overheersing: sommigen hebben er met wapens tegen gevochten. De herinnering aan die strijd is bewaard gebleven in de vorm van allerlei legendes over de Amazones, die zonder mannen leefden en hun rechter borst afsneden om bij het boogschieten niet belemmerd te worden. Zij zouden grote veldslagen tegen de patriarchale grieken geleverd hebben. Volgens de legendes vochten ze ook met een dubbele bijl - die bijl komt ook op kretensiese afbeeldingen van de godin voor en is dan een symbool voor de godin in de vorm van een vlinder; zo zijn de Amazones in de overlevering ook verbonden met de strijd tussen de vrouwen- en mannenreligie. Want ook in Griekenland moet er een harde strijd gestreden zijn tussen de moedergodinnenvererende inheemse clans en de 'gemengde' kretensiese vrouwen aan de ene kant en de patriarchale, vaderrechtelijke Achaeërs aan de andere kant.

Privé-eigendom van de grond, geld, slavernij en de opbouw van de stadsstaat

Tussen ongeveer 1200 en 700 is Griekenland verarmd en ontvolkt. Wat er overbleef was een patriarchale woestijn. Het grote raadsel is hoe zo omstreeks 700 v. chr. de welvaart teruggekomen is, op basis van een soort economie die zoveel grotere uitbuitingsmogelijkheden in zich had dan vroegere vormen, dat hij de tweede stap werd op weg naar het latere kapitalisme. (De eerste stap was de patriarchale eigendom van vrouwen, kuddes en slaven; een vorm die de roofzuchtige herdersvolkeren en later ook de stedelijke koninkrijken in de riviervalleien kenden, zoals we gezien hebben.)

De tweede stap was de privé-eigendom van de grond, die zich tegelijk ontwikkelde met het gebruik van geld op een grotere schaal en met de opbouw van de stadsstaat. Het was in dit proces dat de laatste vrijheden van vrouwen werden vernietigd.

Het is een ontwikkeling die al vaak beschreven is (lees b.v. Engels' De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat) en die we daarom maar kort zullen samenvatten.

De elementen van het proces zijn: patriarchaat (erfelijke eigendom van mensen, dat wil zeggen van vrouwen en slaven), handel en gespecialiseerde landbouw. De eerste twee elementen zijn bekend, het laatste is nieuw. Griekenland had eigenlijk niet genoeg vruchtbare grond om een grote bevolking te onderhouden; en de patriarchale herders hadden de hoeveelheid bruikbare grond aanzienlijk verminderd: geiten zijn berucht om de verwoestingen die ze aanrichten. Ze eten ook de struiken en jonge boompjes op, waardoor de vruchtbare grond op de hellingen losraakt en - als het regent - naar beneden spoelt. In Griekenland is dit proces versterkt doordat talloze bossen werden omgehakt voor oorlogsschepen.

Om met de beperkte grond nog wat te kunnen doen, is Griekenland begonnen met een specialistiese landbouw voor de export naar de Griekse koloniën in Klein-Azië, Sicilië en Zuid-Italië: vooral olijven en wijn. Dat zijn vormen van landbouw die veel investeringen kosten. Het duurt jaren eer de geplante bomen en struiken voldoende vruchten dragen voor een grote oogst.

Hoe die exportlandbouw precies op gang gekomen is, is niet bekend. Misschien hebben de rijke kooplieden uit Klein-Azië, aan de overkant van de zee - die traditioneel nog banden met Griekenland hadden - daar een mogelijkheid gezien om winst te maken en de nodige investeringen gedaan. De export hoefde inmiddels niet meer door ruil geregeld te worden (b.v. een schip met olijven voor drie scheepsladingen graan) omdat rijke koopmanskoningen in Klein-Azië het geld hadden uitgevonden: stukjes goud, zilver of brons, waarvan de waarde door de koning wordt gegarandeerd doordat hij er een stempel op laat zetten. Juist bronzen munten met een betrekkelijk kleine waarde betrekken de gewone boerenbevolking bij de handel. Voor het eerst kunnen zij kopen wat zij nodig hebben. Er is b.v. geen ingewikkelde vierhoeksruil meer nodig - een zak graan voor een tafel, een tafel voor een okshoofd wijn, een okshoofd wijn voor een ijzeren sikkel.

Voor het eerst in de menselijke geschiedenis produceerden mensen niet meer uitsluitend voor zichzelf - of voor degene wiens eigendom ze waren - maar ook voor 'de markt', voor onbekende kopers.

Dat is een revolutie. De gevolgen daarvan beïnvloeden alle onderdelen van het leven, het werken en het denken.

Voor het eerst is er een maatstaf gevonden, waarmee alle dingen op één noemer gebracht kunnen worden: tafels, zakken graan en ook slaven, terwijl die verder toch niets met elkaar gemeen hebben. Een tafel kost zoveel, een zak graan bijvoorbeeld de helft en een slaaf drie keer zoveel. Er ontstaat een verschil tussen gebruikswaarde en ruilwaarde: Olijven ontlenen voor de producenten hun waarde niet aan het feit dat ze ze zelf opeten, maar aan de mogelijkheid om ze te ruilen tegen geld, waarvoor ze iets anders kunnen kopen. *De ruilwaarde maakt alle dingen inwisselbaar, en de mensen uiteindelijke ook.* Bij de slaven is dat al heel duidelijk: vroeger moesten ze in een oorlog eigenhandig gevangen worden, nu konden ze op de markt gekocht worden.

De grondstof voor het geld kwam uit de zilvermijnen in Laurion, vlak bij Athene. Daar werden duizenden slaven, vrouwen, mannen en kinderen doodgewerkt, net zoals in de mijnen in Egypte.

De grond, die de produkten voor de handel levert, wordt geleidelijk privébezit. Daarmee verdwijnen de laatste resten van gemeenschappelijk eigendom. Voor die tijd was de grond altijd het vanzelfsprekende gezamenlijke stam bezit geweest. Sommige stukken werden ter bewerking tussen de clans verdeeld, en later tussen de families, maar dat was altijd voor een beperkte tijd en dat gebeurde meestal door loting. Ook de patriarchale herdersstammen hadden zo'n lotingssysteem voor de verdeling van de weidegronden en van de veroverde

landbouwgronden, al kreeg de hoofdman altijd het mooiste stuk. Maar naarmate de succesvolle aanvoerders rijker en machtiger werden, werd hun neiging om de grond weer af te staan aan de stam steeds kleiner. Zij gingen 'hun' land gebruiken om andere, minder machtige aanvoerders - hun vazallen - aan zich te binden. Zo ontstond er een soort feodaal systeem, net zoals in West-Europa in de middeleeuwen, een systeem dat niet op stamverhoudingen maar op de persoonlijke trouw van legeraanvoerders aan de koning berustte. Toen die vorm van grondbezit ook nog erfelijk geworden was, was het nog maar een kleine stap om grond voor geld te gaan kopen of verkopen.

Als dat mogelijk wordt is het hek van de dam. De patriarchale beschaving begint dan zo tussen 600 en 400 jaar v.chr. met reuzestappen voort te schrijden. Het is dan immers voor een kleine groep mannen mogelijk geworden om *alle* bronnen van rijkdom - slavinnen, slaven, grond, schepen, werkplaatsen - in handen te krijgen. Het heeft nog 2400 jaar geduurd eer het helemaal zo ver was, maar de Grieken hebben het al een heel eind in die richting gebracht.

Het proces werd aanvankelijk tegelijk voortgedreven en tegengehouden doordat de verschillende bronnen van rijkdom aanvankelijk in handen van verschillende groepen mannen waren. De grond was voornamelijk van de 'adel', de afstammelingen van de vroegere legeraanvoerders, die grond hadden gekregen in ruil voor hun 'heldendaden'.

Schepen, werkplaatsen en geld waren in handen van een nieuwe 'middenklasse' van handelaars en ondernemers.

Verreweg het grootste deel van het werk in Griekenland werd door geïmporteerde slaven en slavinnen gedaan. Ook daarin hebben de Griekse mannen een unieke stap in de geschiedenis gezet. We zijn in het vorige hoofdstuk ook slavernij tegengekomen, in de vorm van schuldslavernij van de oorspronkelijke boerenbevolking en in de vorm van importslavernij in de koninklijke huishoudingen. Maar in Griekenland wordt de hele basis van de produktie van rijkdommen in de landbouw slavenarbeid. De filosoof Aristoteles zegt in de vierde eeuw v.chr. 'Het land kan het best bebouwd worden door slaven, die van verschillende volkeren betrokken worden en die niet zo temperamentvol zijn (opdat ze ijverig werken en immuun zijn voor opstandigheid)...'

Omdat - zoals overal ter wereld - slaven weinig of geen kinderen krijgen was er een voortdurende gigantiese slavenhandel. Ze werden verkocht op de markten in de steden en vormden als koopwaar een van de belangrijkste inkomstenbronnen voor de stedelijke handelaren. Zo was er een voortdurend verkeer tussen de steden en het platteland, in de vorm van slaven de ene kant op en de produkten die zij (en ook de weinige vrije boeren) voortbrachten de andere kant op. Vanuit de steden werden dan de produkten over zee naar het buitenland vervoerd.

Athene

Zo omstreeks 600 v .chr. kende Griekenland zo'n 1500 steden, waarvan het merendeel niet meer dan 40 km. van de zee aflag. Bekende steden zijn Corinthe, Sparta en Thebe.

De beroemdste stadsstaat is Athene geweest, het middelpunt van de Griekse 'beschaving'. Deze beschaving berustte - zoals gezegd - op uitbuiting en onderdrukking van vrouwen en slaven, en op de strijd tussen verschillende groepen mannen om macht en rijkdom, zowel naar binnen als naar buiten.

De Griekse heersende mannen hebben de oude tegenstelling tussen vrouwenwerk en mannenbezigheden tot grotere hoogte gedreven dan ooit eerder in de geschiedenis was voorgekomen. Zij koppelden die tegenstelling aan een tegenstelling tussen vrijheid en slavernij. Voor een vrije man was arbeid ontierend. De enige eervolle bezigheden waren oorlog, politiek en filosofie: nadenken en praten over onpraktiese dingen. *Arbeid was iets voor wezens die volgens de filosofen een gebrekkige natuur hadden, die hen voorbestemde voor de onvrijheid: vrouwen en slaven.*

Wat oorlogen betreft konden de heersende mannen ruimschoots aan hun trekken komen: oorlogen om slaven te 'halen', maar ook om de handel te bevorderen. Want de Grieken waren niet de enigen die handel wilden drijven en er was een voortdurende concurrentie met andere rijken, bijvoorbeeld met de Phoeniciërs aan de overkant van de Middellandse Zee (van wie de Grieken trouwens het alfabet hebben overgenomen). En Griekenland probeerde net zoals de andere handelsvolkeren voortdurend nieuwe 'kolonies' te stichten, overzeese handelssteden, waar ze hun produkten konden verkopen, en grondstoffen en levensmiddelen - vooral graan - voor het thuisland konden kopen. Verder waren de Griekse steden ook voortdurend met elkaar in oorlog, omdat ze allemaal zoveel mogelijk omringend land wilden hebben. Voor hun binnenlandse oorlogen gingen zij steeds verschillende bondgenootschappen aan met buitenlandse machten.

Maar niet alleen naar buiten was er voortdurend de gelegenheid voor strijd en politiek geïntrigeer: diplomatie, spionage, omkoperij, verraad. Ook binnen de stad hadden de mannen het druk genoeg. De stadsstaat wisselde voortdurend van regeringsvorm, afhankelijk van welke groep mannen het nu weer gewonnen had. De oudste regeringsvorm was de 'aristokratie'. Dat betekent letterlijk 'regering door de besten', dat wil zeggen door de adel, de afstammelingen van de rijksten van de oorspronkelijke invallers. Die regerende adel baseerde zijn rijkdom op het grootgrondbezit buiten de stad, dus op de uitbuiting van slaven of van 'vrije' boeren, die soms wel vijfzdesde van hun oogst moesten afdragen.

Af en toe kwamen de armen (de boeren, slaven en werkeloze matrozen en soldaten) in opstand. Ze joegen de aristokratie weg en dan kwam er een tiran die namens hen orde op zaken stelde; de tiran verdeelde het land weer onder de boeren, verlaagde de belasting en nam maatregelen ten gunste van handel en industrie. Het woord 'tiran' heeft een ongunstige betekenis gekregen omdat degenen die de geschiedenis opschreven uit de heersende klasse kwamen en een dergelijke herverdeling van rijkdommen natuurlijk niet goedkeurden.

Wanneer handel en industrie (of ambacht, want in de werkplaatsen werkten meestal niet meer dan twintig slaven of slavinnen) toenamen, dan werden de nieuwe middenklassen van handelaars en 'industriëlen' weer machtiger. Ze stuurden de tiran weg en vestigden een nieuwe heerschappij: de democratie.

Democratie is een echte moderne regeringsvorm: officieel regeert het volk (dat nu per 'demos', zeg maar 'gemeente' georganiseerd is en niet meer in stammen), maar in feite bekleeden de rijken alle belangrijke politieke functies. Bij 'het volk' horen geen vrouwen, slaven en vreemdelingen. Verder mag iedereen - de burgers - in de volksvergadering meepraten, maar de rijken nemen de beslissingen. En in moeilijke tijden worden de volksvergaderingen op tijdstippen georganiseerd waarop de lastige boeren niet kunnen komen: 's morgens heel vroeg.

'Politiek' wordt nu de kunst om de verschillende groepen tegen elkaar uit te spelen, te 'manipuleren', door dan weer eens een beslissing te nemen ten gunste van de ene groep en dan weer van de andere. De politieke leiders proberen een zo groot mogelijke achterban te krijgen onder de onderdrukte bevolkingsgroepen, door welsprekendheid of desnoods door het uitdelen van geld, om zo te bereiken dat als de armen in opstand komen, zij de politieke tegenstander aanvallen. Dus ook in de binnenlandse politiek geïntrigeer, komplotten, omkoperij en verraad.

De vrouwen in Athene

Veel vrouwen in Athene waren geïmporteerde slavinnen; dan werkten ze in het huishouden, of op het land, of in het staatsbordeel. Of ze waren getrouwd met een burger of de dochter van een burger - en dan waren ze eigenlijk ook slavinnen. Ze zaten thuis, opgesloten in de vrouwenvertrekken. Dikwijls letterlijk opgesloten, zodat ze in geval van brand gewoon verbrandden. In principe kwamen ze het vrouwenvertrek alleen maar uit om met hun man te slapen. Ze aten niet met hem, laat staan dat ze met hem meegingen als hij ergens op bezoek ging. Verder mochten ze wel eens naar buiten onder begeleiding, eenvoudig gekleed

en gesluierd. Als ze heel oud waren mochten ze 'los' op straat. Als een vrouw voor het raam zat om wat licht voor haar werk te hebben en er kwam een man langs, dan moest ze weg bij het raam. Haar werk was het huishouden, het zorgen voor voedsel en spinnen, weven, naaien en verstellen.

Rechten hadden ze niet; geen stemrecht, kiesrecht, geen eigendomsrecht. Ze waren eigendom van hun man en hun taak was de verzorging van het huishouden en het produceren van wettelijke erfenamen (mannelijke dus). Op overspel stonden strenge straffen. Behalve een huishoudelijke opleiding bestond er geen opleiding voor vrouwen.

Ze waren zo 'waardeloos' geworden dat er niet eens meer een bruidsprijs voor ze betaald werd. Integendeel, als ze wilden trouwen moesten ze zelf een *bruidsschat* meenemen.

Het hebben van dochters werd dus voor de Griekse mannen een dure zaak, en vrouwen moesten diep dankbaar zijn als ze van hun vader een man kregen.

Niet alleen waren vrouwen hun vrijheid, hun eigendom, hun invloed op de gang van zaken kwijt - ze werden nog gehaat en geminacht ook. Alleen de volmaakte, kuise huisvrouw kon nog enige achting verwerven, als ze verder niets van zich liet horen. Maar iedere vrouw die, om zo te zeggen, maar een mond opende of een voet verzette werd belasterd.

Vrouwen werden als niet-mensen beschouwd en in één beweging als belichaming van alle menselijke slechtheden. Ontelbaar zijn de uitspraken van de Griekse schrijvers, waarin de oorzaak van al het leed van de wereld bij vrouwen gezocht wordt. De mensen hadden gelukkig geleefd tot Pandora de doos opende, waaruit alle rampen te voorschijn kwamen. Vrouwen zijn verraderlijk, bedriegelijk, praatziek, vol boze plannen, brutaal, jaloers, afstotelijk, lelijk als een aap, vuil als de zeug, zij zuigen mannen uit, verkwisten al zijn geld.

Seksuele banden tussen mannen onderling

Eigenlijk wilden de Griekse mannen dus niets met hun vrouwen te maken hebben, ook niet voor seksualiteit. In ieder geval zijn het de Grieken geweest die van de mannelijke homoseksualiteit iets heel moois gemaakt hebben. Mannen zullen in hun geheime broederschappen, bij initiatiefeesten, op oorlogstochten - overal waar ze samen voor hun gewichtige dingen meemaakten - wel samen gevrijd hebben. Net zoals de vrouwen samen vrijden op hun gemeenschappelijke feesten, toen zij nog hun eigen moedergodinnen vereerden. Maar bij de Griekse mannen was de homoseksuele liefde iets van hogere orde geworden: een erotiek die niets meer te maken had met de platvloersheid van de heteroseks. 'Homo' komt van het Griekse woord 'homoiós', dat 'gelijk' betekent, maar de liefde voor het gelijke geslacht had verder niets met gelijkheid te maken: het was een verhouding tussen een volwassen man en een puber, waarbij de jongere zijn anus ter beschikking moest stellen voor de penis van zijn meester. De verering van de schoonheid van het jongenslichaam vond zijn hoogtepunt in de verering van het jongensachterwerk (het 'kontje', zie bijvoorbeeld Gerard Reve).

Van deze liefde was volgens de filosofen de liefde tussen leermeester en leerling de allerhoogste vorm. De 'eros' omvatte dan zowel seksuele aantrekkingskracht als geestelijk contact, of geestelijke overheersing, hoe je het noemen wilt. In ieder geval was een dergelijke verhouding voor jongens die hogerop wilden komen de beste weg. Als ze dan een belangrijke baan hadden of filosofies geschoold waren, konden ze zelf een 'leerling' nemen.

De strijd van de Griekse mannen met de vrouwen

De Griekse mannen uit de heersende klasse hadden trouwens ook nog een mogelijkheid tot heteroseksueel contact op hoog nivo. Met 'hetaeren'.

Dat waren vrouwen die meestal afkomstig waren uit steden waar de vrouwen nog niet zo onderdrukt waren. Ze konden lezen, schrijven, muziek maken, konverseren, filosoferen. Ze gingen seksuele contacten aan met wie zij wilden en lieten zich daarvoor onderhouden. Ze zijn te vergelijken met de 'courtisanes' uit de Franse achttiende eeuw of met de 'geisha's' uit het vooroorlogse Japan. De hetaeren werden door de mannen als mens behandeld (zolang

ze jong waren, nemen we aan), en zelfs bewonderd. Soms hadden ze zelfs een grote invloed. En de opgesloten huisvrouwen leken in vergelijking met hen nog dommer en beperkter. Verdeel en heers van de eerste orde.

Toch waren de huisvrouwen voor de dagelijkse gang van zaken natuurlijk veel belangrijker voor hun mannen; en niet iedere man kon zich een vriendje of een hetaere veroorloven (het was toen niet zo dat sommige mannen zich wel en andere niet als homoseksueel *beschouwden*. Homoseksualiteit werd niet, zoals tegenwoordig door de meeste mensen, als een soort aangeboren afwijking beschouwd. Voor getrouwde mannen was het gewoon een extra uitingsvorm). De heftige vrouwenhaat van de Griekse mannen kan misschien ten dele uit de huishoudelijke en seksuele onmisbaarheid van de huisvrouwen verklaard worden: maar hun belangrijkste onmisbaarheid is dat zij voor hun mannen *zoons moeten baren*.

Daarbij komt nog dat de onderdrukking van vrouwen eigenlijk nog maar zo kort bestond. De overwinning van de patriarchale veroveraars over de matrilineaire oorspronkelijke bewoners had nog maar hoogstens duizend jaar geleden plaatsgevonden. En nog vrij lang hadden de veroveraars zich moeten mengen of aanpassen. Soms hadden ze alleen maar aan de macht kunnen komen door met een koningin te trouwen. Voordat vrouwen eindelijk definitief in het vrouwenvertrek waren opgesloten waren er eeuwen verstreken.

Juist omdat de invallende patriarchale nomaden weinig vrouwen bij zich hadden, hadden ze vrouwen moeten roven bij de oorspronkelijke bevolking. Die hoorden nog tot moederdochter-clans en hadden hun dochters zoveel mogelijk van de oude magiese gebruiken meegegeven. Ze bleven de oude heilige plaatsen vereren, en probeerden hun mannen met toverij en geheimzinnigheid angst in te boezemen.

De mannelijke overheersers hadden hun eigen goden meegebracht: patriarchale zon-, storm- en onweersgoden.

De plaatselijke godin maakten ze tot de echtgenote van de mannelijke god - altijd boos, altijd jaloers en niet voor niets. Of ze wordt zijn dochter. En zo ontstaat er een hele hemel vol met mannelijke goden, die het mannelijk ideaal van de Griekse heersende klasse weerspiegelen: zij doen niets anders dan vechten, feesten en vrouwen verkrachten. De nieuwe vrouwelijke godinnen zijn het eerste voorbeeld van het verdeel-en-heers dat het patriarchaat tussen vrouwen probeerde aan te richten. Hera, de vrouw van de oppergod Zeus, is het stereotyp van de 'boze moeder', die altijd bezig is het plezier van haar echtgenoot (de eeuwigdurende vrouwenjacht) te bederven. Haar dochters zijn helemaal opgesplitst: Aphrodite (de latere Venus bij de Romeinen) houdt zich uitsluitend met de liefde bezig; de maagdelijke Athene daarentegen bemoeit zich alleen met oorlog en wetenschap; de eveneens maagdelijke Artemis met jacht en landbouw (Artemis heeft de meeste trekken van de vroegere godin overgehouden, maar ze is machteloos tegenover haar broer Apollo, die als zonnegod aan de ene kant de stervelingen licht geeft, maar aan de andere kant - als hij daar zin in heeft - ze ook met zijn pijlen kan doden).

De mannelijke goden lijken nogal op elkaar, al is er één dan meer speciaal voor de oorlog (Ares, de latere Romeinse Mars) en de ander meer voor de seks (Zeus, de Romeinse Jupiter). Apollo is meer in het algemeen voor de geestelijke hooghartigheid; hij houdt de mensen op hun plaats. De enige ambachtsman onder hen is de smid Hephaistos: dat is dan ook een nogal zielige figuur met een mank been, die voortdurend door de andere goden getreiterd wordt.

Toch hebben vrouwen nog steeds allerlei feesten en rituelen uit de oude jaarcyclus behouden, al staan ze nu wel officieel onder de leiding van een mannelijke god: Bacchus, de god van de wijn. Op die feesten dansen en zingen ze, versierd met wijnranken; ze drinken wijn en vrijen. Mannen worden niet toegelaten, zelfs bedreigd - niemand weet of het bloedende vlees dat zij verscheuren van een bokje is of van een man die zich in hun kring gewaagd heeft.

De vrouwen hebben nog steeds zoveel onderlinge banden dat zij formidabele tegenstanders zijn. De strijd om de vrouwelijke verwantschapsorganisaties te vernietigen is dan ook het belangrijkste onderwerp van de Griekse toneelkunst.

De strijd van het patriarchaat tegen de vrouwenclans: het Griekse drama

Het Griekse treurspel heeft zich ontwikkeld uit de voorstellingen van de gemaskerde 'komedianten', die in de prehistorische Balkankulturen bij de verschillende feesten van de jaarcyclus gegeven werden. In Griekenland zijn deze voorstellingen gesplitst in twee soorten: vrolijke en treurige, komedies en tragedies.

Sommige van deze tragedies zijn zo beroemd en indrukwekkend, dat ze tegenwoordig nog opgevoerd worden. Al deze tragedies gaan over de strijd tussen verschillende verwantschapsorganisaties: die van de moeders en die van de vaders, over de conflicten waarin mensen in de overgangstijd terechtgekomen zijn.

Een voorbeeld zijn de tragedies die gaan over Elektra en Orestes. Hun vader is koning Agamemnon, de aanvoerder van de Grieken tijdens de roofoorlog tegen Troje (die oorlog was volgens het verhaal begonnen omdat de Trojaanse prins Paris de vrouw van Agamemnons broer Menelaos, namelijk Helena, geschaakt had). Maar toen de Griekse vloot wilde uitvaren, op weg naar Troje, was er geen wind. Agamemnon kreeg van een orakel te horen dat hij één van zijn dochters moest offeren, Iphigeneia. Die liet hij dus van huis halen en offeren.

Toen Agamemnons vrouw, Clytaemnestra, dat hoorde zong ze op wraak. Ze begon, terwijl Agamemnon in Troje zat, een verhouding met haar neef Aegistheus. Als haar man na tien jaar uit de oorlog, als overwinnaar, terugkomt, vermoordt ze hem, gesteund door Aegistheus.

Volgens de bloedwraakregeling van de oude moeder-dochter-clans is dan alles in orde. Agamemnon, een buitenstaander, heeft een clanlid gedood: dat moet gewroken worden. Maar de tijden zijn veranderd. Elektra, de andere dochter van Clytaemnestra, voelt meer loyaliteit tegenover haar vader dan tegenover haar moeder. Zij moet haar broer Orestes zover krijgen dat hij de moord op hun vader wreekt. Uiteindelijk gebeurt dat ook. Orestes doodt Clytaemnestra en Aegistheus. Alleen wordt hij daarna achtervolgd door schuldgevoelens: de wraakgodinnen zitten achter hem aan omdat hij zijn moeder vermoord heeft. Tenslotte organiseert de godin Athene een rechtszitting om over Orestes' schuld te oordelen. De stemmen staken, maar dan geeft Athene zelf de doorslag; zij spreekt Orestes vrij. Daarmee heeft het vaderrecht gezegevierd over het moederrecht.

Wanneer wij tegenwoordig zo'n toneelstuk zien, herkennen wij deze loyaliteitsconflicten niet meer op de manier waarop ze vroeger beleefd werden. In de eerste plaats rust op ons geen plicht van bloedwraak meer: de overheid zorgt voor de bestraffing van moordenaars (in de tijd dat de tragedies geschreven werden was dat ook al zo, omdat clan- en stamorganisatie nauwelijks nog bestonden; maar die tijd was nog niet echt vergeten). Maar het belangrijkste is dat een clanverbond tussen moeders en dochters ons niets meer zegt. En daarom kijken we met patriarchale ogen naar zo'n toneelstuk: en dan is Clytaemnestra een overspelige vrouwenmoordenaar; wij vinden het terecht dat ze gedood wordt en hebben zelfs met Orestes te doen, als hij daar zo schuldig over het toneel doolt. Dat Agamemnon zijn dochter geofferd heeft vinden we niet zo erg; dat zie je ook niet in het toneelstuk. Zo bereidden de tragedies die over de conflicten tussen moeder- en vaderclans gaan, de nieuwe opvattingen over mannen en vrouwen voor. Clytaemnestra wordt een voorbeeld van een bepaald type 'slechte vrouw', een waarschuwing voor alle vrouwen die weigeren zich bij haar lot neer te leggen.

Het is trouwens niet zo dat de Griekse toneelschrijvers niet wisten dat vrouwen bitter onderdrukt waren; sommigen weten glashelder te beschrijven hoe slecht vrouwen er in hun tijd aan toe zijn.

Beroemd is de klacht van Medea, die uit een moederrechtelijk land afkomstig is, over de positie van vrouwen in Griekenland: 'Van alles wat leeft en oordelen kan, zijn wij vrouwen de ongelukkigste schepsels. Het begint er mee dat wij een heleboel rijkdommen nodig hebben, om een echtgenoot te kopen en voor onze lichamen een meester te nemen. Want geen meester nemen is nog erger. Vervolgens is het een belangrijk probleem of we een goede of een slechte krijgen. Want gemakkelijk ontsnappen kan een vrouw niet, noch kan ze nee

zeggen tegen haar huwelijk. Ze komt terecht tussen nieuwe gedragswijzen en andere manieren, en ze heeft profetische gaven nodig, tenzij ze thuis geleerd heeft, hoe ze moet omgaan met hem, die het bed met haar deelt. En als we dat allemaal goed en zorgvuldig klaarspelen, en de man die bij ons leeft zijn juk wel kan dragen, dan is het leven levenswaard. Zo niet, dan sterf ik liever. . .'

Vrouwenonderdrukking en seksueel geweld

Om te voorkomen dat de Griekse vrouwen overspel zouden plegen werden talloze maatregelen genomen: ze werden opgesloten en er waren zelfs staatsopzichters om er op toe te zien dat zij zich - als ze al eens in het openbaar kwamen - zich goed gedroegen. Want de Griekse mannen beschouwden vrouwen als geil en seksueel onverzadigbaar - hoewel ze zich tegelijkertijd over haar frigiditeit beklaagden! Een overspelige vrouw kon zonder meer door haar man gedood worden; ook een betrapte minnaar mocht gedood of gekastreerd worden, omdat de echtgenoot in zijn eer was aangetast en van zijn eigendom was beroofd.

De Griekse mannen hadden een intense afkeer van vrouwelijke geslachtsorganen. Het beeld van de 'vagina dentata', de vagina met tanden erin, waar zo veel patriarchale mannen in geloofd hebben, leefde ook onder de Griekse mannen. Als ze al met een vrouw genoeg moesten nemen, zochten ze er vaak een uit met een mooi achterwerk, en dan 'namen ze haar van achteren'.

Voor menstruatiebloed waren ze ook doodsbang: het kon onder andere oogsten laten mislukken, bijenvolken doden, messen stomp maken en ijzer laten roesten! Een vrouw die een kind gekregen had was trouwens net zo onrein als een menstruerende vrouw; zij mocht geen tempel in voordat een vastgesteld aantal dagen verlopen was en ze een ritueel bad genomen had.

Echtscheiding was voor een man heel eenvoudig: hij kon zijn vrouw gewoon wegsturen. Vrouwen moesten daarentegen voor een rechtbank aantonen dat ze door hun man slecht, - behandeld waren; wat natuurlijk niet eenvoudig was omdat de mannelijke rechters slechte behandeling en mannelijke ontrouw heel normaal en vergefelijk vonden. De mannen zetten zich ook vaak tegen de scheiding omdat ze anders de bruidsschat aan de vader van hun vrouw moesten teruggeven. Als het een vrouw lukte om een echtscheiding te krijgen, was ze wel haar kinderen kwijt: die waren en bleven van de man. De vader had de absolute macht over zijn kinderen. Als hij ze eenmaal erkend had - wat hij niet hoefde te doen - dan kon hij ze doden, mishandelen, verkopen, zonder dat iemand zich ermee bemoeide. Omdat prostitutie officieel erkend was - er waren zelfs staats- en tempelbordelen - was het voor arme vaders een grote verleiding om hun dochters als prostituees te verkopen. En dat deden ze dus ook.

Mannen die slavinnen bezaten hoefden niet naar de prostituees: slavinnen waren seksueel vogelvrij. Met een slavin vrijen gold zelfs niet als overspel. Maar als een vrouw met een slaaf vrijde werd ze met de dood bestraft. Officieel konden mannen er een tweede vrouw bijnemen, maar waarschijnlijk kwam dat maar heel zelden voor.

Het spreekt vanzelf dat de maagdelijkheid van vrouwen voor het huwelijk streng bewaakt werd en dat vaders hun dochters zeer streng straffen als ze hun maagdelijkheid hadden laten aantasten. Een vrouw moest een ongeschonden omhulsel voor het mannelijk zaad zijn. Verder werd haar eigenlijk geen enkele functie toebedacht, ook niet bij de voortplanting.

Uit deze opsomming krijg je de indruk dat de vrouwen in het Griekenland van zo'n 500 jaar v. chr. het veel slechter hadden dan tegenwoordig. Dat beeld wordt nog versterkt als je leest dat er onder de vrouwen in sommige Griekse steden soms hele epidemieën van hysterie heersten, waarbij de slachtoffers soms maandenlang half of helemaal bewusteloos en nauwelijks ademend in bed lagen ('hysterie' komt van het Griekse woord voor baarmoeder; de artsen dachten dat de baarmoeder van die vrouwen ziek was). Dat is ook in de vorige eeuw voorgekomen, bij de vrouwen van de heersende klasse, aan wie iedere zinvolle, menselijke

uitingsvorm verboden was en die een kasplantenbestaan leidden als levenslange minderjarigen.

Maar er zijn ook andere berichten, waaruit je de indruk krijgt dat de Griekse vrouwen zich niet zo gemakkelijk in de hoek lieten drukken. Verhalen over lastige echtgenotes, van wie Xantippe, de vrouw van de beroemde filosoof Sokrates, het beruchtst is, omdat zijn geklaag over haar bazigheid, met de rest van zijn denkbeelden zorgvuldig door zijn leerling Plato is opgeschreven. Nu kan dat geklaag over echtgenotes wel allemaal leugen en laster zijn, maar het zegt toch wel iets dat de Atheense vrouwen bij hun huwelijk moesten beloven 'de ballen van hun man niet stuk te knijpen'. Vrouwen vonden het kennelijk nog niet allemaal normaal om als onmenschen behandeld en vernederd te worden. En juist omdat ze in vrouwenvertrekken opgesloten waren, brachten zij het grootste deel van hun leven door met andere vrouwen. Niet meer met hun moeders en zusters, zoals vroeger. Nu waren er de klasseverschillen tussen slavinnen en meesteressen tussengekomen, maar zij konden elkaar toch enige steun tegen de mannen leveren. En - behalve in bed - hadden zij direkt ook weinig met hun mannen te maken.

Voor de angst van de Griekse mannen voor hun vrouwen, bestond dus waarschijnlijk wel enige grond in de werkelijkheid. Maar hun echte kwetsbaarheid lag voornamelijk in henzelf: in hun ziekelijke verering van de mannelijke potentie, van de kracht van hun penis, de vruchtbaarheid van hun ballen, en in hun bijbehorende angst voor impotentie. De verbinding tussen mannelijke seksualiteit en mannelijke overheersing bestond nog niet zo lang. Mannen waren er buitengewoon trots op dat hun penis wonden kon aanbrengen; *bijna alle Griekse woorden voor neuken zijn aan de oorlog ontleend*: 'onteren', 'vernederen', 'stukhakken', 'doorsnijden', 'verwoesten', 'uitkloppen', 'stoten'.

Tegelijkertijd waren ze ook heel bang om uitgelachen of zenuwachtig gemaakt te worden, omdat dan het magiese symbool van hun maatschappelijke overwinning zou kunnen weigeren om zich op te richten. Ontelbaar zijn de middeltjes, zalfjes en drankjes, waarmee ze hun penis stijfheid probeerden te verlenen (één ervan: honing met gemalen peper op de voetzolen smeren). Het is dan ook geen wonder dat Plato voor de gewone dagelijkse seksualiteit een partner aanbeval die zo dom mogelijk moest zijn; van zo iemand waren de minste aanvallen op het zwakke ego te vrezen. Omgekeerd waren de rijke mannen vanwege de status bereid om ongelofelijke bedragen te betalen voor een beroemde hetaere, al waren ze nog zo bang voor haar scherpe tong. Hetaeren waren nu eenmaal onmisbaar om aan mannelijke feesten door muziek dans en geestige gesprekken, stijl en sfeer te verlenen. Daarom waren het de enige vrouwen die zich in het patriarchale systeem nog enige vrijheid en bewondering van de mannen konden veroveren.

Vrouwenverzet

Het schijnt dat Aspasia, die eerst de vriendin en later de tweede vrouw van de beroemdste atheense tiran, Perikles, was, zelfs een soort vrouwenbeweging heeft opgericht. Die beweging zou toelating van vrouwen in het leger en in de openbare ambten geëist hebben, iets wat afgeleid kan worden uit toneelstukken uit die tijd, waarin dergelijke vrouweneisen belachelijk gemaakt werden. Aspasia is in elk geval voor het gerecht gesleept wegens 'goddeloosheid' en 'verleiding van vrouwen tot ontucht'. Ze is door Sokrates verdedigd. Hij was diep van haar onder de indruk. Sommige mensen denken dat de herhaalde aanvallen op Perikles te maken hadden met zijn verbinding met de beweging van Aspasia. In ieder geval zal afgekeurd zijn dat hij haar, ook toen hij met haar getrouwd was, als mens behandelde.

Ook na de dood van Aspasia schijnt de vrouwenbeweging voortbestaan te hebben. De voortdurende oorlogen en klassekonflikten waarin de Atheense mannen verwickeld waren, gaven de vrouwen misschien enige kans om iets van hun verloren posities terug te veroveren. Jammer genoeg is er nog weinig van bekend.

Wat wel bekend is dat 'buitenlandse' vrouwen invloed gehad hebben op de patriarchale Atheense beschaving. Aspasia was zo'n buitenlandse, afkomstig uit een stad waar de moe-

derrechtelijke clans nog bestonden en waar vrouwen dus wél geacht werden. Maar er waren er meer. De beroemdste is de dichteres Sappho, die op het eiland Lesbos werkte. Er zijn maar kleine stukjes van haar gedichten over, juist omdat ze zó beroemd was dat de schrijvers die haar citeren meestal maar een enkel regeltje van haar gedichten aanhaalden: iedereen kende ze kennelijk uit het hoofd. Vermoedelijk leidde Sappho een vrouwengroep, die bij de verering van de godin Aphrodite hoorde; ze maakten liederen, zongen en dansten en waren zo beroemd dat jonge vrouwen uit de hele omgeving voor een opleiding naar hen toegestuurd werden. Zij vereerden de godin van de liefde en de onderlinge liefde was ook heel belangrijk. Over die onderlinge liefde gaan de overgebleven gedichten van Sappho. Verder schijnt ze getrouwd geweest te zijn, een dochter te hebben gehad, en samen met haar broer een wijnhandel te hebben gedreven.

De ontwikkeling van het mannelijke abstracte denken: filosofie en natuurwetenschap

Invloeden uit het eigen moederrechtelijke verleden, en vanuit omringende moederrechtelijke volkeren hebben mede de Griekse beschaving bepaald. Daardoor is het ook meer geworden dan alleen oorlog, uitbuiting, verkrachting en corruptie. Alleen daaruit kan de Griekse beroemdheid ook niet verklaard worden.

De ene kant van de Griekse beroemdheid - die tot gevolg had dat de kinderen van de heersende klasse tot voor kort nog op school de Griekse taal moesten leren - zit er natuurlijk in dat de Grieken de grondslag hebben gelegd voor het soort onderdrukking en uitbuiting, dat de basis is voor de tegenwoordige manschappij. De Grieken zijn begonnen met het concentreren van alles wat rijkdom kon voortbrengen (vrouwen, slaven, grond, werkplaatsen, gereedschappen, schepen, handelskantoren) in de handen van een kleine groep mannen. Die heerschappij hebben zij vastgelegd in een stelsel van maatschappelijke instellingen: huwelijks-, eigendoms- en erfrecht, strafrecht, staatsrecht, een geldsysteem, bestuursystemen, abstracte wetenschap (filosofie, wiskunde, natuurkunde) - maatschappelijke instellingen waar nog steeds mannen de baas zijn, *en die dienen om de mensen die het eigenlijke werk doen op hun plaats te houden.*

De andere kant van de Griekse beroemdheid is dat de Grieken met het ontwerpen van al die onderdrukkende instellingen ook heel belangrijke prestaties geleverd hebben; en in hun literatuur en filosofie hebben ze zeer belangrijke gedachten voortgebracht. Die biezonderheid zit vooral in de algemeenheid, de abstraktheid van hun manier van denken. Ze hebben uitgevonden dat je in het algeméén over de wereld kunt nadenken, losgemaakt van de verschijnselen in hun meest alledaagse zichtbare vorm.

In de vroege landbouwtijden leefden de mensen in een magiese verbondenheid met de gehele werkelijkheid. Alle onderdelen van die werkelijkheid waren uniek en bezielde. De mensen oefenden er hun invloed op uit en werden erdoor beïnvloed, in een soort evenwicht van harmonie en angst voor het onbekende. Het hing van de sociale organisatie én van de natuurlijke omstandigheden (denk maar aan de ijstijden) af, of de harmonie of de angst doorslaggevend was.

Een groep Griekse mannen heeft zich uit deze verbondenheid met de natuur losgemaakt. Zij zijn vragen gaan stellen naar oorzaken en gevolgen. Zij zijn de magie krities gaan bekijken.

Hebben de regenceremoniën wel regen tot gevolg? Waarom gaat de zon op? Waarom sterven mensen? Waarom blijf je op water drijven?

Ze zijn gaan ontdekken dat natuurverschijnselen aan bepaalde regelmatigheden beantwoorden, dat er uit bepaalde oorzaken bepaalde gevolgen voortvloeien. Ze ontdekten bijvoorbeeld dat de zon niet opgaat omdat hij een god is, die in een gouden wagen met vurige paarden over de hemel rijdt, maar omdat het een vurig hemellichaam is dat om de aarde draait (dat dat niet waar is doet er niet toe. Het gaat om het sóórt verklaring).

Om de wetmatigheden in de natuur te kunnen berekenen ontwikkelden ze de wiskunde. De Babyloniërs, Assyriërs en Egyptenaren waren daarmee al begonnen, maar die hadden nog

geen algemene uitspraken of stellingen voortgebracht. Ze hadden bijvoorbeeld wel ontdekt dat als de zijden van een rechthoekige driehoek 3 cm. en 4 cm. zijn, de schuine zijde tegenover de rechte hoek 5 cm. lang moet zijn, maar het was de Griek Pythagoras die de stelling maakte met behulp waarvan je van alle rechthoekige driehoeken, waarvan de lengte van twee zijdes bekend is, de derde zijde kunt uitrekenen: $a^2 + b^2 = c^2$.

Nu lijkt de stelling van Pythagoras een zwak pleidooi voor de Griekse beschaving. Een heleboel vrouwen zullen zeggen, wat hebben we aan al die wetenschap en techniek die op de Griekse natuurwetenschap gebaseerd zijn? Wat is er uit voortgekomen? Elektrische broodzagen, kernenergie en milieuvervuiling! De grootste moeilijkheid voor vrouwen om te bepalen wat ze er aan zouden kunnen hebben, is dat vrouwen vanaf het begin buitengesloten zijn. De mannen hebben de nieuwe kennis voor zichzelf gehouden. En ook nu nog moeten meisjes op school ervoor knokken om 'wiskunde II' in hun pakket op te kunnen nemen (op de school van een van ons werd aan meisjes die de wiskundekant op wilden eerst persoonlijk gevraagd of ze vaak verliefd waren. Als ze ja zeiden werd het hun afgeraden). Onderwijsautoriteiten roepen dat meisjes geen ruimtelijk en technisch inzicht hebben. Alles is erop gericht dat vrouwen hun identiteit juist gaan baseren op hun gebrek aan natuurwetenschappelijk denken. Alle abstrakt denken, dus denken over de mens, het geluid, de zwaartekracht, de geschiedenis, *in het algemeen*, in plaats van over je buurman, het gekrijs van je jongste zoontje, het op de grond gevallen kopje, over je eigen ervaringen, in het bijzonder wordt door veel vrouwen koud, afstandelijk, vervreemd en mannelijk gevonden. En dat is het ook. *Het is een manier van denken over de werkelijkheid, die ontwikkeld is door een groep mannen, die daar de tijd voor hadden doordat ze het werk in diezelfde werkelijkheid door anderen lieten opknappen.*

Waarom is abstrakt denken, over de oorzaken en gevolgen van de verschijnselen in de natuur en in de menselijke samenleving, dan toch in bepaalde opzichten een belangrijke stap vooruit?

Wanneer mensen in harmonie met de natuur en met elkaar leven is het nergens voor nodig. Maar die harmonie is, zoals we gezien hebben, altijd maar zeer wankel. Er kunnen voortdurend onverwachte, onbegrijpelijke en onbeheersbare dingen gebeuren. Bovendien waren de harmonieuze en vredelievende samenlevingen allang terrein aan het verliezen aan hebzuchtige en gewelddadige culturen van buitenaf, voorzover ze niet van binnenuit bedreigd werden (zoals we bij de stedelijke landbouw rijken gezien hebben.). Al duizenden jaren v.chr. was de enige kans om een fatsoenlijke menselijke samenleving te bereiken niet om terug te gaan naar vroeger, naar het verloren paradijs, waar de dingen 'vanzelf' gingen, maar om verder te gaan en te proberen het goede, het geluk, bewust, met het verstand, te bereiken.

Idealisme en materialisme

De Grieken hebben op de lange weg van bewuste beheersing van het menselijk leven de eerste stap gezet. Ze zijn gaan nadenken over hoe de menselijke samenlevingen georganiseerd moeten worden, over menselijke omgang, over liefde, over hoe mensen zich geestelijk moeten opstellen tegenover het feit dat ze moeten sterven. Tegelijkertijd is al dit denken, deze filosofie, belast met de manier waarop hij ontstaan is: bij een groep mannen die een zo diepe minachting hadden voor werk en voor de mensen die het werk deden dat ze bijvoorbeeld geen woord voor werk hadden en de werkende mensen beschouwden als niet-mensen, als onderdeel van de natuur, net iets verder ontwikkeld dan lastdieren omdat ze konden praten. Volgens de Griekse filosofen is hoe dan ook iemand die over het begrip 'tafel' denkt veel beter dan een mens die een tafel timmert of schoonmaakt.

Deze manier van denken heet 'idealisme'. Daarmee wordt niet bedoeld dat deze denkers meer 'idealen' hebben dan anderen, maar dat zij vinden dat *ideeën* belangrijker zijn dan de werkelijkheid. Volgens Plato is de zichtbare werkelijkheid bijvoorbeeld maar een schijnvertoning, een zwakke afspiegeling van de echte werkelijkheid, die uit ideeën bestaat. Alleen filo-

sofen zouden volgens hem in staat zijn iets dichterbij het begrip van die ideeën te komen; voor de gewone sterveling bleef alleen de schijnvertoning waarneembaar.

Het 'idealisme' is als denken van een heersende klasse ontstaan en het is de basis van het denken van alle heersende klassen daarna gebleven. Het is zelfs zo ver geperfectioneerd dat ook mensen, die er geen enkel belang bij hebben, zo zijn gaan denken, terwijl zij het zijn die bijvoorbeeld de echte tafels moeten schoonmaken, repareren, of onderdelen ervan aan de lopende band moeten vervaardigen.

Na 2500 jaar idealistische propaganda is het een bewuste inspanning geworden om steeds weer naar de basis van alle mooie ideeën te gaan zoeken. Om te vragen: 'de welvaart en de vooruitgang', voor wie geldt dat eigenlijk? Of: 'geestelijke gezondheidszorg', wat gebeurt daar eigenlijk? Of: 'de verzorgingsstaat', klinkt mooi, maar wie zorgt eigenlijk voor wie? Het vereist een bewuste inspanning om op te houden te geloven dat dergelijke begrippen een eigen bestaan hebben, los van de mensen. En om op te houden dergelijke begrippen te hanteren alsof het stoelen en tafels zijn, of guldens en rijksdaalders.

De tegenovergestelde denkwijze heet 'materialisme'. Het is een manier van denken die 'officieel' in de vorige eeuw pas is ontwikkeld, door Feuerbach en later door Marx en Engels. Zij gingen er vanuit dat de manier waarop mensen werken en met elkaar omgaan bepaalt hoe mensen denken en voelen. Heel vereenvoudigd: dat mensen zijn wat ze *doen* en niet wat ze denken. Feuerbach formuleerde het zo: niet god heeft de mensen geschapen, maar de mensen hebben goden gemaakt, omdat ze daar, vanuit hun moeilijke leven *behoefte* aan hebben. Wij volgen in dit boek de materialistische zienswijze - en niet alleen omdat 'materie' hetzelfde woord is als 'mater', het latijnse woord voor moeder, maar omdat het de enige zienswijze is die de *werkende* mens, die meestal de werkende *vrouw* is, weer zichtbaar maakt. Degenen die denken in plaats van te werken, hebben er immers alle belang bij zichzelf als de hoogsten en hun ideeën als het hoogste te beschrijven, en degenen die het eigenlijke werk doen weg te maken. Zij hebben dat zo grondig gedaan dat Marx en Engels een historisch-materialistische methode moesten ontwerpen, om de rol van al die werk-st-ers in de geschiedenis weer te kunnen waarnemen. Maar een dergelijke zienswijze kon pas ontwikkeld worden toen de werk-st-ers niet meer de vrouwen en slaven van verschillende eigenaars waren, maar als 'vrije' arbeid-st-ers in dezelfde omstandigheden leefden. Pas als de menselijke arbeidskracht handelswaar wordt, als arbeiders onderling verwisselbaar zijn geworden, wordt het mogelijk om over mensen in het algemeen na te gaan denken. Toch hebben de Grieken een eerste stap daartoe gezet: zij dachten na over vrije mensen. (Daar hoorden de werkende mensen dus niet bij, want dat waren vrouwen en slaven).

Het is voor ons vreselijk moeilijk voorstelbaar dat het begrip mens voor de Griekse tijd helemaal niet bestond. In het clansysteem was ieder individu gekarakteriseerd door de plaats die zij/hij in haar/zijn clan innam: er was niets gemeenschappelijks tussen degenen die wel en niet bij de clan hoorden. Later kwam de gemeenschappelijkheid in het stamlidmaatschap te liggen: met de mensen daarbuiten was er niets gemeenschappelijks. Alle anderen waren vijanden of 'barbaren'.

In de Griekse stadsstaten werd de basis gelegd voor het 'ergens bijhoren' het burgerschap: het bij de staatsorganisatie betrokken zijn. (In Athene werd dat door Solon in 594 v. chr. wettelijk bepaald: geen stamverband meer; maar burgerschap). We hebben gezien dat die burgers maar een klein deel van de stadsbevolking uitmaakten; vrouwen en slaven hoorden er niet bij. Maar de mannelijke burgers waren in principe gelijk. Zij werden niet meer onderscheiden in groepen van broers, neven en kruisneven; er bestonden geen vaste, traditionele banden meer tussen hen, alleen die banden die ze zelf, in vrijheid hadden gemaakt. De Griekse burgers waren in principe vrije en gelijke mensen.

Dat hun vrijheid en gelijkheid bereikt was door vrouwen en slaven erger te onderdrukken dan ooit tevoren gebeurd was, rechtvaardigden ze door - zoals Plato deed - te zeggen dat vrouwen en slaven geen mensen waren.

Maar er waren ook andere filosofen, die inzagen dat hier iets niet klopte; dat wanneer je logies denkt er geen doorslaggevende verschillen te bedenken zijn tussen vrouwen en man-

nen, tussen slaven en vrijen. Zij eisen dan ook gelijke rechten voor alle mensen, ook voor vrouwen, slaven en vreemdelingen of 'barbaren'.

Je kan dus zeggen dat hetzelfde systeem dat ongelijkheid en uitbuiting voor het eerst officieel maakte (door wetten waarin sommigen wel rechten hadden en anderen niet), tegelijk de denkmiddelen verschafte om die ongelijkheid te kritiseren: door te zeggen dat ongelijkheid niet logies is, dat de mensen die wél rechten hebben niet beter zijn dan degenen die geen rechten hebben.

De tegenstrijdigheid - onderdrukking en uitbuiting worden gebaseerd op redelijkheid en wetmatigheid, terwijl ze onlogies, dus niet te verdedigen zijn - heeft in de Griekse tijd zijn 'volmaakte' vorm nog niet bereikt, juist omdat de uitbuiting en onderdrukking nog niet 'logies genoeg' georganiseerd waren.

De beperktheid van de Griekse uitbuitingsmogelijkheden: het verschil tussen slaven en vrije arbeiders

Eén 'onvolmaaktheid' was de slavernij. Slavernij is namelijk wel een hard en genadeloos uitbuitingssysteem, maar uiteindelijk is het helemaal niet *prakties*. Slaven hebben geen enkel belang bij het resultaat van hun werk, omdat ze niets van de opbrengst krijgen. Hun eigenaar geeft ze eten, of niet, en dan verhongeren ze gewoon. Ze zullen dus altijd zo min mogelijk werken. Hun eigenaars moeten geweld gebruiken om ze hoe dan ook aan het werk te houden; daar worden de slaven ongelukkig of ziek van: zij vluchten of sterven. Een slavensysteem dwingt tot voortdurende oorlogen om weer nieuwe slaven te halen (de 'aristokraten' hadden ze nodig voor de landbouw, de 'tirannen' of 'demokraten' voor de handel, scheepvaart en ambacht). Lage produktiviteit en voortdurende oorlogen zijn dus de eerste nadelen. Een volgend nadeel is dat arbeid en slavenwerk gelijk gesteld worden. Voor een vrij man is - zoals we gezien hebben - arbeid ontierend: alle arbeid, dus ook de organisatie van de arbeid en het toezicht erop. Ook die werkzaamheden gaven de rijken in handen van slaven, met alle gevolgen van dien.

Een andere 'onvolmaaktheid' was de manier waarop de nog vrije boerenbevolking moest leven en werken. Echt vrij waren ze natuurlijk niet; ze waren afhankelijk van grootgrondbezitters en politici. Ze produceerden niet of nauwelijks meer voor eigen gebruik, maar voor de markt, voor allerlei onbekende kopers; de prijs die ze ervoor kregen hing af van allerlei factoren, die met de handel te maken hadden. Daar hadden ze zelf geen invloed op. En het waren niet meer de boerinnen die de beslissingen namen - binnen het clanverband - maar de individuele echtgenoten. De vrouwen waren op zo'n grove manier van het maatschappelijk gebeuren buitengesloten dat een groot deel van de energie van de mannen nodig was om hen op de plaats te houden, net zoals in de steden. Dat was de derde 'onvolmaaktheid'.

Het Griekse systeem is ten onder gegaan omdat het te veel geweld vereiste tegen 'barbaren', tegen overwonnen volkeren, tegen slaven, tegen vrouwen - in verhouding tot de geproduceerde rijkdommen. Het was alleen eervol om rijk te *zijn* - liefst als grootgrondbezitter - niet om het te worden. Arbeid was zo verachtelijk, dat de bezitters er ook niet over nadachten hoe ze de arbeid efficiënter konden organiseren. Ze ontwierpen wel een paar nieuwe gereedschappen, maar geen machines; en ze brachten de slaven niet bijeen in grote werkplaatsen en fabrieken om daar in een hoog tempo massagoederen te gaan maken die ze zelf later zouden kunnen kopen - met het kleine beetje geld dat ze verdiend hadden.

Dan hadden de slaven betaald moeten worden, om die produkten te kunnen kopen, en dan was het praktieser geweest om ze alleen voor de uren dat ze echt werkten te betalen en ze verder zelf voor hun eigen onderhoud te laten zorgen - als ze dan stierven was het op eigen risico. Dat betekent dat de slaven dan *formeel* vrij gelaten zouden zijn, en dat het kapitalisme ontstaan zou zijn.

Wij zullen zien dat de Romeinen, die de klassieke cultuur van de Grieken overnamen, ook een slavenmaatschappij vormden, en dat ook daar de beperkingen van het produceren met slaven uiteindelijk tot de ondergang leidden.

Pas veel later ontwikkelden zich samenlevingsvormen die met op uitbuiting van slaven, maar op uitbuiting van vrije arbeiders - en uiteindelijk op die van *vrije* vrouwen berusten; een systeem waarin degenen die het dagelijks werk doen niet meer dagelijks geslagen, bedreigd en gecontroleerd hoeven te worden, omdat zij helemaal uit zichzelf hun uiterste best doen. Dat is het kapitalisme. Pas onder het kapitalisme komt de tegenstrijdigheid dat mensen 'officieel' allemaal vrij en gelijk zijn en in werkelijkheid ongelijk en onvrij, echt duidelijk naar voren. Omdat de uitgebuite mannen dan allemaal 'vrije arbeiders' zijn, en niet meer verdeeld in allerlei soorten slaven, horigen en vrijen; en omdat de uitgebuite vrouwen allemaal 'vrije moeders en huisvrouwen' zijn. Onder bepaalde omstandigheden kan het dan voorkomen dat de 'vrije arbeiders' in opstand komen en het beslissingrecht over de produktie proberen te krijgen. Onder het kapitalisme worden alle vrouwen ook allemaal 'arbeiders', ook al blijven ze moeders en huisvrouwen. Maar voordat we daar zijn, moeten we nog weer terug naar de tijd rond de jaartelling, om te kunnen begrijpen hoe het kapitalisme dan uiteindelijk wél ontstaan is.

De wereldrijken: het Helleense en het Romeinse rijk

De Griekse steden hebben elkaar tenslotte uitgeput door hun voortdurende oorlogen. Ze sloten wel tijdelijk bondgenootschappen met elkaar - bijvoorbeeld tegen de Perzen - maar als het direkte gevaar van buitenaf voorbij was begonnen ze elkaar weer te bestrijden - vooral Athene en Sparta hadden voortdurend tegenstrijdige belangen. Het waren dan ook niet de Griekse stadsstaten die ervoor gezorgd hebben dat de Griekse ideeën en opvattingen, de Griekse beschaving, zo'n wijd verspreidingsgebied hebben gekregen.

Het waren twee koningen van een veel minder moderne landstreek in het noorden van het huidige Griekenland - Macedonië -, die een wereldrijk vestigden en daar een Grieksachtig (hellenisties) kultuurgebied van maakten.

Philips en vooral Alexander (de Grote) van Macedonië veroverden in de vierde eeuw v.chr. 'de hele wereld,' dat wil zeggen zo ongeveer alle volkeren waarvan we in grote lijnen de geschiedenis beschreven hebben: Griekenland, Klein-Azië (het huidige Turkije), Perzië (het huidige Iran), Egypte, Mesopotamië (ongeveer het huidige Afghanistan, Pakistan, Irak, Libanon, Israël en Syrië) en verder India tot aan de rivier de Indus (waar ook zo'n groot landbouwrijk bestaan moet hebben).

Alexander de Grote probeerde voor dit waanzinnig grote rijk een samenhangend bestuursstelsel op te zetten, door een soort combinatie te maken van Griekse en oosterse elementen. Persoonlijk zette hij zich ervoor in om de Griekse generaals en de oosterse vorsten (die elkaar immers als barbaren beschouwden) met elkaar te verzoenen. Na zijn dood bleek die verzoeningspoging niet tot grote eensgezindheid geleid te hebben: de generaals verdeelden het rijk onder elkaar. Desondanks ontstond op die manier een groot gebied waarin een eensluidende cultuur de boventoon ging voeren: de heersende bovenlagen gingen meer op dezelfde manier leven. Ze spraken en schreven Grieks, de Griekse natuurwetenschappelijke ideeën werden verder ontwikkeld (vooral in het Egyptische Alexandrië), de Griekse goden werden in het oosten geïntroduceerd en 'opgenomen' en omgekeerd namen de Grieken ook vreemde goden in hun hemel op. Al met al een soort wereldburgerschap voor een kleine groep mensen. Want de mensen op het platteland hadden met die nieuwe ontwikkelingen natuurlijk niet zoveel te maken. Waar ze ook woonden, ze moesten altijd al een deel van hun oogst afdragen - hoeveel en aan wie dat hing van de plaatselijke verhoudingen af. De tijd waarin dat niet hoefde waren ze tenslotte bijna helemaal vergeten - die was alleen nog in verhalen over het Paradijs bewaard gebleven.

Rome

Intussen was in Italië een stad aan het groeien van waaruit het de mannen wél zou lukken 'de hele wereld' niet alleen te veroveren maar er ook een echt samenhangend wereldrijk van te maken. Dat was Rome. De Romeinse mannen hebben de techniek van de overheersing een enorm eind verder gebracht. Ze waren niet zo goed in filosofie, of in kunst of wetenschap, maar des te beter in *organiseren*.

Hun veroveringen - aanvankelijk binnen de grenzen van het huidige Italië, maar vanaf de derde eeuw v.chr. daarbuiten - berustten onder andere op de manier waarop hun legers georganiseerd waren, op oorlogskunde, vestingbouw, belegeringstechniek; en op hun netwerk van wegen en vestingen, zodat als het ene legioen verslagen was het volgende al kwam aanmarcheren. Ook het innen van belastingen was goed georganiseerd; ze lieten het niet over aan de willekeur van plaatselijke despoten, maar ze stuurden goeverneurs en belastingambtenaren, die aan vaste regels gebonden waren en salarissen in geld kregen. En de bevolking kreeg het recht om ze wegens uitpersing, 'knevelarij' zoals het nog in onze strafwet heet, aan te klagen, voor het geval ze zich niet aan de regels hielden.

Uiteindelijk wisten de Romeinen een enorm imperium (wereldrijk) te vestigen: Italië, Spanje, Frankrijk, een deel van Nederland, België, Zwitserland en Roemenië en dan nog het hele Hellenistische rijk. Maar dat was pas na eeuwen. Het merkwaardige is dat de Romeinen helemaal niet zo krijgshaftig zijn begonnen. Eigenlijk zijn ze zo onopvallend begonnen dat niemand weet hoe ze zijn begonnen. Omstreeks 400 v.chr. werd Italië bewoond door talloze verschillende volkjes, die zowel landbouw als veeteelt bedreven en die uit het noorden en oosten gekomen schijnen te zijn. Geen rovers/herders, zoals in Griekenland, maar nog overwegend matrilineair georganiseerde landbouwsters en veetelers.

Het enige volk dat naar overheersing over anderen had gestreefd waren de Etrusken. Ook zij waren in moeder-dochter-clans georganiseerd, maar ze hadden een 'echte' godsdienst, en dus ook een priesterstand die koningen en ambtenaren leverde. Die koningen heersten aanvankelijk ook over Rome. Rome bestond trouwens alleen maar uit een aantal dorpen op een aantal heuvels; het bijzondere was alleen dat de rivier de Tiber tussen die heuvels doorliep, en dat er vlakbij een doorwaadbare plaats was. Daarom was het een knooppunt van handelswegen, over land en over de rivier; vooral zout werd er langs vervoerd en waarschijnlijk ijzerwaren in de vorm van wapens en sieraden (dat was het soort dingen waarin in die tijd handel gevoerd werd, dure producten, omdat vervoer - zeker over het land - anders naar verhouding te kostbaar was).

Van de Etrusken is weinig bekend. Ze hadden een schrift, ze hadden 'kunst' en ze vonden de dood heel belangrijk: er zijn enorm uitgestrekte dodensteden opgegraven, vol met kunstvoorwerpen en met prachtige portretten, die op de grafkisten zijn geschilderd. Waarschijnlijk zijn ze oorspronkelijk uit Klein-Azië afkomstig. Misschien waren ze teveel met godsdienst en met het hiernamaals bezig om echt goed te kunnen overheersen. In elk geval zijn de latijnsprekende volkeren in en rond Rome (het gebied dat Latium heette) in opstand gekomen en rond 400 v.chr. hebben ze de macht van de Etrusken gebroken. Waarschijnlijk hadden die volkeren geen koningen; ze hadden nog een stamvergadering waar vertegenwoordigers van verschillende clans ('gentes' in het Latijn) de gemeenschappelijke zaken ('rei publicae' in het Latijn) bespraken en waar ze aanvoerders kozen. Uit die oorspronkelijke stamvergadering ontstond in 396 v.chr. een echte staatsvorm: de *republiek*, met talloze ambten en instellingen en met jaarlijks gekozen bestuurders.

Nu klinkt dat allemaal best democraties, maar dat was het niet. Want het waren heersende patriarchale clans, die de macht overnamen. Een groep mannen die rijk waren geworden door op hun grond anderen voor zich te laten werken. Oorspronkelijk waren ook die clans moeder-dochter-clans geweest, maar in de strijd met de Etruskiese koningen hadden de mannen de macht overgenomen. Zij noemden zichzelf Patriciërs, mannen die een vader hebben. De andere mannen noemden ze 'terrae filii,' zonen van de aarde.

Het wel een vader hebben betekende dat er erfelijke bezittingen in het spel waren. Een man werd vader door een pasgeboren kind (jongen) van de grond op te tillen. Daarmee erkende hij het en maakte het tot zijn erfgenaam (het kind hoefde dus niet door hem 'verwekt' te zijn). Zoals uit het hierboven beschrevene al duidelijk is, was de nieuwe republiek ook ondemokraties omdat het een uitsluitende mannenaangelegenheid was: vrouwen hoorden er niet bij. De patriciërs waren een grootgrondbezittende adel, die in de republiek door harde strijd, de heerschappij over kleine boeren, pachters en bezitlozen vestigde. De adel was nog steeds in patriarchale clans georganiseerd; het volk '-plebs'- naar de wijken waar ze woonden. Hoewel het volk herhaaldelijk in opstand kwam, bleef de macht van de adel heel lang onaangetast. De mannen van de Romeinse heersende klasse ontwikkelden namelijk steeds nieuwe en hechtere organisatievormen, waarin ze op den duur ook de welvarendsten van het plebs wisten te integreren.

Ontwikkeling van onpersoonlijke banden: het rechts- en staatsstelsel

De banden die de Romeinse mannen tegenover de vrouwen vormden hadden een ander karakter dan die van de Grieken. We hebben gezien dat bij de Griekse mannen aanvankelijk persoonlijke en seksuele banden nog het belangrijkste waren. Persoonlijke broederschapsgedrag behoorde tot de kern van het gedrag van strijdmakers in de oorlog, de broederschap van de vrije mannen in de stadsstaten werd steeds doorbroken door persoonlijke trouw op grond van verleende gunsten, gezamenlijk oorlogsverleden of oude clanbanden. In een kader van homoseksuele relaties werd de filosofie ontwikkeld, werden onderwijsmethoden bedacht, en werden ook de stadsambten vergeven. De jonge mannen hadden hun vernederende, passieve rol van anaal seksobject graag over voor toelating tot belangrijke en invloedrijke ambten en kringen.

Ook bij de Romeinse mannen speelden persoonlijke trouwen onderlinge seksualiteit een rol, maar de cultuur, het leger en het staatsbestel waren er veel minder van doordrongen dan bij de Grieken. De belangrijkste bijdrage van de Romeinse mannen aan het patriarchaat is juist geweest dat ze de banden tussen mannen veel onpersoonlijker hebben gemaakt. Onpersoonlijke banden zijn veel duurzamer dan verhoudingen die van persoonlijke seksualiteit, emoties en eergevoel afhankelijk zijn. De Grieken hadden al een basis voor onpersoonlijkheid gelegd; zij hadden staten opgebouwd, met een rechtssysteem. Daarin hadden ze de oude stamverwantschap ongeldig verklaard en er een verdeling naar inkomen voor in de plaats gesteld. Met een bepaald inkomen - een onpersoonlijk, objectief gegeven - kon iemand dan voor een bepaalde functie gekozen worden.

Maar hun staten waren klein, hun recht was onontwikkeld. De persoonlijke banden van gezamenlijke oorlogvoering, feestvieren en seksualiteit bleven belangrijker.

De Romeinse mannen konden gebruik maken van wat zij via de Etrusken en via de zuid-Italiaanse kolonisten van de Grieken geleerd hadden. Ze konden dezelfde ontwikkelingen sneller doorlopen; en misschien waren ze - omdat ze een landbouwverleden hadden, in tegenstelling tot de Grieken die een oorlogsverleden hadden en eigenlijk uitsluitend de wens kenden om anderen te overwinnen - wel beter in staat om samen te werken. In ieder geval lukte het de mannen van de oorspronkelijke Romeinse stammen om de steeds groeiende massa van bezitlozen er onder te blijven houden; niemand kreeg de kans om als tiran namens de armen de adel weg te sturen.

De klasseconflicten tussen de adel en het volk leidden wel af en toe tot een burgeroorlog, maar die oorlogen eindigden dan niet met een nederlaag van de adel maar met het toekennen van rechten aan het plebs, en dan vooral rechten op het gebied van het stadsbestuur. Ze mochten ook vergaderen, voorstellen doen aan de senaat en bestuurders benoemen. Later mochten ze zelfs besluiten nemen die voor de hele bevolking bindend waren.

Ook de geleidelijk groeiende klasse van rijke handelaren - een groep die in Griekenland de 'demokratie' had voortgebracht - werd op zo'n manier bij het geheel van het staatsbestel ingeschakeld en dus onschadelijk gemaakt of 'ingekapseld.'

Het gevolg van een dergelijke aanpak door de heersende adel was dat er een zeer uitgebreid systeem ontstond van wetten en ambten, die aan talloze mannen min of meer duidelijke rechten en plichten toekenden.

Burgerlijk recht

Die rechten en plichten gingen niet alleen over de invloed van verschillende bevolkingsgroepen (dat wil zeggen de mannen ervan) op het *bestuur*, de regeling van de belastingen, de opbouw van het leger, en andere openbare, gemeenschappelijke zaken, maar ook in steeds toenemende mate over de rechten en plichten *tussen individuele mannen onderling*. Voor het eerst in de geschiedenis was er sprake van 'burgerlijk' recht.

Die rechten en plichten ontstonden uit de regelingen van conflicten over bezit en handel - eigendom en overeenkomsten - door verschillende rechterlijke ambtenaren. In geval van conflicten over eigendom, of schadevergoeding - bijvoorbeeld over waar de grens tussen twee erven liep, of over wie de schade moest betalen als iemands ezel door iemand anders' schuld was losgebroken en een moestuin vertrappt had - gaven ze een beslissing. En die beslissing was dan weer een richtlijn voor andere gevallen.

Dat is het beroemde Romeinse *vermogensrecht*, dat later gebruikt is om een grondslag te vormen voor de moderne samenleving.

Het bijzondere ervan is dat het verhoudingen oplevert die inderdaad volledig onpersoonlijk zijn: in theorie doet het er immers niet toe wie de eigenaar van de ezel is en wie die van de moestuin, en welke stommeling het touw niet goed heeft vastgemaakt. En toch weten ze precies waar zij tegenover elkaar aan toe zijn.

Zo'n onpersoonlijk rechtssysteem is tegelijkertijd een goed systeem om de klasseverschillen tussen al die mannen te handhaven. Ten eerste kunnen de regels zo gemaakt worden dat zij - onopvallend - de rijken bevoordelen ten opzichte van de armen. Bijvoorbeeld door heel strenge regels te maken over betaling van schulden. Naast het maken van regels die op het eerste gezicht niet onrechtvaardig aandoen, maar die voor de rijken toch voordeliger zijn dan voor de armen, is het voor de rechters natuurlijk ook altijd nog mogelijk om voor rijke mensen uitzonderingen op de regels te maken, of een andere regel toepasselijk te verklaren.

Een dergelijk rechtssysteem maakt een netwerk van verbindingen tussen mannen, dat tegelijkertijd sterk en soepel is. Het maakt de overheersing van de sterksten mogelijk, zonder dat dat al te veel opvalt, omdat die overheersing in rechten is uitgedrukt en dus automatisch een 'rechtvaardig' tintje krijgt.

Het vermogensrecht werd verder aangevuld met '*personenrecht*'; recht dat de persoonlijke verhoudingen moest regelen, maar dat eigenlijk ook over vermogen of bezit ging; *over bezitsrechten van mannen op vrouwen en kinderen*. Niet dat dat zo genoemd werd. Officieel ging het over huwelijk, afstamming, adoptie (adoptie was heel belangrijk omdat daardoor Romeinse mannen niet afhankelijk waren van hun vrouwen; ze konden zoons uitzoeken), over volwassenwording, vrijmaking (emancipatie) van zoons en slaven, voogdij en dat soort onderwerpen. Dit soort regels regelden de onvrijheid van vrouwen, kinderen en slaven (Romeinse mannen hadden volgens de wet de volledige macht over leven en dood van deze mensen), maar ook weer de verhoudingen tussen mannen onderling. Want het huwelijk regelt bijvoorbeeld ook de verhouding tussen schoonvader en schoonzoon en de verplichtingen rond de bruidsschat (die eigendom wordt van de echtgenoot, en in geval van echtscheiding ook zijn eigendom blijft). En het erfrecht regelt de verhouding tussen de vaders en zoons

Ook de vrijlating van slaven maakte allerlei nieuwe verhoudingen mogelijk. Want voor mannen van de heersende bovenlaag was - net zoals in Griekenland - werken een onterende zaak; eervolle bezigheden waren oorlog, politiek en literatuur. Maar om een dergelijke ingewikkelde samenleving te organiseren moest er natuurlijk wel heel wat werk verzet worden. Voor de handenarbeid waren er slavinnen en slaven. Ook toezichhoudende bezigheden - zoals op de plantages - werden wel in handen van slaven gegeven. Maar de slaven die in

dat soort bezigheden voldeden werden vrijgelaten om deel uit te kunnen gaan maken van een tussenlaag van nuttige funktionarissen: ambtenaren, assistenten van priesters, nachtwakers, brandweermannen. Dikwijls wisten ze op vertrouwensposities heel rijk te worden; dan konden ze zichzelf opwerken tot ridder (een soort nieuwe, lage adel) en in uitzonderingsgevallen zelfs tot senator.

De veroveringen; het slavensysteem

Het steeds ingewikkelder mannennetwerk groeide gelijk op met de omvang van het Romeinse rijk zelf. Eerst werd Italië veroverd, aanvankelijk door met de belangrijkste volken en steden, als ze eenmaal waren overwonnen, verdragen te sluiten, waarbij aan 'de bondgenoten' ook weer rechten en plichten werden gegeven en opgelegd. Ze kregen bijvoorbeeld stemrecht in de Romeinse vergadering. Maar hoe verder ze van Rome afwoonden, hoe inhoudslozer dat recht werd.

Na Italië kwamen alle gebieden aan de beurt die grondstoffen konden leveren. Sicilië, Noord-Afrika en Egypte voor graan; Gallië, Spanje en Brittannië voor koper, zilver, lood, tin, wol en huiden; het Zwarte-Zeegebied voor zoute vis en Klein-Azië voor wol en verfstoffen. Vanaf het begin van de buitenlandse veroveringen nam de omvang van de Romeinse steden steeds toe door een stroom van mensen die niets anders bezaten dan kinderen: de 'proletariërs'. Het platteland liep leeg, enerzijds doordat er steeds meer vrije boeren in de steeds groeiende legers werden opgenomen, en anderzijds door de groeiende hoeveelheid werk in de steden. Het verlaten platteland werd ingepikt door de adel. Zij maakten er 'latifundia' van, grote landbouwbedrijven waarop ze slaven te werk stelden. Ook in de overwonnen landen van West-Europa werd de bevolking tot slaaf gemaakt en op plantages aan het werk gezet.

Nu lijkt dit heel handig verzonnen, maar uiteindelijk leverde het minder op dan de bedoeling was. *En dat kwam doordat de Romeinen mannelijke slaven in de landbouw aan het werk zetten.* In Griekenland hebben we gezien dat mannelijke slaven in olijvenboomgaarden en wijngaarden te werk gesteld werden. Dicht bij elkaar, onder streng toezicht, moesten ze daar eenvoudige handelingen verrichten. Maar in het Romeinse rijk was het de bedoeling dat ze de graanbouw deden, vrouwenwerk. De meeste slaven waren afkomstig uit moederrechtelijke landbouwvolkeren. Voorzover ze bij de landbouw betrokken waren geweest hadden ze bomen gehakt en - als er al ploegen waren - geploegd. Al het andere werk hadden de vrouwen altijd gedaan. En het grootste deel van dat werk bestond uit wieden, wieden en nog eens wieden, week in week uit, omdat anders het opkomende graan verstikt zou worden. Weinig spektakulair werk, maar noodzakelijk. In deze tijd zijn we zo gewend aan 'schone' akkers, waar met een aantal keren spuiten met giftige stoffen, het onkruid uitgeroeid is, dat we ons haast niet meer kunnen voorstellen wat een werk en wat een vaardigheid er vereist werd. Welk onkruid kan je er met wortel en al uittrekken zonder het opkomend graan mee te trekken? Hoe moet je het uittrekken of afsnijden? Welk onkruid is bruikbaar voor geneeskundige doeleinden?

Waarom de Romeinen niet juist slavinnen voor de landbouw 'gebruikt' hebben weten we niet. Waarschijnlijk was de rol van de vrouwen in de landbouw in de ogen van de heersende mannen al zo onzichtbaar dat ze eenvoudig niet op het idee gekomen zijn (net zoals in de 'ontwikkelingslanden' in deze tijd allerlei westerse wetenschappers tot de ontdekking komen dat er al weer een landbouwproject mislukt is - terwijl ze toch zo goed aan de mannen hadden uitgelegd wat ze allemaal moesten doen. Mannen die tijdens de uitleg waarschijnlijk vriendelijk gelachen en geknikt hebben en ondertussen gedacht hebben dat ze hartstikke gek waren).

De slavinnen moesten wel spinnen en weven, kleren naaien, koken, schoonmaken en seksueel beschikbaar zijn voor de meester, maar in de landbouw werden ze niet ingeschakeld. En ondertussen bracht de landbouw op de op die manier georganiseerde latifundia zo weinig op dat de Romeinen in andere veroverde gebieden de oude leefwijze lieten bestaan, zodat daar wel genoeg graan geproduceerd werd wat dan vervolgens naar Rome geïmporteerd

werd. (Egypte werd bijvoorbeeld in de keizertijd het bezit van de keizer persoonlijk - Romeinen mochten er niet eens komen om de boel naar hun hand te zetten).

Het is te begrijpen dat het leven in de veroverde gebieden, waar de oorspronkelijke bevolking wel tot slaaf werd gemaakt, grondig ontworteld raakte. Zo grondig dat zelfs de talen van de oorspronkelijke bewoners verdwenen zijn, behalve in zulke 'uithoeken' als Baskenland, Ierland, Schotland en Wales.

De plaatselijke bovenlaag van de oorspronkelijke bevolking werd ingeschakeld bij het bestuur en bij het leger, en kreeg uiteindelijk het burgerrecht. Dat was allemaal heel praktisch en handig en het voorkwam allerlei ongewenste opstandigheid, maar ondertussen werd Rome wel steeds afhankelijker van niet-Romeinen. Maar voordat we gaan kijken hoe het Romeinse rijk, ondanks de goede organisatie, ten onder ging, willen we eerst weten hoe het met de vrouwen gesteld was.

De vrouwen in het Romeinse rijk

Zoals we al gezien hebben waren vrouwen het rechteloze bezit van mannen. Ze waren of het eigendom van hun vader, of van hun echtgenoot of - als ze slavin waren - van hun meester.

De slavinnen werkten meestal in partikuliere huishoudingen of in werkplaatsen: voedselbereiding, stoffen weven, spinnen, schoonmaken, de meester seksueel plezier verschaffen, dat waren zo haar taken. Maar ook in de mijnen werden ze - net zoals in Griekenland - te werk gesteld. Waarschijnlijk werkten de vrouwen van het plebs in de steden ook in werkplaatsen, in winkels, in herbergen en natuurlijk thuis, in de huishouding en voor de verzorging van de kinderen. Er is allemaal weinig over bekend; het vrouwenwerk was al bijna zo onzichtbaar als nu.

De mannelijke geschiedschrijvers besteedden geen aandacht aan hen, behalve als er iets uitzonderlijks te melden valt. Zoals de schrijver Tacitus verbijsterd gekonstateerd heeft dat de Germaanse vrouwen bij hun huwelijk een stel ossen en een ploeg ten geschenke kregen.

De enige vrouwen in het rijk die er wel voor zorgden dat ze niet uit de geschiedenisboeken weggelaten zouden worden waren de 'matrones', de vrouwen van de patriciërs, afstammend van de oorspronkelijke adellijke stadsclans. Zij lieten zich niet - zoals de Griekse vrouwen - in hun huis opsluiten. Ze stamden tenslotte niet af van de vrouwen van een onderworpen volk, die door een stel binnendringende roofridders verkracht waren, nee, zij waren de vrouwen van de oorspronkelijke clans zelf, de moeders van Rome. En wat voor wetten de mannen ook maakten om hen in haar bewegingsvrijheid te belemmeren, ze wisten er steeds weer onderuit te komen.

Terwijl ze geen handel mochten drijven deden ze het toch. Dat ze volgens de wet onder voogdij van een man moesten staan hinderde ze niet; ze zochten zelf een voogd uit en kochten hem dan om, of versierden hem, of allebei. Want onzedelijk waren ze, tenminste volgens de patriarchen van de republiek, die boeken volgeschreven hebben over wat ze allemaal met hun vrouwen te stellen hadden. Ze weigerden 'genoeg' kinderen te krijgen ondanks alle wetten die de mannen steeds maar maakten om hen te dwingen. Eens demonstreerden ze zelfs tegen de wet die hen haar sieraden moest laten inleveren, omdat er weer eens geld nodig was voor de oorlog, en met succes. En elke keer als er weer een nieuw land veroverd was en er een nieuwe godsdienst ontdekt was stortten ze zich vol entoesiasme in de verering van de nieuwe godinnen of goden.

De mannen van de heersende klassen waren zich er heel goed van bewust dat ze nauwelijks in staat waren de vrouwen op hun plaats te houden. 'We moeten zorgen dat vrouwen niet onze gelijken worden, want dan worden ze ons de baas' zegt een schrijver. Ze schrijven dan ook aan alle vrouwen dezelfde eigenschappen toe als de Griekse mannen hadden gedaan. Die scheldwoorden hoeven we hier niet meer te herhalen. De enige lofzangen die je kunt tegenkomen staan op de grafstenen van te jong gestorven huisvrouwen!

'Twee zonen bracht zij voort, één die zij achterlaat op aarde; een heeft zij onder de aard te rust gelegd. Haar spraak deed deugd aan 't hart, zo was haar gang bevallig. Zij sloeg acht op het huis, spon wol. Dat was het. Ga'.

Van republiek naar keizerrijk: oorlogen en burgeroorlogen; brood en spelen

De Romeinse heersende mannen hadden buiten de problemen met hun vrouwen nog heel wat andere problemen. Rome was begonnen als een kleine kust-staat, net zoals Athene. Maar nu was het een gigantisch rijk geworden en het moest grote legers hebben om de nieuwe grenzen te bewaken. En legers kosten mensen en geld. Het voetvolk bestond uit dienstplichtige vrije boeren, maar die waren er niet onbeperkt. En om aan geld te komen moesten de belastingen verhoogd worden, wat tot steeds wredere slaven uitbuiting leidde.

Daardoor ontstonden er dan weer burgeroorlogen en slavenopstanden.

Om hongersnood onder de arme 'vrije' bevolking te voorkomen - ze hadden geen land meer en in de steden was er niet genoeg werk - moest de staat hen eenvoudig *onderhouden*: er werd geld uitgedeeld, of graan. Eerst een enkele keer, later steeds regelmatig: de eerste sociale voorziening.

Maar al die ontevreden leven niet bij brood alleen. Voor alle opgekropte woede en mogelijke opstandigheid moest ook een uitweg gevonden worden: de spelen. Die ontwikkelden zich zoals het voetbal van tegenwoordig: van spelen om aan mee te doen tot *geweld om naar te kijken*. Aanvankelijk waren het waarschijnlijk wedstrijden en schijngevechten zoals ze bijvoorbeeld bij de Etruskische begrafenis gehouden werden; later werden het echter massale slachtpartijen van speciaal daarvoor opgeleide slaven, de gladiatoren, die op leven en dood met elkaar vchten of met wilde dieren.

Wreedheid en sadisme werden in massale spektakels geuit, ten bate van alle klassen. Want de rijken waren door de alomtegenwoordige slavernij intussen geheel verloederd. Ze hadden niets meer te doen dan eten en feesten; dus ze verveelden zich stierlijk. En omdat hun luxe en verveling op een steeds zichtbaarder gewelddadige onderdrukking berustten, uitte hun verveling zich in sadisme; in het martelen van slaven en het genieten van moord en doodslag (en verder nog in allerlei bizar seksueel gedoe).

In deze tijd was Rome geen republiek meer. De klassestrijd was zo hevig dat 'sterke mannen' de kans hadden gegrepen om met behulp van eigen legers de macht te grijpen en zichzelf tot *keizer* uit te roepen. Dat was begonnen in 30 v.chr.

Daarmee waren de sociale afstanden nog groter geworden: er was nu een hof met een keizer die zich op oosterse wijze als een god liet vereren. De machtsstrijd over opvolging nam de ongelooflijkste vormen aan. Intriges en achterdocht leidden tot het uitmoorden van talloze familieleden. En ook de vrouwen deden ijverig mee aan de intriges en het vergiftigen van troonopvolgers. Sommige vrouwen lukte het zelfs om naast hun man of zoon echte regeermacht uit te oefenen; die verveelden zich in ieder geval niet.

De ondergang van het Romeinse rijk

De Romeinen hadden in een paar eeuwen een wereldrijk opgebouwd, dat zo groot was en zo goed georganiseerd als nog nooit tevoren in de geschiedenis vertoond was. Maar tegelijkertijd was in dat proces een vóór die tijd ongekende tegenstelling tussen rijken en armen, tussen machtigen en machtelozen geschapen. Aan de top stonden keizers, troonopvolgers, hovelingen en generaals, die in de meest absurde luxe leefden (de Romeinen zijn ook beroemd geworden om wat ze allemaal aten: flamingotongen bijvoorbeeld). En die in een steeds doorgaande strijd met elkaar gewikkeld waren om nog meer macht en nog meer rijkdom.

Ondertussen had het grootste deel van de bevolking in Rome geen enkele bron van inkomsten; ze moesten door de staat onderhouden worden. *De bron van alle rijkdom was wat de slaven op het land en de slavinnen in de huishoudingen en in de werkplaatsen produceer-*

den. Veroveringen konden alleen nieuwe slaven en rijkdommen opleveren, zolang het mogelijk was het rijk steeds verder uit te breiden. Maar hoe verder de Romeinse legers van huis kwamen hoe kwetsbaarder ze werden. En hoe groter ook de kans werd dat de macht in Rome zelf door weer een andere generaal of een ver familielid van een vroegere keizer overgenomen zou worden. De controle vanuit Rome op de legergeneraals in het buitenland werd ook steeds moeilijker. Oogluikend moest worden toegezien dat ze zichzelf als een soort onderkeizer uitriepen over een nieuw veroverd gebied.

De keizers besloten dan ook vanaf ongeveer 100 na chr. het rijk niet verder uit te breiden. En dat betekende het begin van het einde: geen nieuwe slaven, geen nieuwe buit – geen nieuwe rijkdom naast wat geproduceerd werd door tegenstribbelende slaven op steeds armer wordende gronden. *Roof en roofbouw hadden hun grenzen bereikt.* De handel nam af, het geld werd schaars, maar wat natuurlijk niet afnam was de behoefte aan macht en rijkdom van de adel en de ambtenaren. Over de beroemde Romeinse wegen trokken steeds minder zegevierende legers en rijke handelaren, maar wel steeds meer belastingambtenaren, om nog zoveel mogelijk uit de mensen op het land te persen. Zo omstreeks 300 n.chr. moesten ook de inwoners van Italië, die al eeuwen van allerlei belastingen waren vrijgesteld, eraan geloven, met alle opstandige gevolgen van dien.

Van slavernij naar horigheid: de vrouwenarbeid terug in de landbouw

Voor de grootgrondbezitters en de ambtenaren in het hele rijk verdween langzaam maar zeker de reden voor onvoorwaardelijke trouw aan het centrale gezag in Rome. Vroeger deelden ze in de rijkdommen die uit nieuw veroverde gebieden werden gehaald; ze kregen - als betaling voor hun verdiensten - geld en andere rijkdommen. Maar nu werd hun uitpersingstaak steeds zwaarder, terwijl er eigenlijk alleen nog de opstandigheid van slaven en de nog weinige vrije boeren tegenover stond. Niets weerhield hen ervan om de 'belastingopbrengst' voor een steeds groter deel in eigen zak te steken.

Ze braken zelfs met het slavensysteem. Voor de grootgrondbezitters was het nu voordeliger om de slaven en vrije boeren een vorm van vrijheid aan te bieden. Ze maakten van de slaven halfvrije boeren, die een stuk land kregen om erop te werken. Ze moesten dan een geldbedrag betalen, of een deel - bijvoorbeeld de helft - van de oogst afdragen. Meestal mochten ze de grond niet verlaten, maar dat betekende dat ze ook niet - zonder de grond - verkocht konden worden. En ook van de 'vrije boeren' maakten ze op deze manier 'halfvrije boeren', in ruil voor bescherming tegen de afpersers uit Rome.

Behalve dat de slaven halfvrije boeren, of *horigen* werden, veranderde er nog iets belangrijks aan hun status. Vroeger mochten ze niet trouwen, en nu wel. Met andere woorden, *ze kregen ook een vrouw van de landheer.*

Zo werden vrouwen weer bij de landbouw ingeschakeld. Maar wel in een totaal andere positie dan ze vroeger hadden gehad. Want het lijkt misschien wel dat deze horigheid dezelfde is als we in de stedelijke landbouwrijken zijn tegengekomen, maar dat is niet zo. Daar werden de moederdochter-clans, die vanouds de grond in gemeenschappelijk bezit hadden, gedwongen steeds grotere delen van hun productie af te staan aan de priesterkoningen. Maar hier, op het eind van de Romeinse tijd en in het begin van de Middeleeuwen, was de grootgrondbezitter de eigenaar van de grond en daarmee van de mensen die de grond bewerkten. En het soort huwelijk dat aan de mannelijke slaven als recht gegeven werd was een rechtstreekse afspiegeling van het patriarchale Romeinse huwelijk, waar de man de zeggenschap over de vrouwen de kinderen kreeg. *Vrouwen en kinderen waren dus ondergeschikt aan de landeigenaar én aan de mannelijke horigen.*

De slaven plantages hadden voornamelijk in het westelijk deel van het Romeinse rijk bestaan, in Frankrijk en Spanje. Daar was de instorting van het Romeinse systeem dan ook het ingrijpendst. In het oostelijk deel was - zoals we gezien hebben - de oude manier van organisatie van de uitbuiting grotendeels nog blijven bestaan: grote 'huishoudingen' van landheren die werden onderhouden door landbouw en ambacht van mensen die een groot deel van

hun produkten moesten inleveren en allerlei diensten voor hen moesten verrichten, maar die geen echte slaven waren en de oude onderlinge clanverbanden nog kenden. Daar veranderde niet zoveel, al werden de landheren ook geleidelijk steeds onafhankelijker van het centrale Romeinse gezag.

De verbrokkeling van het westen gaf echter nieuwe machthebbers de kans: *de Germaanse adel*.

De Germanen

De Germanen waren de 'barbaren' die aan de overkant van de Rijn woonden. Ze hoorden bij de stroom herders en rovers die vroeger, net zoals de Grieken, uit het steppengebied van Centraal Azië waren gekomen. De Germanen hadden zich uiteindelijk ten noord-oosten van de Rijn gevestigd. De vrouwen hadden daar de landbouw ontwikkeld. Ze leefden in stamverband in overgangsvormen van moeder-dochter-clans naar patriarchale clans; de grond was gemeenschappelijk bezit. De mannen hielden zich bezig met de politiek, de religie en met oorlog voeren. De goden die vereerd werden waren grotendeels mannelijk; Wodan en Donar zal iedereen zich nog wel van de lagere school herinneren.

De Romeinen probeerden aanvankelijk het Germaanse gebied te veroveren, en in het begin wonnen ze ook nog wel eens een gevecht. De Germanen waren namelijk wel heel moedig, maar ze waren gewend om op hun eigen houtje te vechten. Geleidelijk leerden ze echter hun legeraanvoerders te gehoorzamen: de militaire discipline - afgekeken van de Romeinen - was ingevoerd. Vanaf dat moment waren ze onoverwinnelijk en moesten de Romeinen zich tevreden stellen met de Rijn als noordelijke grens van hun rijk.

Maar de Germaanse stamhoofden leerden nog meer van de Romeinen dan oorlog voeren; ze leerden dat ze rijk konden worden door te handelen in grondstoffen die Rome nodig had: huiden en wol; en ook door het verkopen van de grond die eigenlijk aan de stam behoorde. Ze namen de luxe van de Romeinen over en lieten hun rijkdommen na aan hun zoons. Wat er nog over was van de democratie-se stamverhoudingen werd steeds meer vervangen door erfelijk koningschap. *De succesvolste stamleden volgden de koning op zijn veldtochten en werden een erfelijke adel*. De rest van de bevolking werkte en verloor geleidelijk steeds meer van de oorspronkelijke vrijheid.

Naarmate Rome zelf steeds minder geschikte soldaten kon opbrengen, moesten er steeds meer soldaten in de rest van het rijk gehuurd worden. De Germanen waren zeer geschikte huurlingen en uiteindelijk vochten er meer Germanen dan Romeinen in de Romeinse legers.

Door al die ontwikkelingen werden de verschillen tussen de Germanen en Romeinen steeds kleiner. En tenslotte veroverden een aantal Germaanse stammen in 405 Rome, eigenlijk zonder veel moeite. Dat ze zo ver van huis terecht gekomen waren, kwam doordat ze door de *Hunnen* uit hun eigen gebied verdreven waren. De Hunnen waren herders-rovers uit de steppen van Europa en Azië, die in de tweede eeuw na chr. in beweging kwamen en alle stammen op de vlucht joegen; een aktie die we op school geleerd hebben als de '*grote volksverhuizing*'. In twee en een halve eeuw raasden de Hunnen bijna heel Europa door, rovend en vernietigend wat ze tegen kwamen. Het verschil tussen de Hunnen en volkeren als de Grieken en Germanen was echter dat de laatstgenoemden zich uiteindelijk ergens vestigden. Dat deden de Hunnen niet. Na hun 'bloeitijd' waarin ze zelfs op hun beurt Rome op de Germanen veroverden viel het rijk, na de dood van Atilla in 451 uiteen, zonder veel meer achter te laten dan sporen van vernielingen.

Nieuwe ontwikkelingen in West-Europa: de combinatie van Romeinse en Germaanse overheersingsvormen

Waar wel wat van overgebleven is, is van de *kombinatie van Romeinse en Germaanse vormen van mannenorganisatie*. *Die combinatie is zo sterk gebleken dat de ontwikkeling van West-Europa heel anders is verlopen dan die van de rest van de wereld*. Uiteindelijk is in West-Europa immers het kapitalistische systeem ontstaan en de 'moderne' beschaving. De vraag is natuurlijk *waarom*. Wat was er nu zo bijzonder aan de mannenorganisaties in dit stukje van de wereld? Waarom niet elders?

De Romeinen waren immers niet de enigen van hun tijd die een machtig, welvarend rijk bezaten. In India en vooral in China bestonden ook machtige en grote rijken. Ook daar waren de moeder-dochter-clans verbroken, was het vaderschap ingevoerd, waren de stamvergaderingen vervangen door koningen, priesters, hovelingen en ambtenaren. Ook daar werkte de meerderheid van de bevolking op het land en moest een groot deel van de oogst worden afgedragen voor de pracht en de praal van de machtigen. Ook daar werden vrouwen beschouwd als minderwaardige wezens die alleen maar geschikt waren voor werk, seksualiteit en het baren van zoons. Ook daar ontwikkelden de rijke bovenlagen kunst en cultuur: paleizen, gedichten, filosofie, godsdienst, rituelen, omgangsvormen, machtsstrijd, verraad en oorlog.

Dit soort overeenkomsten betekent niet dat die rijken in alle opzichten hetzelfde zijn. Integendeel, ze hebben allemaal hun eigen geschiedenis in hun eigen landschap. Die geschiedenis heeft zich wel vanuit dezelfde tegenstellingen ontwikkeld, namelijk dat vrouwen de landbouw ontdekken en vanwege de welvaart die dat oplevert door een groep van hun eigen mannen, of door roofzuchtige 'vreemde' mannen worden onderworpen.

Maar die onderwerping kan verschillende vormen aannemen. De mate van onderdrukking en uitbuiting verschilt tussen de ene periode en de andere. Soms heerst er lange tijd vrede en betrekkelijke welvaart, dan weer zijn er lange periodes van oorlog en hongersnood. De manier waarop de machtigen hun voorrechten rechtvaardigen kan ook heel verschillend zijn, net zoals de manier waarop zij hun overheersing organiseren. De verhalen die zij over hun eigen voortreffelijkheid vertellen worden mede bepaald door wat de overheerster, op grond van hun eigen verleden, bereid zijn te geloven.

Het gaat er nu om hoe we in een dergelijke wirwar kunnen onderscheiden wat voor ons belangrijk is en wat niet. We zouden bijvoorbeeld als uitgangspunt kunnen nemen dat we willen weten hoe vrouwen het onder al deze overheersingssystemen hebben uitgehouden; hoe zij gevochten hebben om nog zoveel mogelijk van hun onderlinge banden, van hun vrijheid en zelfstandigheid te behouden; en hoe sommigen geprobeerd hebben via de mannen zoveel mogelijk macht, rijkdom en aanzien te veroveren.

Dat we dit uitgangspunt niet gekozen hebben, komt niet alleen omdat van vrouwenlevens uit het verleden zo weinig bekend is. De belangrijkste reden is het uitgangspunt van het boek, zoals dat in de titel geformuleerd is: we onderzoeken het verleden omdat we de *toekomst* willen kennen. We hebben gezien dat vanaf de tijd dat mannen onderlinge banden gaan smeden om zich de door de vrouwen geproduceerde rijkdom toe te eigenen, vrouwen worden uitgebuit en vernederd. Het is voor ons belangrijk om te weten hoe je het daartegen volhoudt, maar het is nog belangrijker om na te gaan of er iets aan te doen is, of de vrouwenonderdrukking niet eens afgeschaft kan worden. Kortom, we zijn op zoek naar dingen die *veranderen*.

De samenlevingen die de meest ingrijpende veranderingen hebben doorgemaakt zijn die van West-Europa: daar is het systeem ontstaan dat uiteindelijk de levens van alle vrouwen op de hele wereld zou veranderen: het kapitalisme.

Daarmee zijn we dus terug bij de vraag van het begin van dit stukje: wat was er zo bijzonder aan de mannenorganisaties van West-Europa, vergeleken met de mannenorganisaties van de rest van de wereld?

Samenvatting Romeinse mannenorganisaties

In de eerste plaats gaat het om het verschil tussen de Griekse en Romeinse mannenorganisaties en die van de rest van de wereld; en dan komt de moeilijke vraag wat voor invloed die organisaties gehad kunnen hebben lang nadat de Grieken en Romeinen de macht hadden verloren.

Iets bijzonders van het Romeinse rijk is in ieder geval dat in datzelfde gebied nooit meer één groot rijk ontstaan is, terwijl er wel een mannensysteem ontstaan is dat een veel grotere macht kreeg dan ooit één Romeinse keizer gehad heeft, namelijk de beheersing van de hele wereld.

De Griekse en Romeinse mannenorganisaties hadden hiervoor de grondslag gelegd, door politieke systemen op te bouwen die niet meer gebaseerd waren op de godsdienstige macht van priesters, maar op de formele onderlinge *gelijkheid* van de heersende groep mannen. De Grieken hadden daarvoor de eerste stap gezet door vrouwen en slaven al het werk te laten doen en hun onvrijheid als een natuurlijk gegeven te benoemen. Door hen te onderwerpen konden zij van zichzelf *vrije mannen* maken, die aan niemand onderworpen waren, en die in onderhandeling met andere vrije mannen gemeenschappelijke zaken konden regelen. In hun eindeloze oorlogen om steeds nieuwe slaven hadden ze het land uiteindelijk uitgeput. Alexander de Grote had van hun verworvenheden gebruik gemaakt, maar na zijn dood werd zijn versnipperd rijk weer op 'ouderwetse' wijze geregeerd door als goden vereerde vorsten. Het waren de Romeinen die in hun stedelijke republiek weer een bestuur invoerden van 'vrije mannen'. In die republiek ontwikkelden zich de nieuwe, onpersoonlijke regels voor de mannelijke omgang.

Het handhaven en uitbreiden van eigendom en bezit, of het nu ging om vrouwen, slaven, grond of werkplaatsen, werd een *openbare* aangelegenheid van vrije mannen. En dat is een groot verschil met wat er gebeurde in rijken als China en India; daar bleven de patriarchale verwantschapsbanden, zowel in de steden als op het platteland en aan het hof, de basis voor de sociale organisatie, met de vorstelijke familie als een soort opperpatriarchaat aan het hoofd.

De nieuwe, onpersoonlijke banden tussen mannen waren die van politiek en recht. Ze berustten niet langer op een geheiligde traditie, maar op verstandelijke doelbewustheid; op regels die niet van oudsher overgeleverd waren, maar die met verstand ontworpen waren. Natuurlijk werden die regels aangevuld met godsdienst en magie - ook de Romeinen lieten voor de veldslag hun priesters vogels opensnijden om aan de ingewanden te zien of de voortekenen gunstig waren - maar hun overwinningen en hun handhaving van 'rust en orde' berustten op de slimme manier waarop zij hun legers opstelden, bevoorraadden, verplaatsten, disciplineerden, en op de manier waarop zij iedere sociale onrust met rechten, geld, brood en spelen wisten in te kapselen.

De basis van de onderlinge omgang van de rijke, vrije mannen was de strijd om zakelijke belangen: een door het recht geregelde strijd om macht en bezit, waarbij een deel van de conflicten op verstandelijke wijze door juristen werd opgelost (en voor de rest was er natuurlijk nog een heleboel bedrog, verraad en vergif).

De zwakte van de Romeinen was dat hun verstandige organisatie gericht was op het beheer van rijkdommen en het besturen van mensen, maar dat ze maar een beperkte manier hadden om hun rijkdommen te vermeerderen. De enige manier was immers geweest er steeds maar weer nieuw land bij veroveren. Maar op dat land hadden ze niet alleen voor een groot deel de landbouw vernietigd door er uitsluitend mannelijke slaven op aan het werk te zetten; ze hadden ook haast geen aandacht besteed aan het ontwikkelen van een industrie, aan verbetering van de produktie van alles wat voor het dagelijks leven nodig was. Handelaars konden rijk worden door produkten te vervoeren naar een andere plek van het rijk, waar ze hogere prijzen opbrachten; maar dat ging alleen maar goed zolang er mensen waren die geld hadden. Er was net zomin als bij de Grieken iemand die rijk werd door goederen tegen lagere prijzen te *produceren*, en die zo degenen die het werk deden ook geld liet verdienen

om dingen te kopen. Rijke mannen woonden in de stad en lieten hun landerijen door slavenopzichters besturen en in hun huishouding lieten ze het werk doen door slavinnen en slaven. Maar fabrieken waren er niet, waar de 'proletariërs' uitgebuit konden worden. Er werden wel nieuwe dingen uitgevonden, zoals stromend water voor een groot deel van de stad Rome, en centrale verwarming voor de huizen van de rijken, en prettige badhuizen met koude, warme en lauwe baden, maar daar werd niemand rijk van.

Uiteindelijk stortte het rijk in, ondanks de slimme overheersingssystemen.

Wat bleef er over, om de toekomst te beïnvloeden? De traditionele maatschappelijke organisaties waren grondig verwoest, de 'moderne' Romeinse organisatie had ook niet gewerkt. Hele streken van het rijk waren verlaten; landbouwgronden uitgeput.

Toen de Germanen omstreeks 400 n.chr. uiteindelijk Rome veroverden troffen ze eigenlijk alleen nog maar de resten van een beschaving aan. En niet, zoals de Achaeërs, toen ze Griekenland binnenvielen, een matrilineaire landbouwende bevolking, waar ze zich alleen maar hoefden in te dringen. De patriarchale Germanen stonden voor een unieke opdracht in de geschiedenis; *ze moesten zelf een sociale organisatie opbouwen, zonder dat ze daarbij konden parasiteren op gemeenschappen van boerinnen.*

Maar er was wel een groep mannen die hun behulpzaam daarbij kon zijn omdat die allerlei resten van de Romeinse overheersingsvormen had weten te bewaren. Een groep die in de nadagen van het Romeinse rijk steeds meer macht en rijkdommen had weten te veroveren: de christelijke kerk, een nieuwe mannenbroederschap.

Het verleden van het christendom: het unieke patriarchaat van de stammen Israëls

Om te kunnen begrijpen wat het christendom de Germaanse heerschappij te bieden had, zullen we weer wat terug moeten in de geschiedenis. Het christendom was een reactie op de godsdienstige leer van de joden, maar ook een voortzetting ervan: het vereerde een god die een *vader* was. Voor de joden was hij alleen hun *eigen* vader: hij leidde de joodse stammen bij hun verovering van het beloofde land Kanaän omstreeks 1500 v.chr. In de bijbel staat hoe dat allemaal ging.

De mensen over wie die bijbel gaat waren nomaden. Zoals alle nomadiëse volkeren hadden zij het op de rijkdom van landbouwende volken gemunt. Maar zij hoorden niet bij het soort patriarchale ruiters die zich uiteindelijk aanpasten bij de matrilineaire organisatie van de dorpen en steden die zij veroverden (door met de adellijke dames te trouwen en zo mee te profiteren van de macht en rijkdom die de heersende klassen ontleenden aan de vereering van de moedergodinnen) - nee, ze hielden vast aan hun eigen patriarchale organisatie en aan hun eigen vaderlijke god, die hen zoveel overwinningen geschonken had (ook veel nederlagen trouwens, maar dan vertelden ze elkaar dat dat kwam omdat de joden niet altijd gehoorzaam waren). Het was maar een klein groepje, dat niet mikte op de verovering van één van de toenmalige grote rijken, maar op een betrekkelijk klein stukje land dat net tussen die rijken in lag, zonder dat het duidelijk was van wie het nu eigenlijk was. Egypte en Babylonië voerden voortdurend oorlog om dat land Kanaän, niet alleen omdat het vruchtbaar was, maar ook omdat er belangrijke handelswegen doorheen liepen (we hebben al vroeger gezien dat bijvoorbeeld Jericho aan zo'n handelsweg lag). Handelswegen naar steden aan de zee, in het gebied van het tegenwoordige Israël en Syrië, dat toen Phoenicië heette en waar toen het belangrijkste scheepsvaartvolk van de Middellandse Zee woonde.

Uit de bijbel kunnen we weten dat de geschiedenis van de stammen van Israël één verhaal van veldtochten, plunderingen, verwoesting, brandschatting, moord en verkrachting is. Vooral de rijke steden, zoals Jericho, waren hun doelwit. Als ze een streek veroverd hadden vestigden ze zich daar en verbouwden koren, wijn en olijven, totdat zij op hun beurt weer door sterkeren werden verdreven.

Op het moment dat ze vanuit Mesopotamië Israël binnenkwamen waren ze volgens de bijbel al helemaal patriarchaal georganiseerd. Hun eerste aanvoerders, Abraham en zijn zoon en kleinzoon Izaäk en Jakob, worden zelfs aartsvaders genoemd; uit hun afstammelingen hebben zich de 12 stammen van Israël gevormd. De grote bindkracht tussen hen onderling vormde hun godsdienst, een patriarchale godsdienst bij uitstek. De meeste omringende volkeren hadden in die tijd een soort overgangsstadium van moeder- naar vadergodsdiensten; dus veel goden, die nog niet helemaal hiërarchies geordend waren. Maar de Joden hadden er maar één. Jahweh was niet zo maar een god van de zon, of van de storm, of het onweer, zoals de andere oorspronkelijke herdersvolkeren ze hadden. Nee, hij belichaamde alle machten van het heelal; hij was alomtegenwoordig (dus onafhankelijk van jaargetij of weersgesteldheid), abstrakt en onuitsprekelijk. En hoewel zijn naam zelfs niet genoemd mocht worden en er geen afbeeldingen van hem gemaakt mochten worden, was hij toch, tegelijkertijd heel persoonlijk en heel mannelijk: een jaloerse vader, die de 'kinderen Israëls' als zijn persoonlijk eigendom beschouwde en die niet duldde dat zij aan andere goden, machten of waarden ook maar enige aandacht besteedden. Hij leidde het volk zoals een herder zijn kudde. In ruil voor een juiste verering beloofde hij zijn volk de overwinning in de oorlog, en hulp bij het verwoesten van de steden van de vijanden.

Voor zijn vaderlijke bescherming eiste Jahweh nogal wat. We hebben in een vorig hoofdstuk gezien hoeveel moeite het instellen van het vaderschap kostte: de tegenwerking van de moedersbroeder, die geleidelijk naar de geestenwereld verbannen werd en die tenslotte een wrekende godheid werd, die tevreden gesteld moest worden met het offer van de eerstgeboren zoon.

We weten niet of de god van Israël een oude moedersbroeder is, maar in elk geval was het in de tijd dat de bijbel geschreven werd nog niet zo lang geleden dat de vaders hun eerstgeboren zoon moesten offeren. Denk maar weer aan het verhaal van Abraham en zijn zoon Izaäk.

Sommige schrijvers denken in de bijbel andere aanwijzingen te vinden, namelijk dat de Israëlieten ook moederlijke clans gehad hadden. Daaruit zou dan verklaard kunnen worden dat ze niet helemaal nomadies waren, ze konden immers ook landbouwen. Dan zou de striktheid van hun patriarchale systeem verklaard kunnen worden uit de afwisseling tussen veeteelt- en landbouwperiodes.

In elk geval moesten de priesters van de Israëlieten er ontzettend veel moeite voor doen om het volk bij elkaar en het oude geloof en de patriarchale instellingen hoog te houden. Want de omringende volkeren waren veel minder patriarchaal en hun vrouwen zowel als hun godsdiensten bleven kennelijk voor de Israëlitese mannen een voortdurende verleiding.

Maar in de bijbel staat nog wel iets anders dan het verslag van de lotgevallen van de Israëlieten en de wetten waaraan zij zich dienen te houden, onder bedreiging van de meest vreselijke straffen. De bijbel begint met een rechtvaardiging van al die strijd en al dat patriarchaal geweld. In het scheppingsverhaal wordt aan Eva, de vrouw van de eerste man, alle schuld gegeven van al het ongeluk waarin de hele mensheid leeft. Eva heeft zich door een slang laten verleiden om een hapje te nemen van een vrucht van de boom der kennis van goed en kwaad. Vroeger was de slang het symbool van de godinnen van de vernieuwing van het leven. *En 'de kennis van goed en kwaad' was de verantwoordelijkheid van de vrouwen om gemeenschappelijk het economische en sociale leven, het werk en de verhoudingen van de mensen onderling, in goede banen te leiden.* Maar in de tijd waarin de 'Genesis' geschreven werd waren de mannen aan de macht, en alles is omgekeerd: wat vroeger goed was, wat welvaart en voorspoed bracht, zijn nu oorzaken van rampen en ellende geworden. Vrouwen zijn slecht, omdat ze die rampen over de mannen hebben gebracht; mannen moeten nu 'werken in het zweet huns aanschijns' en het is maar een schamele genoegdoening voor hen dat vrouwen 'in smart hun kinderen zullen baren'. De status van de vrouw wordt dan ook in de wet duidelijk omschreven; zij hoort bij de eigendommen van de man: 'Gij zult niet begeren uws naasten huis; gij zult niet begeren uws naasten vrouw, noch zijn dienst-knecht, noch zijn dienstmaagd, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets dat van uw naasten

is.' (Ex. 20:17) (Ook tegen slavernij had Jahweh geen enkel bezwaar, als de slaven maar van een ander volk betrokken werden).

De godsdienst, het bindend element van het joodse volk, is uitsluitend een zaak voor mannen. Een vrome, joodse man bidt iedere avond een gebed, waarin hij god dankt dat hij niet als vrouw geboren is. Studie van de joodse wetten en van de joodse overlevering is later de meest eervolle mannenbezigheid geworden en de vrouwen moesten natuurlijk het werk doen.

Maar aanvankelijk is de oorlog heel wat belangrijker dan de studie. Nadat de Joden, misschien samen met een bevriend veroveraarsvolk de Hyksos, in Egypte zijn terechtgekomen, waar ze uiteindelijk in slavernij raken, begint de eigenlijke verovering van Kanaän met de uittocht uit Egypte, onder leiding van Mozes. Na eeuwen lukt het uiteindelijk de koningen David en Salomon om alle stammen te verenigen in één groot koninkrijk. Dat is in de tiende eeuw v.chr. Maar van de oude stamverbanden – het verhaal wordt eentonig – is dan al niets meer over; het is een classesamenleving geworden. De profeten moeten namens de armen voortdurend protesteren tegen uitbuiting en tegen machtsmisbruik door vorsten, ambtenaren en rijke handelaars.

Israël krijgt door de voortdurende oorlogen met de buurlanden verder geen kans om zich als staat te ontwikkelen; het koninkrijk valt uiteen in twee delen en richt zich vervolgens, in oorlogen tegen buurlanden ten gronde. Twee maal wordt de bevolking door Babyloniese vorsten in ballingschap weggevoerd.

De Babyloniese heerschappij wordt afgewisseld door de Perziese, de Perziese door de Helleense, en tenslotte wordt Palestina in 63 v.chr. bij het Romeinse rijk ingelijfd.

Het oude joodse geloof is dan inmiddels verward tot een godsdienst die, anders dan vroeger, los staat van het politieke leven. Een patriarchaal geloof dat alleen nog de alledaagse onderdrukking vertegenwoordigt en zich uitdrukt in het regelen van de geringste details van het dagelijks leven.

Maar in alle voorafgaande eeuwen hadden de profeten, die geprotesteerd hadden tegen onrecht en tegen het verval van de oude waarden, ook iets aan het volk beloofd: een messias, een redder. Binnen die verwachtingen kon Jezus het christendom scheppen als een geheel nieuw geloof: 'er staat geschreven... maar ik zeg u.' In verschillende opzichten sloot wat Jezus leerde aan op ideeën over de principiële gelijkheid van mensen, zoals die in dezelfde tijd door Griekse en Romeinse filosofen werd ontwikkeld. Maar de gelijkheid die Jezus predikte ging niet over wereldse gelijkheid, maar over gelijkheid in de ogen van de vader in de hemel; al zijn kinderen, van hoog tot laag, zouden hem even lief zijn. Sterker nog, de armen en onderdrukten hadden zelfs meer kans om het koninkrijk der hemelen te bereiken. Als rijke mensen in de hemel wilden komen konden ze het beste maar hun geld weggeven.

Voor vrouwen betekende deze leer aanvankelijk een belangrijke bevrijding uit de patriarchale onderdrukking. Ze werden haast als gewone mensen geaccepteerd. Al waren de leerlingen van Jezus dan ook allemaal mannen, vrouwen mochten toch in ieder geval gewoon met hem praten! Ze werden niet meer helemaal als het bezit van mannen beschouwd. Jezus verzette zich bijvoorbeeld tegen het gebruik om overspelige vrouwen met stenen dood te gooien. Het is geen wonder dat het christendom veel vrouwen aantrok, zowel arme als rijke.

Toen de leerlingen van Jezus het geloof in het oosten van het Romeinse rijk gingen verspreiden, moesten ze concurreren met de vele oosterse mysteriegodsdiensten die in de mode waren. Officieel had het Romeinse keizerrijk een staatsgodsdienst met veel Griekse elementen: een hele familie van goden die in officiële tempels vereerd werden. Plaatselijk werden ook nog allerlei eigen natuurgoden vereerd, rivieren, stenen, bomen of wat dan ook. De staatsgodenhemel kon eigenlijk onbeperkt uitgebreid worden, met oosterse goden, maar ook met de Romeinse keizer.

In de praktijk betekende dat dat eigenlijk ieder overwonnen volk in het Romeinse rijk op godsdienstig gebied zijn gang kon gaan, als ze de Romeinse keizer ook maar vereerden. Het christendom kende echter maar één god, de oude, jaloerse Jahweh, die dan wel de god van de liefde was geworden, maar ondertussen geen enkele god naast of onder zich dulde. De

christenen weigerden dus om de keizer te vereren en daarom werden ze door verschillende keizers vervolgd en voor de leeuwen geworpen.

De christelijke kerk als mannenorganisatie

Onder de entoesiaste verspreiders van het geloof waren heel wat vrouwen, hoewel de christelijke mannen daar steeds meer tegen gekant waren. Het was al begonnen met de eerste mannelijke verspreiders van het geloof, die van die moderne opvattingen van Jezus over de vrouw eigenlijk niets moesten hebben. De beruchtste is Paulus. Hij deed zijn uiterste best om de oude, patriarchale verhoudingen weer op te bouwen: 'Zoals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen; want het is haar niet vergund te spreken, maar zij moeten ondergeschikt blijven, zoals ook de wet zegt' (Cor 14:34) luidt de tekst waarmee tot de dag van vandaag generaties vrouwen achtervolgd zijn. Paulus maakte duidelijk dat de gemeente een *broederschap* moest zijn. Zolang de vervolgingen nog duurden waren de vrouwen te onmisbaar om ze helemaal buiten te sluiten. Want juist zij waren de meest entoesiaste bekeerlingen en bekeersters. Vooral weduwen waren belangrijk binnen de gemeentes: ze hadden tot taak om bekeerlingen voor hun doop te onderrichten.

Maar, al betrekkelijk snel begon het karakter van de geloofsorganisatie te veranderen. Oorspronkelijk was er geen sprake van een 'kerk', van een organisatie; er waren alleen gemeenschappen van gelovigen, de gemeenten, die door reizende en briefschrijvende zendelingen geïnformeerd en gecontroleerd werden. In de tweede eeuw werden die gemeenten onder de leiding gesteld van speciaal gewijde priesters, die onderling weer in allerlei rangen verdeeld waren; per provincie kwam er een bisschop, en aan het hoofd een paus. Vanaf dat moment verloren de gemeenten langzamerhand iedere zelfstandige betekenis. Voor de weduwen was er in de hiërarchie geen plaats. Alleen het lage priesterambt van diakones bleef nog tot de vroege middeleeuwen voor vrouwen toegankelijk.

Christendom en keizerlijke macht: vorming van onderdanen

De nieuwe organisatie was succesvol - zo succesvol dat de Romeinse keizers er iets in begonnen te zien. Eerst probeerden ze de staatsgodsdienst volgens hetzelfde organisatie-schema te herordenen, maar in de vierde eeuw zochten ze toenadering tot de christelijke kerk zelf. Eerst werd de christenen vrijheid van godsdienstuitoefening toegestaan en daarna werden alle andere godsdiensten verboden; de christelijke kerk was staatskerk geworden.

Vanuit het gezichtspunt van de keizerlijke heersers over een wereldrijk was dat niet onbegrijpelijk. Het christendom had de keizer dan wel geen goddelijkheid aan te bieden, maar het werkte hem verder niet tegen. Jezus had immers de gelovigen bevolen *de keizer te gehoorzamen* - 'Geef de keizer wat des keizers is, gode wat des godes is.' En verder behandelde het christendom alle gelovigen als gelijke onderdanen van één vader, zonder rekening te houden met volks-, stam-, clan- of familiebanden. Het richtte zich tot ieder individu persoonlijk met de vraag om juist al die banden los te maken en zich bij de onderdanen van god te voegen: 'Verlaat uw vader en moeder' zegt Jezus. Net zoals de filosofen, die in Griekenland - en later ook in het Romeinse rijk - op logiese gronden tot de gelijkheid van de mensen kwamen ging ook het christendom uit van de gelijkheid van alle mensen; maar die filosofen richtten zich tot vrije en zelfstandige mannen, die zelf moesten uitmaken wat goed was en wat niet. Het christendom berustte niet op zelfstandig nadenken, maar op een emotionele overgave aan hogere machten, en later op gehoorzaamheid aan hogere autoriteiten, die de wil van het opperwezen vertolkten.

Die emotionele overgave kenden de oosterse mysteriegodsdiensten ook, maar daar had het niets met het leven van alledag te maken. De Griekse mysteriegodsdiensten hadden hun oorsprong in de oude vrouwengodsdiensten: af en toe uitbundige feesten met dans, dronkenschap, muziek en seks; openbare en gemeenschappelijke feesten. Met het verdwijnen van de clans en het ontstaan van de slavensamenlevingen waren ze als het ware 'onder-

gronds' gegaan: ze waren mysterie geworden, inwijdingsrituelen waarbij geheimzinnige dingen gebeurden, waarover de ingewijden niets mochten vertellen. De ingewijden kregen door deelname aan de rituelen zicht op een leven na de dood. Maar hoe ondergronds ook, de rituelen waren nog steeds uitbundig en lichamelijk, een bevrijding van het alledaagse leven, zonder verband daarmee.

De heersers stonden ze oogluikend toe, omdat ze het als een geschikte uitlaatklep voor het volk beschouwden. Maar ze konden die mysteries niet 'gebruiken' om het volk nieuwe, alledaagse discipline te leren. En ook de overblijfselen van plaatselijke natuurgodsdiensten, de verering van stenen bijvoorbeeld, leverden daar geen mogelijkheid voor.

Die nieuwe godsdienst, het christendom, was echter uitstekend geschikt om het volk te disciplineren. Het christendom had als centraal gebod, naast de liefde tot god, de liefde tot de naaste. Niets was geschikter om mensen die gedwongen waren anderen te verzorgen en te gehoorzamen, aan hun plichten te herinneren.

Geen enkele godsdienst had ooit zo 'n hoge beloning gesteld op dienstbaarheid en ondergeschiktheid: de belofte tot uitverkiezing in het hiernamaals, en daarmee de belofte van morele superioriteit in het bestaande. Het christendom gaf de ontevredenen een wapen in de hand waarmee ze zichzelf konden vernietigen, namelijk het idee dat de zwakken beter zijn dan de sterken, en dat ze daarom al die gemene dingen die de sterken doen niet mogen; officieel mogen ze het van god niet, of van de paus of van de priesters, maar uiteindelijk is de bedoeling dat ze het niet van zichzelf mogen. Het toppunt van morele superioriteit is dan als de onderdrukten bidden voor de onderdrukkers, opdat zij – hoe slecht ze ook zijn - toch óók in de hemel zullen komen.

Het christendom leverde de beste organisatie voor de vorming van onderdanen, die ooit was uitgevonden. Het verbond de heilsleer met wereldlijke macht. De kerk had bijvoorbeeld geen bezwaar tegen slavernij, omdat op aarde toch niemand vrij kon zijn. Met het invoeren van de kerkelijke hiërarchie werden rangen en standen heilig verklaard. De kerk verbood gewapend verzet tegen hogere machten 'wie het zwaard opneemt zal door het zwaard omkomen.' Maar tegelijkertijd droeg hij de mannen op om het geloof te verbreiden en te verdedigen - met alle middelen, ook met het zwaard. De kerk verbond zich met de wereldlijke macht en door de plicht van naastenliefde alleen te laten gelden voor de machtelozen, voor slaven, horigen en voor alle vrouwen.

De Romeinse keizer die in het begin van de vierde eeuw het christendom entoesiast binnenhaalde beijverde zich dan ook, met de uitspraken van de kerkvaders in de hand, om allerlei wetten die vrouwen meer rechten gaven dan ze in het oude rijk ooit bezeten hadden weer af te nemen. Overspel en trouwen zonder vaderlijke toestemming werden streng verboden. Echtscheidingsgronden voor vrouwen werden weer strikt beperkt.

Kerk en seksualiteit: doorgeslagen vrouwenhaat

Uiteindelijk bleek de bedoeling van de kerkvaders verder te gaan dan het inperken van de bewegingsvrijheid van vrouwen. De Grieken en Romeinen waren nog in een soort tussenfase; zij voelden haat en minachting en misschien angst voor vrouwen, en dus voor alles wat specifiek vrouwelijk was: hun geslachtsorganen en alles wat daarmee te maken had, zoals menstruatie en bevallingen.

Voor een deel losten ze dat op door homoseksualiteit, voor een deel door anale seks met vrouwen, door sadisme en door seks met vrouwen die toch al geminacht en vogelvrij waren, slavinnen en prostituees. Maar tegen seksualiteit op zich hadden ze geen bezwaar. Zelfs de moralisten onder hen protesteerden alleen tegen uitwassen en overdrijvingen (maar dat was eigenlijk voornamelijk een uitloeijsel van de klassieke moraal, die aanbeval om in alles het juiste midden te houden).

Maar de vaders van de christelijke kerk hadden een heel andere houding. Voor hen was alleen de geest heilig, het vlees was zondig. Vrouwen waren alleen maar vlees en daarmee ook de bron van alle zonden, maar ze konden niet ontkennen dat ook mannen een lichaam

hadden. Alleen door de ontkenning van de behoeften van dat lichaam kon de gemeenschap met god bereikt worden. Het huwelijk werd gepresenteerd als een soort noodoplossing voor die mannen die niet sterk genoeg waren om hun seksuele behoeften geheel te overwinnen: door ze te gebruiken voor het verwekken van kinderen - maar dan ook alleen daarvoor - kon enigszins aan de zondigheid van de seks ontkomen worden. De kerk had tenslotte ook een groot belang bij gezinsuitbreiding. 'Het is beter te trouwen dan te branden', maar seksuele onthouding, ook tussen echtgenoten, was uiteindelijk beter.

De versterving en het lijden werden als een groot goed gepredikt; hele groepen mannen werden monnik of kluizenaar; er werd gekastreerd, er werd gras gegeten, op palen gezeten; en veel gekastijd. Uit het gedrag van de kerkvaders zelf en van alle wereldlijke geestelijken, van hoog tot laag in de hiërarchie, bleek ondertussen dat dat allemaal misschien niet zo letterlijk opgevat hoefde te worden, dat het eigenlijk het belangrijkste was dat alle mannen van de broederschap van de christelijke kerk *het er over eens waren dat vrouwen slecht waren*, of ze nu wel of niet met ze trouwden, wel of niet met ze vrijden. En dat daarom ook - of je nu wel of niet een seksueel leven had - alle mannen het erover eens moesten zijn dat seksualiteit minderwaardig was.

Om dit alles voor elkaar te krijgen wierpen de kerkvaders zich in een lasterkampagne tegen vrouwen, die die van de Grieken en Romeinen nog verre overtrof. Hun gruwelijke uitspraken zijn al in zo veel feministische boeken geciteerd dat we ons hier maar tot een samenvatting beperken. Vrouwen zijn wispelturig, oppervlakkig, kwebbelzuchtig, zwak, traag en instabiel; maar het ergste is dat zij, in de persoon van Eva, de mannen uit het paradijs verjaagd hebben: 'Weet je niet dat je Eva bent? ... Je bent de poort van de duivel ... Hoe gemakkelijk vernietigde je de man, het beeld van god.', aldus Tertullianus in de tweede eeuw.

De joodse mannen hadden de vrouwenhaat die in het verhaal over de zondeval was ver-
eeuwigd, niet hoeven uitbreiden tot afkeer van alle seksualiteit. Hun patriarchale organisaties waren eenvoudig, hecht en sterk; sterk genoeg om de vrouwen op hun plaats te houden en om toch van ze te kunnen genieten als dat zo uitkwam. De kerkvaders stonden voor een moeilijke opgave: de kracht van de kerk was juist de vernietiging van bestaande stam- of familiebanden tussen mannen. Ze moesten een onbeperkt uitbreidbare broederschap tot stand brengen tussen mannen, die niets gemeenschappelijks hadden buiten het biologische feit dat ze mannen waren: een broederschap die zelfs gold tussen vaders en zoons. Tegelijkertijd moesten vrouwen worden buitengesloten. Dat kon alleen door de voor de mannen meest aantrekkelijke banden met vrouwen verdacht te maken, de seksuele.

De christelijke opvatting tegenover seksualiteit drong de mannen in allerlei bochten. Vroeger haatten ze de vrouwen, maar van nu af aan haatten ze ook iets van zichzelf. Ook homoseksualiteit, vroeger toch zo'n goed middel om banden tussen mannen te smeden, was nu officieel ten strengste verboden. Er ontstond een verdeling in klassen van gelovigen; de besten leefden zonder seks en voor god, de rest modderde maar zo'n beetje aan; uiteindelijk was er toch nog de biecht en de vergeving van de eventuele zonden om het eeuwig heil te redden.

Toen het christendom staatsgodsdienst voor het Romeinse rijk werd was er onder alle hoge kerkelijke ambtsdragers nog heel wat uit te vechten over hoe het nu allemaal moest met celibaat en de preciese leer. En dat zou nog eeuwen voortgaan, van concilie tot concilie. Maar de kerkelijke hiërarchie was ondertussen al wel een machtige organisatie. En toen de Germaanse stammen de westelijke macht van het Romeinse rijk braken, bleef de kerk over. De Germaanse overwinnaars konden niet lezen of schrijven de priesters en monniken wel. Als het om onderlinge communicatie en bestuurlijke ervaring ging was de kerk iedereen de baas. Zij hadden de grootste en best bestuurde landerijen; en zij gingen voort met het verzamelen van land, zilver, goud en edelstenen, uit de erfenissen van berouwvolle zondaren. De taal van het Romeinse rijk bleef hun taal: zij beheersten alle internationale communicatie - voor alle vorsten was de kerk onmisbaar.

Verder lezen

V. Gordon Childe, *Van vuursteen tot wereldrijk*. Amsterdam 1952

F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1976, Pegasus

Mary Renault, *The bull from the sea* (1962), Londen 1973, Penguin

Harriet Kriegel, *Women in drama*. New York 1975, Mentor Book

E. Borneman, *Das Patriarchat*, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems. Frankfurt 1975, S. Fischer Verlag

G. Thomson, *Aeschylus and Athens*. A study in the social origins of drama. London 1950, Lawrence and Wishart

G. Thomson, *Studies in ancient Greek society*, 2 delen (1949), New York 1955, International Publishers

P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*. Londen 1974, NLB

A.H.M. Jones, *Constantine and the conversion of Europe*. Londen 1962, Penguin

M. Weber, *Die sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur* in *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen 1924

Hoofdstuk 6 de middeleeuwen

De donkere eeuwen: de opbouw van leenstelsel en horigheid 500-900

De Germaanse veroveraars hadden een goed oog voor het nut van het christendom: massaal bekeerden zij zich, zonder dat er veel zendingswerk verricht hoefde te worden. Het christendom 'heiligde het prijsgeven van de subjektieve wereld van de clanverhoudingen; een stevig aards gezag kon op geestelijk gebied aangevuld worden met een wijdere goddelijke orde', zoals de schrijver Anderson het formuleert. Het aardse gezag moest gevestigd worden over vrouwen en ongewapende mannen. De veroveraars waren voor een groot deel afkomstig uit matrilineaire stammen. De meest roofzuchtigen hadden samen groepen gevormd onder leiding van de sterkste van hen, en waren op avontuur gegaan. Ze waren toch al gewend met kudde rond te trekken en oorlog te voeren in de jaargetijden dat ze niet voor de landbouw nodig waren, maar nu gingen ze verder van huis. Ze waren hetzelfde leven gaan leiden als de veetelende nomaden, en hadden daardoor dezelfde organisaties opgebouwd: patriarchale verhoudingen.

Op hun rooftochten kwamen ze tussen vreemden terecht. Hun probleem was om de uitbuiting van de boerenbevolking te organiseren. Het waren maar kleine groepjes invallers, dus alleen konden ze dat niet af. Meestal gingen ze een kompromis aan met de nu onderworpen plaatselijke landeigenaars. De aanvoerders van de bendes lieten zich - net zoals de Romeinen dat vroeger gedaan hadden - bij de landeigenaars 'inkwartieren'. Ze eisten dan een groot deel van het land, de horigen en de slaven op, of ze lieten zich een hoge belasting betalen. Minder belangrijke bendeleden kregen kleine stukjes grond om te bewerken en werden op den duur zelf ook tot horigen.

Zo ontstond een steeds groter verschil, ook bij de Germaanse veroveraars, tussen de adel - de clans die zich de buitgemaakte rijkdommen toegeëigend hadden - en het gewone volk. Natuurlijk ging dat niet altijd vreedzaam. De stamleden vochten om hun vrijheid te behouden, maar zij hadden geen schijn van kans tegen de samenwerkende adel, die ook nog van de resten van het Romeinse overheersingssysteem gebruik maakte.

Aanvankelijk lukte het de Germaanse adel niet om de oorspronkelijke bevolking in alle opzichten te beheersen; zij bleven voorlopig nog onder eigen, gedeeltelijk Romeinse, regels leven. De eerste koninkrijken waren dan ook niet erg stabiel. Veel van de invallers werden op hun beurt weer door nieuwe invallers verdreven. Geleidelijk kwamen er uit het Germaanse achterland veel grotere groepen West-Europa binnen, vrouwen en mannen die weer veel oude gewoonten, stam- en dorpsverhoudingen meebrachten.

Zo ontstond geleidelijk na alle volksverhuizingen een mengsel tussen Romeinse en Germaanse vormen van leven. Onderaan waren de dorpsgemeenschappen, waarin de vrouwen dikwijls nog veel van hun oude banden hadden weten te behouden - zij waren onmisbaar voor het bewerken van het land en het gezag van de heersers was nog niet sterk genoeg om hun hele doen en laten te beheersen. Daarom heet deze tijd in de meeste geschiedenisboeken 'de donkere eeuwen': het leven van het grootste deel van de bevolking werd grotendeels nog bepaald door oude verhoudingen; het werd nog nauwelijks beschenen door het licht van een mannelijke 'beschaving'. Hun leven was nog niet opgenomen in een sluitend net van mannelijke heerschappijverhoudingen. Voor de mannen die later geschiedenis schrijven is zo'n tijd donker: er gebeuren geen dingen die hen interesseren. Het gevolg daarvan is dat we heel weinig materiaal hebben om er achter te kunnen komen hoe vrouwen in deze tijd leefden.

De Germaanse adel was patriarchaal: sommige vader-zoon-clans beschouwden zichzelf als van adel en de rest als ondergeschikten. Maar vrouwen waren zeker niet in één klap van de 'mannenzaken' buitengesloten. Romeinse schrijvers vermeldden verschrikt dat Keltiese en Germaanse vrouwen in geval van nood even hard vochten als de mannen; en als ze mee

vochten hadden ze even veel recht van spreken als de andere 'weerbaren', die het woord voerden in de stamvergadering.

De taaigheid van de oude levenswijzen op het land: banden tussen vrouwen

Wij stellen ons daarom voor dat de invoering van de mannenheerschappij op het land een heel geleidelijk proces is geweest. Het mannelijk deel van de boerenbevolking had aan de ene kant natuurlijk belang bij de heerschappij van adel en kerk: ze konden die gebruiken om de macht over de vrouwen te vestigen. Zolang de uitbuiting door adel en kerk niet te groot was hebben ze dan ook tamelijk bereidwillig allerlei rechten die ze als vrije dorpelingen hadden aan de heersers afgestaan.

Zo werd een vertegenwoordiger van de plaatselijke landheer aanvaard als voorzitter van de vergadering die recht sprak in geval van conflicten; en die vergadering omvatte dan niet meer de hele stam - mannen en vrouwen - maar alleen een aantal 'wijze' mannen onder een eikeboom. Zo werden ook priesters en monniken aanvaard als vertegenwoordigers van een nieuw geloof, dat de vrouwen alleen plichten oplegde en geen rechten gaf.

Aan de andere kant voelden de mannen op het land er natuurlijk niet voor om de hoge heren al te veel macht te geven; en als ze zich tegen die macht en tegen uitbuiting wilden verzetten konden ze de vrouwen niet missen. *En het verzet van de vrouwen tegen het nieuwe geloof was zo groot dat de priesters niet meer konden doen dan het officiële geloof aanpassen aan de oude feesten en gebruiken.* Waarschijnlijk is de mariaverering ontstaan doordat de clans haar als een vruchtbaarheidsgodin beschouwden. Dat een vrouw vereerd werd was helemaal niet de bedoeling van de eerste kerkvaders: dat was immers nogal tegenstrijdig met wat ze de vrouwen toeschreven. (Op hoe ze uiteindelijk na eeuwen ertoe overgingen om Maria te gebruiken om vrouwen er nu eens echt onder te houden komen we later nog terug.)

Zo leefde de oude landbouwmagie nog, naast het christendom en erin opgenomen. De oude verhoudingen handhaafden zich ook nog in de rechtspraak: het oude stamrecht werd gesproken; dat berustte op de regels van de bloedwraak, die niet altijd meer uitgevoerd werd, maar nu ook afgekocht kon worden. Ook de spanningen van het dubbele clansysteem bestonden nog. Op het partikulier gebruik maken van magie om een schoonfamilieclan te benadelen (hekserij) stonden strenge straffen.

De uitbuiting van de boerenbevolking: horigheid en herendiensten; vrouwenwerk en welvaartsstijging

De hele 'middeleeuwen' zijn de geschiedenis van de strijd van de adel om, met behulp van de kerk, de mensen op het land er onder te krijgen en ze hun oude rechten te ontnemen. Dat ze die strijd konden voeren kwam, zoals we gezegd hebben, doordat de Romeinen hen in al zo veel streken waren voorgegaan: daar was de boerenbevolking al in een staat van horigheid gebracht. Daar hoefde de nieuwe adel de heerschappij van de vroegere landheren alleen maar over te nemen.

De gebieden waar de boerenbevolking al horig gemaakt was dienden als kernen voor de macht van de adel. Daar gingen ze dan ook wonen. Niet bij elkaar in steden, zoals de Griekse en Romeinse adel, maar midden in hun eigen gebied, in een soort herenboerderijen. Dat ze niet in steden gingen wonen kwam doordat er op de eerste plaats maar heel weinig kant-en-klare steden waren in West-Europa, maar ook en vooral omdat de handel in de laatste eeuwen van het Romeinse rijk steeds meer achteruit gegaan was: geen of weinig handel, weinig geld - de Romeinse heren waren al begonnen hun belastingen in natura te innen en de nieuwe Germaanse adel nam die gewoonte over. Omdat zij op het land gingen wonen en de horigen daar ter plekke alle producten lieten maken die ze nodig hadden, nam de handel nog verder af; daardoor vervielen ook de bestaande steden.

Die steden waar nog enige handel en handelsverkeer was dienden als zetel voor de bisschoppen. De meest succesvolle manier waarop de uitbuiting van de boerenbevolking geor-

ganiseerd werd heette het 'hofstelsel'. Een deel van het land, de hof, was dan helemaal van de landheer. Daar werkten zijn slaven (meestal krijgsgevangenen) en lijfeigenen, en daar moest de rest van de bevolking *'herendiensten'* verrichten: ze moesten er een bepaald aantal dagen van de week komen werken, onder leiding van de vertegenwoordiger van de landheer, de rentmeester. Verder waren er bij de hof werkplaatsen. Slavinnen en vrouwelijke lijfeigenen, als in een harem opgesloten, sponnen, weefden, naaiden, verfden alle kleding, dekens en andere tekstiel die voor de huishouding van de heer nodig waren.

Daar kwamen de landheren ook vrouwen voor seks uitzoeken, zodat ze meteen als bordelen fungeerden. In de mannenwerkplaatsen konden smeden, wagenmakers, kuipers, enz. werken. Merkwaardigerwijs werden vrouwen- en mannenwerkplaatsen over het algemeen aangeduid met de naam 'gynaecium', 'vrouwenvertrek'.

De akkers waarvan de opbrengst niet direkt voor de landheer bestemd was, werden onder de horigen verdeeld. In beginsel mochten ze die voor zichzelf bewerken in hun eigen tijd. Maar van alles wat vrouwen en mannen in hun eigen tijd produceerden moest iets worden afgedragen aan de landheer: wol, linnen, varkens, hout, eieren, kippen; alles op vaste dagen, en in vaste hoeveelheden.

Aan het hoofd van dat alles stond de vrouw van de landheer. Zij hield toezicht op de rentmeester, op de werkplaatsen, op het huishouden. Haar echtgenoot is meestal op het oorlogspad; en als hij al thuis is heeft hij wel wat anders te doen dan zich te bemoeien met het dagelijks werk. Hem interesseert alleen de opbrengst, niet waar die vandaan komt.

Zijn vrouw heeft verstand van spinnen, weven, het naaien van kleren, het roken van spek, het kweken van kruiden, het verplegen van zieken, het opvoeden van meiden en knechten, het bewaren van graan en appels, het maken van brood en bier, de verzorging van de kippen, de bestrijding van vlooiën, de keuring van koeien en kippen. In al die dingen moet de kasteelvrouw thuis zijn: zij is de 'menagère', zij leidt een bedrijf, waar talloze mensen - al het inwonend personeel op de hof zelf, en dan nog alle werkkrachten van buitenaf - aan het werk gezet moeten worden. Zij is de eerste echte manager: bedrijfsleidster van een landbouwbedrijf met een voedselverwerkende-, textiel- en gereedschapsindustrie.

De vrouwen van de Griekse en Romeinse adel hadden alleen de leiding over hun huishouding in de stad gehad, en over het spinnen en weven van de slavinnen in de vrouwenvertrekken. Toen waren de opzichters op de slaven plantages meestal ook slaven, en in ieder geval altijd mannen. Nu waren de activiteiten ondergebracht in een 'gemengd' bedrijf.

De horige vrouwen bewerkten het land dat hun toegewezen werd op hun eigen traditionele manier en daarnaast hadden ze hun eigen huishouding, waar ze naast voedselbereiding, de zorg voor eventuele kippen en varkens, sponnen en weefden en naaiden. Natuurlijk probeerden ze zoveel mogelijk van al hun produkten over te houden, ondanks alles wat ze naar het kasteel moesten brengen. De mannelijke horigen ploegden, zorgden voor de houtbouw, hielpen met de oogst en zorgden voor reparaties op de hof. En op de hof probeerden de rentmeester, de kasteelvrouwen op de achtergrond de kasteelheer met de macht van zijn wapens, zoveel mogelijk werk uit iedereen te krijgen.

Geen wonder dat er een eind kwam aan het dalen van de opbrengst. Langzaam maar zeker begon die zelfs, ondanks alle onrust en wanorde, te stijgen. En zo kwam de adel steeds vaster in het zadel te zitten, letterlijk en figuurlijk. Maar daarmee nam ook de onderlinge strijd van de adel om de koningsmacht toe. En geleidelijk begonnen vanuit het tegenwoordige Frankrijk de Frankiese koningen heel West-Europa te veroveren. Ze probeerden zelfs weer op Romeinse manier het land te gaan besturen, met eigen ambtenaren, eigen belastingen en eigen wetten en rechters.

De machtigste van hen was Karel de Grote, die in 800 door de paus tot keizer van het 'roomse rijk' werd gekroond. Karel en zijn voorgangers hadden het rijk veroverd, de paus en zijn voorgangers hadden het zien aankomen: ze hadden hun macht met de zijne gekombineerd, en ze deden net of die macht van god en van de kerk afkomstig was. Zo werd het keizerschap geheiligd en werd de wereldlijke macht van de kerk vergroot.

Het leenstelsel

De samenwerking tussen vorsten, edelen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders werd vanaf de tijd van Karel de Grote tot een sluitend systeem gemaakt: het leenstelsel (ook wel het 'feodale systeem' genoemd).

Het leenstelsel berustte op een combinatie van twee elementen uit de samenwerking tussen de Germaanse veroveraars, namelijk de eed van persoonlijke trouw van de edelen aan de koning, en het geven van land door de koning aan edelen die hem trouw dienden.

Maar het land werd in één gegeven; alleen zolang de leenman de leenheer trouw bleef mocht hij het land houden. De begiftigde, de leenman dus, kreeg met het land steeds meer bestuursmacht over de mensen die erop woonden; hij werd een soort officiële functionaris, namens de koning. Zijn rechten werden verweven met de rechten die de mensen op het land nog bezaten: misschien mocht hij bijvoorbeeld een 'baljuw', een vertegenwoordiger, benoemen, die zich steeds meer met hun zelfstandige rechtspraak ging bemoeien.

Het bijzondere van het leenstelsel was dat de edelen zo zelfstandig bleven tegenover de koning. Ze moesten hem wel eer bewijzen, maar daar werden ze niet onderdanig van. De edelen waren geen hovelingen, die in alles afhankelijk waren van de koning; *het waren vrije mannen die uit vrije wil een kontrakt gesloten hadden om de koning te dienen en te eren*. De leenheer had tegenover hen niet alleen rechten, maar ook plichten. Ook hij moest zijn vazallen trouw blijven.

De leenman kon op zijn beurt weer zelf stukken van het geleende land in leen geven, en zo zelf vazallen om zich heen verzamelen. De heiligheid van de koning straalde ook op de vazal af, en zo verder door de hele keten van vazallen. Het was trouwens ook mogelijk dat een vazal land kreeg van - en trouw beloofde aan - verschillende leenheren. *Zo werden de persoonlijke banden tussen de roverhoofdmannen vervangen door een heel netwerk van heerschappen, die tegelijk persoonlijk en zakelijk waren, en die niet alleen de hele adel omvatten maar ook alle onderdanen*. De kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders waren op dezelfde manier als de 'wereldlijke' adel opgenomen in het leenstelsel. Ook bisschoppen hadden lenen; ook zij hadden vazallen die hen persoonlijke trouw beloofden.

Hoeveel rechten de leenman tegenover de bevolking had, hing van de traditie af. In het gebied van de ene leenman was misschien de gewoonte dat de bevolking één dag in de week voor hem moest werken; dan had hij minder macht dan de leenman bij wie de bevolking twee of drie dagen moest werken. En al die lenen overlaptten elkaar dikwijls ook nog, zodat de mensen onderhorig waren aan verschillende heren. De ene bemoeide zich dan misschien met de rechtspraak, terwijl de ander eiste dat ze hun brood in zijn oven moesten bakken (tegen betaling uiteraard); op de landerijen van de één moesten ze misschien twee dagen werken, aan de ander moesten ze jaarlijks vier kippen, een koe en drie kazen geven.

Het netwerk van gezagsverhoudingen was dus nogal rommelig en ingewikkeld; niemand was de baas over iedereen. De koning was wel de opperste leenheer en daarom in theorie eigenaar van al het land en van alle mensen erop, maar in de praktijk had hij alleen te maken met de mensen die op het land woonden dat hij voor zichzelf had gehouden: de 'koninklijke domeinen'. Van de opbrengsten daarvan moest hij meestal ook leven, want belasting heffen was door de geldschaarste niet eenvoudig.

Karel de Grote probeerde echter om ook zelf over iedereen te regeren, als een echte keizer. Hij had ambtenaren om wetten te maken, en om toezicht te houden op plaatselijk bestuur en rechtspraak; de laatsten heetten 'graven' en 'hertogen'. En verder had hij dan ook nog rondreizende heren om de ambtenaren te controleren. Maar dat centrale bestuur was niet blijvend. Het vormde maar een dun laagje van doelbewust handelen, dat over al die oude tradities heenlag. Na Karels dood werd het rijk onder zijn zoons verdeeld. Eindeloze oorlogen volgden, zowel onder de Franken onderling als met allerlei invallende benden Germanen uit het noorden (de Vikingen) en steppenruiters uit het oosten (de Magyaren).

De graven en hertogen gingen zich als zelfstandige vorsten gedragen over het land waarover ze vroeger alleen toezicht gehouden hadden. En de lenen werden steeds meer erfelijk. De vorsten verloren dan ook steeds meer macht: het netwerk van leenverhoudingen was

helemaal zelfstandig geworden; het bepaalde alle gezagsverhoudingen. Eerst was nog wel een vrij groot deel van de boerenbevolking vrij geweest, maar steeds meer werden ook zij horigen. Eerst hadden de mannen nog wel als voetvolk van de edelen gediend, maar daarvoor waren ze steeds minder nodig, nu de adel te paard vocht; ook zij verloren hun vrijheid.

De middeleeuwen: De feodale tijd 1000-1450

Zo zijn we dan aangekomen in de eigenlijke middeleeuwen, de feodale tijd. De mannen van de erfelijke adel zijn zo goed georganiseerd dat zij zich als mensen van een hogere soort beginnen te beschouwen: als *ridders*. Zij zijn niet zomaar bruten te paard, ze streven naar het hogere, gekleed in een blinkend harnas van ijzer en van christenplichten. De mensen op het land zijn van een lager soort: het woord 'villein', dorpeling, gaat langzamerhand ook 'boef' betekenen.

Een vrije boerenbevolking is er haast niet meer. Van vrijwillige samenwerking tussen vrije Germaanse mannen met hun edelen, in ruil voor handhaving van patriarchale rechten tegen vrouwen en vijanden, is steeds minder sprake. Het gaat steeds meer om een duidelijke *klassenstrijd* tussen de onderdrukkende landheren en de onderdrukte boerenbevolking. De landheren proberen steeds meer inbreuk te maken op de traditionele rechten van de dorpelingen; ze verhogen de herendiensten en de belastingen. De boerenbevolking vecht terug door andere autoriteiten erbij te halen, die misschien wel hun rechten willen erkennen (de koning of naburige landheren). Ook weigeren ze wel herendiensten of belastingen, of ze komen gewapend met sikkels en dorsvlegels in opstand.

Een andere manier om niet van de honger om te komen is de uitbreiding van hun eigen produktie, het uitvinden van nieuwe methoden, het sparen voor een nieuwe ploeg of voor een os of paard om hem te trekken; en ook het ontginnen van nieuw land. Tussen 1000 en 1250 worden steeds meer bossen gekapt, moerassen drooggelegd. Soms staan de landheren toe dat de ontginners de nieuwe landbouwgrond voor zichzelf houden, soms proberen ze zelfs horigen bij anderen weg te lokken om te komen ontginnen. Als beloning worden ze dan vrije boeren, tenminste; ze moeten natuurlijk wel belastingen betalen, want daar was het de landheer natuurlijk om begonnen.

De landheren zien soms ook brood in technische voorzieningen: watermolens bijvoorbeeld, waar de horigen tegen betaling hun graan moeten laten malen; of ovens waar ze hun brood moeten laten bakken.

Het totale resultaat van al deze inspanningen was dat de produktie steeg, en de bevolking ook. Daarmee stegen ook de sociale spanningen. De adel wilde steeds meer hebben, de boerenbevolking wilde het niet geven. En langzaam maar zeker was er een nieuw middel gekomen om de adel het hoofd te bieden: weglopen naar naburige steden. Want nadat eeuwenlang het leven zich bijna uitsluitend op het platteland had afgespeeld, begonnen nu de steden weer belangrijk te worden.

Zeeroverij en zeehandel: Vikingen en Venetianen. De kruistochten

Met de stijgende welvaart begon de handel ook weer te herleven. In de eerste plaats was dat het werk van rovers, die door de rijkdommen van kerk en adel werden aangetrokken, zoals de Vikingen uit het noorden. We hadden al eerder gezien dat zeehandel en zeeroof vaak heel dicht bij elkaar liggen: de rovers hebben toch schepen bij zich en als ze niet in staat zijn om ergens te roven kunnen ze de buit die ze bij zich hebben vreedzaam ruilen voor andere zaken. Dan zijn ze handelaars geworden. Bij de volgende aanlegplaats gaan ze misschien weer moorden en plunderen.

De Skandinaviërs waren in dit opzicht heel ondernemend. De Noormannen hadden een heel handelsnetwerk opgezet in het noorden van West-Europa, langs de kusten van de Noordzee en in het binnenland langs de grote rivieren. En passant veroverden ze zelfs Engeland nog even, en ze voeren naar Groenland, IJsland en zelfs naar Noord-Amerika. Ze vestigden zich

in Normandië en tenslotte zelfs in Zuid-Italië en Sicilië; daar organiseerden ze een paar generaties lang zulke machtige koninkrijken dat zelfs de paus er niet tegen op kon. De Zweedse Vikingen trokken Rusland in en maakten daar overal rovers- en handelsvestingen; zij 'handelden' in bont, hout en honing, maar vooral in vrouwen uit slavische landen, voor de harem van de islamitische vorsten (daar komt het woord 'slaaf' vandaan).

Maar niet alleen in het noorden bloeide omstreeks 1000 de handel. De slavinnen waarin de Vikingen handelden waren bestemd voor het Middellandse-zeegebied.

Venetië was de eerste van de steden in noord-Italië, die de oude handelsroutes weer openden, en daardoor tot grote bloei kwamen. Zij zorgden voor de doorvoer van de slavinnen en handelden ook in hout en ijzer; benodigdheden voor schepen en wapens, die de islamieten voor hun strijd tegen de christenen nodig hadden. De noord-Italiaanse steden gingen steeds meer ambachtsvrouwen en -mannen aantrekken, om ook zelf producten voor de handel te kunnen leveren.

Constantinopel, de stad die door de eerste christelijke Romeinse keizer Constantijn in het oosten van zijn rijk was gesticht, was een belangrijk knooppunt voor alle handel met het Verre Oosten: India en China.

Zo hadden de handelaars en zeevaarders in noord-Italië van allerlei mogelijkheden, dankzij en ondanks de islamieten, die het hele gebied in het zuiden van de Middellandse Zee in hun macht hadden. Maar om volledig van die mogelijkheden gebruik te kunnen maken moesten ze toch zien die islamitische zeerovers te verdrijven, en vaste voet zien te krijgen langs de kusten van het Midden-Oosten.

Daarbij kwam de christelijke kerk weer goed te pas. Die was geheel bereid om de gelovigen op te roepen het christendom te verbreiden en het graf van Jezus terug te veroveren op de 'heidenen'. Zo werden er schepen uitgerust en legers opgeroepen en ging iedereen op kruistocht. Eerst werd gewonnen, later verloren: het heilig graf kon niet behouden blijven, maar de heerschappij over de Middellandse Zee wel; en zo was de bloei van de noord-Italiaanse steden verzekerd: een zo onstuimige bloei, dat er wel van een revolutie gesproken wordt.

De tweede patriarchale wereldgodsdienst: de islam

De strijd van de west-Europeanen tegen hun zuiderburen woedde al eeuwen eerder, voordat er maar een kruistocht te bekennen was. Het christendom was namelijk niet de enige godsdienst, die broederschapen tussen mannen smeedde. Het christendom was wel in het Midden-Oosten ontstaan, maar het sloeg alleen maar echt aan waar de Grieken en Romeinen de stamverhoudingen hadden vervangen door onpersoonlijke staatsverhoudingen; in Europa dus. In de gebieden van de oude stedelijke landbouwkoninkrijken in het Midden-Oosten en noord-Afrika hadden de Helleense en Romeinse heersers geen nieuwe maatschappelijke organisatie gebracht; ze hadden alleen een belastingsysteem geïntroduceerd. Moederdochterclans waren daar nog belangrijk gebleven.

Daarnaast leefden in de arabiese woestijn patriarchale nomaden, waar geen heerser greep op had. Temidden van hen begon de nieuwe godsdienst, de islam. In het begin van de zevende eeuw werd Mohammed - van wie niet veel meer bekend is dan dat hij de jonge echtgenoot van een rijke koopmansweduwe was - door Allah geroepen om hem te dienen. Die Allah was dezelfde als de Jahweh van de Joden en christenen. Het nieuwe was dat Mohammed zijn profeet was en dat Allah hem inspireerde tot het schrijven van een nieuw, heilig boek: de koran.

Het mohammedanisme is veel eenvoudiger dan het christendom. Het verklaart eenvoudig alle mannen tot broeders, die de taak hebben om de macht van Allah over de aarde te verbreiden. Ze uiten hun geloof door vijf keer per dag te bidden, geknield met hun hoofd in de richting van de heilige stad Mekka, de geboorteplaats van Mohammed; een plaats waar vroeger al een heilige steen, de Kaäba, door de Arabiese stammen vereerd werd. Verder

bestaat het geloven in vasten in de maand Ramadan, pelgrimstochten naar Mekka, het betalen van belastingen en het voeren van de heilige oorlog.

Vrouwen tellen niet mee. De koran zegt dat als een man een dochter krijgt hij haar moet gedogen of in de woestijn begraven. We hadden al gezien dat de meeste nomadiese mannen hun vrouwen als vee beschouwden en behandelden (hoe meer koeien hoe rijker, en hoe meer vrouwen in de harem, hoe rijker). Maar nu werd het nomadiese patriarchaat via de Islam over de landbouwende bevolking verspreid. De eis tot volstreekte passiviteit en kuisheid voor vrouwen was nu niet alleen meer een kwestie van manneneer en mannenbezit, maar ook een religieuze kwestie.

Het nieuwe geloof bundelde de mannen van verschillende stammen zo effectief, dat zij in een paar eeuwen tijd een wereldrijk veroverden, dat van Spanje tot Perzië strekte. Omdat de koran niet vertaald mocht worden, werd het Arabies de taal van de nieuwe rijken.

In de centra van hun rijk werden de resten van de oosters en Helleense cultuur en wetenschappen samengebracht en uitgewerkt; zo ontstond er een Arabiese wetenschap die via Spanje, en later via de kruistochten heel wat aan de Europeanen leerde. Zo komen bijvoorbeeld onze cijfers, waarmee je heel wat makkelijker kunt rekenen dan met de oude Romeinse cijfers (M, D, C, L, X, V en I) uit Arabië. De woorden 'algebra' en 'chemie' komen, met een heleboel kennis, uit het Arabies. En alchemisten waren Arabiese scheikundigen, die magies en geheimzinnig naar het levenselixer zochten, door het drinken waarvan ze onsterfelijk zouden worden. En ook naar de 'steen der wijzen' waarmee alle stoffen in goud veranderd zouden kunnen worden zochten ze. Met dat gezoek deden ze allerlei nuttige ontdekkingen over de vervaardiging van metaallegeringen, verfsorten, opties glas en het destilleren van vloeistoffen. Zo legden ze de basis voor de experimentele natuurwetenschappen en de moderne techniek, die later in Europa weer verder ontwikkeld zouden worden.

Zo was de strijd tussen de verschillende mannelijke overheersingssystemen ook in die tijd zeker niet alleen maar een strijd op leven en dood. Christenen en islamieten hadden, ondanks hun godsdienstig vuur, een open oog voor wat de andere partij te bieden had aan middelen om hun rijkdom of hun heerschappij te vergroten of om hun leven te veraangename. De zeevaarders vestigden handelscentra in islamitische havens, de kruisridders namen tapijten en parfums mee, de monniken leerden Arabies en verdiepten zich in de wetenschap. Honderdduizenden sneuvelden, ontelbare vrouwen werden verkracht of als slavinnen verhandeld. En beide systemen werden - ieder op hun eigen gebied - steeds sterker.

De middeleeuwse stedelijke revolutie: zijde en wol 1100-1300

Aan de mondingen van de grote rivieren en aan de kusten van de Middellandse zee hadden altijd al kleine handelsstadjes gelegen, die het overblijfsel waren van de Romeinse nederzettingen en vestingen. Nu begonnen die steden te groeien. Rondtrekkende handelaars bouwden er pakhuizen. Er kwamen werkplaatsen voor vaten en kisten; er kwamen werven voor het bouwen van schepen. Er kwamen winkels waar mensen die niet meer de gelegenheid of tijd hadden om zelf hun voedsel te verbouwen, hun eten konden kopen. Drukte en groei dus binnen de stad. Maar het belangrijkste bleef toch de wisselwerking met het platteland in de omgeving. Daar moesten de produkten vandaan gehaald worden en de mensen om ze te bewerken, te versjouwen, te laden en lossen; kortom de nieuwe stadsbevolking.

En daar woonden ook de 'konsumenten' van al die produkten, die in de stad gemaakt of verhandeld werden. De belangrijkste handel was aanvankelijk die in luxegoederen (het vervoer van andere goederen was met al die slechte wegen en kleine schepen, naar verhouding veel te kostbaar); goederen die niet bestemd waren voor de boerenbevolking maar voor de *adel*.

Al honderden jaren waren de landheren bezig om hun heerschappij over het landvolk zo te organiseren dat alles wat boven het strikte bestaansminimum van hun onderdanen uitkwam aan hen werd afgedragen. (Als er een misoogst was ontstond dan ook onmiddellijk een hongersnood). Maar de adel wou niet bij roggebrood alleen leven. Ze waren niet tevreden met zout vlees en bonen, met de kleren van ruwe wol en grof linnen, door slavinnen, lijfeigenen

en boerinnen gemaakt. De ridders en hun vrouwen beschouwden zichzelf als een hoger soort mensen. Daarmee rechtvaardigden zij de uitbuiting. Dat zij hoger en beter waren moesten ze daarom in hun levenswijze laten blijken. Tapijten, zilveren schenkkannen, geslepen glazen, fijne wollen kleren, oosterse zijde, oosterse specerijen, parfums, speelkaarten, schaakspelen, dat hadden ze minstens daarvoor nodig.

De steden in noord-Italië bloeiden door de handel in al die goederen, maar ook door op den duur zelf de produktie ervan in handen te nemen, en dan vooral de produktie van *zijde*. Vrouwen op het land en in de stad werden aan het zijdespinnen gezet. De steden probeerden de landeigenaren te dwingen moerbeibomen te planten, waarop de zijderupsen gekweekt werden. In de dertiende eeuw werd het wikkelen van de fijne draden van de cocons gemechaniseerd; de westerse zijdeproduktie had daarmee zelfs een voorsprong gekregen op de oosterse. Gigantiese opbrengsten waren daarvan het gevolg. Het meeste werk werd door vrouwen gedaan, de opbrengsten kwamen in de handen van een aantal mannen terecht.

Een ander belangrijk produkt waarin de noord-Italianen handelden was de wol. Wollen stoffen waren van oudsher, overal ter wereld, door boerenvrouwen op het platteland gemaakt. Vaak waren zij het die schapen schoren; ze verichtten alle handelingen die nodig waren om de wol spinbaar te maken. En na het spinnen sloegen ze aan het weven, voor eigen gebruik, voor de landheer, en voorzover er nog iets over was voor eventuele handelaars.

Friese handelaars hadden in de tijd van de Romeinen al rondgereisd met wollen stoffen, het veelgevraagde 'Friese laken' (een oud woord voor een wollen lap, nog gebruikt in het woord 'biljartlaken'). Het Friese laken werd door Friese en Vlaamse vrouwen geproduceerd. De handel erin ging ook in de 'donkere tijden' door. En in de tijd van Karel de Grote was het zo beroemd dat hij ze aan Kalief Haroen-al-Rasjid (die uit de sprookjes van duizend-en-één-nacht) kado deed, toen hij van hem een olifant had gekregen. De Friezen hadden tussen de 7e en de 9e eeuw - dus vóór de invallen van de Noormannen ook al gehandeld in wijn uit Frankrijk, graan uit de Elzas, Angelsaksiese en Frankiese juwelen, Frankiese zwaarden, specerijen en zijde uit het Middellandse zeegebied en pelzen en slavinnen uit Oost-Europa. Vanaf 1100 begon hun handel en die van de noord-Italianen en Skandinaviërs het hele vasteland te doordringen, met als een van de belangrijkste produkten de Vlaamse wol. Veel meer nog dan de zijde zou de wol het produkt gaan worden, waar in de toekomst bijna alle nieuwe rijkdommen en een enorme groei op zouden gaan berusten.

In Vlaanderen werd de wolbewerking belangrijker dan de landbouw. Eerst verwerkten de vrouwen de wol van hun eigen schapen maar later begonnen wolhandelaars de onbewerkte wol uit Engeland te halen; vervolgens deelden ze die dan uit aan de vrouwen op de Vlaamse boerderijen, ter bewerking, tenminste voor het kammen, kaarden en spinnen. Het weven, het 'vullen' (op de geweven stof, die in water gelegd wordt, met stokken slaan, om hem te verdichten en sterker te maken), het eventuele gladstrijken en scheren (als het een 'duur' produkt moest worden) en het verven, werden steeds vaker in de stad gedaan. Dat werden specialismen, door verschillende specialisten uitgevoerd. Het vervoer van de ene groep specialisten naar de andere was binnen de stad natuurlijk veel voordeliger dan op het platteland.

De specialisering van de verschillende onderdelen van de wolbewerking, die gepaard ging met nieuwe werktuigen en technieken, begon het werk ook voor mannen aantrekkelijk te maken. Het arbeidsintensieve basiswerk, dat weinig opleverde, bleef voor vrouwen en kinderen, totdat honderden jaren later, de spinmachine werd uitgevonden. Maar die werkzaamheden, die geld opleverden, werden langzaam maar zeker steeds meer van vrouwen afgenomen. Als de wolproduktie eenmaal goed op gang was werden ze hen eenvoudigweg verboden.

Om te begrijpen hoe mannen dat voor elkaar kregen, moeten we weten hoe handel en industrie in de steden georganiseerd waren.

De westerse steden: gilden en gemeenten: nieuwe broederschappen

Het verschil tussen een stad en een dorp is dat een stad een handelsknooppunt is: een *markt*. Dat betekent niet dat er voortdurend marktkramen op de pleinen staan, maar dat de mensen die iets willen kopen of verkopen in de stad met elkaar in contact kunnen komen. Zo was het al 8000 jaar geleden, en zo is het nu nog.

Door hun marktkarakter zijn steden opslagplaatsen van rijkdom; daarom hadden de meeste steden muren, wallen, grachten, tot aan de tijd dat de militaire techniek zich daar niet meer aan stoorde. Binnen de verdedigingsmuren stonden de huizen dicht bij elkaar. De straten waren nauw, rommelig en smerig, met hun open riolen en mest van de loslopende varkens. Schoon, stromend water, zoals in de Romeinse steden, was er niet. Er stierven altijd meer mensen dan er geboren werden. Dat steden bleven bestaan kwam uitsluitend doordat er steeds nieuwe mensen van het platteland naartoe kwamen stromen. Wat dit alles betreft leken bijna alle oude steden op elkaar. Maar de manier waarop stadsbewoners georganiseerd en bestuurd werden was heel anders dan in de steden van de rest van de wereld.

We hebben gezien dat het middelpunt van de oudste steden de tempel was, met de priesters van de godin, en de paleizen van de koningen, die oorspronkelijk opperpriesters waren. Bij die paleizen hoorden de werkplaatsen van de spinnende en wevende vrouwen en van de andere ambachtlieden. Als de handel ook in de handen van de vorsten was, zoals bijvoorbeeld op Kreta, dan waren de paleizen tegelijk pakhuizen. Het bestuurscentrum was in die paleizen, ook als er een aparte handelswijk in de stad kwam, omdat de vorsten immers het goud en het eventuele geld zorgvuldig zelf onder controle hielden. De bevolking van die oudste steden bleef meestal in stamverbanden georganiseerd. Het nieuwe van de Griekse en Romeinse steden was geweest dat ze het 'burgerschap' hadden ingesteld: de bevolking werd niet meer ingedeeld naar stamverwantschap, maar naar de wijken waar hun huizen stonden. De stad kreeg een eigen leven met eigen regels.

De koningen werden afgeschaft. En het bestuur ging niet alleen meer over de stad, maar ook over het omringende land. Dat waren de stadsstaten, met hun tijdelijke 'demokratie'. Op den duur werden ze opgenomen in een wereldrijk met een Romeinse keizer aan het hoofd. De steden bleven middelpunten omdat de adel er woonde, totdat het wereldrijk zichzelf opgegeten had en de steden van het westelijk deel vervielen. Intussen bloeiden er elders nog allerlei steden van het 'koninklijk model': in het oosten van het Romeinse rijk (vooral Constantinopel), in Perzië, India, China en - later - in het islamitische rijk. Handel, ambacht, techniek, maakten er enorme vorderingen. Er werden gigantiese rijkdommen en kunstschaten verzameld. Prachtige paleizen, tempels en moskeeën verrezen er. Maar zelfstandig werden ze niet. Ze ontwikkelden geen organisatievorm die tot werkelijke vernieuwingen kon leiden. Ze bleven een verlengstuk van het platteland, van de verwantschapssystemen en de godsdiensten die daar golden. Want daarop was uiteindelijk de macht van de koninklijke clans en van de hofclans gebaseerd.

Dergelijke 'traditionele' verhoudingen waren - zoals we gezien hebben - door de Romeinen in west-Europa vernietigd. De adel had in vijfhonderd jaar zijn macht in de vruchtbare gebieden weten te vestigen. Maar ze hadden dat gedaan in een systeem dat de macht in eindeloos veel kleine stukjes verdeelde. Niemand was de baas over iedereen; niemand was helemaal eigenaar van het land. Het was juist dat systeem van concurrentie en samenwerking tussen duizenden kleine 'baasjes' (landheren), dat aan de mannen in de steden de kans bood om iets heel nieuws te beginnen.

Niet dat dat vanzelf ging. Want ook de westerse steden hadden natuurlijk met de adellijke heren te maken, met hertogen, graven, en bisschoppen die iets te zeggen hadden over de grond waarop de steden gebouwd waren en over de rivieren en wegen, die onmisbaar waren voor de stedelijke rijkdommen. De heren stelden tolleren in - ze zetten gewapende wachten bij wegen en rivieren, om iedereen die daarlangs kwam met goederen te dwingen tol te betalen. Of ze dwongen handelaars om hun goederen in de stad uit te laden en in pakhuizen op te slaan, tegen betaling van 'stapelrecht'. De heren wilden zich overal mee bemoeien,

maar ze waren verdeeld. Omdat ze de steden toch niet helemaal konden overwinnen hadden ze uiteindelijk meer belang bij een deel van de winsten; ze hadden immers altijd geld nodig.

In sommige steden - vooral in Italië - voerden bisschoppen het bestuur. Langzamerhand werden de handelaars en ambachtslieden daar zo rijk en machtig dat ze de bisschoppen gewoon niet meer gehoorzaamden; ze stelden hun eigen bestuurders aan. De bisschoppen moesten zich tevreden stellen met het besturen van het persoonlijke- en geloofsleven van de gelovigen (ook nog vrij veel overigens, maar daarover straks).

Het bijzondere van de nieuwe mannenorganisaties in de steden is dat ze niet gebaseerd waren op verwantschapssystemen en ook niet op het leenstelsel. *De nieuwe mannenorganisaties waren broederschappen van vrije en gelijke mannen, die elkaar als christenen trouw zwoeren om elkaars economische belangen te behartigen.* Een soort democratie dus, net zoals aanvankelijk bij de Grieken en Romeinen. Maar die hadden hun banden gebaseerd op hun mannelijke bezigheden van oorlog en politiek. En de nieuwe broederschappen waren gebaseerd op het gezamenlijk geld verdienen - iets wat de Grieken en Romeinen niet mannelijk en niet deftig vonden. Die vonden dat je geld moest hebben, niet verdienen.

De nieuwe broederschappen waren ook veel godsdienstiger dan de klassieken geweest waren. *Zij ontleenden hun verbindende kracht, hun heiligheid, aan christelijke feesten en rituelen, met de viering van het avondmaal als hoogtepunt.* Daarin leken ze veel meer op de mannen uit de tijd van de clans; de mannen die broeders waren als ze in hun jeugd hetzelfde gegeten hadden, omdat ze dan van één vlees waren. De clanmannen hadden die broederschap bekrachtigd en uitgebreid door samen melk te drinken, of door het vermengen van elkaars bloed. *Het christendom had deze broederschapsrituelen algemeen gemaakt en op een hoger plan gebracht: door het eten van het vlees van Christus en het drinken van zijn bloed konden alle mannen broeders worden, en dan nog van een hoger soort ook.*

Het christendom kon zo dienen om de verhoudingen van handelaars en ambachtslieden onderling te heiligen, zoals het ook de verhoudingen tussen de ridders heiligde. Het heiligde door anderen buiten te sluiten. In de eerste plaats vrouwen, en verder alle mannen die er niet bij hoorden. *De handelaars en ambachtslieden maakten gesloten organisaties, die gericht waren op het verkrijgen en behouden van monopolies op de winstgevende bezigheden, die ze zich toeëigend hadden.*

Handels- en ambachtsgilden

De nieuwe broederschappen heetten *gildes*, en hun samenwerkingsvorm *communes*, gemeenten. De eerste gildes waren die van de handelaars. Voordat die zich in de steden hadden gevestigd, hadden ze in groepen rondgereisd. Om zichzelf en hun goederen te kunnen beschermen tegen overvallen en verraad, moesten ze op elkaar kunnen rekenen. Daarom legden ze een eed van trouw af, een *conspiratio*: een samenzwering. Ook in de steden viel heel wat samen te zweren om ervoor te zorgen dat de leden van het handesgilde de voordelen van de groeiende handel voor zichzelf konden houden; en om anderen dus buiten te sluiten. Naarmate de handelaars rijker werden wisten ze de rijkdom, en het bestuur van de steden, steeds meer in de handen van bepaalde families te houden, die zichzelf, net zoals de adellijke Romeinen, 'patriciërs' noemden, en die ook allerlei banden met de adel hadden.

De rijke handelaars werden zo de stedelijke aristocratie. Minder machtig waren de gildes van ambachtslieden, die het productieproces in handen hadden. Dat productieproces in handen hebben betekende niet dat ze al het werk deden - zoals we bij de wolverwerking al gezien hebben - maar dat ze alleen die onderdelen van het proces uitvoerden die *zichtbaar* en winstgevend waren. Ook zij streefden naar monopolies; ze probeerden via de stadsbesturen alle ongeorganiseerden te verbieden zich op hun terrein te begeven.

Verder probeerden de gilden onderlinge concurrentie zo veel mogelijk te beperken, en hun concurrentiepositie ten opzichte van andere steden zo sterk mogelijk te maken. Ze regelden daarom het productieproces zo nauwkeurig mogelijk: wat er gemaakt werd, en hoe, en van

welke kwaliteit het moest zijn. Hoeveel knechts (gezellen) ieder gildelid (de meester) in dienst mocht hebben. Hoe lang die gezellen mochten werken en tegen welk loon. En wie er toegelaten werd tot het gilde, en op welke voorwaarden dan. Ze zwoeren elkaar de vakgeheimen aan niemand prijs te geven.

Alles wat overeengekomen was werd nauwkeurig gecontroleerd. Zo werd het ook hier steeds moeilijker om de gildes binnen te komen. De gildemeesters wilden alles voor hun eigen familie behouden. Op den duur was de enige mogelijkheid om tot een gilde toegelaten te worden, het trouwen met een weduwe van een gildemeester. Dat betekende dat iedereen die geen gildemeester was, almaar in een slechtere positie terecht kwam. Zo verslechterde niet alleen de positie van de gezellen en van de leerlingen, die nu geen enkele mogelijkheid meer hadden om tegen loon voor een andere baas te gaan werken, maar ook die van de vrouwen.

Vrouwenarbeid op het platteland

Heel veel van het werk dat de stedelijke gilden onder elkaar gingen verdelen was vrouwenwerk op het land geweest, toen het land nog geen 'platteland' was, maar de plek waar het hele leven zich afspeelde. We hebben gezien dat ook op de landgoederen de meeste ambachtelijke werkzaamheden zich afspeelden in de 'vrouwenvertrekken'; en de rest gebeurde op de boerderijtjes, tussen het land werk en de rest van het huishouden door.

Dat soort werk, het maken van eten en kleren, was al niet meer wat het geweest was. Al die vaardigheden waren met de landbouw ontwikkeld, als deel van een groot geheel van samenleven en samenwerken van vrouwen onderling. Toen mannen godsdienst, handel, politiek, veeteelt, metaalbewerking, het hanteren van het pottebakkerswiel, tot afzonderlijke bezigheden met een eigen mannen prestige gingen maken, was het overblijvende werk voor de vrouwen al minder samenhangend en bevredigend geworden. Maar er was nog heel veel wat vrouwen zelfstandig konden beslissen en regelen: In de Griekse en Romeinse tijd waren ze niet in de landbouw ingeschakeld. In de 'donkere eeuwen' was hun werk op het land, met alles wat daarbij hoorde, weer nodig.

In het begin van de veertiende eeuw zag hun werk er in een klein dorpje in de Pyreneeën als volgt uit:

'De arbeidsverdeling was volgens leeftijd en sekse. De mannen ploegden, oogsten het graan en groeven de rapen uit. Zij gingen ook jagen en vissen, want de rivieren zaten vol forellen en de wouden vol eekhoorns en fazanten. Als de kinderen oud genoeg waren gingen ze op de kuddes van hun vaders passen. De vrouwen zorgden voor water, vuur, de tuin, het koken, het verzamelen van brandhout. Zij sneden de kool, wieden het koren, bonden de schoven, repareerden de wan, wasten de potten bij de bron en gingen – ieder met een brood op het hoofd balancerend - samen met de rondtrekkende seizoenarbeidsters oogsten. Vrouwen hadden een hard leven, vooral als ze jong waren.'

Bij de activiteiten die de schrijver van 'Montaillou' opsomt kwamen natuurlijk ook nog al het spinnen en weven, naaien en verstellen, het wassen van kleren, het baren en opvoeden van kinderen, het naar de molen gaan om koren te malen en de tochten naar de stad om producten naar de markt te brengen.

Naast hun eigen patriarchen onderhielden de vrouwen met al die inspanningen ook de adel en de kerk. Zolang die maar niet te dicht in de buurt kwamen, hadden de vrouwen daar niet zoveel last van. Hun leven werd bepaald door hun eigen onderlinge kontakten, met ruzies, familievetes en een enkele feestdag als broodnodige afwisseling. De meesten werden, zolang ze jong waren, door hun vaders en mannen getyranniseerd; zodra ze wat ouder werden namen ze wraak; maar ook als ze in feite gehoorzaam waren en hun taken uitvoerden wisten ze hun mannen vaak aardig uit te schelden en in het nauw te drijven; niet voor niets gaven alle overheden de mannen het recht om hun vrouwen te slaan als ze te lastig werden.

Vrouwenambacht in de steden

Ook in de steden zorgden vrouwen voor de welvaartsstijging en vernieuwingen. *Het ambacht werd gemoderniseerd en de textiel, die produkten opleverde die zo onmisbaar waren en zo gemakkelijk te vervoeren, werd het ingrijpendst gemoderniseerd.* We hebben gezien dat een aantal handelingen van de wol verwerking tot afzonderlijke beroepen werden, zodat ze steeds geperfectioneerd konden worden met allerlei nieuwe technische en scheikundige middelen: zo werden de weefgetouwen verbeterd, en volmachines uitgevonden.

Vrouwen hadden natuurlijk een voorsprong bij dat soort werk, ook toen het beroepen werden die in de stad werden uitgeoefend. Textiel wás gewoon vrouwenwerk (net zoals de verpleging tot tien jaar geleden) en vrouwen hadden de grootste vaardigheden. Tot de veertiende eeuw oefenden vrouwen bijna alle ambachten uit, al moesten ze de meeste delen met mannen. Sommige ambachten die grote bekwaamheid bij het verwerken van kostbaar materiaal vereisten waren heel lang uitsluitend in handen van vrouwen: zijde spinnen, zijde weven, goud weven, gouden hoeden maken, zijdeverwerking en goud smeden waren bijvoorbeeld in 1254 in Frankrijk uitsluitend vrouwenberoepen.

De positie van vrouwen in allerlei ambachten was zo sterk dat ze de eerste stedelijke eeuwen niet eens zo veel minder verdienden dan mannen. Ze hadden allerlei beroepen die met eten en drinken te maken hadden: bierbrouwen, broodbakken, banketbakken; ze hadden slagerijen, handelden in specerijen en ze verkochten in het algemeen eetwaren. Maar er waren ook kaarsenmaaksters, schoenmaaksters, leerlooisters, naaldenmaaksters, kristalpolijsters, handschoenenmaaksters, boekbindsters, smeden en ijzerhandelaarsters, touwmaaksters, en misschien barbier-chirurgijns, zadelmaaksters, tinwerksters en verfsters. *Hun bekwaamheid en energie waren de basis voor de explosie van rijkdommen in de steden.*

Mannengildes en ambachtsvrouwen

Dat vrouwen al die rijkdommen bij elkaar werkten betekende niet dat ze opgenomen werden in de nieuwe mannenorganisaties die al die rijkdommen bestuurden. Alleen in Parijs waren de vrouwen in eksklusief vrouwelijke beroepen in eigen gilden georganiseerd, met leerlingen, gezellen, meesteressen, reglementen voor de leertijd en de werkplaatsen en met voorwaarden voor het meesteresseschap. En net zoals de mannen hadden die vrouwengildes aparte functionarissen voor het beslissen van arbeidsgeschillen: vrouwelijke 'oudermannen'. Maar anders dan bij de mannengildes stonden die onder toezicht van mannelijke oudermannen, die door het stadsbestuur waren aangesteld. De vrouwengildes hadden geen politieke autonomie.

In Engeland en Italië waren de vrouwen in de vrouwenberoepen helemaal niet georganiseerd. Zelfs zo'n deftig beroep als zijdeweefster - een zijdeweefster die haar eigen weefgetouw bezat werd in Italië als een soort notabele beschouwd - werd individueel uitgeoefend. Ze hadden individueel wel leerlingen in dienst, maar een gilde om voor hun rechten op te komen hadden ze niet. Ze hadden dan ook geen rechten. Ze mochten niets anders doen dan weven: de geweven stoffen verven of laten verven of verhandelen was verboden. Dat had het handelaarsgilde zich toegeëigend. Die kochten de stoffen op en staken zelf de winsten in hun zakken.

Tot aan de vijftiende eeuw konden vrouwen over het algemeen wel lid worden van mannengildes; maar verder dan leerlinge of eventueel gezel konden ze het niet brengen. Ze werden aan de zorgen van de vrouw van de meester toevertrouwd. Die was - net zoals de kasteelvrouw van de leenheer - bedrijfsleidster over het bedrijf van haar man. Zij was degene die, als haar man stierf, zijn bedrijf verder bestuurde; zij kreeg dan zijn meesterschapstitel, niet als zelfstandige werkende vrouw, maar als weduwe van de 'echte' meester. Zoals Evelyne Sullerot zegt: 'zij dient slechts als schakel om het meesterschap over te geven van de ene man aan de andere'. Aan haar meesterschap zijn dan ook allerlei voorwaarden verbonden. Soms wordt haar verboden seksuele relaties aan te gaan met een van haar gezellen of met andere mannen. Soms mag ze niet buiten haar werkplaats komen. Als zij trouwt met een man van een ander beroep zijn al haar rechten vervallen.

Als zij trouwt met een gezelschap van hetzelfde beroep wordt hij automaties meester. Ze mag geen leerlingen aannemen, enz. Maar zolang zij zich maar aan de mannenvoorwaarden hielden hadden de weduwen toch belangrijke posities in allerlei bedrijfstakken.

Dat veel vrouwen niet in gilden georganiseerd waren betekende overigens niet dat ze konden doen wat ze wilden. Want *iedereen* die in de stad werkte, georganiseerd of niet, viel onder de verordeningen van de gilden en het stadsbestuur, tot in de laatste details van haar of zijn werkzaamheden. En zoals eerder gezegd, al die regels waaraan zij zich dienden te houden, waren erop gericht om de monopolies van de gilden - in de eerste plaats van de handeldgilden - te versterken. Dat de positie van alle mensen die niet in gilden georganiseerd waren op den duur steeds slechter zou worden, lag dan ook voor de hand.

De handeldgilden werden steeds rijker en machtiger; er ontstonden verbindingen met andere steden, met adellijke en kerkelijke heren. En in al die onderlinge verbindingen werd het nieuwe, onzichtbare, onpersoonlijke netwerk tussen mannen gesmeed, dat later de hele wereld zouden gaan omvatten: het netwerk van krediet en kapitaal.

De groei van nieuwe mannennetwerken. Ruil, geld, krediet, kapitaal in de steden 1100-1450

Voor handel is geld nodig. Ruilen heeft maar zeer beperkte mogelijkheden: de kans dat twee partijen iets bezitten wat zij zelf kunnen missen en wat de andere nodig heeft is te klein. Met de handel ontstaan er *ruilmiddelen*: voorwerpen waaraan een *waarde* wordt toegekend. Als iedereen voor een bepaald soort schelp wel één varken of vijf taro's wil geven, dan is die schelp dat waard - zolang iedereen dat gelooft, natuurlijk. Later worden metalen gebruikt als ruilmiddel, en nog later laten de koningen de metalen in nette plakjes snijden en stempelen. Dan is het geld zoals wij het kennen, ontstaan, waarvan de waarde door de staat wordt gegarandeerd.

Ook dat betekent nog niet dat de waarde van het geld nu echt vast staat. Want wanneer vorsten geld tekort hebben, dan maken ze de munten gewoon wat dunner en slaan van de rest van het metaal nieuwe munten. Ze kunnen dan even hun soldaten betalen; maar al heel snel blijkt dat er wel meer munten zijn maar niet meer rijkdommen. Het geld heeft immers alleen maar waarde zolang iemand bereid is om er goederen voor te geven; het dient alleen maar om het ruilen van goederen gemakkelijker te maken. En als er twee keer zoveel munten als vroeger in omloop zijn, terwijl de hoeveelheid te ruilen goederen even groot blijft, dan zijn na een tijdje de munten nog maar de helft waard, omdat de prijzen verdubbeld zijn (dit heet inflatie en gaat altijd nog maar door). (Andersom gebeurt het ook dan heet het deflatie: we hebben gezien dat het geld in de 'donkere eeuwen' na het begin van de christelijke jaartelling geleidelijk verdween. Eerst verdween het goud dan het zilver, en tenslotte kon je voor een klein bronzen muntje al heel veel kopen. Omdat steeds meer mensen hun eigen producten gingen verbouwen of lieten verbouwen kwam er minder geld. De enigen die nog iets te koop aan te bieden hadden waren de handelaren uit het oosten; naar hen verdween dan ook op den duur al het goud en zilver.)

Vanaf het jaar 1000 kwam er met meer handel ook weer meer geld, eerst zilveren munten, later gouden. Maar met dat geld zijn niet alle problemen van het handelsverkeer opgelost. De handelaar verdient zijn geld door iets te kopen op een plek waar het goedkoop is, het te vervoeren naar een plek waar het duur is, en het daar te verkopen.

Maar er moet eerst iets zijn om te verkopen. De vrouwen die iedere week naar de markt gaan met de eieren en de kaas die zij over hebben, zullen nooit rijke handelaarsters worden, want ze moeten weer naar huis om te zorgen dat er nieuwe eieren en kazen komen. Wie er rijk van wordt is de handelaar die de markten op het platteland afreist en een winkel in de stad opent; en als hij niet in goedkope, breekbare eieren, maar in kostbare wollen stoffen, specerijen of parfums handelt, zijn zijn winstkansen nog groter. Zijn probleem is alleen hoe hij aan het geld komt voor bijvoorbeeld de eerste scheepslading wollen stoffen naar het

Oosten. Als hij daar kan verkopen en voor de opbrengst specerijen en parfums kan kopen, dan is hij binnen (als het schip niet vergaat of door piraten gekaapt wordt).

Kortom: *voor handel op grote schaal is krediet nodig*. De handelaar die rijk wil worden moet het geld voor zijn eerste lading kunnen lenen van iemand die het niet direkt nodig heeft. Jammer genoeg blijken mensen hun geld altijd heel goed zelf te kunnen gebruiken; ze zijn alleen bereid om het even af te staan als ze er iets voor terug krijgen: rente.

Krediet en rente horen bij elkaar. Nu was het probleem in de middeleeuwen dat de kerk het berekenen van rente verbood. Dat was woeker en zondig. Voor de mensen op het land was dat heel gunstig, want woeker kon een boerenbevolking binnen de kortst mogelijke keren in schuldsavernij brengen. Als immers een landheer na een misoogst, voor geleend zaaigoed of geld om dat te kopen, het dubbele terugvroeg, dan bestond de kans dat de boerenbevolking na een goede oogst nog niet genoeg opbrengst had, enz. De hervormers in de Griekse stadsstaten hadden daar ook al maatregelen tegen moeten nemen.

Voor de handelaars was die kerkelijke maatregel wel lastig maar niet onoverkomelijk. Ze verzonnen er van alles op. Vooral het wisselen van muntsoorten van verschillende landen was heel handig: als je een geldsom in Italiaanse munten geleend had, kon je bijvoorbeeld beloven hem na een jaar in franse munten terug te betalen; dat de waarde van die franse munten bijvoorbeeld tien procent hoger lag viel niet zo op, en de rente was dan toch betaald. De papieren waarop de belofte van terugbetaling stond geschreven gingen ook als geld circuleren; een handelaar die zo'n papier (een 'wissel') van een ander had gekregen, gaf het op zijn beurt weer aan een andere handelaar, voor een partij goederen. De persoonlijke band tussen uitlener en lener werd dan een onpersoonlijk middel om weer nieuwe transakties te sluiten.

Zo ontstonden er hele nieuwe mannennetwerken, met knooppunten op de grote markten, die bijvoorbeeld aan de handelswegen door noord-Frankrijk werden gehouden, en natuurlijk ook in de handelssteden; het eerst in noord-Italië. Daar kwamen speciale rechtbanken om konflikten over al deze kontrakten op te lossen. Er werden universiteiten opgericht met speciale deskundigen - juristen - die het oude Romeinse recht weer uit de kast haalden om steeds betere regels te maken voor allerlei soorten transakties. Er ontstonden banken die een monopolie maakten van het krediet verschaffen; door dat monopolie konden ze dan weer politieke macht kopen omdat de vorsten en adel ook altijd tekort aan geld hadden (ze betaalden het geleende geld meestal niet terug). *Al die regels en instellingen scheppen mogelijkheden voor mannen om zaken met elkaar te doen zonder dat ze verwant zijn, tot hetzelfde gilde of geloof horen, of elkaar zelfs maar persoonlijk kennen. Ze vormen een netwerk tussen de verschillende broederschappen.*

Het geheel van kopen-en-verkopen en het geld-en kredietwezen zijn contactmogelijkheden zonder persoonlijk contact; mannenorganisaties zonder broederschap; kanalen waar hun geld zelfstandig kan rondstromen.

Geld dat in die kanalen rondstroomt noem je kapitaal. In de periode van de groei van de steden ontstaan de eerste kapitalisten: mannen van wie het geld de handelsstromen in beweging houdt. Het zijn nog niet de kapitalisten van onze tijd. Ze bemoeien zich nog niet met de produktie, met het werk in de landbouw en de ambachtsgilden. Ze halen alleen de produkten weg; ze worden rijk van het kopen en verkopen van goederen die door anderen geproduceerd zijn. Het zijn *handelskapitalisten*. Hun handel beïnvloedt wel welke produkten geproduceerd zullen worden - namelijk die de hoogste prijzen zullen opbrengen - maar niet hoe ze geproduceerd worden.

Het handelskapitalisme verzamelt wel de rijkdommen die later het industrieel kapitalisme op gang zullen brengen. Maar het belangrijkste is dat de organisaties en netwerken ervan het vrouwelijk deel van de bevolking zonder meer buitensluiten.

De adel en de geldeconomie: groeiende behoeften en strijd om nieuwe inkomstenbronnen

Ook de adel werd beïnvloed door de groeiende geldeconomie. Naarmate de handelaars in de steden rijker en pronkzuchtiger werden, steeg natuurlijk hun behoefte aan luxe en pracht ook. Als de vrouwen van rijke burgers prachtige jurken hadden, dan moesten de vrouwen van de adel die natuurlijk ook krijgen. Als er op de tafels van de burgers eksotische gerechten verschenen, dan kon de koning, de graaf of de hertog toch zeker niet achterblijven. Zij waren de hoogsten in de door god gegeven orde en dat moesten ze ook laten blijken. Maar dat kostte wel veel geld. *In de praktijk had de adel de mogelijkheden om aan het nodige geld te komen: meer land veroveren, de boerenbevolking harder uitbuiten of een rijke vrouw trouwen.*

Land veroveren betekende oorlog. Er was dus voortdurend oorlog tussen de ene heer en de andere, of tussen groepjes heren al dan niet geholpen door de steden, die met hun handelsbelangen ook heel wat af te vechten hadden. Maar oorlogen kostten ook veel geld.

De vazallen van een leenheer waren wel verplicht om op eigen kosten voor hem te vechten, maar al snel bedongen ze dat dat bijvoorbeeld niet langer dan 40 dagen verplicht was. Meestal kwam de oorlog dan pas goed op gang, dus was de heer verplicht ook andere ridders mee te nemen; vrije mannen, die tegen betaling voor hem vochten (iedereen die van adel was was een ridder; maar niet iedere ridder was van adel. In principe was iedere man die een paard en een pantser had een ridder; dat kon dus ook een vrije man zijn en zelfs een halfvrije. Pas laat in de middeleeuwen vielen de begrippen 'ridderlijk' en 'adellijk' ongeveer samen).

Een oorlog was eigenlijk alleen winstgevend als degenen die hem begonnen vrij zeker van een overwinning waren; de opbrengst bestond dan uit de buitgemaakte bezittingen van de bevolking, het land en de bevolking erop en - niet te vergeten - de losgelden die voor eventuele gevangen genomen edelen gevraagd werden. Als de strijd verloren werd was voor veel ridders grote armoede het gevolg.

Zo waren ook de kruistochten een grote gok. Vanaf het eind van de elfde eeuw riepen de pausen de adel op naar het heilig land, om daar Jeruzalem in te nemen en de 'heidense' Islamieten te verdrijven. Bezit, vrouwen en landerijen lagen daar als beloning te wachten, leek het. Maar na de schrik van de eerste kruistocht sloegen de mohammedanen hard terug met hun kromzwaarden. Sommige kruisridders lukte het wel om nieuwe gebieden te veroveren, maar na korte of lange tijd raakten ze ze weer kwijt. Alleen in Spanje en oost-Europa hielden ze blijvende macht. Maar ontelbare ridders kwamen om. Hun vrouwen die hun burchten verdedigd hadden zochten vaak een echtgenoot onder de overgeblevenen, en de onderlinge strijd ging gewoon door.

Huwelijk en hoofse liefde

Zoals altijd wanneer de heren oorlog voerden, ontleenden hun vrouwen daaraan een zekere zelfstandigheid. Hun taak als manager van de landerijen werd nog belangrijker.

Verder had het leenstelsel de adellijke vrouwen tot zeer belangrijke schakelstukken gemaakt in de strijd om de politieke macht. In de meeste gevallen konden namelijk ook dochters de lenen van hun vader erven; zolang ze ongetrouwd bleven bestuurden ze ze zelfstandig. Als ze trouwden vielen hun bezittingen onder het bestuur van hun echtgenoot - zolang die thuis was. *Dus was voor de heren het sluiten van een voordelig huwelijk aantrekkelijker en veel minder riskant dan oorlogvoeren.* Adellijke families waren dan ook voortdurend bezig met huwelijksonderhandelingen over steeds jongere kinderen. Verlovingsgeschenken werden soms al gesloten als de huwelijkspartners nog in de wieg lagen, huwelijken als ze een jaar of veertien waren. Vanwege de verbrokkeldheid en verwevenheid van alle adellijke machtsgebiedjes bemoeiden ook allerlei andere grootheden buiten de familie zich ermee. Vrouwen konden aan al dat gedoe pas goed meedoen als ze hun eerste kraambedden en hun eerste man

hadden overleefd: voor een rijke weduwe waren er interessante mogelijkheden. Al zaten ze dan in een bepaald opzicht net zo vast aan hun land als hun horigen, ze hadden er vaak heel wat meer plezier van.

De zakelijke belangen van de feodale huwelijksmarkt werden aangekleed met een fraaie cultuur: die van de *hoofse* liefde. Een poging tot opvoeding van de ridders, die ondanks hun geroep over roem en eer toch gewoon plunderende vechtersbazen bleven, aan wie voor de adellijke vrouwen weinig plezier te beleven viel; een poging, die eindigde met opvoeding van de vrouwen zelf.

In de hoofse liefde - waarvoor de spelregels vanaf de elfde eeuw in romanvorm beginnen te verschijnen - wordt niet gepraat over bezit, maar over schoonheid; niet over huwelijk maar over overspel. Huwelijk en liefde hadden niets met elkaar te maken. Verliefdheid en prettige seks hoorden buiten het huwelijk. De ridders wilden naast de boerenmeisjes die ze verkrachtten (met of zonder het 'ius primae noctis', het recht van de landheer om 'de eerste nacht' vóór de bruidegom, met de bruid te vrijen) ook iets hoogs en moois beleven om uit te drukken hoe hoog en mooi ze eigenlijk zelf waren. Daarvoor zochten ze dan een jonge, adellijke dame uit, die bij voorkeur getrouwd was, dus die zakelijk gezien onbereikbaar en onge-schikt was. Die dame gingen ze dan vereren, verleiden en voor háár gingen ze toernooien winnen. Tenminste zo luidden ongeveer de instructies.

In hoeverre de ridders zich zo gingen gedragen is maar de vraag. Maar ondertussen bood het hun vrouwen wel een beetje afleiding in hun saaie bestaan. Want uiteindelijk zaten ze toch maar min of meer opgesloten in hun tochtige kastelen. Over de hoofse liefde, over hun favorieten, over avontuurtjes konden ze tenminste zo nu en dan met elkaar praten.

De principes, de spelregels van de hoofse liefde, ontstonden in die streken van zuid-west-Frankrijk, waar nog vrij veel van de moeder-dochter-clans was overgebleven. Daar was de mannelijke bewondering voor vrouwen misschien nog wel een beetje gemeend. Maar vanuit die streken brachten de troubadours de hoofse liefde naar heel andere streken, waar de ridders hun vrouwen als lastige tegenstandsters beschouwden. Die hadden er belang bij om hun vrouwen wél aan het werk te houden, maar er geen last meer van te hebben. De hoofse liefde leek daar mogelijkheden voor te bieden. Want behalve dat in alle geschriften en gezangen de 'ideale ridder' wordt bezongen; actief, ondernemend, sterk, listig, volhoudend wordt ook het beeld van de 'ideale vrouw' gepropageerd: passief, afwachtend, afwijzend, oordelend, 'vertroosting schenkend' (= vrouwelijke seksualiteit).

Nog eeuwen zou het duren eer al deze 'idealen' gemeengoed zouden worden, net zoals het nog eeuwen zou duren eer huwelijk en liefde zouden gaan samenvallen, maar in de middel-eeuwen werd er al wel een begin mee gemaakt. Niet dat de middeleeuwse vrouwen zich er veel van aantrokken. Op allerlei manieren verzetten ze zich tegen wat er van hen verwacht werd. Ze hadden wel andere dingen aan hun hoofd. Hun mannen begonnen zich dan ook te beklagen: 'Hoe kunnen wij nog de echte stijl van het ridder-zijn omhoog houden, als de vrouwen plotseling allemaal als nonnen rondlopen, met een sluier voor, de rozenkrans in de hand, dag en nacht naar de kerk trekken, en ons geen woord en geen vreugde meer gunnen' wordt er geklaagd in 1257. Dat heel wat vrouwen dag en nacht naar de kerk trokken om daar 'vreugde' aan de priesters te schenken kwam misschien niet in het hoofd van deze schrijver op. Bij de discussies over de hoofse liefde horen echter ook allerlei gesprekken over wie nu betere minnaars waren, ridders of priesters en alle vrouwen waren het erover eens dat je het best een priester kon nemen; die was vuriger, hield meer rekening met de risico's van een zwangerschap, en die hield zijn mond tenminste.

De kerk: centralisatie, canoniek recht, de inquisitie

Vanaf het eind van de elfde eeuw probeerden de pausen het gezag over de kerk stevig in handen te krijgen. In het feodale stelsel was ook de macht van de kerk immers nogal ver-snipperd geraakt. In allerlei gebieden stelden vorsten zelf bisschoppen aan. De priesters misdroegen zich. In veel streken was er meer bijgeloof, dan christelijk geloof en ook de

eensgezindheid van de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders was ver te zoeken. De pausen zelf waren eeuwen bezig geweest om hun wereldlijke macht uit te breiden, door zoveel mogelijk vorsten aan zich te verplichten. Vanaf de elfde eeuw begonnen de wereldlijke heersers zich daartegen te verzetten. De paus moest zich gaan beperken tot de *geestelijke* macht, wat in de praktijk betekende het *persoonlijk* leven van de gelovigen, en niet het *zakelijke* van de heersende klasse van mannen. Het verbod op woeker werd nog wel geaksepteerd omdat dat zo goed te omzeilen was, maar verder moest de kerk zich niet met wereldlijke zaken bemoeien. (De *individuele* zakelijke belangenbehartiging van pausen en andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders ging natuurlijk gewoon door: hun behoefte aan luxe goederen was immers onbeperkt; de kerkelijke gelden waren voor de nieuwe handesgilden een belangrijke inkomstenbron. Alleen als instituut moest de kerk zich afzijdig houden).

Terwijl in de noord-Italiaanse steden het Romeinse recht gebruikt werd om handelsrecht te ontwerpen voor de *onpersoonlijke* handelsbanden, gebruikte de kerk het Romeins recht voor het ontwikkelen van een algemene rechtspraak, die ging over de persoonlijke verhoudingen van de gelovigen. De feodale rechtspraak, die een soort combinatie was van stamtradities en eisen van leenheer of vorst, en die dus overal verschillend was (en meestal nauwelijks schriftelijk was vastgelegd) moest nu plaats gaan maken voor het kerkelijke 'canonieke' recht. Zaken tegen geestelijken - behalve als het om onroerend goed ging -, zaken over huwelijk, echtscheiding, testamenten, natuurlijke kinderen, overspel, bloedschande, meened, kerkelijke tienden (de eigen inkomstenbron van de kerk), tovenarij, waarzeggerij en woeker, werden kerkelijke aangelegenheden. Rondtrekkende geestelijken moesten het recht gaan spreken; zij moesten opgeleid, evenals de 'gewone' priesters, die van landstreek tot landstreek net zoveel verschilden als de plaatselijke bevolkingen. De priesters moesten een zelfde soort opleiding krijgen, omdat zij hun gelovigen op hun beurt tot hetzelfde moesten opleiden: gehoorzaamheid aan de wereldlijke heersers, geloof in één god, het afdragen van belastingen aan de wereldlijke heer m'aar ook aan de kerk.

Omdat rechtspraak en priesteropleiding niet toereikend bleken om de gelovigen te laten gehoorzamen, werd vanaf het begin van de dertiende eeuw een apart kerkelijk instituut opgericht: de *inquisitie*: een kerkelijke rechtbank die zich bezighield met het strafrecht. De leden van de rechtbank werden gerekruteerd uit een speciaal daartoe opgerichte orde - de dominicanen.

De vorm van rechtspraak van de inquisitie was uniek in de geschiedenis. Vroeger waren rechtzittingen openbaar; in de Germaanse landen was een vorm van rechtspraak waarin de aanklager bij de onschuldigverklaring van de aangeklaagde zélf de boete moest betalen, die op de overtreding of het misdrijf stond. De zittingen werden nu gesloten; de aanklager was vrij om aan te klagen - kon daar zelf niet voor gestraft worden. Officieel mocht niemand veroordeeld worden als zij of hij niet bekend had. Om die bekentenis los te krijgen maakte de inquisitie gebruik van *martelingen*.

Vervolging van joden en kettters

De inquisitie hield zich bezig met het opsporen en uitroeien van niet-christenen en van christenen die protesteerden tegen de gang van zaken in de kerk. De belangrijkste groep niet-christenen in west-Europa vormden de joden. Vanaf het ontstaan van de christelijke kerk waren zij afwisselend gedoogd en vervolgd. Voor joden gold het kerkelijk verbod op woeker niet; zij waren dan ook de enigen bij wie de arme bevolking, als ze geld nodig hadden, terecht kon om te lenen, tegen rente. Van die rente eisten de heersers dan weer een gedeelte op, en als de bevolking opstandig was tegen de wereldlijke of geestelijke macht, gebruikten de heersers de joden om de volkswoede op te laten afreageren. Steeds weer werden grote aantallen joden in pogroms vermoord. Er kwam anti-joodse propaganda; zij zouden hosties bespotten en zich aan allerlei misdadig gedrag - kindermoorden, seksuele uitpattingen en het vergiften van bronnen - schuldig maken. Het resultaat was dan steeds dat de joden - aan wie het verboden was om wapens te dragen - verjaagd werden uit een bepaald gebied;

hun bezittingen werden door de geestelijke of wereldlijke heersers toegeëigend. Als de heersers weer krediet nodig hadden, haalden ze de joden weer terug. Dan kon alles weer overnieuw beginnen.

De inquisitie 'beperkte' zich niet alleen tot het verjagen van joden uit grote delen van Frankrijk, uit Spanje, uit Engeland - daarbij geholpen door de wereldlijke machten, maar ook werden duizenden joden doodgemarteld tijdens de inquisitoire verhoren of op de brandstapel verbrand.

Katharen, Albigenzen en Waldenzen waren de grootste groepen protesterende christenen, waartegen de inquisitie optrad. De beschuldiging was over het algemeen dat ze het met de duivel hielden. Als ze bekenden werden hun bezittingen - het waren vaak rijke burgers - afgepakt; vaak mochten ze dan weer in de kerk terugkeren. Als ze ontkenden werden ze gemarteld tot ze bekenden of dood waren. Een bekentenis na martelingen, werd vaak gevolgd door een nieuwe reeks martelingen, om de namen van andere 'ketter' los te krijgen. Het soort martelingen waarvan gebruik gemaakt werd heeft de katholieken onder ons in de vorm van verhalen over de hel bereikt: het afbranden van lichaamsdelen, ijzeren stoelen die in het vuur stonden en waarop de ketter vastgebonden werd, kokend lood en verder alle vormen van geweld, zoals die toegepast worden in de twintigste eeuwse konsentratiekampen en militaire gevangenissen; alleen misschien iets minder verfijnd.

De inquisitie werd de hel op aarde: honderdduizenden joden en 'ketter' werden opgespoord, ondervraagd en ter dood veroordeeld. De samenwerking met de wereldlijke overheid drukte zich uit in het voltrekken van het doodvonnis. De kerk mocht niet doden! De brandstapels werden opgericht en aangestoken door vertegenwoordigers van het plaatselijke bestuur; niet altijd van harte omdat er geen enkele garantie bestond dat niet zichzelf ook ooit op die brandstapel zouden eindigen. De bezittingen van de veroordeelden kwamen in handen van de kerkelijke en wereldlijke heersers.

Op alle plekken in Europa waar voor de kerk iets te halen of iets te vrezen viel dook de inquisitie op, iedereen beschuldigend van omgang met duivels - vooral ontucht -, het opeten van kinderen, het bedreigen van de gezondheid en vruchtbaarheid van mensen, dieren en planten. Soms moedigde de inquisitie het aangeven van 'ketter' aan, door een deel van de verbeurd verklaarde goederen, als beloning in het vooruitzicht te stellen. Dat had altijd een enorm succes.

Disciplinering van vrouwen door de kerk: huwelijksrecht en Mariaverering

De joodse vrouwen en de vrouwen van de hervormingsbewegingen werden net als de mannen door de inquisitie vervolgd en vermoord. Pas veel later zou de kerk zich - tijdens de heksen vervolgingen - speciaal aan vrouwen uitroeiing gaan wijden. Voorlopig beperkten ze zich nog tot de invloed op vrouwen in het algemeen via het huwelijksrecht en via de Mariaverering.

Onder het canoniek recht viel - zoals we gezien hebben - ook het *huwelijksrecht*. Niet als het om erfenissen of andere zakelijke huwelijksbelangen ging; dat bleef onder de wereldlijke rechtspraak vallen. De kerk ging over de rest: huwelijksluiting, echtscheiding, testamenten, kinderen, overspel en bloedschande. *Daarmee kreeg de kerk een grote greep op het leven van getrouwde vrouwen*. Vrouwen kregen als instructie voor hun huwelijk mee dat ze hard moesten werken, kuis moesten zijn, goed voor man en kinderen moesten zorgen en trouw moesten zijn. Mannen kregen vooral instructies hoe ze de aangeboren wispelturigheid van hun vrouw moesten intomen: wat slaag op zijn tijd, controle en een voortdurend besef dat hij door god boven haar gesteld was. Overspel werd van de man door de vinger gezien, van de vrouw veroordeeld. Echtscheiding werd verboden. In de middeleeuwen kwam steeds meer de nadruk te liggen op het huwelijk als een door god gegeven eeuwig verbond tussen twee mensen, met als doel *nakomelingen*. In de donkere tijden hadden vrouwen in ieder geval nog een beetje over hun eigen seksualiteit kunnen beschikken, nu werden haar nog maar drie

keuzes gelaten: ze was of een hoer, of een getrouwde vrouw of ze moest in het klooster. Het duurde nog eeuwen eer vrouwen zich daarnaar gingen gedragen, maar vanaf de twaalfde eeuw werden de ontsnappingsmogelijkheden steeds kleiner.

Ondertussen werd de verering van Maria steeds meer gebruikt als middel om vrouwen aan de kerk te binden. Talloos zijn de Marialegenden die vanaf de elfde eeuw opduiken en overal verspreid worden. Daarbij verandert Maria geheel van karakter: die verhalen hebben niets meer te maken met de levenskracht van vrouwen, met bronnen, beken, jaargetijden en de cyclus van het leven - de hoedanigheid waarin Maria voor de te bekeren Germaanse vrouwen herkenbaar was geweest.

Maria was geen godin meer die nog iets belichaamde van de oude verbondenheid tussen vrouwen, maar een hele nieuwe Maria, die zorg droeg voor de verbondenheid tussen mannen. Bijna alle Marialegenden verhalen over hoe Maria een man in nood behulpzaam is, door de duivel weg te jagen, door een goed woordje voor hem te doen bij haar zoon, door zijn plaats in te nemen als hij iets moeilijks moet doen. Maar dat doet zij niet als vrouw. Zij handelt als moeder van god, aan hem ondergeschikt.

Maria werd gebruikt om de mannen iets dichter bij die toch niet zo vriendelijke god te brengen, en daardoor dichter bij elkaar (de andere kant van de vermenselijking van god was de stroom verhalen over het leven van Jezus, waarin hij met lammetjes aan het spelen is). Een vrouw als middel tot vermenselijking van de mannelijke omgang, dat lijkt nu heel gewoon, maar was het toen nog steeds niet. Vrouwen hadden wel wat anders te doen net zoals de meeste vrouwen ook nu nog wel wat anders te doen hebben. Maar Maria, ontdaan van vrouwelijke seksualiteit, van vrouwelijke zelfstandigheid en verbondenheid, kon natuurlijk alleen maar voortgekomen zijn uit de wens van mannen om nu eindelijk eens geen last maar gemak van vrouwen te hebben. In die vorm kon ze door de kerk ook heel goed gebruikt worden om vrouwen te disciplineren, door te wijzen op hun moederschap, op hun ondergeschiktheid aan mannen.

Wat de hoofse liefde voor de adellijke man bracht, brachten de Marialegenden voor de 'gewone man': de opvoeding van vrouwen tot gehoorzame echtgenotes.

De disciplinering van de burgervrouwen

De vrije stedelijke burgermannen uit de stadsbesturen, handelsgilden en ambachtsgilden kregen vanaf de veertiende eeuw ook hun eigen kanalen van vrouwendisciplinering: talloze boeken waarin beschreven wordt - het wordt eentonig - hoe wispelturig, slecht, stom, gevaarlijk, onmenselijk, enz. vrouwen zijn; maar ook talloze boeken waarin beschreven wordt hoe vrouwen zich - vooral als echtgenote - horen te gedragen, wat voor kleren ze moeten dragen, hoe en wat ze moeten koken, hoe ze zich tegen het personeel moeten gedragen, wat ze moeten geloven, wat voor spelletjes ze mochten doen, maar vooral hoe ze zich ten opzichte van hun man moeten gedragen: . . . 'Doe hem geen pijn, omdat hij op de been wordt gehouden door de hoop dat zijn vrouw voor hem zal zorgen, hem van alle gemakken en genoegens zal voorzien, wanneer hij terug gekeerd is of zie toe dat dat alles gebeurt, dat hij ontkleed wordt bij een goed vuur, zijn voeten gewassen worden, hij andere schoenen en een broek krijgt, goed te eten en te drinken krijgt, goed bediend wordt, goed verzorgd wordt, er een goed bed met schone lakens en slaapmuts en bontvellen op hem wachten, en overladen wordt met andere vreugden, liefde en zaken, waarover ik het verder niet zal hebben. En de volgende dag schone kleren. . . ik smEEK u, mijn lieve zuster, uw toekomstige echtgenoot aldus te betoveren en wees erop bedacht, dat het dak niet kapot is, maar wees lief en vriendelijk en vredelievend. Zie er op toe dat er 's winters een goed vuur brandt en er geen rook is en dat hij goed kan uitrusten tegen uw boezem en betover hem aldus. . . en zo zult u uw echtgenoot beschermen tegen alle ongemakken en hem alle comfort geven die u maar kunt bedenken en bedienen hem en laat hem bediend worden in uw huis en verlaat u op hem, want als hij een goed man is, zal hij zich kosten noch moeite voor u sparen en door datgene te doen wat ik u gezegd heb, zult u bereiken dat hij u altijd mist en altijd aan u en aan uw liefde-

rijke zorgen denkt en hij zal zich verre houden van alle andere huizen, vrouwen, diensten en huishoudingen. . . ' Hier werden voor het eerst de eisen voor de 'ideale huisvrouw' geformuleerd, waaraan in de toekomst steeds meer vrouwen onderworpen zouden worden.

Het platteland vanaf de veertiende eeuw: klasseverschillen en verzet; stadslucht en geldpachten

Adellijke en kerkelijke heren probeerden samen zo veel mogelijk uit de boerenbevolking te krijgen. De kerk inde zijn 'tienden', een tiende deel van iedere opbrengst - en daarnaast nog allerlei andere belastingen, zoals bijvoorbeeld de belasting op pasgeboren lammetjes.

Tegen de kerk verzette de boerenbevolking zich dus net zo hard als tegen de landheren, die probeerden de herendiensten te verzwaren. Hoe succesvol al dat verzet was hing af van allerlei omstandigheden. In het algemeen kan je zeggen dat de mensen die een beetje in de uithoeken zaten, in de bergen of moerassen, ver van de vruchtbare akkers met korenvelden en wijngaarden, de meeste kans hadden om zelfstandig te blijven. Vaak waren zij niet eens horig gemaakt, omdat hun grond toch niet veel opbracht. Bij hen bleven allerlei resten van de oude vrouwencultuur bestaan, maar nu in de vorm van een oude-vrouwencultuur: jonge vrouwen moesten werken voor hun vaders en hun mannen; dat werk deden ze vaak met elkaar. Als hun mannen dood waren, waren ze enigszins vrij. Met hun kennis van alle levensprocessen (van landbouw tot medicijnen) wisten ze nog heel wat invloed uit te oefenen en achting af te dwingen.

De mensen op de vruchtbare akkers hadden het moeilijker. Zij waren de basis voor de rijkdom van adel en kerk - maar hun akkers waren niet onuitputtelijk. In de tijd dat de opbrengsten stegen (rond 1000 na chr.) was de bevolking uitgebreid. Eerst gaf dat nog grotere opbrengsten - vele handen maken licht werk - maar door de gebrekkige bemesting was de kans dat de oogsten steeds verminderden groot. Aanvankelijk werd er steeds nieuwe grond ontgonnen, maar ook daaraan was een grens. Vanaf de veertiende eeuw begonnen hongersnoden dan ook een algemeen verschijnsel te worden.

Niet iedereen op het platteland was even arm. Wie een paard en een goede ploeg had, had heel wat meer kans op een behoorlijk leven, dan iemand die alles met eigen kracht en met slecht gereedschap moest doen. De armsten moesten zich, om niet van de honger om te komen, als arbeidskrachten aan de 'rijksten' verhuren. Daardoor hadden ze minder tijd voor hun eigen akkers. Als ze die tenslotte om hun schulden af te lossen moesten verkopen of afstaan aan een rijke boer of aan de landheer, dan waren ze geen boerinnen of boeren meer, maar loonarbeidsters of loonarbeiders, 'dagloners' die niets bezaten dan hun arbeidskracht.

En zo ontstonden er klasseverschillen, tussen de mensen op het land.

Op één punt werkten de nieuwe ontwikkelingen gunstig voor de plattelandsbevolking. Het ontstaan van de steden gaf hen immers een bestaansalternatief, en dus een onderhandelingswapen. Als ze al te erg uitgeperst werden, konden ze nu vluchten. De steden waren van de arbeidskracht van het platteland afhankelijk; daarom erkenden ze de macht van de landheer over zijn horigen niet. 'Stadslucht maakt vrij': na een jaar en een dag in de stad was de horige voor het eerst een vrij mens. Dat klinkt wel mooi, maar meestal betekende dat dat de horige een vrije loonarbeidster was. Weinigen hadden de kans om op te klimmen tot zelfstandige handwerkster of handwerker. Maar vooral in het begin van de opbloei van de steden bestond die kans toch. Vooral in slechte tijden vluchtten er zo veel horigen naar de stad dat de landheren zich wel moesten aanpassen. Horigheid en herendiensten begonnen uit de tijd te raken. De landheren konden niet aan de gang blijven met alsmaar achter vluchtelingen aan te jagen. En uiteindelijk ging het tenslotte toch om het geld. *Horigheid werd dan ook steeds meer omgezet in pachtverhoudingen, herendiensten werden vervangen door geldbedragen.* De landheer kon nu immers in de stad kopen wat hij nodig had: *de geldeconomie drong nu ook op het platteland door.*

De geldeconomie op het platteland: het begin van de uitstoting van vrouwen

De boeren gingen ook meedoen aan de geldeconomie. Zij hielpen niet langer hun vrouwen bij het verbouwen van produkten die door henzelf en de kinderen gegeten konden worden; zij eisten steeds meer van de akkers op om daarop te verbouwen wat op de markt het meeste geld opbracht: meekrap voor verfstoffen, hop voor bier, vlas, lijnzaad, mosterdzaad. De vrouwen hielden door die belangstelling van hun mannen voor geld, steeds minder grond over voor de verbouw van het dagelijks voedsel. *Het verbouwen van marktprodukten door de mannen had voor de vrouwen een verslechtering van hun positie tot gevolg.* Er gebeurde hetzelfde als nu in allerlei ontwikkelingslanden: de vrouwen kunnen niet meer voor het dagelijks voedsel zorgen, maar als ze een deel van het geld van hun man vragen om het nodige eten dan maar te gaan kopen reageert hij heel verbaasd: het is toch haar taak en haar verantwoordelijkheid dat er eten op tafel komt! Hier begint een proces dat zich de volgende eeuwen zal voortzetten: *vrouwen krijgen steeds minder middelen om zelfstandig hun brood te verdienen.* De vrouw van de horige of pachter had formeel al geen rechten op de grond waarop zij werkte - de horigen die rechten op de grond hadden waren de mannen - maar feitelijk kon zij zelf beslissen over haar werk op de akkers en in de moestuin en over de opbrengsten daarvan. Wanneer de mannen grond willen gaan gebruiken voor 'cash-crops', voor gewassen die voor de markt worden verbouwd, vermindert het deel van de opbrengsten dat in de handen van vrouwen komt.

Ze moeten dan op een andere manier aan eten komen; omdat ze over minder produktiemiddelen beschikken, moeten ze een grotere hoeveelheid arbeid leveren voor hetzelfde resultaat. Ze kunnen als dagloonster gaan werken, bij het binnenhalen van de oogsten van rijke boeren: de boer houdt dan een deel van de opbrengst van haar arbeid zelf: hij *onderbetaalt* haar. Ze kan ook gaan werken met de produktiemiddelen, gereedschappen die ze zelf nog bezit - een spinnenwiel, een weefgetouw -, maar dan konkurreert ze met de gildes in de stad. Alleen als het de gildes goed uitkomt, laten ze een deel van het werk door de vrouwen op het platteland doen; als de lonen, die zij in de stad moeten betalen hoog zijn, of als de prijs die zij voor hun produkten krijgen laag is, omdat het slecht gaat met de handel. Als het goed gaat met de handel en de lonen niet al te hoog zijn, bestrijden de gildes het vrouwenwerk in de huisindustrie en op het platteland met alle middelen.

De Vlaamse lakensteden stuurden bijvoorbeeld af en toe strafekspedities naar het platteland om weefstoelen en vollersvaten te vernielen. Ook als vrouwen hun eigen produktiemiddelen gebruiken om aan het noodzakelijke inkomen te komen, komt een deel van de opbrengst van hun werk dus in de zakken van anderen terecht - meestal een groter deel dan zij vroeger als horige aan haar landheer moest inleveren.

De uitstoting van vrouwen uit haar oude gemeenschappelijke werkverbanden, waar zij zelf nog over beslisten en waar zij zelf de opbrengsten van kregen komt vanaf de veertiende eeuw op steeds grotere schaal voor. Steeds meer vrouwen worden losgemaakt van hun families - van hun moeders, zusters, tantes, grootmoeders - om elders te gaan werken. In Engeland waren bijvoorbeeld de meeste losse landarbeiders, vrouwen; ze trokken van boerderij naar boerderij om hun arbeidskracht aan te bieden. Daarnaast werkten er natuurlijk veel vrouwen als huispersoneel bij de rijke boeren en de adel. Het spreekt vanzelf dat ze nogal vogelvrij waren. Ongehuwde moeders waren iets heel gewoons. Als ze hun kinderen zelf konden voeden hadden ze normale ouderlijke rechten; als ze dat niet konden, moesten ze naar de stad om hun kind daar te vondeling te leggen; duizenden per jaar werden er naar de stad gebracht.

Naast al deze landarbeidsters waren er dan ook nog de vrouwen die achter de legers aantrokken, de marketentsters, die handelden in brandstof, water en eetwaren voor de soldaten en zo nodig ook in zichzelf. Er waren ook de hoeren in de stad, die niets anders dan hun lichaam hadden om te verkopen. En tenslotte - ook in de stad - de handwerksters en arbeidsters.

Steeds meer werden de mannen op het platteland opgenomen in de onpersoonlijke geldnetwerken. Steeds meer werden de vrouwen uitgestoten. De vrouwen hebben zich hiertegen verzet; hun laatste verzet zou met de heksenvervolgingen gebroken worden, die vanaf het eind van de vijftiende eeuw georganiseerd werden.

Maar voor het zover was, moest het mannennetwerk nog heel wat groeien, en moesten ook de vrouwen in de steden uitgestoten worden.

Heerschappijverhoudingen in de steden vanaf de veertiende eeuw: gilde-arbeid en loonarbeid. Uitstoting van vrouwen uit de ambachten

De stedelijke organisaties waren van boven af opgebouwd: eerst de handelaarsgilden dan de handwerksgilden. De handelaars zaten in de stadsbesturen; soms kwamen de handwerkers in opstand en namen ze de zaak over. Meestal wonnen de handelaars echter, vanwege hun banden met de adel; en ook daar verloren vrouwen geleidelijk hun zelfstandigheid. Onder de gildes werd de groep mensen die nergens bij hoorde en dus geen rechten had steeds groter. De wolbewerking ontwikkelde zich geleidelijk tot een echte industrie, met werkgevers en *loonarbeid*. Vooral veel vrouwen kwamen daar als loonarbeidsters te werken. We hebben gezien dat de mannen de meest winstgevende beroepen in gilden georganiseerd hadden; dat aanvankelijk ook vrouwen daar soms lid van konden worden.

Maar naarmate de macht van de gilden begon te groeien, begonnen ze vrouwen de toegang te verbieden. Alleen de weduwen van de gildemeesters werden nog een tijd gedoogd, als doorgeefluik. Ook de positie van zelfstandige handwerksters werd nu door de gildes bedreigd. Vrouwen verdienden namelijk altijd al wat minder dan mannen, en de mannen begonnen zich nu bedreigd te voelen door hun concurrentie. 'Zo dienen', schrijft Sullerot, 'in 1324 de wolwevers van Straatsburg een aanklacht in tegen vrouwen die werkten zonder deel uit te maken van het gilde. Zij hadden zo'n grote macht dat zij iedere vrouw die een weefgetouw bezat, zelfs voor gaas of linnen, dwongen om kontributie te betalen aan hun gilde.'

Er waren veel meer vrouwen dan mannen - mannen stierven behalve in oorlogen ook in veel grotere aantallen tijdens de epidemieën die in de veertiende eeuw Europa teisterden; daarnaast zaten relatief veel meer mannen dan vrouwen in kloosters - en dat 'vrouwenoverschot' maakte de gildes nog harder en de positie van vrouwen nog zwakker. Steeds meer beroepen werden in gildes georganiseerd, steeds meer gildes sloten vrouwen buiten. Slechts de onaanzienlijkste beroepen blijven over. We citeren nogmaals Sullerot:

'Hier de lijst van uitsluitend vrouwelijke beroepen:

- De haspelaarsters, in Vlaanderen wiesters genoemd, die de draden opwinden en ze afleveren op haspels van bepaalde grootte en gewicht.
- De kamsters: beschermd door een leren schoot, in beide handen een kam van ijzer, ontwarren zij de vezels en rekken ze op en halen er de wol afval uit. Hun ijzeren kammen zijn gloeiend rood verhit. Het is een langdurig en eentonig werk.
- De kaardsters verschijnen in de veertiende eeuw: zij spreiden de wol vlokken uit op een plank en bewerken ze met grote distels of met een klein plankje voorzien van ijzeren punten. Dat beroep was helemaal niet in aanzien, want gekaarde wol was van minder goede kwaliteit dan gekamde.
- De arbeidsters die de stof gladtrekken (gladstrijksters).
- De scheersters prepareren de draad op de weefgetouwen.'

Hierna volgen nog wat beroepen die we al vermeld hebben namelijk die met zijde en goud te maken hebben. Vanaf de vijftiende eeuw worden vrouwen ook uit die beroepen gewerkt.

Al deze vrouwen moesten als loonarbeidster aan de kost zien te komen, in concurrentie met de mannelijke loonarbeiders. De vrouwenlonen dalen dan ook voortdurend. Sullerot vermeldt een onderzoek naar de, ambachtslonen op het platteland: *aan het eind van de veertiende eeuw verdient de vrouw driekwart van wat de man verdient, in de vijftiende eeuw niet meer dan de helft, en in de zestiende eeuw verdient een vrouwelijke dagloonster nog maar tweevijfde van wat haar mannelijke kollega verdient!* Om nog werk te krijgen moeten vrouwen met

steeds lagere lonen genoeg nemen. Dat betekent dat de mannen, die buiten de bevoorrechte groep vallen, de vrouwen steeds harder gaan bestrijden; naarmate de lonen van vrouwen dalen worden die immers steeds gevaarlijker concurrenten.

Degenen die hun werk verliezen gaan deel uitmaken van de steeds groter wordende groep armen, die afhankelijk zijn van de liefdadigheid van de kerk en van de stedelijke armenbesturen. In Frankrijk is dat in de zestiende eeuw uitgegroeid tot tussen de twintig en veertig procent van de bevolking. Zieke en invalide armen worden in hospitalen opgeborgen. In Parijs moeten de gezonden, twee aan twee aan elkaar vastgebonden, de riolen schoonmaken.

Bij iedere stijging van de graanprijzen stierven de ondervoede armen als ratten in epidemieën. Gevluchte armen van het platteland vulden de stedelijke armen echter steeds weer aan.

Klassestrijd in de stad en op het land vanaf 1300

Handelsgilden, ambachtsgilden, adel, de kerk, zelfstandige boeren, dagloonsters, dagloners en een steeds grotere groep werkloze armen, redenen genoeg voor botsingen, voor opstanden, voor verbittering en woede. Meestal waren het niet de armsten die de opstanden organiseerden, maar groepen redelijk welvarende boeren of handwerkslieden, die door de stijgende uitbuiting bedreigd werden. Zo organiseerden de wevers en beenhouwers van Brugge de opstand tegen de patriciese stadsbesturen die door de Vlaamse en Franse edelen gesteund werden; de eerstgenoemden behaalden in 1302 een historische overwinning in de Gulden Sporenslag (die zo genoemd werd omdat het slagveld behalve met lijken ook met de gouden sporen van de verslagen ridders bezaaid lag).

Deze strijd ging voornamelijk om de invloed in het stadsbestuur, dat door de handelaars beheerst werd. Nu werden die gedwongen vertegenwoordigers van de handwerksgilden toe te laten. In andere steden gebeurde hetzelfde: er ontstond een demokratiese beweging, waarvan op den duur steeds het gevolg was dat de sterkste ambachtsgilden samen met de handelaars de nieuwe stedelijke heersers werden; voor de loonarbeid-st-ers en voor de armen veranderde er niets.

Wel hadden de stedelijke opstanden tot gevolg dat het platteland werd meegesleept. De redelijk welvarende boerenbevolking in Vlaanderen voelde zich sterk genoeg om in opstand te komen tegen alle uitbuiting door de landheren, de kerk en de koning. De handwerksgilden van Brugge en Ieperen steunden hen; ze hielden hun strijd ruim 25 jaar vol. De dorpelingen weigerden de kerkelijke tienden te betalen en eisten dat de kloosters hun koren onder het volk zouden verdelen. Rijken en edelen moesten hun verwanten onder het toezicht oog van de menigte ter dood brengen. De wederzijdse wreedheden waren zo gruwelijk dat de mensen, volgens een tijdgenoot, 'een afkeer van het leven kregen' (aldus de schrijver Pirenne).

Tenslotte greep de Franse koning in. Met zijn ridders vernietigde hij in één korte, bloedige veldslag de opstandige boeren. De Vlaamse edelen hadden het liefst de hele bevolking uitgemoord, maar de koning vond het genoeg om al het bezit van de opstandigen verbeurd te verklaren.

Dit was dus een poging tot een echte revolutie geweest. Er waren ook opstanden die louter uitingen waren van haat en wanhoop, zoals de 'Jacquerie', in de buurt van Parijs, in 1357; maar de mensen waren daar zo zwak en arm dat ze geen enkele kans hadden op zelfs maar een tijdelijke overwinning. Ze werden genadeloos afgestraft: 20.000 doden.

Ondertussen woedde ook nog vanaf 1339 tussen Engeland en Frankrijk de honderdjarige oorlog (de engelse koning had het in zijn hoofd gekregen dat hij Frankrijk wou veroveren). Door alle veldslagen en plunderingen waren grote delen van Frankrijk tot een woestijn gemaakt, 'waar men geen haan meer hoorde kraaien noch een kip kakelen.' (Pirenne)

Tot overmaat van ramp heerste de Zwarte Dood: de pestepidemie die in 1347 vanaf het oosten via scheepsratten en hun vlooiën Europa binnenkwam en daar in de volgende zestig jaar bijna de helft van de bevolking doodde - de armen het eerst. Hele dorpen werden uitgeroeid, akkers werden niet meer bewerkt, er groeiden weer bossen op moeizaam ontgonnen

landbouwgronden. De overlevenden profiteerden echter wel van het tekort aan arbeidskrachten: hun lonen stegen.

In Engeland leek de situatie van de boerenbevolking op het eind van de veertiende eeuw op die in Vlaanderen. De lonen waren gestegen en daardoor gesterkt wilden de horigen en de landarbeiders de laatste resten van hofstelsel, horigheid en herendiensten afschaffen. Juist omdat die feodale verhoudingen zo zeldzaam begonnen te worden, drukten ze des te vernederender op de mensen die er onder moesten leven. Zij werden gesterkt door één van de vele religieuze bewegingen, die zich tegen de verwording in de kerk richtten, en in het bijzonder tegen de sociale ongelijkheid. Van hen is het beroemde liedje: 'When Adam delved and Eve span, where was then the gentleman?' (Toen Adam groef en Eva spon, waar was toen de edelman?) Maar ook zij werden na een paar maanden door de gekombineerde machten van kerk en adel verslagen.

Dit zijn maar een paar voorbeelden van opstanden; er waren er veel meer. Geen had er blijvend succes. De boerenbevolking was niet goed georganiseerd, niet goed bewapend. De heren wel.

De overgang naar de nieuwe tijden

Hongersnood, bevrijdingsstrijd, kettervervolgingen, pestepidemieën: die bepaalden de spektakulaire lotgevallen van de plattelandsbevolking in de 13e, 14e en 15e eeuw. Ze probeerden hun traditionele manier van leven voort te zetten, maar ze werden steeds afhankelijker van wat er in de steden gebeurde. Want uiteindelijk werd daar bepaald hoe de kerk en adel hen onderdrukten en uitbuitten.

De mannelijke stadsburgers waren immers door hun rijkdom serieuze concurrenten van adel en vorsten geworden. Ze hadden hun eigen militaire middelen en ze verdedigden hun voorrechten (privileges) en vrijheden die de adel hen ooit in hoop op winst gegeven had, met kracht. We hebben al gezien dat de adellijke heren van de steden afhankelijk waren, omdat alleen daar geld te halen viel. Wilden de vorsten belastingen heffen, dan moesten ze de standen - een vergadering van adel, geestelijkheid en stadsbesturen - bijeenroepen om toestemming te vragen. *Het leek of de nieuwe burgerij in de steden op weg was om de politieke macht over te nemen, om een nieuwe heersende klasse te worden.*

Maar zover was het nog niet. De burgerij was rijk en machtig, maar alleen als parasieten op wat anderen produceerden. *De werkelijke productie gebeurde nog steeds in de landbouw.* Daarmee vergeleken produceerden de steden eigenlijk alleen nog maar kleine hoeveelheden gebruiksartikelen. De werkelijke rijkdom bestond nog steeds uit het bezit van land, en de zeggenschap over de mensen die er werkten. De handelskapitalisten zouden pas echte macht krijgen als ze erin zouden slagen de mensen van het land los te maken, en ze zelf aan het werk te zetten. De ambachtsgildes, met hun afkeer van productieuitbreiding, van technische vernieuwingen en concurrentie, waren daarvoor ongeschikt. Zij waren nog heel goed in staat om de concurrerende werkplaatsen met dagloosers het bestaan vrij onmogelijk te maken.

De handel bleef dan ook de belangrijkste 'aktiviteit' van de burgerij. Halverwege de 15^e eeuw openden zich daarvoor dan ook ongekende mogelijkheden. Ontdekkingen op scheepvaartgebied (het kompas, het roer, schepen met meer masten, met dwarsgetuigde zeilen) brachten de wereldzeeën binnen bereik. Voor die tijd hadden vrij kleine scheepjes angstig dicht langs de kusten gevaren; nu konden de grotere schepen zo maar naar de overkant, op zoek naar de slechts uit legenden bekende paradijzen, vol goudschatten en specerijen.

De exploitatie van de wereldzeeën - liever gezegd van de weerloze bevolking, die aan de overkant werd aangetroffen - werd gesteund en aangemoedigd door de vorsten. Na Karel de Grote hadden de vorsten aanvankelijk niet meer zoveel macht gehad, omdat ze immers in alles wat ze deden of wilden afhankelijk waren van de medewerking van hun vazallen, die op hun beurt weer afhankelijk waren van de medewerking van hun eigen vazallen, enz.

In deze periode ging dat veranderen; het werd de periode van het absolutisme: de vorsten namen de macht van de adel over.

Samenvatting

De middeleeuwen waren een tijd van verbrokkeling geweest. De Romeinse en Germaanse organisatievormen, die de basis vormden voor de feodale overheersing, sloten niet naadloos op elkaar aan; integendeel, er bestonden duidelijke tegenstellingen tussen de verschillende groepen mannen die om macht en rijkdommen vochten. Juist die verbrokkeldheid had grote vernieuwingen mogelijk gemaakt: omdat mannen geen sluitend heerschappijstelsel konden vormen, was er zeer veel gelegenheid voor vrouwen om *zelfstandig* hun bijdrage te leveren aan de produktie.

Duizenden jaren waren vrouwen niet meer zo zelfstandig geweest als zij in de vroege middeleeuwen waren. Zij verbeterden landbouw en ambacht, net zoals zij dat vroeger gedaan hadden.

Pas toen op basis van hun zelfstandige werk nieuwe mannenorganisaties rijk en machtig geworden waren, moesten ze weer *onzelfstandig* worden. Steeds meer land werd hen afgepakt en steeds meer gereedschap om mee te werken. Steeds meer vrouwen werden 'vrije arbeidsters', mensen die niets anders bezaten dan haar arbeidskracht.

Een produktiewijze die geheel op het huren van deze vrije arbeidskrachten gebaseerd zou zijn, kon echter pas ontstaan als er genoeg geld was om ze allemaal aan het werk te zetten - en als de meerderheid van de bevolking voor hun levensonderhoud van loon afhankelijk zou zijn. Nu kon nog steeds een groot deel van de bevolking op het land het eigen voedsel verbouwen. De bevolking moest onteigend, kapitaal moest opgespaard.

Wij zullen straks zien dat dit aanvankelijk slechts in één land op grote schaal gebeurde: in Engeland. In de meeste andere West-Europese landen bleef de landbouw voorlopig de belangrijkste bron van rijkdom. Alleen werd de taak om de boerenbevolking uit te buiten nu grotendeels door de vorsten overgenomen van de adel.

Verder lezen

Evelyne Sullerot, *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid* (1968), Nijmegen 1979, SUN

Eileen Power, *Het dagelijks leven in de Middeleeuwen*. (1924), Utrecht 1977, Aula 543

Eileen Power, *Medieval Women* (ed. M.M. Postan). Cambridge 1975, Cambridge University Press

P. Offermans, B. Feis, *Geschiedenis van het gewone volk van Nederland*. Nijmegen 1975, Socialisties Onderwijs Front

H. Pirenne, *Ekonomische en sociale geschiedenis van Europa in de Middeleeuwen*.

J.H. van Stuijvenberg e.a., *De economische geschiedenis van Nederland*. Groningen 1977, Wolters-Noordhoff

E. le Roy Ladurie, Montaillou, *The promised land of error* (1975), New York 1979, Vintage Books

B. Clough, *European Economic History: the economic development of western civilisation*. New York 1959

R. Hilton e.a., *The transition from feudalism to capitalism*. Londen 1976, NLB

M. Dobb, *Studies in the development of capitalism*. New York 1947/1963, International Publishers

E.J.J. van der Heyden, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*. Nijmegen 1933/1950, Dekker & van de Vegt

A.C. van Baalen & M.C.F. Ekelschot, *Geschiedenis van de Vrouwentoeekomst*. Amsterdam 1980, De Bonte Was

Barbara Tuchman, *De waanzinnige 14e eeuw* (1978), Amsterdam 1980, Elsevier.
M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1921/1972, J.C.B. Mohr.

Hoofdstuk 7 van feodalisme naar kapitalisme; van heerschappij naar manschappij

Vorsten op weg naar absolute macht. De vijftiende eeuw

Gedurende de hele middeleeuwen waren de adellijke heren in voortdurende concurrentiestrijd om het land gewikkeld geweest. Degene die daar het meest succesvol in was kon de titel van koning of keizer veroveren; anderen moesten er genoegen mee nemen slechts een rijke graaf of hertog of bisschop te zijn. De koninklijke macht begon geleidelijk belangrijker te worden, omdat in de concurrentiestrijd steeds meer 'kleine' edelen verwijderd werden. Voor de groten bleef er dan steeds meer over.

Bovendien hadden militaire uitvindingen - buskruit en bronzen kanonnen - de kastelen van de ridders vrij waardeloos gemaakt. Het waren geen onneembare vestingen meer. De strijd werd ook niet meer beslist in een ridderlijk gevecht van man tot man, maar, door steeds grotere legers, die van steeds grotere afstanden op elkaar schoten. *De militaire macht kwam in handen van degene die het grootste leger kon huren, dus van de rijkste.* Als die eenmaal de koningsmacht over een bepaald gebied had veroverd, kon hij zijn macht gebruiken om steeds rijker te worden, en nog grotere legers aan te schaffen.

Die vergroting van de rijkdom kregen de vorsten onder andere voor elkaar door *belastingen* te heffen, van de mensen die het minst te missen hadden - want daar verzetten de standen zich niet tegen. De vorsten begonnen aan de opbouw van een *ambtenarenapparaat*, te beginnen met belastingambtenaren, ambtenaren om toezicht te houden op de belastingambtenaren en ambtenaren om toezicht te houden op de toezichthouders, enz.

In Frankrijk was dit in 1302 al zover uit de hand gelopen dat nog weer andere ambtenaren het voorschrift uitvaardigden dat er van iedere vijf ambtenaren vier moesten verdwijnen! Al die ambtenaren moesten natuurlijk ook betaald worden, uit de opbrengst van de belastingen. Maar meestal vonden de vorsten het eenvoudiger om de ambten gewoon te verkopen - dat leverde ze dan meteen kontant geld op. Het gevolg was alleen dat de ambtenaren daardoor niet meer te controleren waren en dat de bevolking nog erger werd uitgezogen. Iets waar de adel zich dan weer tegen verzette, omdat ze dat liever zelf deden.

Ook in de steden werden veel ambten verkocht; rijke burgers kochten ze voor hun zonen en lieten het werk dat met het innen van allerlei 'rechten' verbonden was, door een onderbetaalde klerk doen. De winst was wel 300 of 400 procent van het aan koop bedrag.

Geleidelijk kregen de vorsten adel en ambtenaren toch wat beter in de hand. Daarvoor maakten ze gebruik van het organisatiemiddel, waar de pausen ook al zoveel plezier van gehad hadden: het Romeinse recht.

We hebben gezien dat de steden het Romeinse recht uit de kast gehaald hadden om de handelsbetrekkingen te regelen. Daar was het heel geschikt voor, omdat het geheel los stond van persoonlijke verhoudingen en tradities. Eigendom is eigendom, alleen van die éne eigenaar, niet van twee, drie of vier mensen samen, volgens oude tradities, die altijd onduidelijk zijn en waar eindeloos over geruzied kan worden. En afspraak is afspraak, beloftes tussen gelijken moeten nagekomen worden; en wie zijn afspraak niet nakomt moet de schade betalen, die de ander daardoor geleden heeft. Heel eenvoudig, en heel onpersoonlijk.

Het nieuwe eigendomsrecht verdrong geleidelijk het oude, gedeelde eigendomsrecht ook op het platteland. Vroeger had de boerenbevolking nog allerlei rechten gehad op de grond die zij bebouwden, al had de leenheer dan ook de meeste rechten; maar nu kreeg de leenheer alle rechten: hij werd de eigenaar. Het hele netwerk van feodale banden - dat juist door de verwevenheid van rechten zo sterk was geweest - werd zo langzaam maar zeker ontrafeld.

Maar de kroon werd op het werk gezet door het Romeinse *publiek* recht, dat de betrekkingen van de onderdanen met de overheid regelde. De eenvoudige hoofdregel in de tijd van de absolute vorsten was: 'de wil van de vorst heeft kracht van wet.' De adel was zo verzwakt dat hij zich daartegen nauwelijks meer verzette. Misschien vonden ze het eigenlijk ook wel best zo, omdat ze er belang bij hadden dat de koning de boeren eronder hield, nu ze dat zelf niet meer konden. Ook de steden hadden gemengde belangen: aan de ene kant dreigden de vorsten hen hun eigen wetgevende en militaire macht te ontnemen, aan de andere kant hadden ze belang bij de vorstenmacht, die de verovering van overzeese gebiedsdelen steunde, en de binnenlandse handel bevorderde.

Zo ontstonden geleidelijk steeds grotere en samenhangender koning- en keizerrijken, waarin alle verdeelde macht van de adel en van de steden steeds meer naar een centraal wetgevend en besturend apparaat werd getrokken. Het apparaat werd gevuld met zonen van burgerij en adel, die óf niet zo geschikt waren voor de handel, óf voor wie er te weinig land was. Bij de adel werd steeds gebruikelijker dat de oudste zoon het land erfde; de burgerij volgde dit voorbeeld na en liet op den duur de oudste zoon 'de zaak' erven.

Door het ambtenarenapparaat van de vorst groeide de adel en de burgerij aardig naar elkaar toe. De adel ging nu ook in de handel om rijk te worden, de burgerij kocht adellijke titels of adellijke vrouwen en bootste de adellijke levenswijze na: want de burgermannen waren wel heel trots op zichzelf maar het leven van de 'nietsdoende' klasse beschouwden ze toch nog als hoger.

Door deze vermenging van de cultuurvormen van de adel en van de burgerij ontstond er een nieuwe mannencultuur: de renaissance.

De renaissance: kunsten en wetenschappen

Deze nieuwe cultuur kwam niet uit de lucht vallen. De noord-Italiaanse steden hadden niet alleen het Romeinse recht herboren laten worden, maar de hele klassieke beschaving. Griekse en Romeinse boeken verschenen in grote getale op de universiteiten. Naast het recht werden de klassieke filosofie, natuurwetenschappen en geneeskunst bestudeerd.

Het 'humanisme' ontwikkelde zich: een nieuwe wereldbeschouwing, die niet god als schepper en instandhouder van de hele wereld centraal stelde, maar van de mens – dat wil zeggen de man - uitging. Zijn levensdoel was nu niet meer om te zorgen dat hij na zijn dood in de hemel zou komen, maar om de mogelijkheden van de *wereld* te ontdekken, en ervan te genieten. De beeldende kunst ging weer, zoals in de klassieke oudheid, het naakte mannenlichaam vereren; de wetenschap verzette zich tegen de overleefde denkbeelden, zoals die zich vanaf de dertiende eeuw op de, door de pausen gedomineerde, universiteiten hadden ontwikkeld.

De nieuwe wetenschap stelde zich tot doel de *oorzaken* van allerlei verschijnselen te leren kennen. Zo ontstond bijvoorbeeld de *mediese wetenschap*. De kerk had altijd benadrukt dat de wereld was zoals god dat wilde, dus ook dat alle rampen, ziektes, hongersnoden door god gewild waren, als straf voor de menselijke zonden - van arme mensen. Want de kerk behandelde arme en rijke mensen heel verschillend. Tegen de armen zei de kerk dat ziektes straffen van god waren; dat ze daar dankbaar voor moesten zijn, dat ze maar veel moesten bidden en dat ze later in de hemel vast wel minder ziek zouden zijn. Tegelijk begon de kerk steeds gewelddadiger op te treden tegen de genezende leken, die vooral vrouwen waren: als iemand probeerde een zieke te genezen, dan ging zij of hij in tegen de wil van god; dat was duivelswerk. Iemand kon bij wijze van spreken alleen maar genezen doordat de duivel dat gedaan had: op de heksen vervolgingen - het uitmoorden van kruidenvrouwen en vroedvrouwen - komen we nog terug.

De gezondheid van de rijken moest echter wel beschermd worden. In dezelfde tijd dat de kerk zich tegen leken ging verzetten, begon zich op de kerkelijke universiteiten de geneeskunst als wetenschap te ontwikkelen, vanaf de dertiende eeuw. Een zuiver theoretische wetenschap gebaseerd op oude theorieën over het menselijk lichaam, een studiegebied dat voor

vrouwen verboden was. Onderzoek kwam er niet aan te pas; er werd gelezen, gepraat en gedacht. De theorie was dat de gezondheid van mensen bepaald werd door het evenwicht tussen de lichaamssappen: bloed, water, gele gal en zwarte gal. Als je van een van die vloeistoffen te veel of te weinig had, werd je ziek. Therapieën waren er op gericht het evenwicht weer te herstellen: aderlaten om een teveel aan bloed kwijt te raken, sterke braakmiddelen om een teveel aan gal kwijt te raken, enz. Onder bescherming van de kerk mochten de met deze kennis toegeruste mannen op het genezerspad: maar het was dure kennis, alleen bestemd voor de rijken. In de 13^e, 14^e en 15^e eeuw had de kerk ieder prakties onderzoek naar de werking van het menselijk lichaam tegen weten te houden, door met de brandstapel te dreigen of die ook te gebruiken. Maar vanaf de 16^e eeuw begonnen de wetenschappers zich daar steeds minder van aan te trekken. Vrolijk sneden ze de lijken open om eens te kijken wat daar allemaal in zat. Zo ontdekten ze hoe de bloedsomloop werkt en waar de hersenen en allerlei organen precies zaten. Niet dat de geneeskunst er verder veel mee opschoot; het bleef voorlopig bij anatomiese kennis, waar weinig mee gedaan werd. De kerk bemoeide zich er op den duur niet meer mee.

Waar de kerk zich wel mee bleef bemoeien was met het genezen van mensen; toen de arts Paracelsus in het begin van de 17e eeuw toegaf dat hij zijn genezende kennis allemaal van kruidenvrouwen had, werd hij tot de brandstapel veroordeeld. Hij wist te ontkomen door al zijn aantekeningen te verbranden.

Ook tegen de overleefde denkbeelden van de ordening en de wetmatigheden van de natuur verzetten de kunstenaars en wetenschappers zich; de kunstenaars uit de tijd van de renaissance beelden de natuur niet alleen af, maar onderzochten hem ook. Leonardo da Vinci maakte tekeningen van machines en apparaten en zelfs van een vliegtuig. De wetenschappers gingen op zoek naar de wetmatigheden van de natuur en naar de ordening van het heelal. Ook daar verzette de kerk zich heftig tegen. Galileï nam op aandrang van de kerk zijn stelling dat de aarde om de zon draaide, en dus niet het middelpunt van het heelal was, terug, om aan de brandstapel te ontkomen. Bruno hield vast aan zijn stelling dat het universum oneindig is; hij werd in 1600 als ketter verbrand.

Maar langzaam maar zeker moest de kerk op alle terreinen plaats maken. Het *geloof* werd naar het terrein van de godsdienst teruggedrongen. Steeds meer werd er reclame gemaakt voor het vermogen van de mens - man - om de werkelijkheid te *begrijpen* en onder te brengen in natuurwetten van oorzaak en gevolg. Ook de politieke macht werd een onderwerp van wetenschappelijke studie. Macchiavelli verdedigde in het begin van de 16e eeuw dat de politieke macht van de vorst een doel op zichzelf moest zijn. Juristen als Bodin probeerden echter een rechtssysteem te ontwerpen om die macht juist te rechtvaardigen; zij zeiden dat god aan de vorsten het recht en de plicht had gegeven tot het uitoefenen van absolute macht over hun onderdanen om hen tegen elkaar te beschermen.

De kunstuitingen van de renaissance gingen oppervlakkig gezien over genot en erotiek, maar dat was niet het wezenlijke. De harde kern ervan was mannenmacht en mannenverstand, harder en algemener naarmate de tijd vorderde en de wetenschappelijke strijd over de ordening en de beheersing van de wereld niet alleen meer gevoerd werd in de Italiaanse vorstendommen en stadsstaten. Want ook de grote vorsten van Frankrijk,

Engeland en Duitsland, met hun centrale bestuursapparaten konden de nieuwe wetenschap uitstekend gebruiken. De macht van de vorst was niet meer een symboliese afstraling van de macht van de vadergod, maar een harde, georganiseerde heerschappij over de wereld - over de mensen die op het land werkten, niet alleen op de domeinen van de vorst, maar in het hele gebied, en uiteindelijk ook in de vreemde werelddelen.

Roof, moord en slavenhandel overzee; het mercantilisme

De vorsten hadden twee bronnen van rijkdom: belastingen van de armen, en meeprofiten van de 'handel', die eigenlijk roof was. De ontdekking van Amerika en Indië, en het bereikbaar worden van grote delen van Afrika, veroorzaakte een explosie van roof, moord, verkrachting en mensenhandel, intensiever, langduriger en op grotere schaal dan ooit tevoren in de geschiedenis vertoond was. De Spanjaarden, onder leiding van Cortez en Pizarro wisten in een paar jaar tijd hele zuid-Amerikaanse beschavingen te vernietigen. Het ging hen om het goud en zilver van de Azteken en Inca's. De Nederlandse en engelse rovers in Afrika waren het meest geïnteresseerd in 'zwart ivoor': neger-slaven die ze ontvoerden of kochten van korrupte stamhoofden. Ze propten de slaven en slavinnen in overvolle schepen; degenen die het overleefden werden verkocht waar er maar arbeidskrachten nodig waren. Uit Indië werden specerijen gehaald, hele schepen vol.

Als de bevolking zich verzette omdat ze er niets voor terug kregen, werden ze gewoon vermoord.

De vorsten konden meeprofiten van de buit door aan bepaalde groepen handelaars monopolies te geven op de 'handel' in een bepaald gebied; voor die monopolies moest natuurlijk fors betaald worden. Maar dan werden ze ook door koninklijke schepen en soldaten beschermd. Duidelijker dan een achttiende-eeuwse autoriteit kunnen we het niet formuleren: 'op de scheepvaart berusten de koloniën, op de koloniën de handel, op de handel het vermogen van de staat om talrijke legers te onderhouden, zijn bevolking te vermeerderen en de meest roemrijke en nuttige ondernemingen mogelijk te maken.' Deze politiek heet 'Mercantilisme': de staat tracht met wapens de 'handel' en zo de welvaart te bevorderen.

De 'welvaart' was de rijkdom van vorsten en handelaars. De adel haalde zijn inkomsten nog steeds van het land, maar de manier waarop begon te veranderen. Het werk op het land werd, met steun van de staat, steeds verder aan de geldeconomie aangepast: steeds meer werd er voor 'de markt' geproduceerd. In de gebieden waar veel steden lagen waren de herendiensten al in geldpachten omgezet.

De adel zocht echter ook naar nieuwe winstmogelijkheden: grootschalige landbouw en vee-teelt. Daarvoor moesten ze eerst de enige eigenaar van de grond worden; iedere aanspraak van dorpelingen op de grond, die ze voor hun eigen levensonderhoud gebruikten, moest teniet gedaan worden (we hebben al gezien hoe het Romeinse recht hierbij de adel behulpzaam was).

In west-Europa, en dan vooral in Engeland, begon de adel een grootscheeps onteigeningsproces. Overall werden landarbeid-st-ers en boerenbevolking van de grond gejaagd. In Engeland werden hun akkers in grasland omgezet, hun huizen vernield. Het engelse parlement (de standenvertegenwoordiging, die de beroemde 'vrijheden' van adel, burgerij en geestelijkheid zo dapper tegen de engelse koning verdedigde) werkte actief mee: de adel kreeg wettelijke toestemming om de onteigende woeste gronden – die vroeger het gemeenschappelijke bezit waren geweest van de boerenbevolking - te omheinen (bills of enclosure). Dan kon de adel op die gronden schapen laten grazen. Van de wol konden ze dan rijk worden in de wolhandel.

De koningen hielpen mee door allerlei oude horigheden op te heffen en zo de horigen vrij te maken; maar met het winnen van hun vrijheid verloren ze hun grond. Talloze armen, landloopsters en landlopers, bedelaars en bedelaressen, rovers en vagebonden waren het resultaat daarvan. Die bedreigden de maatschappelijke orde; dus kwam er weer een nieuwe wet, die zei dat de boerenbevolking een heel klein stukje grond mocht houden. Maar de adel was de laatste om die wet na te leven. De staat ging daarom over tot de aanval op de nieuwe bezitlozen.

'Vandaar dat tegen het einde van de vijftiende eeuw en in de hele zestiende eeuw, in geheel West-Europa een wrede wetgeving tegen landloperij werd ingevoerd', schrijft Marx in Het Kapitaal. Hij geeft een opsomming van de straffen op landloperij: geseling, afsnijden van oren, brandmerking, slavernij, doodstraf; het opsluiten in armenhuizen, het afnemen van kin-

deren, tewerkstelling als gemeenteslaven. De armen die te oud waren konden een bedelvergunning krijgen; als ze zich in armenhuizen lieten opsluiten werden ze onderhouden - maar ze werden dan wel als arbeidskrachten aan de meestbiedende verhuurd.

Het staatsoptreden tegen de mensen die niet meer konden werken omdat hun grond was afgepakt, was niet alleen ten gunste van de adel, en de rijke boeren (die zich al veel vroeger uit hun horigheid hadden weten vrij te kopen en flinke stukken grond in eigendom hadden weten te krijgen), maar ook ten gunste van de burgerij. Zoals de grond eigendom werd van een kleine groep rijke mensen - adel, grote boeren en stedelijke handelaars die een geldbelegging zochten - zo begonnen ook steeds meer de gereedschappen eigendom te worden van een kleine groep mensen - kapitalisten. Want mét hun grond raakten de mensen ook alle gereedschappen kwijt waarmee ze die grond hadden bewerkt. En de vrouwen raakten hun spinnewielen en weefgetouwen kwijt, en wat ze al niet gebruikt hadden om hun eigen producten voort te brengen. Steeds meer mensen hadden alleen nog hun arbeidskracht over. De mensen die door de grondeigenaars verjaagd waren zouden uiteindelijk door de kapitalisten aan het werk gezet worden; maar het duurde nog een paar eeuwen voordat alle voorwaarden daarvoor aanwezig waren. De moderne fabrieken stonden nog niet klaar om de landloopsters en landlopers op te vangen; en de landloopsters en landlopers waren nog niet geschikt om in fabrieken te werken. Om het zover te krijgen moest er nog heel wat gebeuren.

De burgerij: Nederland: handel, ambachtsgildes, huisindustrie, manufaktuur en werkloosheid

In de steden van west-Europa werd de burgerij alsmaar rijker door de handel en het ambacht.

Aan het eind van de vijftiende eeuw kwam daar voor de steden die schepen hadden, de overzeese roefhandel bij. Voor de Hollandse burgers begonnen toen gulden tijden, die hun hoogtepunt vonden in de zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw. Voor de rest van de bevolking kwam er steeds minder gelegenheid om hun brood te verbouwen of te verdienen.

Alleen de zeeroefhandel gaf nog wel wat werkgelegenheid. De schepen waren biezonder bewerkelijk met al die zeilen, en ze moesten ook nog ekstra bemand worden voor alle gevechten onderweg. Daarvoor waren dus heel wat mannen nodig, en ook steeds weer nieuwe, omdat ze in de gevechten sneuvelden, aan scheurbuik stierven of aan tropiese ziektes, en omdat er regelmatig schepen vergingen. In de Hollandse steden gingen ronselaars de kroegen af, ze voerden alle mannen die er redelijk fit uitzagen dronken met slechte jenever, en vervoerden ze vervolgens naar de schepen. Daar werden ze slecht betaald en nog slechter behandeld. Als het minder goed ging met de handel werden de zeelieden aan de kant gezet; dan konden ze zich weer bij de bedelaars en vagebonden voegen.

Het uitrusten van schepen voor overzee was een manier van geldbeleggen die vrij veel arbeidskrachten verbruikte. Het beleggen van geld door landbouwgronden te kopen kostte al minder arbeidskrachten, omdat er steeds effectiever methodes werden gebruikt, door op grote akkers veel van dezelfde gewassen te verbouwen. Veeteelt eiste nog minder personeel en schapenteelt het allermint. Werkloosheid was dus iets heel gewoons. Want ook de stedelijke gildeindustrie zette maar een beperkt aantal mensen aan het werk, vanwege alle regelingen die de concurrentie beperkten en de uitbreiding van de productie verboden. En zelfs de mensen die er werkten werden met werkloosheid bedreigd.

Als de lonen stegen (bijvoorbeeld toen na de grote pestepidemie er te weinig arbeidskrachten waren) of de landbouwprijzen daalden, werd het immers voor textielondernemers voordeliger om op het platteland vrouwen en kinderen aan het werk te zetten. Dan stortten de stedelijke textielgilden in. Tegen die 'huisindustrie' konden de modernere ondernemers ook niet op. Die hielden zich weliswaar niet aan de gildevoorschriften - ze zetten grote groepen loonarbeiders en kleine groepen loonarbeidsters aan heel ver gespecialiseerde taken en probeerden de productie zo groot mogelijk te laten zijn - maar tegen de onderbetaalde 'huisindustrie' moesten ze het afleggen.

Werkplaatsen die niet volgens gildevoorschriften georganiseerd waren, maar toch ook nog geen échte fabrieken waren, heetten 'manufakturen'. Naast de textielmanufakturen waren er ook, die geen 'konkurrentie' van de huisindustrie te vrezen hadden: suikerraffinaderijen, glasblazerijen, ijzersmelterijen, houtzagerijen en manufakturen in papier, steen en aardewerk. Vroeger hadden de vrouwen thuis nog wel bier gebrouwen, maar de modernisering in de bierbrouwerijen had het voor hen - hoe onderbetaald ze ook waren - onmogelijk gemaakt om te concurreren.

Maar ook in de manufakturen konden lang niet alle werklozen werk krijgen. *De terreur tegen de armen, in de rijke steden, had dan ook niet tot doel dat ze gingen werken, maar dat ze niet in opstand kwamen.* Hun rustige aanwezigheid was dan geschikt om voor degenen die wel werk hadden de lonen laag te kunnen houden (voor iedere klager zo honderd anderen).

Overigens betekende dat niet dat de armen een prettig leven hadden en dat het de bedoeling was dat ze helemaal niets deden. De stedelijke bestuurders probeerden via armenhuizen weduwen, wezen en gestraften te laten spinnen en raspen (hout voor verfstoffen) om zo nog wat uit ze te kunnen persen. Er werd alleen eenvoudig niet genoeg geld besteed om dat uitpersen op grote schaal te laten gebeuren.

De burgers gebruikten hun handelswinsten liever voor wat anders. Ze rustten er nieuwe schepen mee uit voor nog meer roof - een winst van 400 procent op een roofexpeditie was heel gewoon; en de handelslieden hoefden er niets voor te doen; de zeelieden deden het werk en waagden hun leven.

De burgers hadden allang goed ervoor gezorgd dat zij hun geld er niet echt aan waagden. De financiële risico's van het vergaan van schepen of het omkomen van ekspedities wisten de burgers te verdelen, door allerlei slimme juridische konstrukties, waarvoor de handelsrechtgeleerden in de vroeg-middeleeuwse Italiaanse steden al de basis gelegd hadden.

Nieuwe handelsbanden

De vennootschap op aandelen was een van die handige konstrukties. Er ontwikkelden zich daardoor allerlei vormen van bedrijvigheid, waarmee geld verdiend kon worden, zonder dat er maar één produkt bijgemaakt hoefde te worden, en zonder dat er zelfs maar iets vervoerd hoefde te worden: de *geldhandel*. Van handel en produktie werd een soort gokspel gemaakt, met fiches van alle gewenste waarden. Er kon net zoveel ingezet worden als iemand zelf wilde: een zeeman of producent hoefde je er nooit voor te zien of te spreken. Het principe van de vennootschap op aandelen is dat men het risico van een onderneming net zo ver kan verdelen als men wil. Vroeger was het een heel gedoe om in de handel te gaan. Er moest een schip gekocht, een kapitein gezocht, een lading aangeschaft worden; scheepslonen moesten betaald, waarvoor de handelaar het geld moest voorschieten, in de hoop dat het allemaal goed af zou lopen. Als het schip inderdaad vol met kruidnagelen terugkwam, dan moest de handelaar die verkopen, om zich vervolgens in een nieuw avontuur te kunnen storten.

De juristen in de noord-Italiaanse steden hadden al een vorm ontworpen waardoor iemand die al die moeite er niet voor over had, toch mee kon doen: de commanditaire vennootschap, waar de 'stille' vennoot voor het geld zorgde en de andere het werk deed. De vennootschap op aandelen is een verzameling van 'stille' vennoten, die zo stil zijn dat ze elkaar niet eens hoeven kennen: zij kopen ieder een aandeel in een onderneming, stellen direktoren aan en innen hun aandeel in de winst. Dat aandeel kan ook weer verkocht worden; als het goed gaat met de onderneming is het veel waard, als het slecht gaat weinig.

De rijke burgers hoefden nu helemaal niet meer te werken. Ze stopten hun geld in méér dan één onderneming, waardoor de risico's nog meer gespreid werden, en door het kopen en verkopen van allerlei aandelen bleef het spannend en kon er gegokt worden op nog meer onverdiende winsten.

De verschillende wissel- en kredietsystemen hadden al onzichtbare banden gesmeed tussen de handelsmannen in de verschillende steden en de verschillende landen – de handel in

aandelen breidde die banden nog verder uit. Degenen die de geldhandel leidden, de bankiers, werden er het allerrijkst van.

Ondertussen veranderde de samenleving buiten het kleine kringetje van rijke burgers nauwelijks. De burgers lieten mooie huizen bouwen en schilderijen schilderen; verreweg het grootste deel van de bevolking leefde van wat hen nog aan land was overgelaten, van huisindustrie, als gildeknecht of matroos, als los arbeidster of arbeider op het land of in een van de weinige manufakturen, als dienstbode of als prostituee, of van de bedeling.

Vanaf de zestiende eeuw kregen deze mensen steeds minder te eten. Verder gebeurde er vrijwel niets.

Het begin van het industriële kapitalisme: Engeland: huisindustrie op grote schaal en manufaktuur in de 16e eeuw

In Engeland ging het anders dan in Nederland. We hebben al gezien hoe ijverig de adel en rijke boeren het land stalen om er schapen op te kunnen fokken voor wol en winst, of voor grootschalige landbouw en winst. Het land was daar een veel belangrijker vorm van rijkdom dan in de 'Lage landen bij de zee'; naar verhouding leefden daar veel meer mensen. In Nederland woonde in de late middeleeuwen al de helft van de bevolking in de steden, in Engeland woonde zelfs in de 18e eeuw nog driekwart van de bevolking op het platteland.

Vanaf de 'woeste-gronden-omheining' (de 'enclosures') in de tijd rond 1500, was er voor die plattelandsbevolking steeds minder werk in de landbouw. Talloze mensen die uit hun huizen verdreven waren zwierven radeloos rond, maar ook de mensen die nog wel een stukje grond en een huis hadden leefden voortdurend aan de rand van een hongersnood. Ontelbare arbeidskrachten kwamen op die manier beschikbaar.

De eersten die aan het werk gezet werden waren de vrouwen en kinderen op het platteland, in de 'huisindustrie', op veel en veel grotere schaal dan elders in West-Europa. Op het platteland hadden de gildes immers geen macht; daar konden arbeidskrachten gebruikt worden om de stedelijke gildes en manufakturen te bekonkurreren. In Nederland kwam een dergelijke ontwikkeling veel beperkter op gang, omdat daar immers zo weinig platteland was. In Engeland waren er veel meer mogelijkheden om de eeuwenoude vrouwen productie te vernieuwen tot een bron van ongekenne rijkdommen.

De huisindustrie, het 'putting out system', was aanvankelijk heel eenvoudig. In de tijd dat vrouwen nog zelf over materiaal konden beschikken reisden tussenpersonen het land af om hun produkten - gesponnen of geweven wol, gehekeld vlas, geweven linnen – tegen zo laag mogelijke prijzen op te kopen. De volgende stap was dat de tussenpersonen zelf materiaal inkochten - wol, vlas en katoen (vanaf het moment dat Amerika op slavenplantages katoen voor de eksport ging verbouwen). Vrouwen moesten bij hen het materiaal ophalen. Soms werd het gebracht. Vanaf dat moment was noch het materiaal, noch het produkt ook maar een enkel moment het eigendom van de vrouwen. Alleen hun gereedschap was nog van hen.

Als de tussenpersoon zelf werkplaatsen ging inrichten waar gekamd of gekeerd kon worden, waar *zijn* spinnewielen en *zijn* weefgetouwen stonden, dan was een *manufaktuur* ontstaan en dan waren de ambachtvrouwen loonarbeidsters geworden: vrouwen die geen eigen materiaal meer hadden, geen eigen gereedschappen meer hadden. Ze hadden alleen nog hun eigen arbeidskracht.

In de Italiaanse, vlaamse en Hollandse steden berustte de rijkdom van de burgers al in de middeleeuwen op dergelijke manufakturen. *Het nieuwe van Engeland in de 16e eeuw was dat die manufakturen vooral op het platteland werden opgericht, om de gildebeperkingen te omzeilen.*

Onteigend land, miljoenen schapen, gigantiese hoeveelheden wol; verspreid over het platteland ontelbare vrouwen in huisindustrie en manufakturen. Langzaam maar zeker ontstonden er de voorwaarden voor een heel nieuwe manier van werken, waarvoor de investeringen uit het in de rooffhandel verzamelde kapitaal konden komen: werken met machines, die eerst

tientallen, later honderden, nog later duizenden arbeidsters konden vervangen, en die uiteindelijk zelfs door mannen bediend zouden worden.

De textielwerktuigen

Mechanisatie van de textiel vervaardiging was op zichzelf niets nieuws. Het weefgetouw, oorspronkelijk niets anders dan een rek waarop draden waren gespannen, was steeds verder verbeterd, tot de mannen het goed genoeg vonden om het in te pikken. Het spinnewiel was het resultaat van een hele technische ontwikkeling. Korte vezels als wol, vlas en katoen werden gesponnen door ze met een draaiend stokje of een vallend gewicht tot een geheel te draaien; daarna werd de draad op klossen gewonden. Het eerste 'spinnewiel' uit 1298 maakte een combinatie van die twee werkzaamheden mogelijk. In de eeuw daarop kwam het spinnewiel met pedaal, zodat de spinster het wiel niet meer met de hand aan het draaien hoefde te brengen. Met deze machine werd het werk gehalveerd: hij verving één spinster. Dat ook dit geperfectioneerde werktuig de vrouwen op het platteland niet overal bereikt heeft blijkt uit het volgende citaat uit 'A memoir of Jane Austen', van 1870. Haar neef vicaris J.E. Austen-Leigh vertelt: 'Tot het begin van deze eeuw vonden arme vrouwen winstgevend werk in het spinnen van vlas of wol. Dit was voor hen een betere bezigheid dan het vlechten van stro, omdat het werk uitgevoerd werd bij de huiselijke haard en gelanterfant door het dorp en geklets onmogelijk maakte. Het werktuig dat hierbij gebruikt werd was een lange, smalle houten machine, op poten, aan de ene kant voorzien van een groot wiel, en aan de andere kant van een spil, waar het vlas of de wol losjes omheen gewikkeld was, bij elkaar gehouden door een lus van touw. Eén hand draaide het wiel, terwijl de andere de draad vormde. De uitgestrekte armen, de naar voren geplaatste voet, het van achter naar voren bewegen van het hele lichaam, produceerde schilderachtige houdingen, en spreidde ten toon wat de werkvrouw dan ook aan schoonheid en gratie mocht bezitten.' (hierbij als noot: 'Mevrouw Gaskell verklaart in haar verhaal over 'De minnaars van Sylvia', dat handspinnen met harpspel en wedijvert in sierlijkheid'). 'Sommige dames hielden van spinnen, maar zij werkten op een rustige manier, gezeten aan een keurig machientje van gevernist hout, dat meestal met de voet werd gedraaid; met een bakje water bij de hand voor het vocht dat nodig was om de draad te vormen, vocht dat de dorpsvrouwen in een rechtstreekser en natuurlijker proces uit hun mond haalden. Ik herinner mij twee zulke elegante wieltjes in mijn familie.'

Toen in de 16e eeuw steeds meer goedkope arbeidskrachten bij elkaar gebracht waren - ze waren goedkoop omdat ze geen alternatief hadden, én omdat de staat de lonen kunstmatig laag hield, door heel lage maximumlonen vast te stellen en degenen die meer verdienden met strenge straffen te bedreigen - werd het pas lonend om machines te ontwerpen die nog meer arbeidsters konden vervangen. Dat klinkt nogal tegenstrijdig. Je zou juist zeggen dat veel en goedkope arbeidskrachten machines overbodig maakten. Waar al die arbeidskrachten samen met die machines echter voor nodig waren was voor *produktie op grote schaal van dagelijkse gebruiksartikelen, tegen lage prijzen*.

Massaproductie en verbetering van produktietechnieken: de eerste industriële revolutie

Zo'n soort produktie kon voor het eerst in de geschiedenis gaan ontstaan. Voor die tijd waren ambacht en handel bijna uitsluitend gericht op luxeproducten voor de heersende klasse; nu begon die heersende klasse de producten te laten maken, die vroeger de onderdrukten voor zichzelf maakten.

Bij de luxeproducten had het aksent op de kwaliteit gelegen; de handel zorgde wel voor de winst door de producten te verkopen waar ze niet gemaakt werden, en waar dus de grote vraag ernaar zorgde voor hoge prijzen. Nu kwam langzaam maar zeker een hele andere groep kopers in zicht, de werk-st-ers zelf. En dat betekende ook een heel ander soort winst: *winst die gebaseerd is op het verkopen van een grote hoeveelheid produkten, tegen zo laag*

mogelijke prijzen. Vroeger hadden de handelaars gekonkurreerd met de kwaliteit van hun producten, nu gingen ze vechten om de klandizie van een arm publiek, dat alleen het goedkoopste kon aanschaffen. Omdat de nieuwe producenten-handelaars elkaars prijzen op die manier omlaag joegen, was de enige manier om tóch winsten te behalen, het alsmaar verder verlagen van de produktiekosten.

De eerste mogelijkheid om de kosten voor de produktie te verlagen was heel eenvoudig: loonsverlaging. In een land waar steeds meer mensen van hun grond verjaagd werden, ging dat bijna vanzelf; de vraag naar arbeidskrachten was dan immers bijna altijd veel lager dan het aanbod. En mocht een plaatselijk tekort aan arbeidskrachten de lonen dreigen te verhogen, dan waren er altijd nog de loonwetten om dat te verhinderen.

Loonsverlaging heeft echter een natuurlijke grens: als arbeid-st-ers te weinig verdienen om eten te kunnen kopen sterven ze van de honger. Alleen de lonen van vrouwen die ook nog wat land ter bewerking hadden, konden onder die 'natuurlijke' grens verlaagd worden; daarom was de huisindustrie voor de opbouw van het kapitalisme ook zo belangrijk. Het bezwaar daarvan was echter dat die vrouwen niet de héle dag beschikbaar waren.

De kapitalisten konden verder de arbeidstijd verlengen. (De gildes hadden - met hun beperkte produktie - ook een vrij korte arbeidsdag gehad.) Alleen had de verlenging ervan ook weer een natuurlijke grens. Als de arbeid-st-ers bijvoorbeeld meer dan 16 uur moesten werken, stierven ze op den duur van uitputting.

De kapitalisten waren dus wel gedwongen om nog een andere weg te zoeken: het verbeteren van de produktietechnieken. In de eerste plaats gebeurde dat, zoals we al bij de middeleeuwse textielindustrie zagen, door arbeidsverdeling en specialisatie. *De nieuwe weg was de ontwikkeling van machines, die niet bestemd waren om het menselijk lichaam meer mogelijkheden te geven, maar om het te vervangen.* Het pottebakkerswiel, de windmolen, de watermolen, de klok, het spinnewiel, het weefgetouw, mechanies bewogen hamers voor het vollen en voor smidswerk, waren uitvindingen die al lang geleden gedaan waren; maar ze waren nauwelijks verbreid, laat staan met elkaar gekombineerd.

Dat verbreiden en combineren ging nu, tussen 1540 en 1640, in Engeland opeens zo snel, dat die periode wel de eerste 'industriële revolutie' genoemd wordt. De metaalbewerking breidde zich enorm uit, en ook de daarvoor noodzakelijke mijnbouw. Kolen uit de kolenmijnen gaven enorme mogelijkheden voor het smelten van metaal, maar ook voor de verwarming van huizen, het brouwen van bier, het destilleren van jenever, het maken van glas, het drogen van zout.

Het merendeel van het werk in de zich uitbreidende kolenmijnen werd nog gedaan op de manier van de-oude egyptiese en Griekse zilvermijnen. Dat wil zeggen door vrouwen, kinderen en mannen die op hun buik door de nauwe gangen kropen, om de kolen los te hakken en naar buiten te slepen, totdat ze ziek werden en stierven en vervangen werden door 'verse' arbeidskrachten. Maar daarnaast werden er ook machines ontwikkeld om de kolen te hijsen en om het water uit de mijngangen te pompen. Voor die machines werden alle leuke ideeën uit de schetsboeken van de renaissancegeleerden en -kunstenaars gebruikt (zoals de ontwerpen van Leonardo da Vinci) en aan de praktijk getoetst; daarmee ontstond een nieuwe vakbekwaamheid en specialisatie.

Al met al gaf dat heel wat bedrijvigheid. Voorlopig werden ook nog heel wat machines door de bedreigde handwerkers vernield. Ook de overheid - uit angst voor grotere werkloosheid en dus opstanden - stond er enigszins huiverig tegenover. In verschillende streken - en ook in andere landen van Europa - werden allerlei machines dan ook verboden. Maar in Engeland zette de ontwikkeling toch onstuitbaar door.

Voordat we aan de 'echte industriële revolutie' toekomen, moeten we vanuit Engeland eerst weer terug naar *het vasteland van Europa: want dat de nieuwe produktievormen zich daar niet doorzetten, heeft voor vrouwen heel belangrijke gevolgen gehad.*

Het vasteland van West-Europa van 1450-1650: gevecht om de macht. Het protestantisme

We hebben gezien dat in de late middeleeuwen overal in West-Europa de strijd van de boerenbevolking tegen de adel en de kerk woedde; en dat de adel zich in die strijd steeds meer door de vorsten, met hun legers, wetgevers en belastingambtenaren liet vertegenwoordigen. De vorsten maakten hiervan gebruik door zichzelf een goddelijke oppermacht over al hun onderdanen toe te eigenen - dus ook over de adel, de kerk en de steden.

Die hadden dat natuurlijk ook weer niet bedoeld. Zo eensgezind als de verschillende heren waren tegenover degenen die voor hen moesten werken, zo verdeeld waren ze onderling. De katholieke kerk was in de strijd om de macht de eerste die aanzienlijke nederlagen leed. Niet alleen eisten de absolute vorsten het recht om belasting te heffen op, zodat de kerk voor zijn 'tienden' nu wettelijk toestemming moest hebben, maar ook de gelovigen kwamen massaal in opstand.

Kritiek op de kerk en de priesters is bij wijze van spreken al zo oud als de kerk zelf. Steeds maar weer bleken de priesters en monniken 'wereldser' dan hun kudde; steeds weer protesteerden de gelovigen tegen uitbuiting en wangedrag. Steeds weer scheidden groepen gelovigen zich af om de christelijke beginselen nieuwe vorm te geven. De kerk reageerde door te proberen de afgescheidenen in te kapsel en (zoals in ons land 'de zusters en broeders van het gemene leven', die als een moderne kommune samenwerkend en samenlevend op christelijke grondslag, door het kerkelijk gezag zachtjes gedwongen werden om gewone kloosterlingen te worden) of door de ongelovigen als 'kettters' uit te roeien.

In de vroege middeleeuwen waren de 'kettters' meestal welvarende burgers en boeren geweest. In de onrust van de late middeleeuwen ontstonden steeds meer verbindingen tussen geloofsvernieuwers en de opstandige arme boerenbevolking. In Bohemen riepen de volgelingen van de prediker Johan Hus zelfs een boerenrepubliek uit. Maar na 19 jaar oorlogen werden ze uiteindelijk door de kerk en de adel uitgeschakeld.

Het verzet tegen uitwassen en wantoestanden in de kerk werd langzamerhand een verzet *tegen de katholieke kerk als zodanig*, tegen zijn positie als enige vertegenwoordiger van god op aarde. De vorsten en de adel hadden altijd wel geprobeerd de macht van de kerk in te perken, maar niet te vernietigen: de banden die de kerk tussen de heersende mannen smeedde, de godsdienstige gevoelens die de kerk in de overheersten opriep, waren immers voor de feodale overheersing onmisbaar geweest. Nu echter waren er langzamerhand zo veel mannennetwerken gekomen, die helemaal los van de godsdienst stonden - al die netwerken gebaseerd op geldwezen, wetenschap en ambtenarij - dat de katholieke kerk *als machtsorganisatie* voor de adel en de vorsten overbodig begon te worden.

Voor de stedelijke burgers gold dit natuurlijk nog sterker: zolang zij hun geld in de *koloniale handel* verdienden hadden zij genoeg aan de onzichtbare netwerken van het geld. De producten waarvan zij rijk werden waren afkomstig van ongewapende 'inboorlingen' en ondervoede 'armen'. Wapens waren voldoende om hen te bedreigen of uit te roeien; ze wilden immers alleen maar iets stelen en vervoeren naar een plek waar hun koopwaar geld opbracht. De feodale adel had een enorme bevolking aan het *werk* moeten houden; daarvoor waren de mooie verhalen van de kerk onmisbaar geweest. De burgerij had bij de handel en bij hun nieuwe activiteiten, namelijk het leiding geven aan productie, waarmee ze steeds grotere winsten wilden binnenhalen, van de kerk met zijn preken over armoede en renteverbod meer last dan gemak. De tijd was rijp voor een nieuw geloof, dat de macht van de katholieke kerk zou inperken: het *protestantisme*. Rondzwervende predikers, broederschappen en boerenleiders waren de voorgangers geweest.

Het was Luther die in 1517 een openlijke breuk met de kerk wist te forceren. Zijn grootste bezwaar tegen de kerk was dat de handel in aflaten - die vroeger aan de priesters verboden was, maar nu van boven af met winstgevend succes werd geleid, door paus en bisschoppen zelf - ervoor zorgde, dat de gelovigen zich niet meer zondig voelden. Omdat er in Duitsland zoveel verschillende vorsten waren die met elkaar en met de kerk overhoop lagen, wist

Luther er een paar mee te krijgen, zodat het nieuwe geloof zich snel verbreidde, ook naar Zwitserland en de Nederlanden.

Vele onderdrukten verwachtten van alles van het nieuwe geloof, dat hen een persoonlijk geloof bood, rechtstreeks aan de bijbel ontleend (die nu ook in de landstalen vertaald was, en dankzij de boekdrukkunst in grote aantallen verspreid werd) zonder de bemiddeling van korrupte priesters. Overal ontstonden nieuwe gemeenschappen van gelovigen die entoesiast vorm gingen geven aan het nieuwe geloof, waar zoveel eigen inbreng in mocht. De Wederdopers in Nederland schaften bijvoorbeeld de persoonlijke eigendom af, in Duitsland begonnen opstandige boeren zelfs hele oorlogen.

Al snel bleek dat dat nu ook weer niet de bedoeling van Luther en de zijnen geweest was. In 1525 deed Luther in zijn 'Tegen de moordende en stelende boerenhorden' een beroep op de vorsten om het door god aangewezen gezag te handhaven. Door een verbond van de vorsten werden de boeren horden vernietigd - de boerenbevolking werd tot horigheid teruggebracht; al hun politieke rechten werden afgepakt. Ook de Wederdopers werden vervolgd tot dat zij hun geloof naar binnen richtten en ongevaarlijke Doopsgezinden werden.

Het was Calvijn die het protestantisme maakte tot een geloof dat echt bij de nieuwe tijden paste, vanuit zijn standplaats Genève in Zwitserland. Hij maakte van de absolute onderwerptijd aan god de kern van het geloof. In zijn opvatting kunnen de gelovigen zelfs niet meer door een goede levenswijze zorgen dat zij in de hemel komen: de god van Calvijn beslist al bij de geboorte of de zondige mens uitverkoren zal worden of niet (de predestinatieleer). De katholieke kerk had eindeloos veel wegen naar de hemel. Zelfs op je sterfbed kon je, na een beestachtig leven, nog vergiffenis krijgen door te biechten. De dagelijkse kommunie, de biecht, de bemiddeling van Maria, de aflaten, allemaal middelen om aan de harde wraak van god te ontkomen, verdwenen bij Calvijn. De gelovige moest in de eenzaamheid van zijn eigen ziel spreken met de strenge god, in angstige afwachting van diens uiteindelijke oordeel. Het belangrijkste verschil tussen het katholicisme en het calvinisme was dus dat de gelovige zelf oordeelde over zijn leven wandel en zijn zonden; en dat er geen mogelijkheid meer was dat iemand anders hem namens god kon vergeven. De kerk belichaamde geen heiligheid meer, diende alleen nog tot administratie en tot wetgeving over wat zonden waren en niet: door uitleg van de bijbel stelde de protestantse kerk de regels vast, die hij in beginsel door de wereldlijke overheid liet handhaven. Want in de opvattingen van Calvijn diende ook de wereldlijke overheid in beginsel aan de kerk onderworpen te zijn (dat lukte meestal niet).

Calvinisme en geld

De stedelijke burgers bleken juist over het calvinisme entoesiast te zijn. Het garandeerde rust en orde, door het wereldlijk gezag niet aan te tasten, het zeurde niet over armoede en rente, en het ging uit van in beginsel zelfstandige individuen, van de mens als 'kleine ondernemer'.

Het waren dan ook de burgers die het calvinisme zijn definitieve alledaagse inhoud gaven: omdat zij de angst om voor de hel 'gepredestineerd' te zijn niet konden verdragen, zochten zij naar tekenen die hen konden vertellen of zij tot de 'uitverkorenen gods' behoorden. Zij vonden die tekenen in *ekonomies sukses*. Zij zetten hun innerlijke angsten om in een dwang tot arbeid en spaarzaamheid; *zij ontdekten een religieuze plicht om geld te verdienen, om tijd in geld om te zetten, geld zoveel mogelijk rente te laten opbrengen*. Geld uitgeven mochten ze maar beperkt, want genieten was zonde.

Juist de kleine burgerij, die ook niet zo veel geld uit te geven had, wist deze houding tot buitengewone hoogten te brengen. De echte rijke kooplieden hingen wat 'vrijzinniger' versies aan. Zij waren het ook die de grootste bezwaren hadden tegen het werelds gezag van de gereformeerde kerk. Zo splitste dan ook vanaf het begin het protestantisme zich op in verschillende stromingen voor de verschillende lagen van de burgerij; steeds beter werd het zo aan de verschillende burgerlijke behoeften aangepast.

Het 'arbeidsethos' van de protestanten was historisch uniek, omdat het voor het eerst 'werken' - in de betekenis van 'geld verdienen' - aanvaardbaar en zelfs verplicht maakte voor mannen van de heersende klasse. Werk was altijd iets oneervols geweest, iets voor slaven, vrouwen, of - later - voor horigen en lijfeigenen. Een man van eer werd per definitie door anderen onderhouden: stelen en oorlog voeren mocht hij zoveel hij maar wilde, als hij maar niet werkte. Ook bij de trotse gildemeesters van de middeleeuwen lag de nadruk op de pracht en de praal van hun broederschappen, op het vertoon van rijkdom, en niet op de stage arbeid die nodig was om al die rijkdommen te verzamelen; die arbeid werd door ondergeschikten verricht, omdat het god nu eenmaal behaagd had hen een positie te geven waarin er voor hen niets anders opzat.

Nu kwam de nadruk te liggen op de waardigheid en de onmisbaarheid van de arbeid zelf: toen Adam dolf en Eva spon. . . Werk was niet meer een straf voor de erfzonde, maar een rechtvaardiging voor het menselijk bestaan. Hoe goed kwam een dergelijk geloof van pas in een tijd waarin rijkdommen in investeringen voor massaproductie omgezet moesten worden! De rijken werden erdoor aangespoord om hun geld niet in luxekonsumptie uit te geven, maar om er mensen mee aan het werk te zetten. En de armen kregen de boodschap dat arbeid geen vloek is, maar iets heel moois.

In Engeland waar een dergelijk geloof het best paste, hoefde dan ook maar een korte tijd voor het protestantisme gevochten te worden: het werd van hogerhand ingesteld. Hendrik VIII maakte ruzie met de paus, toen die weigerde hem toestemming voor echtscheiding te geven. Hendrik verklaarde zich toen zelf in 1531 tot officieel hoofd van de kerk; hij nam alle grond en alle rijkdommen van de katholieke kerk in beslag en onderdrukte ieder verzet van katholieke zijde. In één klap was het protestantisme het officiële geloof geworden, dat gebruikt kon worden om de werkloze en opstandige armen op te voeden tot ijverige en gehoorzame arbeiders.

Katholieke wereldheerschappij beëindigd. De tachtigjarige oorlog en de Armada

Niet alle vorsten ontvingen het protestantisme met open armen. Integendeel, sommige werden er juist katholieker van. De katholieke kerk, die zo bedreigd werd, was bereid om de vorsten die het protestantisme wilden bestrijden, met alle macht te steunen; een dergelijk verbond kon heel wat tegenstanders overwinnen.

Vooraf onze eigen Karel V, een afstammeling van het bourgondiese huis, dat al een eeuw lang bezig was het bestuur over de Lage Landen te systematiseren, maakte er gebruik van. Hij erfde namelijk ook de habsburgse heerschappij over Oostenrijk en het koningschap over Spanje; met behulp van het geld van grote Duitse bankiers liet hij zich tenslotte tot keizer van Duitsland kronen. Voor het eerst was er weer een keizer in Europa in wiens rijk 'de zon niet onderging'.

Gemakkelijk had hij het niet, want uiteindelijk moest hij - hoe katholiek ook - aan allerlei protestantse vorsten konsessies doen, omdat hij hun hulp nodig had tegen de Turken die voor de muren van Wenen stonden. Zijn zoon Philips II moest dan ook al weer met minder genoeg nemen. In 1556 werd hij slechts koning van Spanje en heer over Bourgondië en de Lage Landen, terwijl zijn oom zijn vader opvolgde als keizer, maar van een beperkt gebied.

Had Karel V kettters vervolgd (in ons land Lutheranen en Wederdopers), zijn zoon wilde niets minder dan alle christenen weer onder het katholieke geloof verenigen. In Spanje liet hij bijna alle mohammedaanse 'moren' en de joden door de inquisitie vervolgen en massaal verbranden of levend begraven.

Dat de heerschappij van Philips over de Lage Landen geen succes werd is bekend. De welvarende steden hadden geen bezwaar gehad tegen vorsten, die, zoals de Bourgondiërs, orde en recht handhaafden door strafrechtspraak over de armen en het vervaardigen van wetboeken over handelsrecht voor de rijken, maar het moest niet teveel geld gaan kosten. Ze waren wel bereid om, als de vorst de standen bijeen riep en er beleefd om vroeg, een

bijdrage te leveren in zijn onkosten; maar tegen belastingen die het handelsverkeer belemmerden hadden ze onoverkomelijke bezwaren. Toen Philips 11 dan ook via de naar ons land gestuurde hertog van Alva (die van de dukdalf) de tiende penning liet instellen, een soort BTW, waarbij over iedere verkoop een tiende van de verkoopprijs afgedragen moest worden, gingen de winkeliers in staking: demonstratief sloten zij hun winkels. De tachtigjarige oorlog kon beginnen.

Toch kostte het de edelman Willem van Oranje nog heel wat moeite om de stedelijke besturen zover te krijgen dat ze wél geld gaven voor hun eigen bevrijding van de overheersing van de Spanjaarden. Ze stelden veel prijs op hun stedelijke voorrechten en vrijheden, en zolang de inquisitie niet te dichtbij kwam, aan hun nieuwe protestantse geloof, maar het allermeeest waren ze gesteld op hun geld. Willem kreeg zelden genoeg geld bij elkaar om legers te huren, terwijl de Spanjaarden munten konden slaan uit het zilver dat ze uit Amerika haalden. De viktorie die van Alkmaar en Leiden kwam was dan ook minder aan het geld van de burgers te danken, dan aan de tonnen met ongebluste kalk en kokende olie, en de brandende hoepels die door de vrouwen van de muren op de spaanse huursoldaten gegooid werden. De vrijgemaakte noordelijke Nederlanden konden in ieder geval aan hun Gouden Eeuw beginnen.

De habsburgse macht was tanende. Ze hadden nagelaten iets anders te doen dan de overheerste gebieden proberen leeg te halen. Een poging om zowel Frankrijk als Engeland te veroveren mislukte. Op zee bleken de Nederlanden en Engeland de baas. Een enorme spaanse vloot, de Armada, werd door stormen en kleine engelse scheepjes totaal vernietigd. Op het vasteland nam Frankrijk de leidende rol over. De vereniging van alle christenen onder het katholieke geloof was Philips 11 niet gelukt.

De katholieke kerk herstelt zich: De contra-reformatie

De noordelijke Nederlanden en Engeland waren protestant geworden. En even had het er op geleken dat de katholieke kerk nog meer terrein zou verliezen, maar zo was het niet.

In Frankrijk werden veel burgers en een deel van de adel weliswaar protestant, maar het vorstenhuis aarzelde. Zo kon het protestanten en katholieken tegen elkaar uitspelen en met behulp van de Duitse protestantse vorsten de Spanjaarden bestrijden, terwijl het binnenslands de protestanten vervolgde. Uiteindelijk koos de vorst de katholieke zijde: 20.000 Hugenoten werden vermoord; Frankrijk werd officieel weer katholiek, al kregen dan in 1598 de protestanten bij het Edict van Nantes godsdienstvrijheid toegekend.

Juist omdat er zo veel tegenstellingen waren tussen de verschillende soorten protestanten, kon de katholieke kerk weer met succes in de aanval gaan. De katholieke dogma's werden gesystematiseerd, het celibaat werd nu echt verplicht, de priesters werden beter opgeleid en gecontroleerd en de orde der Jezuïeten, in 1534 gesticht, kweet zich uitstekend van zijn taak om onder het motto 'het doel heiligt de middelen' kettters te vervolgen, en over de hele wereld zo veel mogelijk zieltjes te winnen.

Al met al bleek dat de katholieke kerk zich had weten te reorganiseren tot een veerkrachtiger en slagvaardiger machtsapparaat dan ooit tevoren.

De veranderingen van het plattelandsleven op het vasteland van West-Europa: modernisering en stagnatie

Tussen Engeland en het vaste land van West-Europa waren er belangrijke verschillen. Engeland kon met een sterke vloot vijandige pausen en vorsten buiten eigen land houden; adel en burgerij konden al hun energie besteden aan het onderdrukken van de eigen bevolking en zo geleidelijk een nieuw productiesysteem opbouwen.

Sinds ze hun aanspraken op Frankrijk hadden opgegeven, hadden de engelse vorsten geen legers meer nodig om hun macht te handhaven. Ze hoefden geen ambtenarenapparaat op te bouwen om door het hele land belastingen te innen, want de in- en uitvoerrechten in de ha-

vens brachten voldoende op. Ze konden zich helemaal wijden aan het handhaven van hun interne macht (wat door de conflicten tussen de adel en de opkomende burgerij overigens niet altijd even gemakkelijk was). Verder konden ze hun inkomsten vergroten door deel te nemen aan de koloniale roofoverval. In de streken waar de grond niet voor schapen werd gebruikt, steeg de landbouwopbrengst geleidelijk en groeide de bevolking.

Op het vasteland heerste door de voortdurende oorlogen en godsdienstvervolgingen echter vrijwel overal ellende. Voor de plattelandsbevolking waren al dat soort rampzaligheden overigens niet nieuw. We hebben al heel wat over het land zien razen, in het proces van de opbouw van het leenstelsel en het kerkelijk apparaat; het werk op het land was voor beide immers de basis. Op zichzelf veranderde het leven van de boerenbevolking daardoor nauwelijks: de vrouwen deden nog steeds het grootste deel van het werk, op de oude manier. Al leefden ze nu in patriarchale gezinnen, die gezinnen waren van hun werk en hun onderlinge samenwerking afhankelijk. Geld was altijd schaars: de vrouwen hielpen elkaar met wat de één over had en de ander tekort had; eieren voor de één, een zeef voor de ander, geleend en misschien lang niet altijd teruggegeven als de leenster het lange tijd krap had. 'Burenhulp' op het platteland is tot in onze eeuw blijven voortbestaan: tamelijk geformaliseerde plichten om elkaar op bepaalde momenten, onder bepaalde omstandigheden, te helpen. Maar daarnaast is het voortdurend heen en weer lopen van moeders, dochters, zusters, en nichten met emmertjes wasgoed, kluwens wol en versgebakken koekjes, of met een kopje suiker en de trapleer voor de buurvrouw, misschien nog wel belangrijker voor ieders comfort en gezelligheid. En hulp bij ziekte, in de vorm van verzorging en geneeskrachtige kruiden en heilzame smeersels, is vaak een kwestie van leven en dood. Gezondheidszorg, zoals wij die kennen, bestond immers nog nauwelijks, en zeker op het platteland waren er geen dokters en ziekenhuizen. Vrouwen hielpen elkaar bij bevallingen; in sommige dorpen had een vrouw zich daar zelfs in gespecialiseerd: de vroedvrouw.

Zo hielden op het platteland de vrouwen elkaar en zichzelf in leven, net zoals vroeger toen hun onderlinge banden de hele structuur van de samenleving bepaald hadden. Toen waren het de ruime generatiebanden van moeders en dochters geweest. Nu voor een deel de banden van bloedverwantschap, en daarnaast vriendinneschapsbanden met buurvrouwen, vroedvrouwen en iedere andere niet bloedverwante vrouw uit de omgeving. Vroeger organiseerden de vrouwen met elkaar het werk voor elkaar en de kinderen. Nu moesten ze echter bovendien nog werken voor hun mannen en voor de mannenorganisaties van adel en kerk.

Dat was het leven in tijden van vrede. De godsdiensttwisten brachten geen belangrijk verschil; die gaven slechts een extra spanning aan familie- en dorpsstegenstellingen. Families hadden meestal automatisch hetzelfde geloof. Vervolgingen en oorlogen verstoorden het leven tijdelijk, en soms definitief; maar dan ging het in andere dorpen gewoon door.

De ontwikkelingen die het plattelandsleven werkelijk dreigden te veranderen, waren veel geleidelijker en onzichtbaarder. Dat waren de ontwikkelingen die van de steden uitgingen; waarbij het platteland dan ook nog tot voedingsbodem van handel en ambacht gemaakt werd. Héél geleidelijk verdween de zelfstandigheid van de dorpen, naarmate er meer voor de markt werd geproduceerd en minder voor eigen gebruik; héél geleidelijk werden de vrouwen op het land afhankelijker van de handelaars en tussenpersonen uit de stad, dan van elkaar. De mannen hadden heel wat meer banden met het nieuwe stadsleven dan de vrouwen. We hebben al gezien dat zij landbouwgronden gingen inpikken en bebouwen met producten voor de markt en dat zij het geld daarvoor vanzelfsprekend zelf hielden. Voor de jongens kwamen er scholen; als ze naar de stad wilden om er te gaan werken waren er voor hen veel meer mogelijkheden om zich in leven te houden dan voor de meisjes: de gilden, en daarmee de ambachten waren immers voor vrouwen verboden terrein geworden.

Toch moesten heel wat vrouwen voor zichzelf en de kinderen zorgen. In de steden werkten ze als hoeren, dienstbodes of als arbeidsters in de manufakturen. Op het land als zwervende arbeidsters bij de oogst of als ze een dak boven het hoofd hadden, als spinster in de huisindustrie. Daarnaast zorgden ze natuurlijk ook voor hun eigen gezin, dat meestal aangevuld

was met nog wat broertjes en zusjes of andere familieleden, voor wier levensonderhoud ze verantwoordelijk waren.

Ze vonden nieuwe ambachten uit waarmee ze, als hun vorige werk door mannen was afgepakt, toch in leven konden blijven. Ambachten die weinig gereedschap vereisten: *kantklossen, borduren en haken*.

Sommigen sloten zich aan bij een nieuw geloof, en de gelukkigsten vonden zelfs een huis om samen in te wonen. Ze waren ijverig en vindingrijk, maar hun positie werd steeds zwakker. Hun lonen werden lager en lager. *Hun economische onafhankelijkheid werd steeds meer bedreigd. Hun zelfstandigheid op het platteland moest steeds meer gaan wijken voor de onpersoonlijke banden van geld, recht en rationele kennis, waarmee de mannen in de steden zich verbonden met de mannen op het platteland.*

Het nieuwe economische systeem dat in Engeland op basis van vrouwenwerk was opgebouwd kon op het vasteland door te grote tegenstellingen tussen de mannen onderling nog niet goed op gang komen. Het nieuwe staats systeem dat met wetgeving, rechtspraak, ambtelijke controle en onderwijs de onderdanen moest gaan beheersen, werkte nog maar zeer gebrekkig.

De banden tussen mannen waren aan vernieuwing toe, maar de oude organisaties waren te hardnekkig om die vernieuwingen tot stand te kunnen brengen. In de onderlinge strijd van mannen om nieuwe heerschappijvormen vertegenwoordigden de vrouwen het oude dat bestreden moest worden. Al wisten mannen niet precies wat dat was, voor hen had het iets te maken met vrouwelijke activiteit, seksualiteit, magiese macht en onderlinge samenwerking: al die dingen vertegenwoordigden het Kwaad dat uitgeroeid moest worden. Dezelfde Jean Bodin die de Franse koning ondersteunde door te propageren dat de koning het goddelijk recht heeft op de absolute macht over alle onderdanen, verdedigt ook de heerschappij van mannen over vrouwen. *De mannenheerschappij is volgens hem die van de geest over de natuur, van het verstand over de begeerte, van de ziel over het lichaam* - omdat de natuur en de natuurlijke mens verdorven zijn, de ruwe, vormeloze, 'materie' die de bron van alle kwaad is. Voor hem is het de vrouw die het vormloze, natuurlijke, zinnelijke vertegenwoordigt.

Dit is de vrouwenhaat van het rationalisme. De rationalisten -juristen, filosofen, artsen - zijn de jacht op gevaarlijke vrouwen echter niet begonnen, zij waren de krachten op de achtergrond. Het was de katholieke kerk die, bedreigd en verouderd, de oorzaak van alle kwaad bij vrouwen is gaan zoeken en actief tot de aanval is overgegaan. De wereldlijke machten zijn pas mee gaan doen toen de kerk de heksenjacht op gang had gebracht, maar toen ook van harte.

De heksenvervolgingen

De christelijke kerk was vanaf het begin van de opbouw van de priesterlijke hiërarchie een mannenorganisatie geweest; de kerkvaders hadden vanaf het begin de minderwaardigheid en verderfelijkerheid van vrouwen gepreikt. Eeuwenlang was er door theologen over gediskussieerd of vrouwen nu wel of niet een ziel hadden. Vrouwen waren vanuit alle posities die ze nog even hadden weten te behouden binnen de kerk, onverbiddelijk naar het isolement van de nonnenkloosters gedreven. De kerkelijke universiteiten lieten hen niet toe. En ook op de voorbereidende scholen werden alleen maar jongens toegelaten.

De mannen had de kerk op alle mogelijke manieren gesteund bij hun dagelijkse onderdrukking van vrouwen. *Vanaf de vijftiende eeuw begint de kerk echter met behulp van zijn enorme opsporings- en vervolgingsapparaat, vrouwen actief te bestrijden.* Officieel is deze bestrijding natuurlijk niet tegen alle vrouwen gericht en zelfs in principe niet alleen tegen vrouwen. Maar uit de manier waarop de vervolging verdedigd werd blijkt heel duidelijk dat de haat waarmee het gebeurde pure vrouwenhaat was.

Het begon als een 'gewone' kettervervolging. Paus Innocentius (de onschuldige!) VIII spoorde in 1484 in een Hexenbulle de priesters in de bisdommen aan de Rijn, in Bremen, Salzburg en Tirol, aan om te gaan jagen op een nieuwe kettersekte, die ontucht zou bedrijven

met duivels, wandaden zou plegen tegen de oogst, de gezondheid en vruchtbaarheid van mensen en dieren. Maar de dominikaanse paters die de jacht in de Rijnbisdommen begonnen waren, maakten al snel duidelijk waar het hen om begonnen was.

In de beruchte 'Hamer der kwaaddoensters' (Malleus Maleficarum - later vertaald als Heksenhamer; maar het woord heks wordt door de auteurs niet gebruikt) schreven zij een handleiding over de opsporing en vervolging van heksen. Daarin maakten zij heel duidelijk waarom de nieuwe ketterij juist door vrouwen werd beoefend. Alle klassieke 'argumenten' werden weer opgesomd: vrouwen zijn leugenachtig, gemakkelijk te beïnvloeden, ze zijn roddelaars die elkaar hun toverkunsten doorgeven, ze zijn ongedisciplineerd en impulsief, wraakzuchtig en seksueel onverzadigbaar.

'Alle hekserij komt voort uit zinnelijke lust, die onverzadigbaar is in de vrouw.' 'In Spreuken XXX staat: er zijn drie dingen die onverzadigbaar zijn in de vrouw (...), maar er is een vierde dat nooit zal zeggen: Het is genoeg, en dat is de mond van de baarmoeder. Juist hierom, om hun begeerte te bevredigen, moeten vrouwen omgang met de duivel hebben. En zo zouden wij door kunnen gaan met het geven van argumenten, maar voor wie verstand bezit is het al wel duidelijk geworden dat het geen wonder mag heten wanneer blijkt dat zoveel meer vrouwen zich afgeven met hekserij dan mannen. Een heks is een vrouw, en geprezen zij de Allerhoogste, die tot heden het mannelijk geslacht gespaard heeft voor zulke misdaad; daar Hij voor ons is geboren en gestorven, daarom heeft Hij aan mannen dit privilege bezorgd.' (Geciteerd bij Mieke van Kasbergen)

Volgens de Heksenhamer zijn dus alle vrouwen gevaarlijk voor mannen, omdat ze hun geld opmaken, hun krachten verteren, en hen afhouden van god, maar *de gevaarlijkste zijn de wijze vrouwen, de vroedvrouwen, die zich bezig houden met genezingen in het algemeen en bevallingen in het bijzonder*. Zij kunnen hun geneeskundige kennis alleen maar van de duivel hebben en daarom moeten zij sterven.

Kramer en Sprenger, de auteurs, gaven behalve een beschrijving van de misdaden ook een procedure voor de vervolging. Plaatselijke priesters en rechters moesten proklamaties doen uitgaan dat iedereen die gehoord had dat iemand bekend stond als ketter of heks, of verdacht werd van het veroorzaken van schade aan mensen, vee of veldvruchten, dat binnen twaalf dagen bij de bevoegde autoriteiten moest aangeven. Net zoals bij de kettervervolgingen organiseerde de kerk hiermee mogelijke ruzies, vetes en tegenstellingen tussen de onderdanen onderling.

In een tijd waarin die tegenstellingen zo akueel waren, had dat een overdonderend resultaat. *In de zestiende en zeventiende eeuw werden ongeveer één miljoen heksen vermoord, waarvan ongeveer 85 procent vrouwen. En van die vrouwen was het merendeel oud, dat wil zeggen tussen de vijftig en de zeventig jaar; weduwes, ongetrouwde vrouwen: de laatste vrouwen die het vroegere gezag van de samenwerkingsverbanden tussen vrouwen nog inhoud gaven en belichaamden.*

Het massale van de heksenvervolging berustte op twee factoren. De eerste was dat mannen van de heersende klasse steeds meer in heksen gingen *geloven*. Voor die tijd leefden tovenarij en magie grotendeels op het platteland, waar allerlei resten van oude geloven waren overgebleven: geloof aan vrouwen die 's nachts konden vliegen, aan vrouwen die kleine kinderen aten, of mannen impotent maakten; of aan vrouwen die storm en regen konden veroorzaken, door in een rivier met het water te spatten. Er waren ook streken waar geloofd werd dat 's nachts geesten op bezoek konden komen, die gastvrij ontvangen moesten worden, omdat ze anders het huis leeg zouden halen. In weer andere streken werden er nog feesten gehouden waarbij vrouwen 's nachts bijeenkwamen om de maangodin te vereren.

Wat de priesters van de Inquisitie gedaan hadden was van al die losse verhalen en geloven één geheel maken: het verhaal van heksen die 's nachts door de lucht naar een bijeenkomst vliegen, waar zij met de duivel vrijen, kleine kinderen opeten en hun verdere misdaden beramen. Een dergelijk verhaal was op zichzelf nog niet genoeg: het had meer overtuigingskracht als het *bewezen* kon worden.

En daarmee komen we op de tweede oorzaak van het massale karakter van de heksenvervolging: de *procedure*. De procedure van de inquisitie, en alle procedures van wereldlijke rechtbanken, die daarvan afgeleid waren, was immers in zoverre rationeel dat niemand veroordeeld kon worden zonder bewijs. Omdat bewijs te krijgen had de inquisitie de marteling uitgevonden. Joden, kettters en protestanten waren er al het slachtoffer van geweest. Met martelingen was het niet zo moeilijk om een vrouw te laten bekennen dat ze op een bezem naar een heksensabbath was gevlogen en dat ze daarna de koeien van de buurman had ziekgemaakt. Die bekentenissen, gekoppeld aan een opsomming van andere aanwezigen op die sabbath, dienden dan vervolgens weer tot bewijs dat de beschuldigingen van de heksenjagers terecht waren: dat er veel meer heksen waren dan iedereen ooit gedacht had, dat zij een gevaar vormden dat op leven en dood bestreden moest worden. Tenslotte kon ook niemand bewijzen dat het niet zo was, dat ziektes, dood, impotentie, misoogsten, noodweren niet aan heksen, maar aan natuurlijke oorzaken te wijten waren.

Zo verspreidde het geloof zich onder gestudeerde mannen, die opsporing, vervolging en executie moesten voltrekken; niet alleen onder de priesters maar ook onder de wereldlijke autoriteiten. Want de kerk vergaf de zondaressen na hun bekentenis, om hen vervolgens over te dragen aan de wereldlijke autoriteiten ter verbranding. De wereldlijke rechters begonnen na een tijd ook zelf heksen op te sporen en te vervolgen, vooral in protestantse streken, waar immer geen inquisitie was. De terreur breidde zich uit van Duitsland naar Oostenrijk en Italië, sloeg halverwege de zestiende eeuw over naar Frankrijk en bereikte tenslotte ook Nederland, Engeland, Schotland en Zweden. Vermoedelijk zijn de vervolgingen in Duitsland het ergste geweest; ze hebben daar in ieder geval tot in de achttiende eeuw geduurd. In sommige steden werden per jaar gemiddeld zeshonderd heksen verbrand; in het bisdom Trier waren er in 1585 twee dorpen die ieder nog maar één vrouwelijke inwonster hadden.

Het oorspronkelijke jachtveld werd door de gevolgde procedure steeds maar uitgebreid: oude plattelandsvrouwen, hun eventuele dochters, de burens die aardig tegen hen hadden gedaan, maar ook jonge stadsvrouwen en zelfs aanzienlijke mannen (als een man voor zijn vrouw opkwam werd hij ook beschuldigd, in Nederland als 'heksenmeester', omdat er geen woord voor een mannelijke heks was!)

De vervolgingen begonnen meestal op het platteland. Daar had men het meeste last van de oude vrouwen, die nu immers steeds armer en overbodiger werden. Al eeuwen was er zorgelijk gepraat over wie nu weer het vee ziek gemaakt had of de oogst bedorven; altijd al waren er bij ziektes en rampen wantrouwige blikken geworpen op vijandige families. En altijd al waren er bijzondere krachten toegeschreven aan de oude vrouwen, gebaseerd op haar levenservaring en kennis. Maar voorzover er aan magie gedacht werd, had dat alleen geresulteerd in tegen magie van de bedreigden.

Onder de oude wetten was tovenarij, rondvliegen en babies eten wel verboden, maar de procedure verhinderde eigenlijk dat ooit iemand ervoor gestraft werd. Wie namelijk zijn beschuldiging niet kon bewijzen kreeg zelf de straf die anders de aangeklaagde gehad zou hebben als die wel schuldig bevonden was. Een risico dat niemand graag liep.

Met de inquisitoire procedures nam de kerk of de staat het risico van de bewijsvoering; de aanklager kon volstaan met zijn aanklacht bij het gerecht in te leveren. De heersende machten hadden zo niet alleen de oude vrouwen overbodig en griezelig gemaakt, ze hadden ook de middelen geschapen waarmee hun vijanden zich ongestraft van hen konden ontdoen. De 'voorkeur' ging uit naar oude, lelijke vrouwen met een scherpe tong. Als de autoriteiten op de beschuldigingen ingingen raakte ieder verband met persoonlijke conflicten met individuele oude vrouwen zoek: dan ontstonden er massabeschuldigingen en -verbrandingen, waarbij de heksen alleen nog maar het symbool voor een blindelings geloof in de vrouwelijke slechtheid waren.

En de autoriteiten reageerden inderdaad verschillend. In Spanje, Italië, Polen, de Lage Landen waren er vlagen van heksenvervolgingen; in Schotland, Frankrijk, de Duitse staten en de Zwitserse confederatie waren ze massaal en hardnekkig. In Engeland vond nauwelijks hek-

senvervolging op grote schaal plaats, hoewel er wel enkele honderden vrouwen werden opgehangen wegens magiese praktijken. In Nederland hielden de heksenvervolgingen in het begin van de zeventiende eeuw op; de laatst overgebleven heksenwaag (een overblijfsel van het godsoordeel; het gewicht van een vrouw werd geschat; als ze 'gewogen was en te licht bevonden' was ze een heks) in Oudewater werd zelfs gebruikt door buitenlandse vrouwen die in hun eigen land beschuldigd waren en op de 'eerlijke' waag een certificaat kregen dat hun gewicht in orde was.

In Engeland en in het Nederland van de zeventiende eeuw was de noodzaak van de heersende mannen om massaal lichamelijk geweld tegen vrouwen te gebruiken kennelijk niet aanwezig. Hun nieuwe verbanden waren al sterk genoeg. In het verstedelijkte Nederland waren de vrouwen al voor een groot deel tot huisvrouw gemaakt, in Engeland waren zij onmisbaar voor huisindustrie en manufactuur; zij waren daar ijverig voor de mannen aan het werk in volstrekte afhankelijkheid, zonder eigen grond of gereedschap. In Oost-Europa bestond nog feodale overheersing (in Rusland begon het feodalisme zelfs pas in de vijftiende eeuw); daar was het ook niet nodig. Alleen in de gebieden waar de oude uitbuitingssystemen verzwakt, en de nieuwe nog niet sterk genoeg waren, sloeg de vrouwenhaat om in uitroeiing van vrouwen.

Het psychies geweld tegen de heks, dat wil zeggen tegen de seksualiteit, levenbrengende en genezende krachten en samenwerking van vrouwen, heeft echter in Nederland en Engeland net zo hard gewerkt als in de rest van Europa. Alleen hoefden daar niet zo veel vrouwen vermoord te worden; de verhoudingen waren al zo 'modern' geworden dat de dreiging met geweld al voldoende was om vrouwen op haar plaats te houden, zij waren al 'onteigend'. *En juist in deze 'moderne', 'vrijzinnige' landen is het beeld van de oude vrouw het verst met dat van de heks samengevallen. Juist daar is het prestige van de oude vrouwen het grondigst vernietigd.*

Absolutisme en Verlichting

Al lukte het vorsten, kerkelijke autoriteiten, rechters, theologen en artsen niet zo goed om zichzelf te

houden aan hun eigen beginselen van verstandig, vaderlijk beleid, hun machtsmiddelen waren groot genoeg om de oude vormen van menselijke, dus vooral vrouwelijke werk- en omgangsverhoudingen te vernietigen. *De heksen vervolgingen waren een negatieve uiting geweest van hun wens om de onderdanen rationeel, met het verstand, te besturen.* Intussen kwam er ook van alles op gang waarin die wens op een andere manier tot uiting kwam.

De 'Verlichting' was een geesteshouding die zowel bij de heerschappij van de absolute vorsten paste, als bij de nieuwe kapitalistische bedrijvigheid van 'vrije ondernemers'; een mentaliteit die probeerde de samenleving op zo'n manier te beïnvloeden dat er 'betere' onderdanen zouden ontstaan.

We hebben al gezien hoe de absolute vorsten hun macht opbouwden met behulp van de welvaart van hun onderdanen: welvaart die grotendeels op roofhandel gebaseerd was. Ze moesten daarvoor veel oorlogen voeren, belasting heffen en besturen. Het verbrokkelde rechts- en bestuurssysteem van de middeleeuwen moest tot één samenhangend geheel gemaakt worden. Rovers en dieven moesten bestreden worden; overal werden wegen aangelegd.

Het hele leven werd door ambtenaren begeleid. Vooral de franse koningen waren altijd slecht bij kas en namen dan hun toevlucht tot het verkopen van steeds meer ambten; de ambtenaren wilden hun investeringen ruimschoots terugverdienen en namen dan hun toevlucht tot een vergaande bemoeizucht tegen betaling - in sommige dorpen moest je al een vergunning hebben om een vracht hooi te vervoeren.

De middelen van de absolute vorsten om hun absolute macht uit te oefenen waren in werkelijkheid nogal beperkt. De ambtenaren stoorden zich weinig aan het centrale gezag, het enige wat ze konden was geld innen en geweld uitoefenen. Ook op het hoogtepunt van het ab-

Hoofdstuk 7 Van feodalisme naar kapitalisme; van heerschappij naar manschappij

solutisme, de achttiende eeuw, hield de 'verlichtheid' van de zogenaamde 'verlichte despoten' niet veel meer in dan mooie theorieën over hoe ze welvaart en welzijn van de bevolking zouden gaan bevorderen, onder het motto 'alles voor het volk, niets door het volk'. *De praktijk van de overheersing kwam nog steeds neer op afpersing en geweld.* Ontelbare wetten werden weliswaar gemaakt om het gedrag van het volk te regelen, maar de heersers achtten zichzelf boven de wet: want als de koning zelf als soevereine macht de bron van het recht was, hoe kon hij er dan zelf aan gebonden zijn?

De franse koningen waren bijvoorbeeld berucht om hun 'lettres de cachet', waarmee ze opdracht konden geven om iemand, zonder enig argument, in een gevangenis op te sluiten - soms voor tientallen jaren, zonder dat hun familie wist waar ze waren.

In feite zetten de absolute vorsten het feodale systeem gewoon voort, ondanks hun verbinding met de handelsbourgeoisie en ondanks hun pogingen de economie te beheersen en de welvaart te bevorderen, door het geven van het goede voorbeeld, met modelfabrieken en modelboerderijen. De adel was nog steeds actief met het uitbuiten van de boerenbevolking en het verkrachten van alle vrouwen die ze te pakken konden krijgen. De nieuwe rijken gingen zich bovendien ook zo snel mogelijk als adel gedragen: ze kochten titels en 'heerlijkheden': gebieden waarover ze rechtsmacht hadden. En zo vervingen ze de edelen die het financieel niet meer konden bolwerken.

Het allerfeodale vorstendom was Pruisen. Daar waren altijd weinig steden geweest en voor de vorsten was het gemakkelijk geweest om hun macht te vernietigen. De boerenbevolking was daar door de adel onder steeds meer herendiensten begraven, en door de strengste bepalingen aan de grond gebonden. Zij moesten bijna als slaven de grote landgoederen bewerken, die het graan leverden voor West-Europa.

In dat 'achterlijke' land kwam in de zeventiende eeuw opeens een vorstelijke dynastie tevoorschijn, die, met behulp van de 'moderne' franse bestuurs- en belastingtechnieken, in honderd jaar van het versnipperde Duitsland een ijzersterke staat wist te maken, juist gebruik makend van de verdeeldheid en zwakte die veroorzaakt waren door godsdiensttwisten, heksenvervolgingen en voortdurende oorlogen. Ze maakten er een militair koninkrijk van, een echte politiestaat, waar misschien de gedachten vrij waren maar dan verder ook niets. De macht naar buiten berustte op het leger, en de macht naar binnen eigenlijk ook, want het ambtenarenbestand dat nodig was om de kosten voor het leger uit de arme bevolking te persen, was opgebouwd uit oud-militairen: strikt hiërarchieën, vol spionage en geheime politiek.

Deze pruisiese staat is de eerste geweest die die vorm van bestuur die 'burokratie' genoemd wordt, systematisch is gaan doorvoeren: een bestuur vanuit een 'buro', waar alles wordt opgeschreven, in wetten, reglementen en formulieren wordt ondergebracht, en waar de ambtenaren zo trots worden op dat alles dat ze een aparte 'kaste' gaan vormen, strikt gescheiden van de rest van de bevolking. Koning Frederik Willem II die dit alles tot in perfectie had opgebouwd, noemde zich 'de eerste ambtenaar' - en toen hij oud was verklaarde hij treurig dat hij over een volk heerste dat louter uit slaven bestond.

De pruisiese geest: Europa zou er in de volgende eeuw nog heel wat van merken.

Verlichting en opvoeding: de ontdekking van het kind: zonen en dochters

De pruisiese geest was te militair en feodaal om iets anders voort te brengen dan overwinningen en onderdrukking. De franse 'verlichting' was veel sterker beïnvloed door een burgerij die zich vrij wilde vechten van de banden van het feodalisme; aan een samenleving vol tegenstrijdigheden werden allerlei volstrekt nieuwe ideeën ontleend. Sommige van die ideeën stonden in rechtstreeks verband met de wens van de burgerij om in vrijheid geld te kunnen verdienen, zonder last van koning, adel en gilden; andere ideeën lagen in het verlengde van de activiteiten van de absolute vorsten zelf.

Het ideaal van de absolute vorsten was om hun onderdanen goed en gelukkig te maken: gehoorzaam, ijverig, ordelijk en tevreden. Aangezien die onderdanen dat duidelijk helemaal niet waren moesten ze opgevoed worden. Bij de pogingen van de absolute vorsten om de

samenleving te beïnvloeden hoorden de pogingen van de denkers van de verlichting om het individu te beïnvloeden. *Zij ontdekten Het Kind, de opvoeding en de opvoedkunde en daarmee de moeder en de zoon.*

De pedagogie (kinderbeïnvloeding) was ontstaan in de strijd tussen protestantisme en katholicisme om de zielen van de gelovigen. Tot het protestantisme een officiële wereldlijke macht werd had de katholieke kerk, in de middeleeuwen, niet veel moeite hoeven doen om de mensen 'katholiek' te maken. Iedereen was het immers bijna vanzelf. Het was voldoende om babies te dopen en dan hoorden ze erbij. Massale afwijkingen van het officieel geloof waren zo zeldzaam dat kettervervolgingen - dus dwang van *buiten* - voldoende waren om de meerderheid van de gelovigen netjes in de kerk te houden.

Maar met het officiële protestantisme was het monopolie van de katholieke kerk doorbroken: de gelovigen konden in principe kiezen tussen verschillende kerken. Daarom werd het van belang om de gelovigen *innerlijk* te beïnvloeden, zodat ze niet meer zouden weten dat ze een keuze zouden kunnen maken, en dus geen vrijheid van keuze meer zouden hebben.

De eersten die ontdekten dat men met die beïnvloeding zo jong mogelijk moest beginnen waren de katholieken. Ignatius van Loyola, de stichter van de jezuïetenorde, had al gezegd: 'Geef mij het kind tot zijn zevende jaar en hij zal mij altijd toebehoren.' De protestanten formuleerden het misschien wat minder duidelijk maar zij hadden wel dezelfde ideeën. Ook Luther vroeg de overheid om algemeen lager onderwijs; het was niet alleen een levensbelang dat iedereen leerde lezen om de bijbel te kunnen bestuderen, maar ook om kinderen iedere dag met gebed, gezang en godsdienstonderwijs te kunnen doordrenken, tot het protestantse geloof en de uitsluitende omgang met protestanten tot een onwrikbaar onderdeel van de identiteit van de leerlingen was geworden.

Aan deze godsdienstige en machtspolitieke uitgangspunten verbonden zich allerlei goede bedoelingen van schoolmeesters en geleerden, die zich er ernstig in gingen verdiepen, hoe men kinderen eigenlijk intellectuele vaardigheden kon bijbrengen. Daarbij ontdekten ze Het Kind.

Maar je kan natuurlijk niet iets ontdekken wat er niet is. Als de maatschappelijke ontwikkelingen geen 'kinderen' hadden voortgebracht, hadden de pedagogen ze niet kunnen bestuderen. In tegenstelling tot vroegere tijden was het nodig geworden om jonge mensen anders te behandelen dan oudere. Het vanzelfsprekende proces waarin kleine mensen van jongs af aan werden ingewijd in het vak van de oudere mensen, en in alle gedragswijzen en geesteshoudingen die daarbij hoorden, was niet meer voldoende om alle volwassenen op hun taken voor te bereiden: voor de *jongens* werd namelijk steeds meer die *algemene* kennis nodig, die onmisbaar was voor de steeds onpersoonlijker en algemener wordende banden tussen mannen. Zij werden niet meer ingewijd tot één levenspositie waarin zij geboren waren en ook zouden sterven, maar opgeleid tot vaardigheden die hen in staat zouden stellen om verschillende soorten opdrachten uit te voeren, of door te geven aan anderen. Daarvoor moesten ze in de eerste plaats leren lezen en schrijven, en verder een beetje kunnen rekenen, om te kunnen werken in omstandigheden waarin technieken en geproduceerde hoeveelheden niet, zoals vroeger, door de traditie werden bepaald, maar *berekend* moesten worden. Het Kind dat ondekt werd was De Jongen, en hij werd ontdekt door mannen. De programma's en ideeën die ontwikkeld werden waren bestemd om jongens in de maatschappij in te wijden. Niet dat dat allemaal zo snel ging. Aanvankelijk was de 'opvoeding' alleen maar bestemd voor de heersende klassen, een opvoeding tot ambtenaar of ondernemer of handelaar, functies waarvoor de basisvereisten de opgeleide jongens in principe onderling inwisselbaar zouden maken.

Voor de meisjes ging het proces in de omgekeerde volgorde. Ook vrouwen werden onderling steeds inwisselbaarder, maar daarvoor hoefden ze niet naar school. Uit allerlei vroegere beroepen waren ze al weggewerkt; daarvoor hoefden ze niet meer opgevoed. Het enige wat hun steeds meer nog restte was het huisvrouwenschap, of een baan als dienstbode of prostituee. Steeds meer werd hun leven zo geregeld dat ze niet meer als zelfstandige personen, met een eigen verantwoordelijkheid optraden, maar dat ze hun orders ontvingen van één of

meer mannen met wie ze in een *persoonlijke* man-vrouw-verhouding verbonden waren. Naarmate de verhoudingen tussen mannen onderling onpersoonlijker zouden worden, zouden de verhoudingen tussen mannen en vrouwen persoonlijker en seksueler worden - tot, eeuwen later, vrouwen ook in die 'persoonlijke' seksuele verhoudingen inwisselbaar waren geworden, en daarmee, uiteindelijk, ook de seksuele man-vrouw-relatie onpersoonlijk zou zijn geworden. De verhoudingen tussen vrouwen onderling, waarop vroeger de arbeid gebaseerd was, waren aan het verdwijnen.

Een toenemend aantal vrouwen kon niet veel anders meer doen dan een mannelijke eigenaar zoeken, van wie zij het persoonlijk eigendom werden. Zij hoorden nergens anders meer bij en zouden anders verhongeren. Het burgerlijk ideaal van de goede huisvrouw, zoals dat uit de veertiende-eeuwse instructieboeken tevoorschijn kwam, zou voor steeds meer gewone vrouwen de harde werkelijkheid gaan worden, zoveel eeuwen later.

De ontdekking van De Moeder

Maar ondertussen werd al wel een nieuwe taak voor ze voorbereid, waarover de burgerlijke schrijvers het in de veertiende eeuw nog niet gehad hadden, maar de mannen van de achttiende eeuw wel, in de vorm van nieuwe instructies voor de burgervrouwen: die moesten moeder worden. Hun zoons moesten immers opgeleid worden om de nieuwe maatschappij te besturen en te regelen. De jezuiten en de schoolmeesters hadden daartoe wel kresjes kunnen inrichten, waarin ze de jongetjes vanaf de wieg zouden vormen tot goede deelnemers aan het mannennetwerk - maar hoe zouden ze dan leren om vrouwen aan zich te binden en te overheersen? Dat moesten ze in de praktijk oefenen, van jongs af aan. Daarom kregen de jongetjes van de heersende klasse een eigen vrouw, die volledig tot hun beschikking moest staan: een Moeder.

Ook dit is sneller gezegd dan gedaan: in de 17e eeuw begon een proces waarbij vrouwen tot moeders werden, dat zelfs nu nog niet helemaal voltooid is. Het kwam ook vrij moeizaam op gang.

De vrouwen van adel en burgerij, die de eersten waren die 'moederlijke' aandacht aan hun zoons moesten gaan besteden, bemoeiden zich helemaal niet met kleine kinderen. Babies werden uitbesteed bij een min, zolang ze aan de borst waren; en kleine kinderen werden door dienstbodes, kindermeisjes en goevernantes opgevoed. Als het jongens waren gingen ze op een gegeven moment naar school of kregen ze een huisleraar. In landen als Engeland gingen ze vaak naar kostschool om in de mannenverhoudingen te worden ingewijd; in andere landen hing het van familietradities af en van het karakter van de betrokkene: als hij braaf was mocht hij thuis blijven, als hij lastig was werd hij naar een kostschool gedirigeerd.

Door de omgang met ondergeschikte vrouwen konden de heertjes natuurlijk wel de gewoonte van overheersing leren - het personeel was meestal heel voorzichtig met ze, uit angst om ontslagen te worden - maar dat was zonder meer niet genoeg. Ze moesten voorbereid worden op het opdoen van allerlei soorten abstracte kennis, die niet door rechtstreekse nabootsing van het gedrag van volwassenen verworven kon worden, volgens de manier waarop de page aan het hof vroeger vanzelf een ridder was geworden door met andere pages riddertje te spelen. Juist voor diegenen die ambtenaar, handelaar of ondernemer moesten worden, waren geen identifikatiemodellen aanwezig. Hun vaders verrichtten hun overheersingsbezigdheden steeds meer in kantoren, zonder dat hun zoons konden zien of begrijpen wat ze daar deden.

De enigen die beschikbaar waren om de waarden en gedragswijzen van de nieuwe onpersoonlijke mannenwereld over te brengen waren de vrouwen van de heersende klasse. Zij moesten gaan dienen als doorgeefluik van vader naar zoon. *Zij moesten de belichaming van de vaderlijke worden.*

Maar daarvoor moesten die vrouwen dan wel ingrijpend veranderen, want ze waren absoluut niet van plan om zich aan de wensen en behoeften van hun kinderen te onderwerpen. Ze hadden het druk genoeg met andere dingen: het organiseren van hun uitgebreide en bewerk-

kelijke huishoudingen, het ontvangen van gasten, het afleggen van bezoeken om alle banden binnen de familie en tussen de verschillende families te handhaven, en daarbij de macht en status van hun man uit te beelden - en misschien hielden ze zich ook wel bezig met allerlei 'frivoliteiten'; vooral in Frankrijk en Italië mocht een rijke vrouw, als ze eenmaal getrouwd was, best minnaars hebben.

Kortom, het heeft eeuwen gekost voordat de dames goede moeders waren geworden. In de 18e eeuw werd het offensief echt geopend, door filosofen, die niet meer de absolute vorsten vertegenwoordigden, maar de opkomende burgerij, die juist van alle bemoeienissen van de absolute staat bevrijd wilde worden. Die filosofen begonnen eerst met propaganda: vurige pleidooien voor de *Natuur*.

Oorspronkelijk was de natuur voornamelijk iets vanzelfsprekends geweest, de omgeving waarin de mens leeft en waarmee zij, en zelfs hij, verbonden is. Daarna hadden de mannen steeds meer geprobeerd om de natuur te onderwerpen. Voor een filosoof als Bodin was de natuur het ongeordende, het ongevormde, de vijand, liever gezegd de Vijandin - de natuur werd gelijkgesteld met De Vrouw die overheerst moest worden.

Slechts twee eeuwen later was de natuur opeens iets heel moois geworden, iets dat nog niet besmet was door de verdorvenheid van de menselijke samenleving. Zolang de mens natuur was, was hij goed. De primitieve mens werd ontdekt, de Goede Wilde. Het ideaal van de Verlichting was niet om slechte mensen goed te maken, maar om zo'n beschaving en opvoeding te ontwerpen, dat het goede, dat van nature in de mens aanwezig was, zich onbemmerd kon ontwikkelen. Rousseau ontwierp De Vrije Opvoeding; precies zoals de opkomende burgerij, door zonder bemoeienis van vorsten, ambtenaren en gilden zaken te doen, iedereen tot welvaart, geluk en vrijheid meende te kunnen brengen, zo moest ook de jongen in vrijheid opgevoed worden.

De Goede Wilde was een man; vrouwen konden maar op één manier hun natuurlijke toestand bereiken: door de mannelijke overheersing te aksepteren en dat uit te drukken in het moederschap. De propaganda voor de natuur had een dubbele strekking: tegelijk voor het opkomende vrije ondernemerschap en voor het moederschap, als twee zijden van de medaille van het burgerlijk bestaan. De jongetjes moesten oefenen op hun eigen moeder.

Voordat al deze propaganda werkelijk effect kon krijgen, moest de burgerij eerst de macht in de samenleving veroveren. Dat betekende dat de oude machten van vorsten, adel en gilden vernietigd moesten worden. Dat kon pas gebeuren toen niet meer de landbouw en het ambacht de belangrijkste produktietakken waren maar de industriële produktie. In Frankrijk bracht de burgerij nieuwe ideeën voort - maar het werkelijke leven bleef nog sterk bepaald door de oude vormen. Het industriële kapitalisme ontwikkelde zich, zoals wij eerder zagen, in Engeland eerder en sneller.

Verder lezen

De Bonte Was, *Vrouwen over hulp bij ziekte en problemen*. Amsterdam 1978, De Bonte Was
Lène Dresen Coenders, *Machtige grootmoeder, duivelse heks*. In *Jeugd en Samenleving*, Jrgng 5, nr 3/4, Utrecht 1975

Mieke van Kasbergen, in *Lesbies Prachtboek*. Amsterdam 1979, Sara

Barbara Ehrenreich en Deirdre English, *Witches, midwives and nurses*. A history of women healers. Old Westbury N.Y. 1973, Feminist Press

Alice Clark, *Working life of women in the seventeenth century* (1919). Londen 1968, Cass & Co

Ivy Pinchbeck, *Woman workers and the industrial revolution 1750-1850*. Londen 1969, Cass & Co

T. Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse*. (1899), Amsterdam 1974, Arbeiderspers

F. Braudel, *Capitalism and material life 1400-1800*. Londen 1967, Weidenfeld and Nicolson

N. Cohn, *Europe's inner demons*. Londen 1975, Paladin

A.C. van Baalen & M.C.F. Ekelschot, *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*. Amsterdam 1980, De Bonte Was

P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*. Londen 1974, NLB

C. Brinton (ed.), *The portable age of reason reader*. Middlesex 1977, Penguin books

Hoofdstuk 8 het kapitalisme

De industriële revolutie

Het proces van onteigening van de kleine landbezitters en landgebruikers, dat in Engeland in de 16e eeuw was begonnen, kwam in de 18e eeuw in een versnelling. De hoeveelheid grond die in deze tijd door de heersende klasse via 'enclosures' werd onteigend, was acht à negen keer zo groot als wat er in de vorige eeuwen was ingepikt. Inmiddels omvatte deze ongeveer een vijfde van het totale grondoppervlak. Behalve via 'enclosures' werd ook door de grote boeren veel grond onteigend van mensen die de concurrentie tegen de grote boerenbedrijven, met hun betere gereedschap, niet konden volhouden. Via woeker werden ze uitgezogen, totdat ze 'vrijwillig' afstand deden van hun grond aan hun schuldeiser. Vaak ook werd hun pacht niet vernieuwd door een grondeigenaar die liever een paar grote pachters had, dan een stel kleintjes.

In dit proces raakten de vrouwen die door het bebouwen van een klein stukje grond, en het houden van een varken of een koe, in hun eigen levensonderhoud en dat van hun kinderen voor een groot deel hadden kunnen voorzien, hun economische onafhankelijkheid voor goed kwijt. Op hun stukje grond hadden ze tarwe verbouwd voor het brood en de pap; het stro was voor het varken of voor de bemesting. Ze verbouwden bonen en erwten, rapen, kool en aardappels. Een deel verkochten ze op de markt. Als ze er een koe bij hadden en wat kippen, dan hadden ze ook nog melk, kaas, boter en eieren, voor eigen gebruik en voor de verkoop. Dat was nu afgelopen.

'De echtgenote is niet langer in staat om haar aandeel te leveren in de wekelijkse uitgaven... In een soort moedeloosheid zit ze maar, niet in staat om aan de gezinspot iets bij te dragen; zich ervan bewust dat zij haar echtgenoot geen andere dienst verleent, dan louter de zorg voor zijn gezin.' luidt het in een rapport van de Maatschappij voor de verbetering van de toestand der Armen, uit het begin van de 19^e eeuw (geciteerd uit Ivy Pinchbeck). Opeens waren talloze vrouwen alleen maar huisvrouw geworden. Eeuwen te vroeg. Dat was dan ook helemaal niet de bedoeling, want hun inkomsten waren nog steeds onmisbaar; de man was nog geen 'kostwinner'. Op het platteland moesten dan ook steeds meer vrouwen en kinderen bij de parochie aankloppen om door de 'armenzorg' onderhouden te worden. Als dat in een streek was waar een wol- of katoenmanufaktur was, werden ze massaal aan het spinnen gezet; de opbrengst van hun werk was dan voor de parochie; zijzelf kregen een vaste uitkering.

In allerlei streken kon de huisindustrie niet meer concurreren tegen fabrieken met machines, zodat ook daar de extra broodwinning van vrouwen verloren ging.

Zo kwamen er langzaam maar zeker steeds meer mensen voor de fabrieken beschikbaar – zoveel dat industriële produktie op grote schaal uitvoerbaar begon te worden. De nieuwe kapitalisten kregen een onuitputtelijke behoefte aan arbeidskrachten, niet alleen om hun manufakturen en fabrieken te vullen, maar vooral om door onderlinge concurrentie de lonen zo laag mogelijk te kunnen houden. Er moesten zo veel mensen losgemaakt worden van hun grond, dat zij vanzelf naar die plaatsen zouden stromen waar de kapitalisten ze het meest nodig hadden (wat soms werd tegengehouden door de overheid, die bang was voor een te grote trek van het platteland naar de steden, vanwege het risico, van werklozenopstanden.)

De behoefte aan arbeidskrachten was zo groot dat allerlei maatregelen genomen werden om de bevolkingsgroei te bevorderen. De pokken bestrijding werd met kracht te hand genomen (een engelse dame had in het begin van de eeuw van turkse vrouwen een entmethode geleerd; na eindeloos tegengewerkt te zijn, toen ze die methode in Engeland wilde introduceren, lukte het haar eindelijk om hem geaksepteed te krijgen. Later werd de methode geperfectioneerd, met als resultaat dat haast niemand meer aan de pokken stierf als z-hij ingeënt was). Door betere riolering werden ook allerlei ziektes voorkomen. En ook in Engeland werd het

moederschap 'verbeterd'. Artsen ontwierpen systemen voor babyvoeding en verzorging, die de kindersterfte deden dalen; van de vrouwen van de lagere klassen werd nog niet geëist dat ze hun kinderen zouden opvoeden, maar wel dat ze ze goed zouden voeden en schoonhouden. Tevoren was het sterven van een kind een daad van God geweest, die mensen niet konden begrijpen (De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd), nu begonnen de artsen vrouwen duidelijk te maken dat er een verband bestond tussen voeding en verzorging aan de ene kant, en gezondheid aan de andere kant - dat het hun schuld was als babies stierven omdat ze het verkeerde eten gekregen hadden (reizigers door Borneo, Marokko, of dergelijke landen vermelden stomverbaasd dat vrouwen babies zomaar stukjes grotemenseneten geven en dat die babies dan soms koliek krijgen - wij denken dat het een moederlijk instinkt is dat de moeder om 11 uur 's morgens een fruithapje gaat klaarmaken, en we vergeten dat ook nu nog moeders met babies regelmatig naar het konsultatieburo moeten om daar een briefje te krijgen met voedingsinstructies.)

Vrouwenwerk in manufactuur en industrie

Vrouwen met kinderen uit de lagere klassen kregen er dus al nieuwe taken bij, lang voordat ze vrijgesteld waren van hun oude taak om de kost te verdienen. Ze moesten ook nog op het land werken, als landarbeidster op de grote boerenbedrijven, om de nu snel groeiende bevolking te voeden; ze waren de basis van de huisindustrie waar de omschakeling van ambachtelijke luxeproductie naar goedkope massaproductie plaats vond; ze werden verzameld in manufacturen om hun handwerk onder rechtstreeks toezicht van de kapitalist uit te oefenen - en toen er in die manufacturen steeds meer machines kwamen te staan en er overal steeds meer fabrieken kwamen, waren zij en hun kinderen de aangewezen werkkrachten om die machines te bedienen. Zij en hun kinderen samen met de vrouwen en kinderen die de 'armenzorg' als een loden last om zijn nek begon te voelen.

In een boek uit 1835 verklaarde de ekonoom Andrew Ure dat het grote voordeel van de nieuwe machines was dat ze tot een 'gelijkschakeling van de arbeid' leidden, en dat de 'eigenwijze en onhandelbare' vakman overbodig gemaakt werd, omdat de taak van de werkmensen teruggebracht kon worden tot 'het uitoefenen van waakzaamheid en handigheid - eigenschappen die, wanneer ze op één proces zijn gekonsentreerd, snel tot volmaaktheid gebracht kunnen worden bij de jeugd.'

De mannelijke werklieden hadden niet alleen weerbarstige werkopvattingen, belangrijker was natuurlijk dat ze al eeuwenlang veel hogere lonen verdienden dan vrouwen en kinderen. Waar mannen, vrouwen en kinderen in één bedrijf samenwerkten - zoals in een weverij - was het tijdens de hele gilden- en manufactuurperiode al zo geweest dat de mannen de opzichtersbanen hadden en de handelingen verrichtten die het produkt voltooiden. Alle voorbereidende, ondergeschikte, prestige loze handelingen werden door vrouwen en kinderen verricht, voor de helft of minder van het loon van de man.

Evelyne Sullerot vertelt bijvoorbeeld over de 'treksters' die de zijdewevers 'hielpen': 'Zij moesten voortdurend in een heel kleine ruimte onder het weefgetouw staan en zich vooroverbuigen om de zeer zware pakken touwen aan te trekken. Zij maakten ook de vakken en de spoelen schoon. In 1752 zijn er alleen al in Lyon 7000. Zij moeten bij de meester wonen, worden voor een jaar aangenomen en kunnen hun werk niet verlaten zonder een bewijsje dat ze klaar zijn. In 1716 verdienen zij acht stuiver per achttienurige werkdag, wat langer is dan de fabrieksarbeidsters in de 19^e eeuw ooit hebben hoeven werken.' Deze meisjes worden in bergstreken geronseld. Zij mogen niet leren weven, dat is verboden door het reglement van de wevers, dat met zoveel woorden zegt dat als men vrouwen toestond om het weefgetouw te hanteren 'het tekort aan treksters een noodlottige loonsverhoging van het handwerk zou veroorzaken.'

Maar dan komen er machinale weefgetouwen en er gebeurt wat bij elke nieuwe machine in de negentiende eeuw weer zal gebeuren, en wat Marx in het Kapitaal beschrijft naar aanleiding van de naaimachine (omstreeks 1860): 'Het directe effect van de naaimachine is voor

de arbeiders ongeveer hetzelfde als die van de andere machines, die zich in het begin van de groot-industrie meester maken van nieuwe bedrijfstakken. De jongste kinderen worden ontslagen. Het loon van de machine-arbeider stijgt in verhouding tot het loon van de thuiswerkers waarvan velen tot de 'armsten der armen' (the poorest of the poor) behoren. Het loon van de beter geplaatste ambachtslieden, met wie de machine concurreert, daalt. De nieuwe machine-arbeiders zijn uitsluitend meisjes en jonge vrouwen.' (pag. 359)

De werkzaamheden en beloningen van vrouwen in de manufaktuur zijn een rechtstreekse voortzetting van hun uitgebuite positie aan het eind van de gildetijd; en de fabriek is een voortzetting van hetzelfde. Alleen worden wevers en andere vakmannen steeds meer vervangen door machines, omdat de kapitalist ze te duur vindt. De vrouwen 'helpen' in de fabriek de machines.

'De heer E., fabrikant, deelde mij mee dat hij voor zijn mechanische weefgetouwen uitsluitend vrouwen in dienst neemt. Hij geeft de voorkeur aan getrouwde vrouwen, in het bijzonder vrouwen met een gezin thuis, dat voor het onderhoud van hen afhankelijk is. Zij letten beter op en zij zijn handelbaarder dan ongetrouwde vrouwen en zij zijn gedwongen om het uiterste van hun krachten te geven om zich van de noodzakelijke bestaansmiddelen te voorzien' (geciteerd in Het kapitaal, 301)

Voor de getrouwde vrouwen betekende zware fabrieksarbeid natuurlijk niet dat ze waren vrijgesteld van het huishouden en van de verzorging van man en kinderen. Dat er alleen niet zo veel van dat huishouden terecht kwam als ze twaalf tot veertien uur in de fabriek gewerkt hadden, mag geen wonder heten. De klachten daarover van mannezijde zullen we dan ook snel genoeg horen klinken.

De enige vrouwen voor wie de fabrieksarbeid een reële verbetering van hun bestaan betekende waren de jonge, ongetrouwde vrouwen. In de fabriek konden ze zo veel verdienen dat ze zich konden permitteren om op kamers te gaan wonen, samen met vriendinnen naar de kroeg te gaan, en mooie kleren te kopen.

De machines die vrouwen in grote getale mochten gaan bedienen werden - voor de textielarbeid - in de 18e eeuw ontworpen. De beroemdste is de 'spinning jenny' uit 1770, maar er zijn ook belangrijke verbeteringen aan weefgetouwen gemaakt (de vliegende spoel), machines om te kaarden, persen om stof te bedrukken, en tenslotte dan de weefmachines. Echte revolutionaire arbeidsbesparingen begonnen deze machines echter pas op te leveren toen men ze ging combineren met de stoommachine die in de zeventiger jaren van de 18^e eeuw door James Watt (wiens naam nog altijd op onze gloeilampen staat) was uitgevonden. Pas in de negentiende eeuw begonnen ze zo algemeen te worden dat ze het handwerk echt gingen verdringen.

Het fabriceren van machines maakte weer allerlei ontwikkelingen in de metaalindustrie nodig; kolen werden ook steeds belangrijker, voor het smelten van metalen en voor de stoommachines. Toch duurde het nog heel lang voor de metaalindustrie geheel gemechaniseerd werd; veel werd nog uitbesteed aan kleine werkplaatsen en thuiswerk-st-ers. De textielindustrie bleef het belangrijkste (de voorbeelden uit Het Kapitaal van Marx zijn dan ook grotendeels aan de textielindustrie ontleend.)

De fabrieken draaien grotendeels op vrouwen- en kinderarbeid, zoals Marx in het Kapitaal zegt, terwijl hij bladzijde na bladzijde praat over de arbeider en *zijn* arbeidskracht:

'Tenslotte hebben we hier geheel en al afgezien van de omstandigheid dat overal, uitgezonderd in de metaalfabrieken, het fabriekspersoneel voor verreweg het grootste deel bestaat uit jeugdige arbeiders (beneden de leeftijd van 18jaar), vrouwen, en kinderen.'

Maar de vrouwen en kinderen in de nog niet gemechaniseerde bedrijfstakken zitten ook niet stil. Honderdduizenden vrouwen en kinderen moeten in leven zien te blijven door te kantklossen, stro te vlechten; ze werken in boekbinderijen, metaalmanufacturen, kopergietereien; ze maken kunstbloemen, schoenen, hoeden, petten, tapijten, paraplu's, parasols, papieren zakken, kaarten, touw, zout, cement, suiker enz. enz. En 'Een van de schandaligste, smerigste en slechtst betaalde bezigheden, waarvoor men bij voorkeur jonge meisjes en vrouwen gebruikt, is het sorteren van lompén. Het is bekend dat Groot Britannië, nog afgezien van zijn

eigen ontelbare voddens, het wereldcentrum is voor de lompenhandel. De lompen stromen binnen uit Japan, uit de meest afgelegen staten van Zuid-Amerika en van de Kanarische eilanden. Maar de voornaamste toevoerbronnen zijn Duitsland, Frankrijk, Rusland, Italië, Egypte, Turkije, België en Holland. De lompen worden gebruikt voor mest, voor de vervaardiging van vlokken (als matrasvulling) en voor 'shoddy' (kunstwol). De sorteesters van de lompen verspreiden pokken en andere besmettelijke ziekten, waarvan zij zelf de eerste slachtoffers zijn. Als klassiek voorbeeld van overmatige arbeid, zware arbeid en ongeschikte arbeid en van de daarmee gepaard gaande verruwing der arbeiders' (arbeidsters dus vooral) 'die hiervoor van kindsbeen af worden gebruikt - kan, naast de arbeid in de mijnen en bij de kolenproductie, de tegel- of steenbakkerij gelden, waarvoor men in Engeland nog slechts sporadisch gebruik maakt van de pas uitgevonden machines (1866). Tussen mei en september duurt de arbeid van 5 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds en, wanneer in de open lucht wordt gedroogd, vaak van 4 uur 's ochtends tot 9 uur 's avonds. Een arbeidsdag van 5 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds wordt beschouwd als een 'beperkte' en 'matige' arbeidsdag. Kinderen van beide geslachten worden vanaf hun zesde, en zelfs vanaf hun vierde in dienst genomen. Zij werken even lang en dikwijls langer dan de volwassenen. Het werk is zwaar en de zomerwarmte doet de uitputting nog toenemen. In een steenbakkerij in Mosley bijvoorbeeld produceert een 24-jarig meisje, geholpen door twee niet-volwassen meisjes die klei aandragen en bakstenen opstapelen, dagelijks 2.000 stenen. Deze meisjes sleepten dagelijks een gewicht van 10 ton tegen de glibberige kanten van een 30 voet hoge leemput en over een afstand van 210 voet.' (Kapitaal 352).

In alle bedrijfstakken werkten vrouwen en kinderen de rijkdommen bijeen, waarmee de mannen die de produktiemiddelen bezaten de nieuwe heersende klasse konden worden.

Het liberalisme

De burgerij kon vanzelfsprekend pas 'heersende klasse' worden - dat wil zeggen de samenleving naar zijn eigen behoeften regelen - als de oude feodale machten van koning, adel en kerk verwijderd waren. In Engeland had de strijd tussen nieuwe en oude heersers al halverwege de 17e eeuw tot een opstand tegen het vorstenhuis geleid: in 1649 werd Karel I onthoofd en het koningschap afgeschaft. Na een korte tijd van democratie werd Oliver Cromwell, die met zijn leger van Puriteinen - strenge protestanten - de vorst en de katholieke kerk verslagen had, een militair diktator. Na zijn dood werden de koningen wel weer teruggahaald, maar hun macht werd steeds verder door het parlement beperkt. In 1679 werd bijvoorbeeld de 'Habeas Corpus Act' aangenomen: niemand mocht meer, zoals vroeger - en in andere landen, zoals Frankrijk - heel gewoon was, zomaar gearresteerd en gevangen gezet worden. En nadat er (bij de Glorious Revolution van 1688) nog eens een katholieke koning was weggejaagd en door onze eigen stadhouder Willem III was vervangen, werden de grondslagen van een geheel nieuwe staatsvorm vastgelegd in de 'Declaration of Rights' (Verklaring van Rechten) van 1689.

Die nieuwe staatsvorm was de *konstitutionele monarchie*: een staat die geregeerd wordt door een koning die wel 'soeverein' is, maar wiens macht beperkt wordt door de rechten van de bevolking die in een konstitutie, een grondwet, zijn vastgelegd. De Declaration of Rights was zo'n grondwet. Daarin werd de koning verboden belasting te heffen zonder de toestemming van het parlement; om een staand leger te hebben en de onderdanen te hinderen in de uitoefening van hun vrijheid van meningsuiting.

De burgers hadden zo een begin van vrijheid veroverd. Maar zij zouden nog tot halverwege de 19e eeuw moeten vechten voordat zij de adel (die als grootgrondbezitter makkelijk in het parlement kon komen) hadden overwonnen. Allerlei oude verhoudingen, verbanden en beperkingen moesten worden vernietigd; al diegenen die belang hadden bij het oude moesten ervan overtuigd worden dat de nieuwe, vrije wereld, die de burgerlijke ondernemers aan te bieden hadden, beter zou zijn dan de oude. Ook tussen de burgers onderling bestonden verschillen: de rijke handelsgilden en de oude ambachtsgilden hadden belang bij beperking van

produktie en import; de nieuwe ondernemers wilden juist een zo groot mogelijke markt voor hun eigen produkt, in binnen- en buitenland, en zo laag mogelijke prijzen voor landbouwprodukten, zodat zij de arbeid-st-ers maar lage lonen hoefden te betalen - iets waar de grootgrondbezitters weer tegen waren, die juist hoge koren prijzen wilden.

De *ekonomen* van oude en nieuwe systemen bestreden elkaar net zo hard als de politici. De ekonoom die de mooiste en beroemdste rechtvaardiging voor het 'liberale' (vrije) economische systeem geschreven heeft is Adam Smith in zijn boek over de Rijkdom der Naties uit 1776.

Volgens hem hebben mensen één manier om hun doelen te bereiken die dieren niet hebben: door dingen waarvan ze er te veel hebben te ruilen voor dingen waarvan ze te weinig hebben. 'Niet van de welwillendheid van de slager, de brouwer, of de bakker, verwachten wij onze avondmaaltijd, maar van hun aandacht voor hun eigen belang. Wij richten ons niet tot hun menselijkheid maar tot hun eigen-liefde, en spreken nooit tegen hen over onze eigen behoeften maar over hun voordelen.' Door de mogelijkheid tot ruil tot wederzijds voordeel, ontstaat, volgens Smith, arbeidsverdeling en specialisatie. 'In een stam van jagers of schaapherders maakt een bepaald persoon bijvoorbeeld bogen en pijlen met grotere handigheid dan de anderen. Hij ruilt ze vaak voor vee of voor wild met zijn metgezellen; en hij merkt dat hij op deze manier meer vee en wild kan krijgen dan wanneer hij zelf naar het veld zou gaan om ze te vangen.' En deze arbeidsverdeling ontwikkelt dan de verschillende talenten van de mensen weer verder, en daardoor ontstaan vooruitgang en welvaart.

Bovendien, en dat is het grootste voordeel van vrijheid, wordt automatisch geregeld hoeveel van alle mogelijke produkten geproduceerd zal worden. Want goederen waaraan een grote behoefte bestaat, waar een grote vraag naar is, zullen een hoge prijs opbrengen; daardoor zullen meer mensen zulke goederen gaan produceren, tot aan doe behoefte voldaan is en de mensen er niet zoveel geld meer voor over hebben: dan dalen de prijzen weer en daarmee ook het aanbod.

De wetten van vraag en aanbod zijn volgens Adam Smith een *onzichtbare hand*, die zorgt dat juist die dingen worden geproduceerd die de mensen nodig hebben, zonder verspilling van arbeid en schaarse grondstoffen. En de steeds verdergaande arbeidsdeling maakt dat dat op een steeds betere en efficiëntere manier gebeurt, zodat de welvaart voor iedereen steeds groter wordt.

In 1689 al had John Locke in zijn 'Twee verhandelingen over de Regering' geformuleerd wat de *politieke* kant van de liberale ideologie inhield: de *enige* taak van de staat was volgens hem om de *persoonlijke* vrijheid en de *eigendom* van de burgers te beschermen. Volgens Adam Smith kwam dat neer op de handhaving van orde en gezag. De echte uitwerking van de liberale politieke theorie komt echter niet uit Engeland, maar uit Frankrijk, waar de burgerij immers veel meer last had van de absolute staat. Daar was de vrijheid een inspirerend ideaal, dat weinig met de dagelijkse werkelijkheid van de meeste mensen te maken had, maar waar de filosofen zich allerlei prachtigs bij konden voorstellen. Zij gingen aan de slag om ideale samenlevingen te ontwerpen, waarbij ze eerst de engelse konstitutionele monarchie idealiseerden; later maakten zij zich daarvan los en gingen ze de grondbeginselen van de ideale democratische samenleving beschrijven.

Rousseau, die we al tegengekomen zijn als ontdekker van de Goede Wilde en De Vrije Opvoeding, heeft ook de staat ontworpen waarin zijn vrije mensen zich het best konden ontplooiën. In zijn boek over het Sociaal Kontrakt (1762) stelt hij dat de macht in de staat uiteindelijk berust op de bevolking zelf, die zich bij de staat voegt om zijn vrijheid en gelijkheid te beschermen. De regeerders zijn funktionarissen voor het volk; de wetten moeten de instemming van iedereen hebben, omdat ze alleen geldig zijn als ze de algemene wil ('*volonté générale*') uitdrukken. Die algemene wil is volgens hem altijd hetzelfde als wat het individu voor zichzelf zou willen, omdat iedereen zo verstandig is om te willen wat voor de meerderheid het beste is: het *algemeen belang*.

Burgerlijke democratische overheersing: de opbouw van de rechtsstaat

De eersten die de liberale ideeën over vrijheid en gelijkheid gebruikten om er een echte revolutie op te baseren, waren de dertien staten in Amerika, die zich los vochten van de koloniale overheersing van Engeland. Zij verklaarden, bij de Onafhankelijkheidsverklaring van 1776, de rechten van het individu - leven, vrijheid en het recht op nastreven van geluk - tot grondslag van hun nieuwe staatsvorm. De Fransen deden het bij de revolutie van 1789 in zekere zin nog duidelijker, met hun leuze: Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. In het eerste hoofdstuk hebben we al gezien dat vrouwen wel mochten meehelpen om in Frankrijk de oude machthebbers te verjagen, maar dat zij bij de opbouw van de nieuwe staat volstrekt buitengesloten waren, evenals de meeste mannen.

De politieke organisatie van de liberale burgers kwam dus uiteindelijk neer op overheersing onder het mom van vrijheid en gelijkheid, of, met andere woorden: op vrijheid en gelijkheid voor de overheersers, en onderdrukking voor de anderen. Het 'algemeen belang' werd het belang van de bourgeoisie.

Dat was niet meteen duidelijk. Vrouwen, armen, boeren en arbeiders dachten eerst dat vrijheid en gelijkheid ook voor hen bestemd was. Tijdens de Franse Revolutie volgde het ene terreurregime het andere op, tot iedereen die zich tegen de nieuwe burgerlijke orde zou kunnen verzetten vermoord of ontmoedigd was. En tot één man een tijd lang de baas mocht zijn over alle andere: Napoleon.

De koningen weggestuurd, een keizer teruggekregen. Je zou kunnen denken dat er niet veel veranderde. Want nadat Napoleon door de legers van de omliggende landen was verslagen kwam zelfs het oude koningshuis van de Bourbons weer terug. Desondanks hadden de revolutie en de militaire diktatuur wel degelijk zeer belangrijke veranderingen gebracht.

De enige vrijheid die het nieuwe systeem toestond was de vrijheid van *eigendom*. In de feodale tijd was alle eigendom opgenomen geweest in een weefsel van traditionele bindingen, zodat ieder die erover wilde beschikken steeds met allerlei mensen rekening moest houden: familieleden, burens, landheren, gildebesturen, die ook rechten hadden. Nu was de enige beperking van de eigendomsrecht de *overeenkomst*: de vrijwillig aan gegane binding.

In een Burgerlijk Wetboek (Code Civil) werd precies geregeld wat bindend was en wat niet. De Romeinen waren begonnen met het opbouwen van een rechtssysteem dat onzichtbare banden tussen mannen tot stand bracht, via regels over eigendommen, overeenkomsten en schadevergoeding. In de middeleeuwen werd hun recht weer ingevoerd en uitgewerkt om er het handelsverkeer mee te regelen. *Nu werd dat rechtssysteem uitgebreid en veralgemeend, zodat het het hele maatschappelijk leven omvatte.*

Zo buigbaar en biezonder was dit burgerlijk recht dat het bijna ongewijzigd in allerlei andere landen kon worden ingevoerd, en bijvoorbeeld in Nederland in grote lijnen nog steeds gebruikt wordt.

Het was een rechtssysteem dat alleen voor volwassen mannen gold (en formeel ook voor ongetrouwde volwassen vrouwen). Minderjarigen en getrouwde vrouwen waren *handelingsonbekwaam*: overeenkomsten die zij zouden willen sluiten hadden voor het recht geen gevolgen. *Kinderen en getrouwde vrouwen waren eigendom van hun vader of man: de opbrengsten van hun werk kwamen hem rechtens toe.*

Voor dit rechtssysteem, dit geheel van onpersoonlijke banden, zijn alle mannen gelijk: allen zijn eigenaars - al bezitten sommigen de meeste rijkdommen (grond, fabrieken, machines) en anderen alleen hun arbeidskracht en die van hun vrouwen kinderen. Toch gaan zij - volgens het rechtssysteem dan - op gelijke voet met elkaar om, en sluiten zij overeenkomsten.

De 'bezitloze' man - de man dus die geen andere produktiemiddelen bezit dan zijn vrouwen kinderen - verkoopt hun arbeidskracht aan de kapitalist. En als hij er een redelijke prijs voor kan krijgen verkoopt hij ook zijn eigen arbeidskracht.

Voor de wet is deze verkoop van arbeidskracht hetzelfde als koop en verkoop van goederen. Alleen hoorde bij de verkoop van arbeidskracht dat de arbeider (of zijn vrouwen kinderen) verplicht was om zijn baas te gehoorzamen, zolang de werktijd duurde. *Voor de rest van de tijd, of als hij werkloos was, was hij 'vrij'.* (Zijn vrouwen kinderen waren dus nooit 'vrij' want die moesten in hun 'vrije tijd' hun gezinshoofd gehoorzamen.)

Die formele vrijheid van het burgerlijk recht moest natuurlijk wèl met geweld beschermd worden; want er moest voorkomen worden dat iemand de vrijheid van leven en eigendom van anderen zou aantasten. Het was dus heel logies dat er naast het burgerlijk recht ook strafrecht was, dat rijen 'misdaden tegen het leven' en 'misdaden tegen de eigendom' aanwees. Voor de handhaving van al dat recht waren verder rechters nodig, en politie en deurwaarders.

Bovendien moesten natuurlijk ook de gemeenschappelijke eigendommen tegen aanvallen van buitenaf beschermd worden. Daarvoor werden niet als vroeger huursoldaten aangetrokken; nee, dat deden de Fransen nu zelf: dienstplicht voor alle mannen maakte van hen een 'natie', die voor de glorie van Frankrijk vocht. In dat leger was natuurlijk geen sprake van gelijkheid, maar van een streng rangensysteem. Het verschil met vroeger was dat de hoogste rangen 'niet automatisch door de adel werden bezet, maar dat iedereen in het rangen stelsel kon opklimmen: iedere soldaat draagt de maarschalkstaf in zijn ransel, placht Napoleon te zeggen.

Het leger organiseerde dus een flink aantal mannen in een vertikaal rangensysteem, dat iedere man beloofde dat hij, als hij goed zijn best deed, de top kon bereiken. Ook het ambtenarenapparaat werd op dezelfde manier georganiseerd. Het land werd in departementen verdeeld die onder leiding stonden van een vertegenwoordiger van het centraal gezag. Die hadden dan weer een aantal ambtenaren onder zich, die ieder weer een aantal ambtenaren onder zich hadden - en hele pyramide. Hoewel de liberale burgers altijd hadden gezegd dat de staat zijn activiteiten zoveel mogelijk moest beperken en dat er minder ambtenaren moesten komen, kwam daar niets van terecht: de ambtenaren werden alleen strakker georganiseerd; ondertussen bemoeiden ze zich met nog meer dingen dan vroeger.

Voor de overheid was het overheersen immers veel gemakkelijker dan vroeger, nu alle onderdanen gelijk waren: het was voldoende om algemene bepalingen te maken, waar iedereen dan onder viel. Vroeger moest er altijd rekeningen gehouden worden met verschillen naar plaats en stand. De ambtenaren waren trouwens ook gemakkelijker te besturen. Ze mochten de opbrengst van de belastingen niet meer zelf houden, maar kregen een salaris, overeenkomstig hun rang. Als ze meer wilden hebben moesten ze braaf zijn en promotie maken, net zoals in Pruisen.

Leger en ambtenarenapparaat waren dus officieel verticale mannenorganisaties, waarin iedereen de top kon bereiken - zoals iedereen ook formeel de mogelijkheid had om een kapitalistische ondernemer te worden, van krantejongen tot miljonair op te klimmen. De topposities kwamen natuurlijk feilloos in handen van de bezittende klassen, omdat die de enigen waren die de daarvoor benodigde opleidingen konden volgen.

Want ook het onderwijssysteem werd bureaucraties en hiërarchies georganiseerd, met dezelfde belofte van opklimming - maar in feite met een duidelijke onderverdeling in scholen voor armen en scholen voor rijken. Voor het hogere onderwijs - dat dus alleen door de mannen uit de hogere klassen gevolgd werd - lag de nadruk op het ontwikkelen van het onpersoonlijk, logies-technies denken, dat immers steeds meer de basis werd voor mannenrucht en mannenorganisaties.

Het nationalisme

De nieuwe bureaucratieën waren echter nog niet zo groot en zo machtig dat ze de hele samenleving netjes vertikaal konden ordenen. Vooral in de arbeidssfeer bleef het maar een rommeltje, met al die overgangsvormen tussen huisindustrie, manufaktuur en fabrieken; met al die vrouwen en kinderen aan het werk, en al die opstandige mannen die geen werk konden krijgen of zich niet aan de nieuwe verhoudingen wilden aanpassen; en met alle vuil, ziektes en ellende in de overbevolkte steden. Het zou nog een tijd duren voordat ook die verhoudingen geordend waren. Zolang was er altijd bruut geweld van politie en rechters om verzet te onderdrukken. Maar er was tenminste één overkoepelende binding tussen allen geschapen: het *nationalisme*. Frankrijk was een voorloper bij de opbouw van de staat en het

recht, zoals Engeland een voorloper was geweest bij de ontwikkeling van het industrieel kapitalisme. Toen Frankrijk onder Napoleon half Europa veroverde, werden het franse recht en het franse ambtenaren systeem in alle bezette gebieden geïmporteerd. Toen de Fransen weer weg waren werd het - zoals in Nederland - gehandhaafd.

Nationalisme en militarisme werden door de franse oorlogszuchtige neigingen ook overal sterk bevorderd: het gevolg van de franse revolutie was voorlopig eerder een versterking van de macht en de concurrentiestrijd tussen de diverse staten, dan een verzwakking ervan. Zelfs van de vrijheid en gelijkheid van de bezittende burgers kwam voorlopig weinig terecht. In Nederland en Frankrijk werd bijvoorbeeld de macht van de koning officieel wel door een grondwet beperkt, maar in de praktijk hadden de 'volksvertegenwoordigers' - de vertegenwoordigers van de mannelijke rijke burgerij dus, want alleen zij hadden kiesrecht - voorlopig nog weinig te zeggen. In Oost-Europa werd de samenleving zelfs nog maar steeds feodaler; de boerenbevolking was tot horigheid, of zelfs slavernij gebracht; koningen en tsaren heersden willekeurig en oppermachtig.

Alleen in Engeland had de burgerij via kapitalistische ondernemerschap al zoveel economische macht verworven, dat het daar de burgers lukte om de macht van de koning en de adel steeds verder in te perken. Van de idealen van 'staatsonthouding' kwam daar overigens ook nog maar weinig terecht. Naar buiten moest Engeland met militaire macht koloniën veroveren en verdedigen, om zeker te zijn van voldoende goedkope grondstoffen voor de fabrieken; en ook om een grote afzetmarkt te hebben voor de industrieproducten. Naar binnen moesten de gevolgen van het groeiend kapitalisme bestreden worden: werkloze en opstandige mannen, overwerkte vrouwen en kinderen, overbevolkte steden, ziektes, epidemieën en regelmatige hongersnoden.

Zo werd uiteindelijk - vanaf halverwege de 19^e eeuw - ook in Engeland naar Europese modellen, een modern, bureaukratie, staatsapparaat opgebouwd.

Krisissen en de organisatie van het verzet van de arbeid-st-ers

We hebben gezien hoe de industrie aanvankelijk buiten de bestaande vormen van mannenwerk om werd opgebouwd. Met het geld dat de rijke handelaars hadden verdiend met de in de nieuw veroverde werelddelen geroofde producten, hadden zij 'huisindustrie', werkplaatsen en ateliers opgezet, waarin voornamelijk vrouwen en kinderen werkten - tegen hongerlonen.

Maar geleidelijk verdwenen ook steeds meer de oude vormen van mannenwerk - de zelfstandige boerderij en het ambachtswerk in het gilde - omdat de nieuwe klasse van handelaars en industriëlen steeds meer macht kregen om de regels en beperkingen, waarop die oude vormen van mannenwerk berustten, af te schaffen. Daarna konkurreeerden ze ze gewoon weg. Vrije handel, vrije produktie, vrije concurrentie waren hun leuzen geweest, en enorme menigten halfverhongerde werklozen het resultaat. De werkloze mannen hadden er eerst vaak genoeg mee moeten nemen hun vrouwen en kinderen 's middags in de fabriek wat brood te brengen; maar geleidelijk kwamen er meer fabrieken en konden ook zij arbeiders worden. Behalve in tijden van *krisis*, dan stond iedereen weer op straat.

Een crisis was er zo eens in de tien jaar. In hun concurrentiestrijd hadden de kapitalisten dan de lonen zo laag gemaakt, dat de arbeid-st-ers haast niets meer konden kopen. Dat ze dan vaak van de honger stierven was voor de kapitalist niet zo'n probleem. Er waren nog werklozen genoeg. Wel een probleem voor hem was dat zijn eigen producten ook niet meer gekocht werden. De fabriek moest dicht; er waren weer honderden werklozen bij; steeds minder mensen die nog wat konden kopen, steeds meer fabrieken dicht, enz. enz. De fabrikanten met de nieuwste machines, en dus de laagste produktiekosten, kochten de kleine fabrikanten op en breidden hun aandeel in de markt uit. Dan kwam de boel weer op gang en liepen de fabrieken weer vol: tot de volgende crisis.

Naarmate er meer mensen in fabrieken gingen werken, werd hun onderling contact groter. Zij kwamen steeds vaker in opstand, sloegen de nieuwe machines stuk en bedreigden de burgerij - maar bovendien gingen ze zich *organiseren*: in *vakbonden*. In het eerste hoofdstuk

hebben we al gezien hoe in Frankrijk de vrouwen die tegen de uitbuiting van vrouwen vochten, tegelijk bezig waren om de macht van de arbeid-st-ersklasse als geheel te vergroten, door de verschillende vakbonden, uit de verschillende bedrijfstakken, bijeen te brengen. We zagen hoe Jeanne Deroin toen al in konflikt kwam tussen haar eigen vrouwenbelangen en de materiële en de superioriteitsbelangen van de arbeiders: ze moest ervan blijven uitgaan dat vrouwen minder verdienden en het ontwerpen van een vakbondscentrale moest ze overlaten aan de mannen. Dat maakt al duidelijk dat de arbeid-st-ersbeweging vanaf het begin door mannen overheerst werd, al hadden bijvoorbeeld de franse arbeidsters nog zo'n groot aandeel in de ideeën en organisatie van stakingen en samenwerking.

Over het algemeen hadden stakingen niet zo veel sukses. De fabrikant sleepte meestal de sta-a-k-st-ers voor de rechter, die hen dan veroordeelde omdat zij kontraktbreuk hadden gepleegd. Vakbonden werden regelmatig verboden (het 'coalitieverbod'). Politie en rechterlijke macht stonden duidelijk aan de kant van de nieuwe heersende klasse. Het enige wat daar tegenop kon was een massale arbeid-st-ersbeweging.

Marx en Engels: het histories materialisme: de weg naar de socialistiese revolutie

De eerste echte poging om van de arbeid-st-ersbeweging een wereld beweging te maken, onder de leuze 'proletariërs aller landen, verenigt u' was de Eerste Socialistiese Internationale die in 1864 werd opgericht onder leiding van Marx en Engels.

Marx en Engels waren geen arbeiders. Engels was bedrijfsleider in de machinefabriek van zijn vader; zijn jeugd had hij doorgebracht in het Ruhrgebied en als jonge man was hij door zijn vader naar zijn fabriek in Manchester gestuurd, om ook het vak van directeur te leren. In beide gebieden leefden de arbeid-st-ers ellendig, maar Manchester was misschien wel het ergst. Engels was er zo geschokt over dat hij er een boek over schreef 'De toestand van de arbeidende klasse in Engeland'.

In Parijs leerde hij Marx kennen. Die was vanwege zijn radicale ideeën een universitaire carrière in Duitsland misgelopen; hij schreef bijvoorbeeld stukken in een krant dat de wetten die diefstal van het hout uit de Duitse bossen verboden, niets rechtvaardigs in zich hadden, maar.eenvoudig in het belang van de heersende klasse waren. De Duitse vorstendommen waren in die tijd nog kleine absolute vorstendommen, waar het kapitalisme nog nauwelijks, en de liberale ideeën helemaal niet waren doorgedrongen. Marx probeerde nog een eigen krant op te zetten, maar hij werd uiteindelijk verbannen; vluchtte eerst naar Brussel, toen naar Parijs, en tenslotte naar Londen.

Marx was een geleerde: jurist, historicus, filosoof - vooral filosoof; een denker met sociaal gevoel, die zich vanaf zijn vroege jeugd tot taak had gesteld het lot van de mensheid te verbeteren. Engels bracht hem in aanraking met de praktische kant van 'het lot van de mensheid': de toestand van de arbeidende klasse en de theorie van de ekonomie.

Samen maakten zij van geschiedenis, filosofie en ekonomie een giganties denksysteem, dat de wegen moest aangeven waarlangs de arbeidende klasse zichzelf - en daarmee de hele mensheid - kon bevrijden.

Zij zetten zich daarbij sterk af tegen de *utopisten*, de mensen die in het begin van de eeuw, op papier, of kleinschalig in de praktijk, ontwerpen hadden gemaakt voor een toekomst zonder uitbuiting (Fourier, Saint-Simon, Robert Owen). Dat vonden Marx en Engels maar onzin. Het is immers maar een illusie dat de uitbuiters en machthebbers zomaar de positie van de arbeid-st-ers willen verbeteren. ja, sterker nog, al zouden ze het willen, dan zouden ze het niet eens kunnen: door de wetten van de konkurrentie zouden ze gewoon failliet gaan. In de eerste plaats zou er geweld nodig zijn om de heersende klasse opzij te zetten; maar geweld in het wilde weg was zinloos.

Volgens Marx en Engels ging het erom langs verstandelijke, wetenschappelijke weg op te sporen welke mogelijkheden tot verandering er in de bestaande werkelijkheid aanwezig waren. Als die mogelijkheden opgespoord waren moest op grond daarvan een strategie uitgestippeld worden, die dan vastberaden gevolgd moest worden.

Marx en Engels wilden een socialistiese revolutie, waarna geleidelijk een 'rijk der vrijheid' opgebouwd kon worden. Dat ze er rotsvast van overtuigd waren dat die revolutie ook zou komen, kwam door hun histories-materialistiese opvatting over de ontwikkeling van samenlevingen, die in het kort als volgt luidt:

Iedere samenlevingsvorm berust in laatste instantie op de manier waarop en de onderlinge verhoudingen waarin de mensen aan hun eten komen: op de arbeid. Oorspronkelijk wordt de arbeid en de opbrengst daarvan eerlijk verdeeld; later ontstaan er *klassen*: sommigen bezitten de middelen om anderen voor zich te laten werken. De onderdrukten verzetten zich daartegen: er ontstaat klassenstrijd. Daardoor ontwikkelt de samenleving zich weer verder.

Een samenleving kan zich echter niet verder ontwikkelen dan de produktiewijze – de manier waarop de arbeid is georganiseerd - toelaat: de Grieken en Romeinen konden op grond van de slavenproductie wel veel rijkdom en macht opbouwen, maar op een gegeven moment was de slavernij toch een belemmering voor verdere ontwikkeling en moest de hele toestand wel instorten, om plaats te maken voor een samenleving die berustte op het werk van een horige boerenbevolking, ambachtlieden en gilden: de feodale samenleving. Tot die weer op zijn beurt verdrongen werd door het industrieel kapitalisme. Het kapitalisme is echter zo'n perfect uitbuitingssysteem dat daarna geen verder uitbuitingssysteem meer denkbaar is: de scheiding van de werkende mensen van de produktiemiddelen is volmaakt geworden: een steeds kleiner wordende groep kapitalisten bezit ze allemaal. Een verdere ontwikkeling dan tot het punt waarop iedereen of loonarbeid-st-er, of kapitalist is, is binnen het systeem niet mogelijk.

Aan de andere kant is het systeem ook weer niet zo volmaakt dat het altijd maar zou kunnen blijven bestaan. De onderlinge concurrentie van de kapitalisten leidt tot steeds ernstiger crises en tegelijkertijd komen er doordat machines de arbeid-st-ers gaan vervangen, steeds meer werklozen, die niet uitbuitbaar zijn en ook niets kunnen kopen. De toestand van de arbeid-st-ers verslechtert dan zo, dat ze uiteindelijk massaal in opstand komen, de produktiemiddelen van de kapitalisten afnemen, de privé-eigendom van produktiemiddelen afschaffen en zelf de produktie gaan organiseren: de socialistiese revolutie. Omdat de arbeid-st-ers eerst nog alles moeten leren, en de kapitalisten natuurlijk proberen weer aan de macht te komen, is er eerst nog heel wat dwang: de 'diktatuur van het proletariaat'. De arbeid-st-ers moeten dan een staat gaan organiseren, die het proces naar het socialisme gaat leiden. In die tijd moet iedereen nog betaald worden naar prestatie en gedwongen worden te werken. Pas geleidelijk, als de mensen het socialisme beter gaan begrijpen en plezier krijgen in hun werk en in de organisatie daarvan, kan de dwang achterwege blijven. De staat kan dan 'afsterven' en plaats maken voor het 'rijk der vrijheid', waar iedereen werkt 'naar vermogen' en beloond wordt 'naar behoefte'.

De socialistiese beweging in de praktijk

Het bovenstaande was in het kort de inhoud van het Kommunisties Manifest dat Marx en Engels in 1848 publiceerden. Dat was een hoopvol jaar; overal waren opstanden en revoluties (ook de Amerikaanse vrouwenbeweging kwam in dat jaar met de Seneca Falls Declaration). Even dachten Marx en Engels dat het zo hoopvol was dat de grote socialistiese revolutie elk ogenblik kon komen. Maar dat bleek niet het geval. De heersende klasse was sterker dan Marx en Engels gedacht hadden, en de arbeiders waren zwak en verdeeld; in de praktijk bleek heel wat van de gemeenschappelijkheid die zij bij de arbeidende klasse verondersteld hadden, niet te bestaan. Daaruit trokken Marx en Engels de konklusie dat het de belangrijkste taak van de socialistiese beweging moest worden die eenheid tot stand te brengen, om ook op langere termijn strijd te kunnen voeren. Het direkte belang van de arbeiders was immers hogere lonen en kortere werktijden te veroveren. Deze strijd op korte termijn kon niet verwaarloosd worden; het probleem was hoe het uiteindelijke doel, de revolutie, in het oog gehouden kon worden. Marx en Engels hoopten in elk geval dat konkrete overwinningen op het gebied van lonen en werktijden het kapitalisme zouden ondermijnen, en dat ook op die

manier het systeem uiteindelijk zou kunnen instorten. De arbeiders zouden dan immers de tijd en de mogelijkheid krijgen om zelf inzicht te krijgen in hoe het kapitalistische systeem werkt. Ze zouden politiek bewust worden, leren organiseren, en zo rijp worden voor de samenleving waarin zij de leiding zouden hebben. De strijd voor de verbetering van de arbeidsvoorwaarden nu zou oefenterrein zijn voor de samenleving van de toekomst.

Dat was de bedoeling maar zo werkte het niet; in elk geval niet voldoende om revolutie te maken in de kapitalistische samenlevingen van West-Europa.

De arbeidersbeweging reageerde op twee manieren op de moeilijkheden. De ene reactie was die van de *anarchisten* onder leiding van Bakoenin. Die wilden met alle wetenschappelijke, lange-termijnprojecten niets te maken hebben; ze wilden het bestaande eenvoudigweg vernietigen. Hun theoretische bezwaar tegen het marxisme lag in de dwang, de diktatuur van het proletariaat en de arbeidersstaat. Zij dachten dat ook een nieuw dwangstelsel, zelfs als het van de arbeiders zelf was, toch de arbeiders zou gaan onderdrukken. Daarom zagen zij ook niets in de opbouw van een machtige arbeidersorganisatie. Ze wilden alle onderdrukkers verwijderen, desnoods vermoorden, en ze dachten dat de mensen dan zelf van de vrijheid gebruik zouden maken om een maatschappij 'zonder overheersing' (de betekenis van 'anarchisme') op te bouwen.

De andere reactie was die van de echte *vakbondsmannen*. Die vonden de verbetering van de arbeidsvoorwaarden belangrijker dan wat dan ook. Zij wilden juist wél een goede, hechte organisatie opbouwen, die de arbeiders onafhankelijk zou maken van de kapitalisten, en die - bijvoorbeeld via coöperaties, die het eigendom van de arbeiders zouden zijn - een deel van de produktie zouden gaan overnemen. In feite wilden zij binnen het kapitalistische systeem blijven; dat gaf hen houvast voor hun strategie tegen de kapitalisten, terwijl ze met een revolutie in een soort luchtledig terecht zouden komen, waarin alleen theoretische begrippen nog enig houvast zouden geven. En de theoretische begrippen van Marx gaven de arbeidersbeweging kennelijk veel te weinig houvast. Er werd zelfs zo raar mee omgesprongen dat Marx ooit gezegd schijnt te hebben dat hij gelukkig geen marxist was.

Waar zijn de vrouwen gebleven?

We hebben gezien dat in het begin van de arbeid-st-ersbeweging de vrouwen dikwijls een belangrijke rol speelden. Sommige ontwerpers van de 'ideale samenleving' hadden ook best oog voor vrouwenonderdrukking. Fourier had bijvoorbeeld in zijn plannen geprobeerd het huishouden af te schaffen (voor de kleine kinderen had hij verzonnen dat ze het vuil moesten ophalen en de riolen schoonmaken, omdat ze dat wel leuk zouden vinden). Andere utopisten waren echter uitgesproken vrouwenhaters: Proudhon berekende bijvoorbeeld 'wetenschappelijk' dat een vrouw niet meer dan een derde van een man waard was.

Daarnaast steken Marx en Engels er wat hun theoretische opvattingen betreft niet slecht af. Zij zagen in dat vrouwen bitter uitgebuit en onderdrukt werden, zowel op het gebied van werk als op dat van seksualiteit. Ze begrepen ook dat er geen enkele mogelijkheid bestond voor vrouwenbevrijding, zolang vrouwen verantwoordelijk waren voor de verzorging van man en kinderen. Hun oplossing was daarom dat vrouwen samen met mannen de socialistische revolutie moesten maken, omdat daarna het huishouden gesocialiseerd zou worden; dat wil zeggen dat de huishoudelijke taken kollektief door de gemeenschap (aanvankelijk door de staat georganiseerd) verricht zou worden, terwijl vrouwen net zoals mannen aan het produktieproces zouden meedoen. Kresjes, kantines, wasserijen liefst meteen, en anders na de revolutie.

In principe gingen Marx en Engels ervan uit dat de arbeidende klasse zowel uit vrouwen als uit mannen bestond (vandaar dat wij konsekwent arbeid-st-ers schrijven, als we hun opvattingen weergeven. Zijzelf spreken uitsluitend over arbeiders). *Maar al snel bleek dat de mannelijke arbeiders zelf wel wilden vechten voor hogere lonen en arbeidstijdverkorting voor zichzelf, maar niet voor vrouwen en kinderen.* Steeds meer gingen ze vrouwen en kinderen beschouwen als 'oneerlijke' concurrenten, als stakingbreeksters. Steeds duidelijker bleek dat

de arbeidsters de arbeiders wel wilden steunen in hun strijd, maar dat er van de andere kant niet veel meer te verwachten viel dan de betiteling 'parel in de klassestrijd'. En in een tijd waarin nog steeds in de fabrieken ontelbare aantallen vrouwen en kinderen werkten was die tegenstelling zo duidelijk dat steeds meer bleek dat eigenlijk vrouwen en kinderen aan de ene kant en de mannen aan de andere kant heel andere belangen hadden. *Dat de meeste mannen helemaal geen arbeid-st-ersbeweging wilden, maar een arbeidersbeweging.*

En eigenlijk was dat ook wel in overeenstemming met de marxistische theorie. Want Marx en Engels hadden niet zo diep nagedacht over de onderdrukking en uitbuiting van de vrouwen als afzonderlijke groep. Zij hadden eigenlijk uitsluitend nagedacht over uitbuiting van de ene groep mannen - slaven, horigen, arbeiders - door de andere groep mannen.

Vrouwen in de marxistische theorie

Marx en Engels spreken meestal niet over mannen en vrouwen, maar over 'klassen': mensen die iets gemeenschappelijks hebben, namelijk dezelfde positie tegenover de produktiemiddelen. Daarbij maken ze geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Aan de andere kant zien ze wel dat de positie van vrouwen iets speciaals heeft, dat vrouwen ook doen denken aan een onderdrukte klasse: in het gezin is de man - ook als hij arbeider is - de kapitalist; vrouwen kinderen hebben in het gezin de positie van het proletariaat. *De 'bezitloze' proletarische man bezit namelijk eigenlijk wèl iets: de arbeidskracht van zijn vrouwen kinderen.* 'Vroeger verkocht de arbeider zijn eigen arbeidskracht, waarover hij formeel als vrij persoon beschikte. Nu verkoopt hij vrouw en kind. Hij wordt slavenhandelaar,' zegt Marx in het *Kapitaal* (295). Het merkwaardige in deze zin is het 'vroeger', alsof Marx terugverlangt naar een toestand, waarin mannen alleen hun eigen arbeidskracht verkochten. We hebben echter in de vorige hoofdstukken gezien dat deze toestand helemaal niet bestaan heeft: de eerste 'vrije arbeiders' waren immers juist vrouwen. De slavenhandel door de mannen, die arbeidskracht van hun vrouwen en kinderen aan de kapitalisten verkochten, was juist de basis geweest voor de opbouw van het kapitalisme. De vrije arbeider, die zijn eigen arbeidskracht verkoopt, was geen verleden, maar hoogstens toekomst.

Om de mannelijke arbeiders te verhinderen ook in de toekomst de arbeid van vrouwen en kinderen te blijven verkopen, zou de privé-eigendom van vrouwen en kinderen afgeschaft moeten worden.

Marx en Engels zagen dit wel enigszins in. Maar zij dachten dit te bereiken door alle privé-eigendom van produktiemiddelen af te schaffen. De mannen in de arbeidersbeweging bewezen dat Marx en Engels niet duidelijk genoeg geweest waren: *zij dachten dat vrouwen en kinderen, net zoals grond, fabrieken en machines, kollektief eigendom van alle mannen zouden worden!* Steeds weer moesten de leiders van de socialistische beweging zeggen dat dat niet de bedoeling was; dat in de socialistische maatschappij vrouwen, net zoals de mannen, deel zouden hebben aan het kollektieve beheer van de produktiemiddelen; dat ze dus buitenshuis zouden werken en niet meer beschikbaar zouden zijn voor huishoudelijke en andere dienstbare taken: dat niet de vrouwen, maar het huishouden en de kinderopvoeding gekollektiviseerd moesten worden.

Marx en Engels hadden vastgesteld dat vrouwen, net zoals slaven, eigendom van mannen zijn; maar zij hadden daaruit niet de logiese konsekwentie getrokken, *dat vrouwen om die reden dan ook klassestrijd zullen moeten voeren - tegen mannen.*

Als Marx en Engels konsekwent waren geweest hadden ze - op basis van hun eigen analyse - een strategie ontworpen voor een vrouwen- en kinderbeweging, die erop gericht was de mannen het bezit van de arbeidskracht van vrouwen te ontnemen en terug te geven aan hun rechtmatige eigenaars: de vrouwen zelf (individueel en kollektief) en de kinderen zelf (ook individueel en kollektief).

Die konsekwentie hebben ze, zoals bekend, niet getrokken. Ze verwachtten niets van de welwillendheid van de kapitalisten - als de arbeiders hen de produktiemiddelen zouden afnemen, zouden ze er voor moeten vechten. Ze verwachtten kennelijk wel wat van de welwil-

lendheid van de 'slavenhandelaars' - of van die van de mannen in de socialistiese staat, die de mannelijke arbeiders zouden dwingen hun vrouwen vrij te laten.

Zij waren, kortom, niet ècht in staat om vrouwen als mensen te beschouwen - zelfs niet in theorie (in hun privéleven helaas nog minder). Ze hadden gezegd dat ieders denken bepaald wordt door zijn klassepositie - voor hen was dat waar gebleken. In hun hart waren ze het met de mannelijke arbeiders en de burgers eens, dat vrouwen zich in de eerste plaats 'fatsoenlijk' moesten gaan gedragen.

Zonder afkeuring citeert Marx uit een regeringsrapport over de volksgezondheid, als het over vrouwen in de landbouw gaat: '...de vrouwen, gekleed in korte onderrokken en daarbij passende jassen en laarzen en vaak in broeken, zien er uiterlijk krachtig en zeer gezond uit, maar zij zijn verdorven door de gebruikelijke onzedelijkheid en trekken zich niets aan van de fatale gevolgen van hun voorliefde voor dit actieve en onafhankelijke leven voor hun nakomelingen, die thuis verkommeren.' (Kapitaal I, pag.298) En uit hetzelfde rapport over de meisjes in de steenbakkerijen 'Het worden ruwe jongens, die smerige taal uitslaan (rough, foul-mouthed boys), voordat de natuur hen geleerd heeft dat zij vrouwen zijn. Gekleed in enkel smerige lompen, de benen tot ver boven de knieën ontbloot en haar en gezicht met vuil bedekt, leren zij ieder gevoel van zedigheid en schaamte met verachting te behandelen. In de schafttijden liggen zij languit in het veld en kijken ze naar de jongens die in een nabij gelegen kanaal zwemmen. Wanneer hun zware dagtaak eindelijk is volbracht, trekken zij betere kleren aan en gaan met de mannen naar de kroeg.' (353). En elders citeert hij uit de toespraak van een echte Lord:...'Zo worden de deugden, in het bijzonder de deugd van het vrouwelijke karakter, ten kwade gekeerd - zo wordt al het zedelijke en het tedere in de vrouwelijke aard tot middel gemaakt van haar slavernij en haar lijden.' (301) En: 'Een officieel geneeskundig onderzoek in 1861 toonde aan dat, afgezien van de plaatselijke omstandigheden, de hoge sterftcijfers vooral te wijten waren aan de bezigheden van de moeder buitenshuis en aan de daaruit voortvloeiende verwaarlozing en slechte verzorging van de kinderen, zoals ongeschikt voedsel, gebrek aan voeding, toediening van opiumbevattende slaapmiddelen, enzovoort; daarbij komt de onnatuurlijke vervreemding van de moeder tegenover haar kinderen en als gevolg daarvan de opzettelijke verhogering en vergiftiging.' (297)

Hoewel Marx - en Engels - in hun opvattingen over vrouwen dus in ieder geval dubbelzinnig waren - over het zedelijk en moreel verval van de arbeider hoor je ze nauwelijks- bleek uiteindelijk de socialistiese beweging heel eensgezind. Die punten van vrouwenbevrijding die Marx en Engels wèl geformuleerd hadden, raakten vrij snel zoek. Zogenaamd om de konfessionele arbeiders niet voor het hoofd te stoten, werd bijvoorbeeld vrij snel niet meer over afschaffing van huwelijk en gezin gepraat. Langzaam maar zeker werden de laatste vrouwen, die zich in aparte bonden hadden georganiseerd om ook hun eigen belangen te behartigen, ingekapseld (zoals we in hoofdstuk I met de naaisters hebben zien gebeuren).

De verworvenheden die de arbeidsters samen met de arbeiders hadden bevochten op de kapitalisten bleken uiteindelijk aan de arbeiders ten goede te komen. En als ze dan toch een fatsoenlijke behandeling van hun personeel moesten geven, gaven veel fabrikanten dan toch maar de voorkeur aan mannelijke arbeiders. *Zo werden de vrouwen – en kinderen - uit de bedrijfstakken verdreven waar het werk dragelijk was en het loon akseptabel.*

De eensgezindheid van de mannen uit de verschillende klassen

En zo vonden, aan het eind van de 19^e eeuw, de mannen van de verschillende klassen elkaar tegenover de vrouwen weer terug. De mannen herstelden zich van de slagen die het vroege kapitalisme hun samenwerkingsverbanden had toegebracht. Even had het er op geleken dat het kapitalisme een aangelegenheid werd tussen vrouwen en kinderen aan de ene kant en de kapitalisten aan de andere kant. Even had het erop geleken dat in het vervolg misschien de arbeidstersmannen het huishouden moesten gaan doen en voor de kleinste kinderen gaan zorgen.

De vrouwenbeweging had van de economische onmisbaarheid van de arbeidsters en van de verdeeldheid van de mannen gebruik gemaakt door mensenrechten voor vrouwen te eisen - iets wat alle mannen bedreigde. Hoe bang de kapitalistische mannen ook voor de arbeiders waren, hoe de arbeiders de kapitalisten ook haatten: hun gemeenschappelijke belangen tegenover de vrouwen dreeven hen naar elkaar toe.

Er moesten vormen gevonden worden om de klasseverschillen tussen mannen te overbruggen. Een begin werd gemaakt door de kerken: oude mannenorganisaties, die altijd al de broederschap tussen mannen van verschillende klassen bevorderd hadden. In Nederland gaven de liberalen, de politieke vertegenwoordigers van de kapitalisten, de katholieke kerk zelfs toestemming de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. Vooral de katholieke kerk had altijd grote hoeveelheden armen beheerst; de protestantse kerken waren meer een zaak van grote en kleine burgers. Juist de katholieke kerk voelde zich dan ook bedreigd door de groeiende socialistische beweging en begon zich steeds meer te bemoeien met zijn 'eigen' arbeiders. Er werden katholieke vakverenigingen opgericht, in katholieke streken gooide de pastoor het op een akkoordje met de katholieke fabrikanten: arbeiders die socialistisch werden of waren kregen hun ontslag. Maar er werd de arbeiders ook iets aangeboden. De paus stuurde een encycliek de hele wereld rond, 'Rerum Novarum' ('Over vernieuwingen') in 1891. Daarin benadrukte hij dat de staat zich met alles moest bemoeien behalve met het gezin. Dat iedereen recht op eigendom heeft en dat de staat dat moet beschermen. Dat iedere man recht heeft op een eigen gezin en dat de staat ervoor moet zorgen dat hij genoeg verdient, zodat zijn vrouw kan thuisblijven. Het moederschap als 'natuurlijke' taak van de vrouwen de vanzelfsprekende ondergeschiktheid van de vrouw aan de man werd ook benadrukt. Zo werd de belofte van een eigen vrouwen het absolute gezag in het gezin het wapen waarmee de kerk zich in de mannenstrijd wierp. En met succes. De socialistische beweging werd erdoor verzwakt, en de laatste resten feminisme werden eruit weggedrukt.

De klasseverschillen tussen mannen werden steeds meer overbrugd door nieuwe instellingen, die in de *staat* werden opgenomen. Het gemeenschappelijk uitgangspunt van al die instellingen was het standpunt, dat alle mannen recht hebben op één soort eigendom: *op een vrouw, die hij met geen enkele man hoeft te delen, en die geen ander werk heeft dan voor hem en zijn kinderen te zorgen*. Iedere man een eigen vrouw, en dan wel een soort vrouw die nog nooit zo bestaan had: een *huisvrouw*.

Met de opbouw van de staat die dat alles moest gaan regelen, de verzorgingsstaat, zijn we bij de volgende periode aangekomen.

Verder lezen

W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw*. (1940), Nijmegen 1976, Sun Reprint

Ivy Pinchbeck, *Woman workers and the industrial revolution 1750 - 1850*. Londen 1969, Cass & Co.

K. Marx, F. Engels, *Kommunisties Manifest*. (1848) Amsterdam, Pegasus (z.j.)

E. Mandel, *Inleiding in de marxistische economie*. Nijmegen 1970, SUN

Henriette Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, 2 delen, (1902/1932), Nijmegen 1978, SUN

K. Marx, *Het kapitaal*. Een kritische beschouwing over de economie. (1867), Bussum 1972, W. de Haan

De Bonte Was, *Marxisme en feminisme*, in *Feminist II*, Amsterdam 1977. De Bonte Was.

Barbara Ehrenreich en Deirdre English, *Complaints and Disorders: the sexual politics of sickness*. Old Westbury N.Y. 1976, The Feminist Press

K. Marx, *De burgeroorlog in Frankrijk*. (1891), Amsterdam 1978

Elisabeth Gaskell, *North and South*. (1855), Londen 1970, Penguin

Elisabeth Gaskell, *Mary Barton*. (1848), Londen 1970, Penquin.

Hoofdstuk 9 verzorgingsstaat, monopoliekapitalisme en fascisme

Het begin van verzorgingsstaat en manschappij

En zo kwam op het eind van de 19^e eeuw een giganties proces van 'maatschappelijke integratie' op gang, een proces waardoor alle mannen in West-Europa geleidelijk 'erbij' gingen horen, en alle vrouwen geleidelijk werden buitengesloten - die hoorden alleen, stuk voor stuk, bij die ene man waar ze mee getrouwd waren en waar ze voor moesten zorgen. Een dergelijke samenleving noemen we een *manschappij*: een systeem waarin *mannen als zodanig* heersen over vrouwen. Vroeger waren de mannen de baas geweest op grond van speciale posities tegenover bepaalde vrouwen: nu zou geleidelijk alleen het man-zijn voldoende worden.

Het manschappelijk systeem, waarmee de scherpte van de klasses tegenstellingen tussen mannen werd afgehaald - waarmee dus de nieuwe banden werden gesmeed - wordt 'de verzorgingsstaat' genoemd. Daarmee wordt bedoeld dat de overheid de maatschappelijk zwakkeren verzorgt, door middel van sociale voorzieningen en dergelijke. *In onze opvatting is daarentegen de verzorgingsstaat het systeem waarmee mannen vrouwen dwingen hen te verzorgen.*

De staat zijn we al eerder tegengekomen: die was altijd de organisatie die de mannen die de produktiemiddelen bezaten beschermde. De liberale burgers hadden wel geroepen dat de staat zich niet met hen mocht bemoeien, dat ze in vrijheid wilden kunnen handelen, dat ze een vrij ondernemerschap wilden, maar het was al snel duidelijk dat het kapitalisties systeem zonder staatsbemoeienis niet werkte. Het kapitalisties systeem kon mensen tot op het bot uitbuiten, het kon grote hoeveelheden gebruiksgoederen produceren, het kon onvoorstelbare winsten maken, maar verder kon het eigenlijk niets. Het kon er niet eens voor zorgen dat de geproduceerde goederen altijd verkocht werden, omdat het de meeste mensen steeds armer maakte. Bij het onderdrukken van oproeren en stakingen konden leger en politie niet gemist worden. En ook de rechters waren onmisbaar om de onderdrukten op hun plichten te wijzen. Gevangenen waren nodig, een uitgebreid wegennet moest er komen, er moesten kanalen gegraven, van alles moest er gebeuren waar de kapitalisten hun geld niet in wilden stoppen omdat ze er geen of te weinig winst mee konden maken.

Dergelijke 'gemeenschappelijke zaken' waren allang de taak van de staat geweest en in de 19^e eeuw breidden die taken zich alleen maar uit. Maar er waren ook talloze problemen waar de overheid absoluut niet tegen opgewassen was. De steden waren zeer snel gegroeid en tegelijk afschuwelijk verarmd. Open riolen leidden tot de vreselijkste smeerboel en ziektes. Gezondheidszorg was er nauwelijks en wat er was bleek volstrekt onvoldoende voor de zoveel grotere en zoveel zieker geworden bevolking.

Want die bevolking was bijna voortdurend ondervoed, en bovendien heel slecht behuist en dikwijls niet voldoende gekleed. Een heel groot deel van de bevolking leefde in de 19^e eeuw in een allerberoerdste toestand. De meeste kerken deden iets aan armenzorg: pannetjes soep en brood uitdelingen in ruil voor goed gedrag. Het geld daarvoor was afkomstig van rijke 'christelijke' burgers die er immers alle belang bij hadden dat de kerken de armen rustig hielden. Er waren ook sociaal voelende vooruitstrevende burgers die vonden dat er aan die vreselijke toestanden iets moest veranderen: de progressieve burgermannen wilden het systeem verbeteren, de burgervrouwen wilden aan alle wantoestanden wat gaan doen: niet alleen door individuele liefdadigheid, maar door het beter organiseren van gevangenen, armenhuizen en ziekenhuizen.

Het verbeteren van het systeem kwam vooral neer op het voorbereiden en maken van wetten (natuurlijk niet alleen uit goede bedoelingen, maar vooral onder druk van opstanden en

geweld). Vooral in Engeland zijn series parlementaire onderzoeken gehouden over de toestanden van de arbeidende klasse; het resultaat daarvan waren dan wetten waarbij de ergste misstanden werden verboden. Daarbij werd dan de arbeidsdag telkens een beetje bekort, en - vooral - de arbeid van vrouwen en kinderen beperkt. Ook in Nederland lag de eerste wet, waarmee de overheid in het kapitalisties arbeidsbestel ingreep, op het gebied van de kinderarbeid: het kindwetje van van Houten van 1874 (dat overigens niet zoveel voorstelde: huishoudelijke arbeid en landarbeid vielen er niet onder en op de naleving werd ook nauwelijks gelet).

Engeland en Nederland liepen in dit opzicht trouwens niet voorop. De landen die in de 17^e en 18^e eeuw absolute vorsten hadden gehad waren al heel wat verder met de staatsbemoeiing. In Frankrijk was, juist door de revolutie, het staatsapparaat zelfs sterker geworden. In Pruisen waren kapitalisme en overheidsbemoeienis gelijk opgegroeid. Zo werd in die twee landen ook het eerst, vanaf 1860 een begin gemaakt met het opbouwen van nieuwe taken van de overheid, die te maken hadden met het 'verzorgen' van zijn zwakke onderdanen; dat wil zeggen een aantal wetten die de arbeiders in geval van ziekte of invaliditeit een klein beetje geld beloofden, om de wind uit de zeilen van de arbeidersbeweging te nemen.

Gezondheidszorg: het voorbeeld van Florence Nightingale

Nu is het geven van een beetje geld aan een zieke of invalide natuurlijk maar een armetierig soort verzorging. Voor een goede gezondheidszorg die de werkkraft van arbeiders intact houdt of maakt is heel wat meer nodig. En juist op dit punt vielen de verder tegenovergestelde belangen van de mannen van de bezittende klasse en hun opstandige vrouwen en dochters samen. De vrouwen eisten hun recht op werk op; ze wilden wat om handen hebben: de mannen schiepen de verzorgingsstaat. Ontzettend veel werk - dat zo prachtig bij hun 'natuur' paste - mochten ze ten bate van de mannen van de heersende klasse gaan verzetten; uiteindelijk zouden ze zelf er een aantal slechtbetaalde en ondergeschikte banen aan overhouden.

De grote voorbeelden van vrouwen die hier het pionierswerk hebben verricht vinden we niet in de vrouwenbeweging. De feministen werden immers steeds meer opgeëist door de strijd voor minimale politieke rechten, die de mannen met een voor de vrouwen onbegrijpelijke hardnekkigheid steeds maar weigerden te geven. We vinden ze daarentegen bij de hervormers van de behandeling van zieken, armen en misdadigers. De bekendste van hen is Florence Nightingale. En zij is inderdaad een belichaming van allerlei voor de 19^e eeuw moderne 'trends'. Ze is de geschiedenis ingegaan als 'the lady with the lamp', de verpleegster die in de Krim-oorlog (1853-1856) de bedden van de zieke soldaten langsging. Ze heeft echter maar een paar jaar als verpleegster gewerkt en ook haar activiteiten in de Krimoorlog lagen niet op de eerste plaats op het gebied van de praktische verzorging van de gewonden. Florence Nightingale was dan ook helemaal niet de zachte, liefdevolle verpleegster die de legende van haar gemaakt heeft: ze was een geniaal organisatrice.

Haar strijd is zo verhelderend omdat er zo duidelijk uit blijkt welke barrières de vrouwen van de 19e eeuw hebben moeten overwinnen en wat voor werk ze hebben moeten verzetten, voordat er iets van de grond gekomen was wat de naam 'verzorgingsstaat' verdiende.

Op de Krim vocht Florence Nightingale niet zozeer tegen ziekte en dood, maar tegen eigenbelang, kortzichtigheid, domheid en eigenwijsheid van de legerofficieren, die tot taak hadden onderdak, voedsel, geneesmiddelen en verband voor de gewonden te verzorgen. Florence had al allerlei moeite moeten doen om met een groep zelf geronselde verpleegsters naar de Krim te mogen, maar toen ze er eenmaal aankwam bleek dat er helemaal nergens voor gezorgd was. De gewonden stierven als ratten en de legerleiding deed niets anders dan de verpleegsters tegenwerken. Florence moest tot het uiterste gaan om ook maar iets voor elkaar te krijgen. Zo stond ze eerst een hele middag - zwijsend - naast een ton met stront, voordat de ordonnans wiens taak het was om die dingen te legen, de tegenwerking opgaf en het inderdaad ook dééd. Ook wachtte ze eens een hele nacht in de ijzige kou voor het huis

van een functionaris die geweigerd had haar de voedselvoorraden te geven, die voor de gewonden bestemd waren.

Iedereen vond het doodnormaal dat in alle legers veel meer soldaten stierven aan ziekten en epidemieën dan door vijandelijke kogels. De legerofficieren vonden het eervol om zoveel mogelijk vijanden te doden, niet om hun eigen soldaten in leven te houden; die werden dan ook met duizenden tegelijk opgeofferd, dikwijls alleen om aan de grillen van de generaals te voldoen. Bovendien was het leger zo georganiseerd dat het volstrekt onduidelijk was wie nu voor wat verantwoordelijk was. Iedereen kon zich steeds weer achter anderen verschuilen; voor iedere handeling - al was het maar het bestellen van verband - was de toestemming van steeds weer andere instanties nodig. Al gauw werd het Florence Nightingale dan ook duidelijk dat, voordat er ook maar een minimum aan verzorging en verpleging mogelijk was, eigenlijk eerst de hele legerorganisatie veranderd moest worden. En dat het daarvoor eigenlijk nodig was om de *hele* Engelse bestuursorganisatie te veranderen. Dat was dan ook wat Florence van plan was te gaan doen, toen ze ernstig ziek van de Krim terugkwam. Toen ze een beetje beter werd bleef ze gewoon in bed, en vandaaruit begon ze aan haar reorganisatiewerk. Ministers en andere invloedrijke mannen kregen eerst uitgebreide beschrijvingen van de vreselijke toestanden en werden vervolgens aan het bed - waar ze wel dertig jaar in gelegen heeft, voortdurend aankondigend dat ze spoedig zou sterven - uitgenodigd.

Ze begon met de reorganisatie van het leger; want ook in vredetijd stierven duizenden soldaten in hun kazernes aan epidemieën. Daarna begon ze met het opzetten van ziekenhuizen en het ontwerpen van verpleegstersopleidingen. Ondertussen werd haar gevraagd of ze ook niet voor de Engelse kolonie India een ziekenhuiswezen kon ontwerpen. Dat deed ze, maar al spoedig bleek dat de watervoorziening daar zo abominabel was, dat, ter voorkoming van ziektes, ze ook maar vast een rioleringssysteem ontwierp. Omdat daarmee de mensen nog geen beter eten kregen ontwierp ze toen maar een bestuurssysteem voor India dat het hele dagelijkse leven omvatte. Voor Engeland hield ze zich verder bezig met het ontwerpen van wettelijke regelingen voor de gezondheidszorg in het algemeen, en ze maakte ook alle uitvoeringsbesluiten, omdat er anders volgens haar toch niets van terecht zou komen. Toen ze een jaar of zestig was vond ze het genoeg geweest, ze klom weer uit haar bed en had nog een prettige oude dag tussen al haar neefjes en nichtjes.

De suksessen van Florence Nightingale waren groot, maar de prijs voor vrouwen was hoog. Het ziekenhuissysteem dat zij ontwierp en tot in de laatste details uitwerkte, was een strikt vertikaal systeem. De enige manier om vrouwen geaksepteerd te krijgen in de gezondheidszorg was uit te gaan van de absolute superioriteit van de artsen. De verpleegsters hadden geen enkele zelfstandigheid, waren in iedere behandeling afhankelijk van wat de artsen eisten.

De opleiding die Florence voor de verpleegsters ontwierp was verder overigens uitstekend. In al haar handleidingen over de verpleging legde zij er de nadruk op dat het lichamenlijk welzijn van de patiënt wel belangrijk is, maar het geestelijk welzijn nog belangrijker; dat de patiënten op de eerste plaats tegen angst en onrust beschermd moeten worden; dat ze in een prettige omgeving sneller en beter genezen.

Maar omdat ze de verpleegsters zo volstrekt aan het gezag van de artsen had onderworpen - die in niets anders geïnteresseerd waren dan in hun eigen mediese technieken, hun medies prestige en hun financiële positie - kwam juist van de menselijke, verzorgende kanten van de ziekenhuizen weinig terecht. Vooral de hoofdverpleegsters werden gedwongen tot 'monsterschap': zonder eigen gezag droegen ze de verantwoordelijkheid dat verpleegsters en patiënten de bevelen van de artsen zouden gehoorzamen; vrouwen die niets meer waren dan een radertje in een bureaucratiese machine, en die als beloning voor hun toewijding door iedereen gehaat worden. (met als 'hoogtepunt' uit onze tijd de film 'One flew over the cuckoo's nest')

Maar tegen de prijs van strikte onderwerping aan het mannelijk gezag was er inderdaad een nieuw, respectabel beroep voor de vrouwen uit de middenklasse geschapen.

Onderwijs

De nieuwe manschappij eiste niet alleen verzorging van zieken, maar ook allerlei soorten opvoeding. Het volk kon niet meer overgelaten worden aan de eigen, slordige manier van leven; het volk moest opgevoed worden tot ordelijke burgers, degelijke werkers en zorgzame huisvrouwen. Ook daar lag een hoop werkgelegenheid voor de nette vrouwen van de middenklasse. Natuurlijk op de eerste plaats in het gewone lager onderwijs, dat steeds meer uitgebreid werd naarmate er meer kinderen uit de fabrieken gehaald werden. Er kwam zelfs een leerplichtwet: alle kinderen zouden nu leren lezen, schrijven, rekenen, gehoorzamen en concurreren en - als ze op een 'biezondere school' zaten - geloven wat ze moesten geloven (hoe belangrijk lagere scholen werden geacht voor de beïnvloeding van kinderen blijkt in Nederland uit de schoolstrijd: tientallen jaren hebben de katholieken en protestanten met de niet-gelovigen gevochten om voor elkaar te krijgen dat hun scholen net zoals de openbare door de staat betaald werden).

Op de openbare en protestantse scholen werden de kleine kinderen steeds meer aan de zorg van onderwijzeressen toevertrouwd; op de katholieke scholen werden de meisjes in alle klassen door nonnen onderwezen (met zo nu en dan een kapelaan ertussen door voor de godsdienstlessen).

Na de lagere school werden de meisjes uit de arbeidersklasse geacht te gaan werken in een fabriek, totdat ze gingen trouwen. Maar het huishouden leerden ze daar niet. Op de lagere school hadden ze wel 'nuttige handwerken gehad', maar dat was niet genoeg. Steeds meer middelen werden verzonnen om vrouwen het huisvrouwenschap op een systematischer manier bij te brengen. De eerste huishoudscholen, opgericht in ons land aan het eind van de 19^e eeuw, waren bestemd voor burgermeisjes, die duidelijk ook niet spontaan aan het verstellen, breien, koken en schoonmaken sloegen. Voor de meisjes uit de arbeidersklasse kwamen er in het begin van deze eeuw 'vrouwenarbeidsscholen', ...'een algemene opleiding tot de gezinstaat, de leerlingen kunnen daarbij na het verlaten van de school nog elke willekeurige richting uitgaan en als zij het wenschen ook een der huishoudelijke vakken als kostwinning uitoefenen'. (aldus de oprichtsters, geciteerd in de Vrouwenkrant). *Ook daar lag een beroep klaar voor de vrouwen van de middenklasse: de disciplinerende van arbeidersmeisjes tot huisvrouw en verantwoorde moeder.*

En dan was er natuurlijk ook nog het maatschappelijk werk, voor het opvoeden van de 'onmaatschappelijke gezinnen'. De eerste scholen voor maatschappelijk werk, alweer bevolkt door vrouwen uit de middenklasse, kwamen in het begin van deze eeuw van de grond. Net zoals de kinderbescherming. Officieel werd die gepresenteerd als bescherming van kinderen tegen onverantwoordelijke ouders (die nu uit de ouderlijke macht ontheven konden worden, of een gezinsvoogd over de vloer kregen), maar in feite waren het maatregelen van het apparaat van justitie om de manschappij te beschermen tegen kinderen. Ook hieraan kwamen, behalve de kinderrechtvaarders, steeds meer maatschappelijk werkers te pas, die hun dagtaak vonden in het opvoeden van moeders die niet aan de nieuwe eisen van zorg, regelmaat en netheid voldeden; de stok achter de deur was dat de kinderen hen afgepakt konden worden en in tehuizen zouden ondergebracht worden: het toppunt van vernedering.

In al dit soort instellingen vormden vrouwen alleen de basis van het apparaat. Hogerop bestond het uit mannen, van wie de bevoegdheden bepaald werden door een steeds groeiend stelsel van wetten en regelingen. De mannen namen de beslissingen, de vrouwen waren de enigen die met de betrokkenen in contact stonden. Ze leerden hoe ze hun ervaringen konden 'rapporteren', zodat de beslissingen gemakkelijker genomen konden worden. Ze leerden hun cliënten in te delen in goede en slechte, op grond van een paar eenvoudige criteria. Ze leerden ook de 'slechte' klanten ervan te overtuigen dat hun armoede, hun ruzies, hun angsten, het gevolg waren van hun eigen schuld, hun eigen individuele tekorten. Deze aanpak was om zo te zeggen een driesnijdend mes, zoniet een cirkelzaag: aan één kant zette hij een massale 'vorming tot huisvrouw en moeder' van de vroegere arbeidsters op gang; aan een andere kant bevorderde hij het verdeel-en-heers tussen de arbeidersklasse als geheel: een

verdeling in 'aangepasten' en 'onaangepasten', waarbij de aangepasten de goedkeuring van de burgerij konden wegdragen ('nette arbeiders') en de onaangepasten in de kriminele hoek gedrukt werden ('asocialen'). Het werd nu voor de manlijke arbeiders een levensbelang om een 'nette vrouw' te hebben, zoals een halve eeuw tevoren het bezit van vrouwen kinderen die geld konden verdienen dat geweest was. De derde kant was dat de vrouwen van de middenklasse omgekocht werden om de arbeidersvrouwen eronder te houden; door hun inkapseling werd een massale vrouwenbeweging, waarvan de dreiging levensgroot aanwezig geweest was, onmogelijk.

Reformisme in de politieke strijd

Intussen had de arbeidersbeweging - de vakbonden en de nieuwe socialistiese partijen - het zeer druk met het verkrijgen van politieke macht. In het verkrijgen van het kiesrecht zagen ze - net zoals een groot deel van de vrouwenbeweging - een eerste vereiste. Tot het eind van de 19^e eeuw hadden immers alleen de rijkste mannen kiesrecht. Steeds meer groepen wilden dat uitgebreid zien: niet alleen vrouwen en arbeiders, maar ook 'de kleine luyden': de kleine middenstanders. In Nederland ontstonden ook voor hen politieke partijen: zij werden georganiseerd onder de vlag van het christelijk geloof, en dus verdeeld in protestanten en katholieken (de rijke burgerij was overigens niet speciaal ongelovig - dat was in die tijd officieel in ons land maar 2 procent van de bevolking - maar het liberalisme, dat hun belangen formuleerde, liet het geloof buiten beschouwing. De socialistiese beweging, die de arbeidersbelangen formuleerde, liet ook het geloof buiten beschouwing. De 'echte' socialisten beschouwden het geloof als middel om de arbeiders zoet te houden, als opium voor het volk.) De nieuwe middenstandspartijen wilden wel een uitbreiding van het kiesrecht tot hun eigen achterban - de degelijke, kleine zelfstandige huisvader - maar zij waren tegen algemeen mannenkiesrecht, en \ helemaal tegen vrouwenkiesrecht.

Zoals we in het eerste hoofdstuk gezien hebben lag hier ook de breuk tussen de arbeidersbeweging en de burgerlijke vrouwenbeweging. De arbeiders wilden eerst algemeen mannenkiesrecht; de burgervrouwen eerst beperkt vrouwenkiesrecht.

De arbeidersbeweging raakte ondertussen steeds sterker verdeeld in revolutionaire en 'reformistiese' groepen. De 'reformisten' wilden beginnen met kleine stappen het kapitalisme te hervormen, te verbeteren; langzaam maar zeker zouden dan de belangen van de arbeiders steeds beter behartigd kunnen worden tegenover de kapitalisten. Hun belangen gingen steeds meer lijken op die van de konfessionele partijen, die immers ook wel vonden dat de kapitalisten zich 'netjes' moesten gedragen, als de arbeiders dat ook maar deden. En bleef de revolutionaire vleugel even groot, de reformistiese vakbonden en partijen (vooral het NVV en de SDAP) groeiden steeds sterker, De invloed van de revolutionairen werd dus steeds kleiner.

Zowel in de arbeiders- als in de vrouwenbeweging waren het de reformisten die de toon gingen aangeven. Revolutie leek verder weg dan ooit.

Nieuwe hiërarchieën binnen het kapitaal: monopolies en trusts

De vervanging van kinderen en steeds meer vrouwen in de fabrieken door mannen, was mogelijk geweest door de snelle ontwikkelingen van de industriële produktie. Steeds meer werden winsten omgezet in machines; steeds meer bedrijfstakken werden gemechaniseerd: levende arbeidskracht werd vervangen door 'dode': de levens van al die vrouwen, kinderen en mannen, die de winsten hadden opgebracht waar die machines van betaald moesten worden. De tijd was nu aangebroken waarin de kapitalisten niet meer probeerden door het onbeperkte verlengen van de arbeidsdag zoveel mogelijk aan de arbeidskracht te verdienen. De winsten kwamen nu uit het steeds verder verdelen en mechaniseren van de arbeid.

In dit proces veranderde ook het kapitalistiese systeem van karakter. De konkurrentie tussen de verschillende kapitalisten werd steeds ongelijker. Wie veel kapitaal had kon steeds mak-

kelijker de andere wegkonkurreren, door als eerste de nog snellere machines aan te schaffen. In de krisissen die om de tien jaar plaatsvonden gingen alle ondernemers met verouderde machines failliet; of ze werden door de concurrenten opgekocht. De succesvolle kapitalisten waren op weg naar het ondernemers paradijs: het *monopolie*.

Een monopolie betekent letterlijk dat er van een bepaald produkt maar één verkoper is, die omdat hij geen concurrent en heeft in principe zijn eigen prijzen kan vaststellen (totdat de kopers de prijs zo hoog vinden dat ze maar besluiten het verder zonder zijn produkt te doen). Zo'n paradijselijke situatie is natuurlijk niet zo gemakkelijk te bereiken: de monopolist moet kunnen verhinderen dat anderen, aangetrokken door de grote winsten, ook dergelijke produkten gaan maken. Een tijdelijk monopolie is mogelijk in geval van een nieuwe uitvinding, waarop 'oktrooi' is verkregen. Dan mag, zolang dat oktrooi geldt, niemand de uitvinding gebruiken. Maar om de technische vooruitgang te bevorderen laat de wetgever dat oktrooi na een jaar of tien vervallen; dan gaat bijvoorbeeld iedereen meteen papieren koffiefilters maken en moet er weer iets nieuws uitgevonden worden.

De grote kapitalisten gebruiken bij hun opslorping van kleine kapitalisten dan ook allerlei andere middelen. Wanneer er in een bepaalde produktietak nog maar een paar bedrijven zijn overgebleven, kunnen zij afspreken zich samen als een monopolist te gaan gedragen, door bijvoorbeeld samen de prijzen vast te stellen en niet meer te concurreren: dat is een *kartel*. Dat gebeurt juist in produktietakken waar veel kapitaal geïnvesteerd moet worden en de kleintjes toch al niet veel kans hebben. Zo werden rond de eeuwwisseling kartels gemaakt in de olie-industrie, de staalindustrie en de nieuwe chemiese en elektroniese industrie. En omdat dergelijke bedrijfstakken produkten leveren die voor de rest van de industrie onmisbaar zijn, zijn hun mogelijkheden tot prijsopdriving, en dus ook hun winsten giganties.

Ter bescherming van andere kapitalisten probeerde de overheid wel tegen dergelijke kartels op te treden; in de Verenigde Staten werden er bijvoorbeeld in het begin van deze eeuw series anti-trust-wetten (een trust is een kartel) gemaakt, zonder dat die overigens veel resultaat hadden. Niemand durfde de kartels werkelijk aan te pakken en in geval van nood werden de ambtenaren die de wetten moesten uitvoeren gewoon omgekocht. (Het Amerikaanse staatsysteem was veel meer dan het Europese op korrupcie gebaseerd).

De naamloze vennootschap; dochter- en houdermaatschappijen

Het belangrijkste middel tot 'konsentrasië' van kapitaal, dus tot het bijeenbrengen van grote hoeveelheden kapitaal, is echter het konstrueren van verbanden tussen naamloze vennootschappen, of N.V.'s. Al in de 17^e eeuw kwamen we de vennootschap-op-aandelen tegen als veilige vorm van geldbelegging. Het 'kontraakt' waarmee zo'n veilige overeenkomst tussen de verschillende oprichters van een onderneming werd gesloten, werd halverwege de 19^e eeuw verder geperfectioneerd: de 'aandeelhouder' is vanaf dat moment niet verder aansprakelijk voor de schulden die de N.V. maakt, dan tot het bedrag van zijn eigen aandeel. Als er een N.V. failliet gaat zijn de aandeelhouders wel het bedrag dat zij ooit voor hun aandelen betaald hebben kwijt, maar de schuldeisers blijven met de schulden zitten; er is niemand op wie ze die kunnen verhalen.

De 17^e eeuwse vennootschappen waren voornamelijk opgericht voor riskante handelsondernemingen; de 19^e eeuwse naamloze vennootschappen voor produktie-ondernemingen. De kapitalistische produktiewijze veranderde er ingrijpend door. Vóór die tijd waren er vooral individuele ondernemers, die het kapitaal dat ze met handel, huisindustrie of manufaktur hadden 'geakkumuleerd' (opgehoopt) omzetten in fabrieken met machines. Nu werden individuele ondernemers steeds meer vervangen door anonieme, onbekende aandeelhouders, die dikwijls hun risico spreidden door hun geld in aandelen in verschillende ondernemingen te beleggen; en die dus vaak maar een klein belang in die verschillende ondernemingen hadden. Samen benoemden de aandeelhouders de fabrieksdirekteur (het is duidelijk dat de mannen die de meeste aandelen bezaten over welk punt dan ook altijd het meest te zeggen

hadden), die dus in dienst kwam van de N.V., een werknemer die formeel ondergeschikt was, net zoals de arbeiders.

Marx beschouwde de naamloze vennootschap dan ook als iets revolutionairs: de eerste stap naar de socialisering van het kapitaal, dat immers verspreid werd over een aantal mensen, die de leiding van de produktie zelf konden benoemen of ontslaan.

Maar meer dan een eerste stap was het natuurlijk niet, want ten eerste was het maar een heel klein deel van de mannelijke bevolking dat de aandelen in handen kreeg, en ten tweede waren het van hen uiteindelijk alleen de grote aandeelhouders die de echte greep kregen op wat er met het kapitaal gebeurde. De kleintjes konden niet veel meer doen dan hun jaarlijkse winstuitkering (dividend) opstrijken.

De grote aandeelhouders konden steeds meer greep krijgen op de rest van het kapitaal door onderlinge verbanden te maken tussen verschillende N.V.'s. Als ze een N.V. oprichtten zorgden ze dat ze zelf aandelen hadden, waaraan allerlei beslissingsrechten verbonden waren ('preferente' aandelen, aandelen met voorrang), waardoor ze met een paar aandelen de hele N.V. konden beheersen. En als die N.V. dan weer andere N.V.'s oprichtte en daarvan weer de preferente aandelen in handen hield, kon er een pyramide worden opgebouwd, die door de bezitters met een minimum aan geïnvesteerd kapitaal in aandelen, bestuurd kon worden (zo is de familie Philips eigenaar van de preferente aandelen in de 'houdermaatschappij' - holding company - die alle Philipsondernemingen over de hele wereld bestuurt).

Dergelijke pyramides kunnen een hele produktietak omvatten (bijvoorbeeld alle gloeilampen): dan heb je een monopolie (die gloeilampen kunnen dus best onder verschillende fabrieksnamen op de markt verschijnen, maar komen toch van hetzelfde bedrijf).

Wat ook heel handig is is om alle stadia, vanaf de winning van delfstoffen tot de verkoop van het eind produkt, te omvatten: dan krijg je ook niet met onverwachte prijsstijgingen van grondstoffen te maken en kan je ook een stuk beter plannen.

En tenslotte is het van het grootste belang om niet af te wachten wat het publiek wil gaan kopen, maar zelf ook de behoefte aan je produkt te gaan produceren: vandaar de reclame.

Nieuwe hiërarchieën op het werk: lopende band en kraagjesproletariaat

In dit proces veranderde niet alleen het ondernemerschap maar ook de arbeid. Die werd steeds verder gespecialiseerd - in steeds kleinere handelingen uiteen gehaald. In het begin van deze eeuw werd dat specialisatieproces op 'wetenschappelijke' wijze aangepakt in het zogenaamde Taylor-systeem; het ging ervan uit dat arbeid-st-ers beter en sneller kunnen werken als ze niet hoeven denken. Er moesten een soort machines van gemaakt worden; machines die de hele dag door alleen maar steeds dezelfde soort schroef aandraaien, hetzelfde draadje vast solderen, werkend aan een lopende band waarop een en ander komt langsrijden. 'Wetenschappelijk' werd vastgesteld hoe snel die band moest lopen: zo snel dat de snelste arbeid-st-er het nog net kan bij houden. Zo nodig kon dan ook nog de concurrentie tussen de arbeid-st-ers onderling bevorderd worden door de betaling te laten afhangen van de hoeveelheid die op een dag geproduceerd werd - stuk- of tariefloon - dan joegen ze elkaar nog op ook.

De arbeid-st-ers aan de lopende band zijn onderdelen van een grote machine; zij zijn de enigen die zichtbaar produceren. Maar die machine heeft nog veel meer onderdelen: technici, boekhouders, administrateurs, typistes, managers. Naarmate de arbeid verder gespecialiseerd wordt is er steeds meer administratie nodig om al die losse stukjes arbeid aan elkaar te verbinden, steeds meer onderdrukking om al die mensen aan het werk te houden, voor wie de laatste voldoening van het maken van een produkt helemaal verdwenen is.

Alle nieuwe arbeidskrachten die ingeschakeld worden bij de administratie van inkoop, produktie en verkoop, worden 'witte-boorden-werkers' genoemd - werkers die op kantoor iets met papieren doen en hun handen schoon houden. Voor een deel zijn die werkers inderdaad mannen met boorden om: managers, boekhouders, wetenschappers, technici. Maar naarmate de administratie toeneemt - niet alleen op fabrieken, maar ook op banken, verzeke-

ringskantoren en allerlei overheidsbedrijven, zoals b.v. de PTT – zijn er steeds meer laag-betaalde arbeidskrachten nodig voor het uitvoerende administratieve werk. Dan ontstaat er een zogenaamd '*witte-boorden-proletariaat*', dat nog slechter betaald wordt dan de produktie-arbeid-st-ers aan de lopende band. En wie zal zich, na al het voorafgaande, er nog over verbazen dat dit voornamelijk uit vrouwen bestaat? Geen witte boorden, maar smetteloze kraagjes; geen broeken maar rokken.

Het *kraagjesproletariaat* dient ertoe om al het werk te doen wat nog niet gemechaniseerd en geautomatiseerd is: niet alleen typ- en ander administratief werk, maar ook allerlei onzichtbare vormen van kontakt, kommunikatie, koördinatie en organisatie van het werk - inclusief de persoonlijke verzorging met koffie en aandacht voor de mannelijke bazen; dus voor alle mannen op de afdeling, want de kraagjes zitten helemaal onderaan de hiërarchie. En omdat de kraagjes behoudens een enkele onmisbare uitzondering allemaal jonge vrouwen zijn, is de seksuele pret voor bijna alle mannen op hun werk ook verzekerd.

Net zoals het beginnend industrieel kapitalisme verschaft het burokraties monopoliekapitalisme jonge vrouwen een korte tijd van economische onafhankelijkheid en schijnbare vrijheid - totdat zij - net zoals hun meeste zusters aan de lopende band - hun roeping moeten gaan vervullen in het huwelijk. Als ze niet trouwen worden ze gepest door de nieuwe golf jonge meisjes, of op zijn gunstigst zielig gevonden. Het is duidelijk geen lolletje om 'op de plank te blijven liggen'.

De organisatievorm van al deze mensen in de nieuwe ondernemingen is - net zoals bij de overheid - de *burokratie*: een strikt systeem van rangen en standen, van bevoegdheden en voorschriften. Iedereen krijgt specifieke taken en specifiek gedrag van hogerhand voorgeschreven; iedereen kan zich alleen laten gelden door ondergeschikten te onderdrukken - tenzij men geen ondergeschikten heeft, zoals het kraagjesproletariaat en de vrouwen aan de lopende band. (De mannen aan de lopende band hoeven alleen maar te wachten totdat ze weer thuis zijn.)

Het leven op het werk wordt steeds saaier. Ook voor heel wat mannen uit de bezittende klassen is er weinig avontuur meer te beleven, nu de bedrijfsvoering steeds meer op 'wetenschappelijke' wijze wordt gedikteerd, ergens vanuit een onzichtbare top waar de grote aandeelhouders met de bankiers vergaderen over waar en hoe zij de meeste winsten kunnen behalen. Maar gelukkig voor die mannen zijn er nog conflicten genoeg.

Zij kunnen met andere afdelingen concurreren om de macht binnen hun bedrijf; ze kunnen binnen de afdeling concurreren om promotie; ze kunnen zo proberen een groter aandeel in de geldstromen te krijgen en meer mensen onder zich om te onderdrukken; en tussendoor kunnen ze dan ook nog concurreren om succes bij de sekretaresses. En als dat allemaal niet spannend genoeg is, dan zijn er ook altijd nog internationale conflicten: want ondanks al deze organisaties en specialisaties is de oorlog nog lang niet overbodig geworden. Integendeel.

Imperialisme en oorlog

We hadden gezien hoe belangrijk het voor de kapitalisten was om zowel de produktie van grondstoffen, als de afzet van de eindprodukten te beheersen. Maar niet in alle landen waren genoeg grondstoffen en veel landen waren ook te klein om de hele produktie van de steeds groter wordende bedrijven te 'konsumeren'. De afzetmarkt moest dus uitgebreid, en de grondstoffen moesten ergens anders vandaan komen, het liefst uit niet-kapitalistische landen, omdat ze daar het goedkoopst waren.

De strijd om de koloniën, die in de mercantilistische tijd was begonnen, ging dus onverminderd voort. Ieder westers land probeerde zich zoveel mogelijk gebieden toe te eigenen. Die kolonisatie berustte niet alleen op winststreven, want daarvoor hadden de westers landen net zo goed - zoals ze na de tweede wereldoorlog gedaan hebben kapitaal kunnen investeren in andere landen, waar de lonen laag waren en de grondstoffen goedkoop. De behoefte om bevolkingen van andere landen te koloniseren kwam ook voort uit westers superioriteitsgevoel en zendings-drang. De hele wereld moest Europees en christelijk worden; alle oude

vormen van beschavingen die in de voorafgaande eeuwen de westerse roofzucht hadden overleefd, moesten nu als heidens, verouderd en onprakties worden vernietigd, en vervangen worden door Engelse, Franse, Nederlandse of Duitse kultuur; de koloniën moesten heropvoedingslanden worden.

Voorals de Duitsers hadden het er moeilijk mee. In de mercantilistische tijd hadden ze de hele race op de koloniën gemist en ze waren het laatste kapitalisties en het laatste een 'natie' geworden, met een eigen 'nationaal bewustzijn' - hun behoefte aan nationale roem en eer was bijna onbegrensd. Aan het begin van de eeuw begonnen ze een enorme vloot op te bouwen en hun leger te versterken. En omdat de omringende landen zich daardoor nogal bedreigd begonnen te voelen, deden die al spoedig mee aan de wapenwedloop, die natuurlijk door de betrokken industrieën - ook in de Verenigde Staten - van harte werd aangemoedigd.

In dezelfde tijd waren er ook allerlei moeilijkheden over wie nu eigenlijk de macht had in de Balkanlanden; iets wat de internationale toestand nog onrustiger maakte.

In 1914 barstte in Oost-Europa een oorlog uit; in een onstuitbaar proces werd geleidelijk een groot deel van de wereld erbij betrokken. Ongelofelijk waren de mannelijke hartstochten die door deze oorlog ontketend werden. Miljoenen mannen meldden zich als vrijwilliger. De arbeidersbeweging vergat (op enkele uitzonderingen na) zijn begrip van klassesolidariteit, die toch internationaal was, dus niet bij de grenzen van iedere 'natie' op hoorde te houden. Socialistiese partijen stemden in met oorlogsbegrotingen. Op de slagvelden stonden de klassegenoten tegenover elkaar.

Het resultaat is bekend. De gigantiese vredesbeweging die door vrouwen opgezet en verbreid werd mocht niet baten. Het werd een massaslachting met behulp van technische vernietigingsmiddelen - van tanks tot gifgas - waarbij alle vorige oorlogen wel jongensspelletjes leken. Duitsland verloor, de Verenigde Staten, die pas op het eind waren gaan meedoen, waren de feitelijke overwinnaars, omdat ook Engeland en Frankrijk ernstig gehavend waren. In 1919 was het weer vrede: met als inzet ontelbare mannenlevens hadden de 'naties' hun onderlinge machtsverhoudingen iets anders gerangschikt.

De Russiese revolutie

De eerste wereldoorlog had niet alleen de wereldmacht van de Verenigde Staten versterkt, hij had ook de mogelijkheid geschapen voor een krachtig verzet tegen het internationale kapitalisme. In Rusland leidde de ellende van de oorlog tot massale opstandigheid, en in oktober 1917 brak de definitieve revolutie uit.

Rusland was het achterlijkste land van Europa. De horigheid was er pas kort afgeschaft, het grootste deel van de bevolking was doodarm. Uitbuiting en onderdrukking waren al eeuwen lang even gruwelijk. Allerlei invasies van ruitervolken uit de steppen hadden tradities van brute overheersing achtergelaten. De vorsten ('tsaren') systematiseerden die overheersing steeds meer, door de adel te organiseren in een bureaucraties ambtenarenapparaat, dat geen enkele andere taak had dan de bevolking te onderdrukken. Wie maar één woord van kritiek had kreeg de geheime politie achter zich aan en werd in de gevangenis gezet of vermoord. Zelfs de heersende klasse was ongelukkig (zoals zo mooi is uitgebeeld in de toneelstukken van Tsjechov).

Toch zag het West-Europees kapitaal ook in dit land allerlei mogelijkheden - net zoals tegenwoordig in de derde wereld. Een overvloed van grondstoffen, een overvloed aan arbeidskrachten, een zeer lage levensstandaard: tel uit je winst! Dus begon vanaf het eind van de 19^e eeuw ook in Rusland industrie te komen, en een steeds groter proletariaat.

Nu waren er in Rusland, door al die onderdrukking, ook steeds meer revolutionaire groepen ontstaan. De meesten waren anarchisties; ze probeerden samenzweringen tegen de machthebbers te organiseren en werden meestal door de geheime politie ontdekt en onschadelijk gemaakt. Sommigen vluchtten naar het westen, zoals Bakoenin.

De socialisten diskussieerden er allang over of een socialistiese revolutie - zoals Marx die bedoeld had - in zo'n achterlijk land, waar het kapitalisme nog in de kinderschoenen stond,

eigenlijk wel mogelijk zou zijn. De socialistiese beweging werd in ieder geval in het begin van deze eeuw in Rusland steeds groter; het socialisme kwam onder intellectuelen zelfs in de mode.

Maar ook hier ontstond een splitsing tussen twee vleugels: de 'mensjewieken' en de 'bolsjewieken'. De eersten wilden de ontwikkelingen van het kapitalisme afwachten en dan met demokratiese middelen een socialistiese samenleving organiseren. De bolsjewieken, onder leiding van Lenin, wilden niets afwachten maar 'de diktatuur van het proletariaat' zo snel mogelijk vestigen. Ze wilden een zo breed en open mogelijke vakbondsachtige organisatie, gekombineerd met een kleine, geheime, 'konspiratieve', centralistiese voorhoedepartij, die bestond uit 'beroepsrevolutionairen'.

Lenin ging ervan uit dat de revolutionaire socialistiese theorie bedacht was vanuit 'de filosofische, historische en economische theorieën, die door de beschaafde vertegenwoordigers van de bezittende klassen, het intellect, waren tot stand gebracht.' Uit die hoek kwam het revolutionair bewustzijn, en het was volgens Lenin onjuist om ervan uit te gaan dat de arbeidende bevolking uit zichzelf ook zo'n soort bewustzijn zou krijgen. Volgens Lenin konden de arbeiders wel uit zichzelf een 'vakbondsachtig' bewustzijn krijgen, dat wil zeggen 'de overtuiging van de noodzakelijkheid zich in bonden te verenigen, strijd tegen de ondernemers te voeren, van de regering het afkondigen van deze of gene voor de arbeiders noodzakelijke wetten te verkrijgen...' Die voorhoedepartij was dan ook volgens Lenin nodig om van buitenaf de arbeidende klasse het revolutionair bewustzijn bij te brengen, via scholing in de theoretiese inzichten van het marxisme. Na de revolutie moest de partij namens de arbeidersklasse de 'diktatuur van het proletariaat' uitoefenen, tot het verzet van de bourgeoisie gebroken zou zijn en de opbouw van een werkelijk socialistiese samenleving zou kunnen beginnen. De dwanginstellingen van de staat zouden dan langzaam en geleidelijk kunnen afsterven, en het 'ieder naar vermogen, ieder naar behoefte' zou dan van ideaal tot werkelijkheid worden.

De bolsjewieken wonnen het van de mensjewieken en in 1905 werkten ze mee aan de eerste Russiese revolutie. Die leidde niet tot socialisme, maar tot een soort pseudo-demokratie, waarin de tsaar en zijn geheime politie weer steeds tyranniek werden. Pas de wereldoorlog maakte de bevolking zo kwaad dat een echte revolutie mogelijk werd. Door de massale demonstraties en stakingen uitte de bevolking hun woede over de schaarste aan levensmiddelen, de hoge prijzen en over de politieke gang van zaken. In februari 1917 brak in St. Petersburg de revolutie uit. Regeringsgebouwen werden bezet en de ministers gevangen genomen. Lenin, die in Zwitserland in ballingschap zat, kreeg van het Duitse leger de kans om naar Rusland terug te keren, omdat het kennelijk verwachtte dat de Russiese tegenstand in de oorlog daardoor zou verzwakken. In oktober wisten de bolsjewieken de macht over te nemen.

Bij alle progressieve mensen in de wereld herleefde de hoop op een betere wereld. In Duitsland brak muiterij op de vloot uit; sowjets (raden) van arbeiders en soldaten werden gevormd, in München werd een radenrepubliek gevestigd - even leek het er op dat er ook in Duitsland een echte socialistiese revolutie zou komen, totdat de sociaal-demokraten de zaak stevig in handen namen. Ze riepen wel de republiek uit en ze joegen ook de keizer weg, maar ze verbonden zich niet met de kommunisten, maar met het leger en andere - oude - machthebbers om de orde te handhaven. De kommunistiese leiding werd vervolgd, en uiteindelijk werden Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, omdat ze hun strijd samen met een klein groepje revolutionairen bleven doorzetten, vermoord, waarschijnlijk met instemming van de sociaal-demokratiese leiders.

In Nederland was de leider van de sociaal-demokraten Troelstra zo entoesiast geworden van de Russiese revolutie dat hij zomaar, in november 1918, de revolutie afkondigde. Maar zijn eigen partij piekerde er niet over, en de revolutie werd weer afgelast.

De hoop dat de revolutie zich ook over de hoogontwikkelde kapitalistiese landen zou verspreiden, leefde dus niet lang. Maar ook de ontwikkelingen in Rusland zelf boden niet veel houvast voor progressieve vrijheidsidealén. Lenin had het goed gezien, zijn partij kreeg bij de

verkiezingen maar een kwart van de stemmen; dat betekende dat het socialisme slechts via een diktatuur van de partij gevestigd kon worden.

Alle ondernemingen - waarin hoofdzakelijk kapitaal uit het westen geïnvesteerd was - werden genationaliseerd. Grote en kleine westerse aandeelhouders steunden daarom fervent de tegenstanders van de kommunisten in Rusland. Een jarenlange burgeroorlog woedde door het land. Tijdens die oorlog moest de kleine kommunistiese partij ook nog zien het enorme dood-arme land ekonomies op gang te krijgen. Noodgedwongen werden daarom steeds meer mensen uit het oude regiem weer ingeschakeld: handelaars en industriëlen om de industrialisatie te bevorderen; ambtenaren om het geheel te besturen, en zelfs, uiteindelijk leden van de tsaristische geheime politie om de orde te bewaken.

Marx had in zijn boek over de Commune van Parijs zijn idealen over de staatsorganisatie geformuleerd, en Lenin had hetzelfde gedaan in 'Staat en Revolutie': staatsambtenaren moesten gewone arbeiders zijn, die door hun mede-arbeiders gecontroleerd en desnoods afgezet moesten worden; die slechts een arbeidersloon zouden verdienen en zich niet boven de massa's zouden verheffen. Maar die idealen kregen geen schijn van kans. De Partij ging er steeds meer toe over de weinige dingen die er waren - eten, huizen - voor zichzelf in te pikken. En uit de eindeloze interne strijd om de macht, ontstond uiteindelijk, na Lenins dood in 1924, de diktatuur van één man, Stalin, die in gruwelijke terreur zou eindigen.

De vrouwen na de Russiese revolutie

Een nieuwe vorm van overheersing was gevestigd, een nieuwe produktiewijze moest opgebouwd worden. Met behulp van de idealen van Marx en Lenin over de bevrijding van de vrouw onder het socialisme, werden vrouwen dan ook op grote schaal aan het werk gezet.

Zoals in alle revolutionaire bewegingen, waren de vrouwen ook in Rusland enorm actief geweest, zowel in de steden als op het platteland. De eerste wereldoorlog en de opbouw van de nieuwe samenleving daarna hadden hen op grote schaal ingeschakeld. Het gewone verhaal zou verder moeten luiden dat op een gegeven ogenblik, toen alles weer goed draaide, ze weer naar huis gestuurd werden. Maar in Rusland ging dat anders.

De kommunistiese partij besloot dat vrouwen hun rechten zouden behouden: recht op arbeid, op gelijk loon, op voorzieningen voor de kinderen, op opleidingen en op intellektuele en leidende functies. En zo is het ook wel - enigszins - gebleven. Vrouwen vervullen op alle posities in de samenleving belangrijker functies dan in de kapitalistiese landen, ook bij de planning en de partijleiding. Maar in de belangrijke, machtige instanties, vooral in de partijleiding, zijn ze ver in de minderheid ten opzichte van mannen vertegenwoordigd. En in de partijtopy is geen vrouw te bekennen.

Terwijl in het begin van de eeuw slechts 12% van de vrouwen (tegen 35% van de mannen) kon lezen en schrijven, hebben zij zich in de afgelopen zestig jaren razendsnel ontzettend veel kennis eigengemaakt; buitenshuis bezetten ze bijna de helft van alle banen (49%). Maar in al die tijd heeft de Russiese man nog steeds niet geleerd om de afwas te doen of een baby te verschonen. Er zijn wel oneindig veel meer kresjes dan hier, maar al het andere huishoudelijke en verzorgende werk wordt uitsluitend gedaan door de vrouwen. Het komt er dus op neer dat de Russiese vrouwen een dubbele inspanning verricht hebben bij het opbouwen van de Sovjet-Unie en dat ze ook nu nog steeds hetzelfde dubbele werk doen.

De enige mogelijkheid om hun werklust te beperken was en is geen of weinig kinderen te krijgen - maar elke keer als de geboortecijfers dalen neemt - zoals overal - de druk op vrouwen om wél (veel) kinderen te krijgen toe. Echtscheiding en abortus, die in de eerste jaren na de revolutie onbeperkt mogelijk waren, worden dan weer bemoeilijkt.

Na de revolutie verdwenen ook de feministiese groepen en kranten: Alexandra Kollontai, die in de partijtopy voor vrouwenbevrijding was blijven vechten, werd afgevoerd naar een diplomatieke carrière. Pas op kerstmis 1979 protesteerde een feministiese groep weer openlijk tegen de onderdrukking van vrouwen.

Kapitalisme tussen de wereldoorlogen: van welvaart en democratie naar crisis en fascisme

Intussen waren de kapitalistische landen druk bezig de schade van de oorlog in te halen. Oorlog is op zichzelf overigens voor het kapitaal helemaal niet ongunstig. Integendeel. De wapenindustrie biedt enorme mogelijkheden voor investeringen en winsten: zijn producten zijn onmisbaar en worden steeds vernietigd; er is weinig concurrentie, dus de regeringen moeten de gevraagde prijzen wel betalen. En verder wordt de invloed van de staat op het doen en laten van de bevolking in oorlogstijd veel groter; de bevolking wordt gedisciplineerd en aan allerlei beperkende maatregelen gewend. De 'nationale noodtoestand' verzacht de sekse- en klassestrijd.

In het rustige Nederland, dat in de eerste wereldoorlog neutraal had weten te blijven, ging dat op een wel heel soepele manier. Zachtjesaan werd in de jaren '14-'18 begonnen met het 'integreren' van de vakbonden in de kapitalistische staat: ze werden ingekapseld. Door de oorlog waren im- en export weggevallen, met werkloosheid en honger als gevolg. De vakbonden hadden natuurlijk niet genoeg geld om al die werklozen te steunen, en de overheid was bang dat ze opstandig zouden worden - die wilde dus wel betalen, als de vakbonden hun kantoren ter beschikking zouden stellen om het geld te verdelen. Zo werd in broederlijke eensgezindheid het eerste echte sociale verzekeringsapparaat opgebouwd; en de vakbonden stopten raakten gewend aan een vorm van samenwerking die in de volgende halve eeuw tot een heel netwerk van raden, overlegorganen en administratiekantoren zou worden uitgebouwd - in een harmoniemodel van overleg tussen 'werkgevers' en 'werknemers', met de overheid als 'neutrale' bemiddelaar: zelfs het *woord* klassestrijd werd taboe - in plaats daarvan kwam op den duur de uitdrukking 'sociale partners'.

De schrik van de revolutie van 1918 had de kapitalisten er nog wel toe gebracht de arbeidsdag tot 8 uur te verkorten en wat meer sociale verzekering toe te staan, maar zodra de winsten daalden werd de arbeidsdag weer verlengd.

In de landen die wél oorlog hadden gevoerd ging het allemaal niet zo soepel. In Duitsland moest een socialistische revolutie worden neergeslagen, in Engeland en Amerika woedde rond 1920 een verbeterde klassestrijd; in de V.S. werd die met geweld, in Engeland door vakbondsoverleg onderdrukt.

Met de vrouwenbeweging van de eerste golf liep het nog treuriger af. Zowel de burgerlijke als de socialistische vrouwen hadden tijdens de oorlog voortdurend actie gevoerd voor de vrede (behalve de suffragettes in Engeland; die stelden zich geheel beschikbaar voor de ondersteuning van de oorlog), ongevoelig voor het opgelaaide nationalisme. Daarnaast ging de kiesrechtstrijd door; in de meeste landen (behalve o.m. Frankrijk en Zwitserland) kregen de vrouwen aan het eind van de oorlog of kort daarna dan eindelijk het kiesrecht. En zoals al verteld was het daarmee met de massale aanhang van de vrouwenbeweging afgelopen: de vrouwen hadden nu hun *formele* politieke gelijkheid gekregen - wie nu nog zeurde over economische, juridische of seksuele ongelijkheid was een mannenhaatster of een manwijf.

Voor de middenklasse kwam er een nieuwe vorm van vrouwelijkheid in zwang, die er minder zwak en onderworpen uitzag dan de Victoriaanse van de eeuw daarvoor, maar die in wezen vrouwen veel kwetsbaarder maakte dan ze vroeger in al hun korsetten geweest waren. De arbeidsters werden in landen waar ze in de oorlogsindustrie gewerkt hadden voor een deel weer naar huis gestuurd, waar ze nieuwe taken van huishouding en moederschap moesten gaan uitoefenen, naast de oude van bijverdienen in de huisindustrie of met huishoudelijk werk voor anderen.

Ook de middenklasvrouwen moesten daar hun banen in het bedrijfsleven en bij de overheid voor een deel weer afstaan aan de mannen die uit de oorlog gekomen waren; alleen het groeiend apparaat van de verzorgingsstaat gaf aan ongetrouwde vrouwen een steeds toenemend aantal betrekkingen bij het opvoeden en verzorgen van kleine kinderen, zieken, drankzuchtigen en misdadigers; en vooral bij het disciplineren van meisjes en vrouwen uit de

lagere klassen tot nieuwe huisvrouwelijkheid - voor de nieuwe welvaart voor alle mannen, de perfecte huishoudelijke verzorging.

De monopolisering van het kapitaal begon nu flink door te zetten. Iedereen die wel eens 'monopoly' gespeeld heeft, weet hoe hard het gaat als je eenmaal wat goede straten hebt met wat huizen erop. Zo ging het ook met de belangrijkste industrieën in de westerse landen: staal- en machineïndustrie bijvoorbeeld, olie- en chemiese industrie en de elektronikaïndustrie. Allemaal gigantiese bedrijven, internationaal, onderling vertakt en verweven: in het bezit van slechts hele kleine klupjes mannen.

In die klupjes werd gespeeld met politiek, geld en geweld. Met politiek om te zorgen dat er regeringen zouden komen die de arbeiders zo weinig mogelijk rechten zouden geven en de multinationals zoveel mogelijk. Met geweld, om de arbeiders te onderdrukken als ze zich te veel verzetten. Met geld, omdat niemand tevreden was rijk te zijn - het ging erom nog rijker te zijn dan de anderen. Hele veldslagen speelden zich af over wie bepaalde bedrijven, bedrijfstakken, afzetmarkten in handen zou krijgen; er werd gegokt bij het leven. De aandelenbeurzen beloofden ook de kleine gokkers winst; bijna alle aandelen in bijna alle bedrijven werden steeds meer waard. Wie tegen lage prijzen wist te kopen en later tegen hoge te verkopen kon rijk worden zonder er iets voor te hoeven doen.

Een tijd lang berustte die waardeestijging nog wel op de werkelijkheid. De grote concerns hadden enorme mogelijkheden voor de vergroting van de produktie, voor het doen van wetenschappelijk onderzoek naar nieuwe technieken en machines, en vooral voor het 'efficiënter' laten werken van mensen. Dat betekende niet alleen het in piepkleine onderdeeljes uit elkaar halen van alle handelingen die nodig waren om een bepaald produkt te maken, en die handelingen dan de hele dag aan de lopende band te laten verrichten; het betekende ook een hele cultuur van 'industriële relaties', van organisatiekunde, van alle wetenschappen als psychologie en sociologie die bestuderen hoe je mensen tegelijk aan het werk en rustig kunt houden.

Op hoe dat allemaal werkt zullen we straks verder ingaan. Hier gaat het om de economiese kant van de ontwikkeling: grote, kapitaalkrachtige bedrijven kunnen inderdaad enorme hoeveelheden produkten voortbrengen tegen betrekkelijk lage kosten, zodat ook (een aandeel in) het bedrijf zelf steeds meer waard wordt.

Alleen is dat natuurlijk niet onbepaald. Krisissen zijn nog steeds niet van de baan. Geen enkele kapitalist weet eigenlijk hoe lang hij precies door kan gaan met zijn produktie uit te breiden. Hij doet dat zolang hij nog winst maakt - maar het is best mogelijk dat er ineens te veel van zijn produkt gemaakt wordt. Een bekend voorbeeld van hoe het dan gaat, is het voorbeeld van de kippenfokkerij. Als er veel vraag is naar eieren gaat iedereen kippen fokken, en daardoor komt er nog meer vraag naar eieren (om kippen uit te broeden), enz. Net zolang tot er overal hokken staan met kippen erin, die meer eieren leggen dan ooit opgegeten kunnen worden; dan zakt de eierprijs met een klap in elkaar en gaat het grootste deel van de eigenaars van legkippen failliet, eventueel nog nadat eerst de hele bevolking zich misselijk aan braadkuikens gegeten heeft.

Voorlopig ging het in de na-oorlogse jaren in de landen die de wereldoorlog gewonnen hadden nog goed. Vooral in de Verenigde Staten: grondstoffen en afzetgebieden werden 'veroverd', niet door een land te koloniseren, maar door overal over de hele wereld ondernemingen te vestigen en door het beheersen van de handel en het kapitaalverkeer: door imperialisme. Engeland moest zijn heerschappij over de wereldzeeën ('Brittania Rules The Waves') afstaan en raakte langzaam achterop, Frankrijk worstelde met sociale conflicten en steeds weer wisselende regeringen. Al deze landen bleven zich formeel ontwikkelen binnen het kader van de parlementaire democratie, die daar nu soepel genoeg was om vrouwen (behalve in Frankrijk) en arbeiders óók kiesrecht te geven. In de 19^e eeuw was het parlement een onderonsje geweest van de vertegenwoordigers van de verschillende groepen van de bezittende klasse; aan het eind van de eeuw waren de parlementen ook nog de baas geworden in de staat. Zij beslisten over de belangrijke zaken door daar wetten over te maken, en die wetten werden nog uitgevoerd ook. Nu vrouwen en arbeiders ook in het parlement verte-

genwoordigd waren werd dat heel anders. Het centrum van de macht verschoof van het parlement naar de regering en van de regering steeds meer naar de ambtenaren op de departementen. Omdat de overheid zich met steeds meer ging bemoeien, kwamen er zoveel regelingen - die allang niet meer allemaal door het parlement gemaakt werden, maar door ministers en ambtenaren - dat de volksvertegenwoordigers het allemaal niet meer konden bijhouden. Hun rol werd steeds symbolischer: zij moesten voor de kiezers uitbeelden voor welke beginselen ze stonden - liberale of socialistische of protestantse of katholieke - en dan mochten de kiezers, die er helemaal geen touw meer aan vast konden knopen, één keer per vier jaar op die beginselen stemmen. Dat werd allemaal georganiseerd door de politieke partijen, die intussen ook enorme bureaucratiese organisaties waren geworden, waar de leden vrijwel geen invloed op konden uitoefenen.

Het hele parlementaire systeem was een tamelijk ondoorzichtige harmonisering van allerlei belangen geworden; echte tegenstellingen - tussen mannen en vrouwen, bezitters en bezitlozen - konden er bijna niet meer tot uitdrukking komen. Die 'harmonie' werkte natuurlijk ten gunste van de bezitters. Maar toch vonden heel wat van hen, vooral in landen waar de economie het zwaarst onder de oorlog geleden had, dat er nog steeds te veel konsessies aan de arbeiders gedaan moesten worden. Zij broedden op een systeem dat vakbonden, socialistiese partijen en vrouwen *geheel* zou kunnen uitschakelen.

Fascisme en nationaal-socialisme

In Italië ontstond een dergelijk systeem het eerst, vrijwel direkt na de eerste wereldoorlog. Italië was vergeleken met de andere West-Europese landen nogal achterlijk. Alleen in het noorden was het kapitalisme doorgedrongen, het zuiden was nog vrijwel feodaal.

Het land had altijd uit losse vorstendommen en zelfstandige steden bestaan, die met elkaar en met de paus vochten, en soms in handen vielen van buitenlandse vorsten met een neiging tot gebiedsuitbreiding - uit Spanje, Frankrijk of Oostenrijk. Pas in 1861 was Italië één koninkrijk geworden en de parlementaire democratie werkte er nog helemaal niet goed. Vandaar dat de bourgeoisie wel wat zag in rechtstreekse re methoden van overheersing. Italië behoorde namelijk wel tot de landen die de oorlog gewonnen hadden, maar het was er niet rijker op geworden, en de arbeidsonrust van 1918 had tot een massale stakingsbeweging en herhaaldelijke bedrijfsbezettingen geleid. De ex-socialist Mussolini bood daartegen een organisatie en een ideologie. Zijn 'fascisten' bestreden de socialisten met vitriool en moord. En zijn ideologie rechtvaardigde de opbouw van een totalitaire staat in de hoop op de herleving van de glorie en het imperium van het oude Rome.

Die nieuwe staat zou één saamhorige gemeenschap worden, samengesmeed uit 'corporaties' van werkgevers, werknemers en de overheid. Zo zou het kapitalisme op gang gebracht kunnen worden. De fascistiese partij, strikt hiërarchies georganiseerd, zou de staat regeren, onder leiding van Mussolini, als diktator. De bevolking zou in strikte discipline en gehoorzaamheid het leven aan de staat offeren - daarvoor beloond met gevaar, strijd en geweld.

De mannen tenminste. De vrouwen moesten hun opofferingsgezindheid belichamen in het baren van kinderen. Zij moesten weg uit de betaalde arbeid; terug naar huis om voor man en kinderen te zorgen.

In 1922 marcheerden de fascisten naar Rome. Ze namen de macht over en organiseerden de staat volgens de bovenomschreven principes. De treinen liepen op tijd en het oude Rome kon gaan herleven. Italië was de eerste diktatuur. Er zouden er nog heel wat meer komen: Bulgarije, Spanje en Turkije in 1923; Albanië in 1925; Polen, Portugal en Lithauen in 1926; Joegoslavië in 1929; Roemenië in etappes van 1930-1938; Duitsland en Oostenrijk in 1933; Estland en Letland in 1934; Griekenland en Spanje in 1936.

Duitsland was één van de laatste landen die fascisties werd maar ook het ergste.

Duitsland was zwaar verarmd door de oorlog en de herstelbetalingen die het aan de overwinnaars moest betalen. De Duitsers voelden zich vernederd en onrechtvaardig behandeld

en leden bovendien onder een krankzinnige inflatie. Ook hier was plaats voor een nieuwe ideologie, die de grootheid van de Duitse man zou vestigen.

Hitler had al in 1923 geprobeerd de macht over te nemen met de zogenaamde bierhallenputsch in München. Dat mislukte en hij kwam in de gevangenis terecht, waar hij begon te schrijven aan zijn boek 'Mein Kampf'. De nationaal-socialisten werden nog niet erg serieus genomen. Vanaf 1918 was de Weimar-republiek gevestigd in een kompromis tussen sociaal-demokraten, liberalen en conservatieven. Ze probeerden demokratietje te spelen, de rechtse krachten binnen de perken te houden en de kommunisten te onderdrukken. En hoewel die rechtse krachten - officieren, nationaal-socialisten - in het begin van de twintiger jaren herhaalde pogingen deden om aan de macht te komen, waren de sociaal-demokraten veel bang voor een opstand van de kommunisten, voor een revolutie. Het geweld van het linkse verzet werd door de politie en justitie dan ook heel wat harder vervolgd dan het geweld van rechts (zo hoefde Hitler van zijn gevangenisstraf van 5 jaar maar 8 maanden uit te zitten). En de kommunisten waren zo razend over het verraad van de sociaal-demokraten, dat zij hun energie aanvankelijk voornamelijk in de bestrijding van de sociale democratie stopten. Ondertussen konden de nationaal-socialisten rustig doorgaan met zich te organiseren, zich te bewapenen en met de verspreiding van hun ideeën.

Hun kans om aan de macht te komen kreeg ze toen in 1929 de economie instortte; want pas toen was het groot-kapitaal werkelijk bereid om op grote schaal in deze avonturiers te investeren. En pas toen werd de belofte van welvaart, nationale roem en mannelijke overheersing voor de meerderheid van de Duitse mannen onweerstaanbaar.

De grote crisis

De klap waarmee de kapitalistische economie in 1929 instortte was buitengewoon spektakulair. Het gebeurde in New York, op 24 oktober. Een paar jaar tevoren was er al een waarschuwing geweest in de vorm van een kleine crisis, maar daar had het kapitalisme zich zo snel hersteld dat het optimisme na die tijd geen grenzen meer kende. Het verband met de economische realiteit raakte dan ook helemaal zoek: 'de bomen groeiden tot in de hemel' werd achteraf gezegd. De prijzen waartegen de aandelen op de beurzen verkocht werden (de aandelenkoersen) stegen tot waanzinnige hoogten. Iedereen spekuleerde, van groot-kapitalisten tot kantoorbedienden; en iedereen dacht te blijven winnen door nieuwe aandelen te kopen vóór de oude verkocht waren.

En ineens was het afgelopen. Plotseling raakte een aantal spekulanten in paniek; ze gingen grote hoeveelheden aandelen verkopen, uit angst dat de prijzen zouden gaan dalen. Die paniek verspreidde zich zo snel dat iedereen op de beurs kwam aansnellen om zo gauw mogelijk zijn aandelen kwijt te raken. Binnen een dag moest de beurs gesloten worden. Het aanbod kon niet verwerkt worden, en door de grootte van het aanbod waren de aandelen opeens niets meer waard. In rijen stonden de mensen voor de banken om hun geld op te halen; totdat de banken geen cent meer hadden en ook sloten. Failliete spekulanten wierpen zich van de wolkenkrabbers.

De 'boom', de snelgroeiende rijkdom, de speculatie, het had een spel geleken, een soort monopoly, waarbij mensen papiertjes kochten met geld dat ze niet hadden; maar de gevolgen waren ineens heel echt. De beurs sloot, wie zijn schulden niet kon betalen ging failliet; en kon vervolgens niets meer kopen, zodat de bedrijven die voor hem produceerden met hun voorraden bleven zitten, hun schulden niet meer konden betalen en ook failliet gingen. Enzovoort. Iedere dag sloten er bedrijven, iedere dag kwamen er duizenden arbeid-st-ers op straat te staan, die dan ook weer niets konden kopen, waardoor weer andere bedrijven met hun produkten bleven zitten. Ontelbare kleine spaarders waren alles kwijt wat ze met zo veel moeite voor de oude dag opzij gelegd hadden.

En nu bleek ook hoe internationaal het kapitalisme geworden was. Binnen korte tijd had de crisis zich ook over Europa verspreid.

De crisis in Nederland: de konfessionelen aan de macht: de heerschappij van recht, orde en gezinshoofd

De crisis was zo ernstig omdat hij niet alleen door speculatie was veroorzaakt, maar ook - net zoals alle kapitalistische krisissen - door produktie-overschotten: er was weer eens teveel geproduceerd en te weinig loon betaald. Zoals de Engelse econoom Keynes in die tijd zei: het enige wat er aan te doen is, is dat de overheid gewoon meer bankbiljetten drukt en die uitdeelt - bijvoorbeeld door sociale voorzieningen - of zelf allerlei projekten begint en daardoor werkgelegenheid schept. Dan wordt er weer gekocht en kan de produktie weer op gang komen.

In Nederland deed de regering onder leiding van de anti-revolutionair Colijn precies het omgekeerde: men bezuinigde. Ambtenarsalarissen werden verlaagd, zoveel mogelijk ambtenaren werden ontslagen. Koppig werd vastgehouden aan de 'harde' gulden, die een vaste goudwaarde moest houden, omdat 'het buitenland' anders het vertrouwen in Nederland zou verliezen. De gulden werd wel steeds meer waard - maar de werklozen kregen er maar een paar in de week.

Binnen een paar jaar was meer dan eenderde van de beroepsbevolking werkloos, arm en hongerig. En vervolgd - want de crisis kon voor de kapitalistische klasse alleen voordeel opleveren als de arbeid-st-ers in paniek gebracht zouden worden, zodat zij in het vervolg bescheiden en handelbaar zouden zijn. Werklozen werden dan ook genadeloos gecontroleerd en als ze volgens de burens klandestien iets bijverdiend hadden werden ze gestraft. Urenlang per dag moesten ze in de rij staan om een stempel te halen. Honderden werden in werk-kampen ondergebracht, zonder dat er enig verzet mogelijk was. Er ontstond een klimaat van spionage en verraad - maar soms ook van onderlinge hulp en solidariteit. Opstandig waren de arbeid-st-ers echter niet meer; in de crisisjaren werd niet half zo vaak gestaakt als in de jaren daarvoor. Angst overheerste.

Het zwaarst was het natuurlijk voor de arbeidsters en de vrouwen van de arbeiders. Zij waren het die de verantwoordelijkheid hadden dat mannen en kinderen nog een beetje verzorgd werden. Ze moesten maar zien hoe ze rondkwamen - overal op bekknibbelen, alle kleding zelf maken, eten koken van de allergeodkoopste materialen, eten verdelen zonder dat er ruzie kwam. En ze moesten geld verdienen met werk dat zo onaangenaam was en zo slecht betaald werd dat zelfs in die tijd mannen het niet wilden doen. Precies zoals in de vorige eeuw. Uit al het betere werk werden de vrouwen verdreven - net zoals in andere landen, net zoals in andere eeuwen. Niet voor niets zaten de konfessionele partijen in de regering. Zij konden met de bijbel in de hand bewijzen dat het de plicht van de vrouw is aan de man onderworpen te zijn en aan de man te gehoorzamen.

Al tientallen jaren waren de konfessionelen bezig de gehuwde vrouwen uit het arbeidsproces te drukken. Bij de onderwijzeressen en ambtenaressen was het hen gelukt. Op de dag van hun huwelijk werden ze 'eervol' ontslagen; en als ontdekt werd dat ze in konkubinaat leefden hing hen hetzelfde lot boven het hoofd.

De katholieke Romme probeerde in 1937 zelfs voor elkaar te krijgen dat alle getrouwde vrouwen uit het arbeidsproces verwijderd zouden worden: 'Eene gehuwde vrouw mag geen arbeid verrichten...' 'Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin. De vrouw wordt door haar beroepsbezigheden verhinderd de gezinsbelangen naar behooren te behartigen...een sociaal euvel van zoodanige betekenis, dat...optreden daartegen van overheidswege volkomen op zijn plaats is...'

Dit wetsontwerp ging zelfs de ingesluimerde vrouwenbeweging te ver. Van alle kanten kwam er fel verzet, met resultaat; door de opvolger van Romme werd het voorstel ingetrokken. Met lede ogen zagen de konfessionelen aan dat het bedrijfsleven er helemaal niet zo happig op was om uit zichzelf gehuwde vrouwen te gaan ontslaan; zulke goedkope arbeidskrachten kregen ze immers nooit meer.

In 1938 ging het trouwens met de Europese economie al weer wat beter - omdat er oorlog dreigde. De bewapeningsindustrie breidde zich uit en trok de rest mee. Die ontwikkeling had het kapitaal aan Duitsland te danken. De nationaal-socialisten hadden daar van de crisis gebruik gemaakt om aan de macht te komen.

De crisis in Duitsland: de nazi's

Duitsland had zich van de eerste wereldoorlog nog helemaal niet weten te herstellen toen in 1929 de crisis een feit werd. De gevolgen waren dan ook rampzaliger dan waar ook ter wereld. Aanvankelijk voerde de regering dezelfde bezuinigingspolitiek als in Nederland, en met dezelfde vreselijke resultaten. Maar in Nederland werden alleen de werklozen vervolgd, en in Duitsland werden daarnaast ook steeds meer (eventuele) kritiese stemmen uitgeschakeld. De regering kreeg ieder jaar meer bevoegdheden, zodat de president officieel al bijna een diktator was toen Hitler de macht overnam en het parlement en de vakbonden afschafte.

De nationaal-socialisten van Hitler waren bij de verkiezingen van 1932 de grootste partij in het parlement geworden. Hun beginselen waren ongeveer dezelfde als die van de Italiaanse fascistie. Maar er was één belangrijk verschil: het Duitse anti-semitisme.

Nu was jodenhaat op zichzelf niets bijzonders: vanaf de middeleeuwen waren joden vervolgd, in sommige landen zelfs uitgeroeid. Generaties feodale heersers, van Spaanse koningen tot Russiese tsaren, hadden onrust en opstandigheid weten om te buigen in haat tegen mensen met een ander geloof en een andere cultuur. Die haat kristalliseerde zich altijd om het beeld van de woekeraar - omdat het enige privilege dat de joden door de eeuwen gehad hadden was geweest dat zij niet aan het kerkelijk renteverbod gebonden waren. Duitsland was tot de twintigste eeuw in veel opzichten feodaal gebleven; de jodenhaat was er diep geworteld.

De nazi's maakten van de jodenhaat een heel systeem. Zij noemden zichzelf immers nationaal en socialisties. Ze beloofden de armen, werklozen en ontevredenen - arbeiders en kleine middenstanders, die door de grote kapitalisten weggekonkurreerd werden - niet alleen herleving van de nationale roem, na de vernedering van de verloren oorlog; ze beloofden ook strijd tegen de kapitalisten: dat wil zeggen tegen wat zij noemden 'het internationale komplot van het joodse kapitaal', dat alle ellende veroorzaakt had. Zij beloofden niet alleen roem, maar ook superioriteit. Het blonde germaanse ras zou over de wereld heersen, omdat het daar *recht* op had. Vanaf de 'Indogermanen' die met hun ruitershorden ooit de Europese beschaving hadden gevestigd, hadden ze bewezen sterker te zijn dan alle anderen. Het germaanse ras was het *mannelijkste* van alle rassen, en daarom moest het ook heersen over alle andere. De joden waren niet mannelijk, zij vertegenwoordigden bederf, 'ontaarding'. De joden moesten uitgeroeid worden.

Niet-joodse vrouwen hoefden niet uitgeroeid te worden. Zij moesten alleen van hun menselijke status beroofd worden; zij werden tot koeien gemaakt, tot fokvee. De enige mens was de man, de blonde germaanse man; de enige menselijke band was zijn liefde voor de andere blonde germaanse mannen. De nazi-kultuur was een sado-masochistische mannelijke homokultuur, waarin kwellen, vernederen, martelen en doden de plaats van de seksuele lust inneemt; en dan een mannelijke homokultuur die de top vormt van een hele samenleving, met miljoenen mensen om te kwellen en te onderdrukken en miljoenen mensen - joden, zigeuners en homoseksuelen (want echte homoseksualiteit was ook ontaard) - om in konsentratiekampen te martelen en te doden. Een cultuur waarin iedereen, door zich met de leiders te identificeren in zijn fantasie deel kon hebben aan de machtswellust.

Het nazi-systeem was tegelijkertijd volstrekt bureaucraties - ze konden voor de effectiviteit van de vervolging de Pruisiese bureaucratiese machine zo overnemen - en volstrekt willekeurig: voor de machtswellust van de topfunktionarissen. Het schafte in de strafrechtspraak de wet af, en verving die door 'het gezonde volksgevoel'. Niemand was meer veilig, iedereen kon door een onvertogen woord verraden worden. Nog steeds begrijpt niemand hoe het mogelijk is dat een partij met zo'n programma een groot deel van de bevolking heeft meegesleept.

Goed, de kapitalisten zagen hun kans schoon om vakbonden en kommunisten kwijt te raken; de nazi's beloofden de armen werk en welvaart en de kleine burgers zelfstandigheid en bescherming tegen het groot-kapitaal; de nazi's beloofden aan iedereen de opheffing van eenzaamheid en isolement, - zoals die door het kapitalisme veroorzaakt waren - door massameetings, liederen en optochten te organiseren; alle mannen kregen nu de kans om ècht de baas over de vrouwen te worden (in Italië kondigde Mussolini in 1930 een wet af waarin het mannen was toegestaan om hun vrouwen, dochters of zusters in wraak te doden, als zij in hun eer aangetast waren) - maar toch blijft het succes van het fascisme onbegrijpelijk en beangstigend voor ieder die gewend is iets goeds in mensen te zien.

Wat toen gebeurd is, kan weer gebeuren - juist omdat we niet precies begrijpen hoe het gebeurd is en waarom. Juist omdat het fascisme zo weerzinwekkend is wordt het steeds onderschat. 'We hebben het niet geweten!', terwijl Hitler in Mein Kampf al ruim voor 1930 had aangekondigd dat hij de joden zou gaan uitroeien. In 1938 werden tijdens de 'kristalnacht' door heel Duitsland pogroms georganiseerd. Maar toen de eerste berichten over de konsentratiekampen in het buitenland aankwamen, wilde haast niemand het geloven. Overal in Europa werden fascistiese diktaturen ingesteld, en ook in demokratiese landen werden 'nette' mensen - zoals onze latere minister van buitenlandse zaken en huidige NATO-sekretaris Luns - lid van fascistiese partijen (de Nederlandse NSB beweerde overigens geen bezwaren te hebben tegen joden). Een zekere bewondering voor de manier waarop Hitler en Mussolini, door bewapening en autosnelwegen, de ekonomie aanpakten en de arbeiders er onder hielden, ontbrak bij geen enkele heersende groep in geen enkel Europees land; de manier waarop vonden ze niet zo demokraties, maar toch wel heel effectief! De westerse regeringen hoopten in feite dat Hitler zijn behoefte aan 'levensruimte voor het Duitse volk' naar het oosten zou richten en het westen met rust zou laten. Frankrijk en Engeland waren daartoe geheel bereid om Tsjecho-Slowakije te verraden, toen het in 1938 door Hitler werd bedreigd. In 1939 sloot Hitler een pakt met Mussolini en vervolgens richtte hij zich op Polen. Toen probeerde de Sowjet-Unie zich te redden: Stalin sloot een niet-aanvalsverdrag met Hitler. Een week later, op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Stalin bemoeide zich er niet mee.

De tweede wereldoorlog

Voor Europa was de illusie dat Duitsland het bij Tsjechoslowakije zou laten vergeefs gebleken: twee dagen na de inval in Polen verklaarden Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog. Daarmee was de tweede wereldoorlog begonnen. In 1940 sloot Japan zich aan bij Duitsland en Italië. In 1941 viel Hitler Rusland binnen en bombardeerde Japan Pearl Harbour: ook de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten konden zich nu niet meer buiten de strijd houden.

Aangezien Duitsland eerder met de bewapening was begonnen dan de 'geallieerden', hadden de laatsten een aanzienlijke achterstand in te halen, en het leek er aanvankelijk dan ook op dat Duitsland de oorlog zou winnen. Toen in 1940 Nederland werd bezet waren er dan ook veel meer mensen die zich maar bij de Duitse overmacht wilden neerleggen - en die Duitsers gedroegen zich ook zo ordelijk en fatsoenlijk! - dan mensen die zich wilden verzetten. Onze regering emigreerde naar Londen, maar de departementen werkten gewoon door, volgens de Duitse richtlijnen, voorzover nodig. De aannemers maakten aardige winsten op de bunkers van de bezetters, de DAF met vrachtauto's en Philips met elektronika. Zelfs het ontslag en de deportatie van joodse kollega's kon slechts enkele instanties tot protest en opheffing of sluiting brengen (van de universiteiten ging alleen die van Leiden uit eigen beweging dicht).

De grote neutrale centrale van vakbonden, het NVV, liet zich door de Duitsers 'gelijkschakelen'; slechts kommunistiese en protestante vakorganisaties hieven zich vrijwillig op.

Het verzet kwam vooral van kommunisten en gereformeerden. De kommunisten organiseerden bijvoorbeeld in februari 1941 een indrukwekkende staking tegen de beginnende jodenvervolgingen.

Tallose mensen doken onder, niet alleen om niet in Duitsland te werk gesteld te worden, maar ook om zich te kunnen organiseren en de Duitsers zoveel mogelijk schade te berokkenen, en om zoveel mogelijk joden te redden. Veel mensen hebben hun leven geriskeerd met het verbergen van joden en andere onderduikers. Maar zij vormden een kleine minderheid van de hele bevolking.

Vrouwen en fascisme

Het fascisme uitte zich het gruwelijkst in de vervolging en uitroeiing van joden, homoseksuelen, zigeuners en socialisten: vrouwen en mannen. .

De vervolging van socialisten was in wezen een strijd van mannen onderling: een strijd tegen het rode gevaar van de Sowjet-Unie, tegen een gevaar van buiten. De vervolging van joden, zigeuners en homoseksuelen in Duitsland was een vervolging van alles wat het mannelijke germaanse ras van binnenuit zou kunnen verzwakken en 'ontaarden'. De basis daarvan was dezelfde als die van de vrouwenhaat van het fascisme: de haat tegen alles wat niet germaans en mannelijk was. Die vrouwenhaat werd niet uitgedrukt in het vermoorden van germaanse vrouwen: ze waren immers onmisbaar om germaanse mannen te baren; hij werd geuit door vrouwen uitsluitend als fokvee te behandelen.

Het was niet nodig om de vrouwen massaal in concentratiekampen op te bergen, omdat zij zich niet tegen de eisen van de nazi's verzetten: *er ontstond geen feministies verzet onder de Duitse en Italiaanse vrouwen tegen het fallokratische geweld van Hitler en Mussolini*. Vrouwen verzetten zich niet tegen wat hen als vrouw aangedaan werd. Ze hadden wel in alle bezette landen een zeer belangrijk aandeel in het verzet, maar zij verzetten zich met hun mannelijke partij- of geloofsgenoten tegen het fysieke geweld van het fascisme, niet tegen het psychische geweld dat het fascisme op alle vrouwen uitoefende.

Maria Macchiocci, die over het fascisme in Italië schrijft, heeft zelfs gesteld dat het tegendeel van verzet van vrouwen bestond: dat een groot deel van de vrouwen de fascistiese verheerlijking van het traditionele, oermoederlijke vrouwbeeld prachtig vond; dat ze in drommen bijeenkwamen op fascistiese bijeenkomsten, om in een soort seksuele vervoering hun Leider te vereren; dat ze hun trouwringen aan Mussolini offerden, hun kinderen aan hem aanboden.

Dat is een griezelig beeld. En Macchiocci werpt het de tegenwoordige radicale vrouwenbeweging voor de voeten. Kijk eens! Jullie zeggen dat de vrouwen onderdrukt zijn, vooral door het fascisme - en vrouwen juichen het zelf toe! Jullie hebben niet genoeg oog voor de fascistiese tendenzen in vrouwen zelf!

We zullen later wel zien in hoeverre dit verwijt opgaat voor de moderne vrouwenbeweging als geheel, die misschien vrouwen mooier wil maken dan ze zijn, uit een soort vrouwelijk chauvinisme. Het is in ieder geval waar dat het grootste probleem voor de vrouwenbeweging is, dat vrouwen vaak hun 'vrouwelijkheid' met zoveel entoesiasme *schijnen* te beleven - ook, of juist, als die vrouwelijkheid vormen aanneemt die er voor een feminist zowel *onderdrukt* als *immoreel* uitzien. Onderdrukt omdat de vrouwen zichzelf, door aan mannelijke wensen te gehoorzamen, iedere zelfstandigheid, iedere bewegingsvrijheid ontzeggen; en immoreel omdat zij daardoor steun verlenen aan geweld en vernietiging. Dat dat entoesiasme voor 'de vrouwelijkheid' onder de druk van het fascisme nog toenam, is inderdaad niet onwaarschijnlijk.

Macchiocci verklaart de onderwerping van vrouwen aan de fascistiese leiders voornamelijk uit seksuele frustratie. Het is dan voor haar een surrogaat-onderwerping aan mannelijke macht om via identifikatie met de 'Leider' aan die macht deel te hebben. Dat zou dan misschien gelden voor die massabijeenkomsten.

Wie de films van de Beatles-optredens in de zestiger jaren gezien heeft, weet dat mas-sahysterie van vrouwen heel seksuele vormen kan aannemen; maar daar ging het niet om macht, maar om *echte* seksuele frustratie: de lichamelijke onbereikbaarheid van zulke leuke en onmannelijke jongens. Al was het ook wel een beetje stuitend, het verdriet van al die snikkende en schokkende meisjes was heel invoelbaar. De fascistiese leiders waren echter

niet mooi of aantrekkelijk, en ze zongen niet maar schreeuwden, op de meest walgelijkmannelijke manier die er is. Ze belichaamden niet de erotiek en levensvreugde, maar de *haat*. En waarschijnlijk heeft, griezelig genoeg, hun aantrekkingskracht voor al die vrouwen daarin gelegen. Het fascisme bood vrouwen, die te oud en al te lang opgesloten in de gezinssituatie waren om nog verdrietig te snikken van frustratie, èn erkenning van hun opofferingen als vrouwen moeder, èn de gelegenheid om de daardoor ontstane verbittering om te zetten in haat tegen 'anderen'.

Het Duitse fascisme ging daarin veel verder dan het Italiaanse, waarin rassenhaat geen grote rol speelde. In dit verband is het weer heel verontrustend dat er in Italië wel verzet van arbeidsters bestaan heeft, en in Duitsland niet, hoewel ook daar ondanks alle gezinsideologie nog zeer veel vrouwen in fabrieken en in de oorlogsindustrie werkten. Hebben de Duitse vrouwen op grotere schaal in het fascisme geloofd dan de Italiaanse, en waarom dan? Dat zal allemaal uitgezocht moeten worden in het belang van de vrouwenbeweging. De haat van onderdrukte vrouwen tegen degenen die hen onderdrukken, tegen mannen dus, is immers zo onbewust, zo diep verdrongen, dat hij een zeer explosieve kracht is, en in beginsel volstrekt onbestuurbaar. Hij kan zich tegen iedereen richten, en vooral tegen zwakkeren (haat tegen sterkeren levert immers biezonder weinig op).

Ook nu nog richt de haat van veel traditioneel levende vrouwen zich in de eerste plaats tegen iedereen die hun traditionele bestaan bedreigt, die aan de rust en orde knaagt. Wie wel eens als feminist voor een groep vrouwen is opgetreden, heeft die agressie gevoeld aan het begin van de avond – ze is platgestampt met tevredenheidsbetuigingen over moederschap en huishouden, om de oren geslagen met de voortreffelijkheid van man en kinderen - en heeft daarna, als het ijs gebroken was, met verbijstering de verhalen aangehoord die loskwamen over de eigenlijke gronden van al hun bitterheid: diezelfde man en kinderen. En ze heeft zich verbaasd over zoveel gespletenheid.

Vanwege die gespletenheid hebben we daarnet gezegd dat vrouwen soms zo entoesiast schijnen over de hen opgelegde taken. Duizenden vrouwen juichten Mussolini toe (die hen trouwens uitkeringen beloofde voor de verzorging van hun kinderen), maar *het is maar de vraag of ze hem nu werkelijk gehoorzaamden*. De enige gegevens die we daarover hebben zijn de Italiaanse geboortecijfers. Ondanks alle fokpropaganda daalde het geboortecijfer van 31,8 per duizend in 1920 geleidelijk tot 23,5 per duizend in 1939. De Italiaanse vrouwen reageerden in hun baar-praktijk precies averechts, en dat in een katholiek land zonder voorbehoedsmiddelen en officiële abortus. Dat is dan een aanwijzing dat al die juichende vrouwen niet vertegenwoordigden wat vrouwen werkelijk voelden en dachten en wilden.

Er zal nog heel wat moeten worden onderzocht over de reactie van vrouwen op fascistiese bewegingen. Daarbij zullen we ons niet moeten verkijken op de verheugde reacties op een heerschappij die huisvrouwen eindelijk eens erkenning lijkt te bieden voor hun onzichtbare arbeid; veel daarvan kan gekocht en gemanipuleerd zijn, meer schijn dan werkelijkheid. Aan de andere kant moeten we duidelijk zien dat het voor vrouwen, die geen eigen bestaansgrond meer hebben, een grote verleiding kan zijn om via mannen te leven, via mannen die wèl macht hebben; en dat een dergelijke manier van leven ook kan leiden tot identifikatie met machtswellustigen.

Of vrouwen gevoelig zijn voor fascisme heeft kortom te maken met de algemene afhankelijkheid van vrouwen ten opzichte van mannen. Het is onmogelijk een algemene moederschapskultus in te voeren als vrouwen daar zelf niet aan mee doen. In grote lijnen doen vrouwen er alleen aan mee, als alle andere mogelijkheden om zich te laten gelden hen ont-nomen zijn.

De vrouwenbeweging van de eerste golf had voor de meeste vrouwen niets anders opgeleverd dan kiesrecht en nieuwe huishoudelijke plichten. Veel vrouwen uit de arbeidersklasse en de lagere middenklasse moesten nog steeds buitenshuis werken om hun kinderen en zichzelf te voeden - maar tegelijkertijd werden er steeds hogere eisen gesteld aan verzorging en opvoeding. Het fascisme was een gewelddadige bevestiging van de nieuwe taken en te-

gelijktijd een kans om aan de overbelasting van het werken buitenshuis te ontsnappen via moederpremies en ekstra uitkeringen.

Het fascisme was in ideologie en praktijk een volstrekte vernietiging van de vrouwenbeweging. Zelfs het moeizaam verworven kiesrecht verdween nu er niets meer te kiezen viel. Het enige 'tekort' ervan was - het was een beetje *grof*. Na de oorlog hebben de geallieerde kapitalistische landen laten zien dat hetzelfde effect - het volstrekt binden van vrouwen aan man en kinderen - ook op een veel subtielere manier bereikt kon worden. De mannen uit de democratieën begrepen dat er ook wel andere middelen bestaan om vrouwen te imponeren dan laarzen en hoge petten. Zij slaagden erin om vrouwen uit alle klassen - en juist de vrouwen met de hoge opleidingen - vrijwillig de keuken in te krijgen; en uiteindelijk slaagden ze er ook nog in om zelfs een deel van hun seksuele weerstanden te overwinnen.

Die moderne systemen noemen we geen fascisme, omdat er geen joden vervolgd worden, maar slechts zwarten, kleurlingen en gastarbeid-st-ers; omdat er binnen de grenzen van dergelijke democratische landen geen konsentratiekampen zijn, maar slechts gevangenis en psychiatrische inrichtingen; omdat de mannen aan de top geen laarzen dragen, maar schoenen, en omdat ze ook wel eens een vrouw tussen zich toelaten; en omdat er niet over bloed, bodem en ras gesproken wordt, maar over 'het vrije westen'.

We noemen het terecht geen fascisme, omdat het soort kapitalistische schijn democratie in de welvarende, hoogontwikkelde landen inderdaad nog een zekere mate van discussie en strijd toelaat. Niet iedereen die protesteert wordt direct gevangen genomen en gemarteld. Je kunt zeggen dat het niet veel uitmaakt, omdat je in ons systeem kunt protesteren totdat je blauw ziet, zonder dat het enig effect heeft - maar toch spreek je dan over *een ander soort onderdrukkingssysteem*.

Fascistische regimens heersen op dit moment in de arme, onontwikkelde landen die onder de economische heerschappij van het internationale kapitalisme, en onder de politieke heerschappij van de Verenigde Staten leven - in de eerste plaats in Midden- en Zuid Amerika. Het leven in hoogontwikkelde landen is anders.

De laatste hoofdstukken zullen we ons ermee bezighouden hoe de 'democratische' onderdrukking werkt, en wat de mogelijkheden van vrouwen zijn om zich daar effectief tegen te verzetten.

Verder lezen

G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. SUN

Maria A. Macciocchi, *Vrouwen en fascisme*. (1975), Amsterdam 1977, Sara

Elizabeth Wilson, *Women & the welfare state*. Londen 1977, Tavistock

W. Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*. Nijmegen 1972, SUN

Emma Goldman, *Mijn leven*. (1931), Baarn 1978/1980, Wereldvenster

J. Windmuller, C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (1969), Utrecht/Antwerpen 1977, Spectrum

M. Weber, *Gezag en burokratie*. Rotterdam/Antwerpen 1972, Wetenschappelijke Pers/Standaard

P. Nettl, *Rosa Luxemburg*. Londen 1969, Oxford University Press

S. Freud, *Abriss der Psychoanalyse, Das Unbehagen in der Kultur*. (1941), Frankfurt 1972, Fischer Taschenbuch Verlag

Hoofdstuk 10 monopoliekapitalistische samenlevingen in koude oorlog met het kommunisme; de harmoniese manschappij

We hebben gezien hoe het fascisme het probleem oploste hoe vrouwen en arbeiders op hun plaats gehouden konden worden. Nu moeten we ons erin verdiepen hoe hoog-ontwikkelde kapitalistische manschappijen dat doen.

De westerse ontwikkeling na de tweede wereldoorlog was in grote lijnen een voortzetting van de voorafgaande 70 jaren, met één belangrijk verschil: *de strijd tegen het kommunisme, die voor de oorlog tamelijk ondergronds gevoerd was, werd nu openbaar.*

In de oorlog was de Sowjet-Unie ineens tamelijk populair geworden, toen de Russen gingen meevechten met de geallieerden. Achter de schermen van de gemeenschappelijke strijd tegen het fascisme begon echter al een nieuwe strijd: de strijd tussen West en Oost om de verdeling van de wereld. En toen de fascistische verslagen waren kwam die strijd naar buiten. Niet in de vorm van een echte oorlog, maar wel met een voortdurende dreiging daarvan, die steeds sterker benadrukt werd in de ontwikkeling van een nieuwe wapenwedloop - met atoomwapens.

Die 'koude oorlog' werd niet in de eerste plaats om militaire redenen gevoerd. De Verenigde Staten waren na de oorlog de onbetwiste heersers van de kapitalistische wereld en de Sowjet-Unie was na een dergelijke oorlog waarin miljoenen mensen waren omgekomen, niet in staat om met militaire middelen de wereld te veroveren. De anti-kommunistische propaganda was juist voor het kapitalistische deel van de wereld bedoeld, om te voorkomen dat onderdrukte, ondervoede en ongelukkige mensen hun blik naar het oosten zouden richten en zelf een kommunistische revolutie zouden uitroepen.

West-Europa was een zeer belangrijke schakel in de kapitalistische wereldeconomie en juist daar was het kapitalisme ernstig beschadigd. In de eerste plaats letterlijk - in Nederland was bijvoorbeeld bijna de helft van de fabrieken en machines door de oorlog vernield of door de Duitsers geroofd - , maar ook figuurlijk. De oorlog had bij alle onderdrukten de hoop gewekt dat de oude, onrechtvaardige toestand - denk aan de crisis van de dertiger jaren - niet zou terugkeren. De kommunisten hadden door hun moedig en goed georganiseerd verzet overal een enorme sympathie verworven. In alle West-Europese landen zaten de heersende klassen dan ook in een ontzettende angst voor een socialistische revolutie. Het socialisme in West-Europa, en zo mogelijk ook in Oost-Europa, moest dan ook op twee manieren bestreden worden: politiek en economies.

Kommunisten en linkse socialisten moesten onschadelijk gemaakt worden; het geloof in hen moest door felle anti-propaganda vernietigd worden. Druk op regeringen, stimulering van de activiteiten van geheime diensten, beïnvloeding van journalisten, dat was één kant van de zaak. Anderzijds moest de kapitalistische economie weer op gang gebracht worden. Daarvoor was geld nodig, veel geld, want niet alleen in West-Europa was er van alles mis, ook in de westerse koloniën dreigde de bevolking zich vrij te maken en de overheersers weg te sturen.

Hoe konden de Verenigde Staten, die hun imperium intact wilden houden dat allemaal voor elkaar krijgen? De volksvertegenwoordigers in de V.S. voelden er niet veel voor om miljarden aan belastinggelden naar al die arme landen over te hevelen. Hoe de economische deskundigen er ook voor pleitten, en hoe ze ook benadrukten dat uiteindelijk de V.S. er zelf beter van zouden worden, het geld kwam niet los. Pas toen de militaire deskundigen erbij gesleept

waren om te vertellen over het 'rode gevaar', kwam de 'hulpverlening' op gang. En daarmee de Amerikaanse propaganda.

Voor de westerse landen kwam de Marshall-hulp. Eén van ons herinnert zich nog de boekjes die hier in Nederland op de lagere scholen verspreid werden, met prachtige plaatjes van Jo Spier: hoe mager en vervallen de Europese mannen eruit zagen vóór de Amerikanen ons kwamen helpen, en hoe dik en blozend daarna. En hoe dankbaar moesten we niet zijn dat ze ons bevrijd hadden. De Marshall-hulp bedroeg eigenlijk niet veel, maar het bedrijfsleven kreeg net de impuls die het nodig had om weer op gang te komen.

Het bedrijfsleven gebruikte trouwens niet alleen het Amerikaanse geld om zo snel mogelijk de zaak weer goed te organiseren, maar ook de industriëlen en de industriëlenorganisaties, die met de Duitsers hadden samengewerkt. En natuurlijk maakte het ook gebruik van de goede wil van de arbeiders en van hun vakbonden; die waren toch ook voor de 'wederopbouw'. De oorlog bood zo een uitstekende gelegenheid voor de vernieuwing van het kapitalistische productie-apparaat.

De wederopbouw van het kapitalisme en de machteloosheid van links

De 'integratie' van vakbonden en sociaal-demokraten in de kapitalistische manschappij kwam nu echt goed op gang. De sociaal-demokraten kwamen in de regering, de vakbonden werden opgenomen in de Stichting van de Arbeid, waar ze overal over mee mochten praten, *als ze de lonen maar laag hielden*. Dat deden ze en zo kwam, inderdaad, de economie in een paar jaar weer goed op gang. Voor de oorlog was Nederland nog een vrij achterlijk land geweest, met veel land- en tuinbouw en voornamelijk kleine en middelgrote bedrijven in de industrie. De crisis had daarvan al heel wat weggevaagd, de oorlog de rest: herrijzend Nederland kreeg in een paar jaar een hoog-ontwikkeld productieapparaat, en een heel nieuwe manier van leven.

Nederland was als klein land natuurlijk niet de kern van het West-Europees kapitalisme. Die rol was voor een ander land weggelegd ...voor West-Duitsland! Oost-Duitsland was sinds de bezetting van de Sowjet-Unie een kommunisties land; daartegen moest West-Duitsland het 'vrije westen' gaan beschermen! De vijand van een paar jaar geleden moest opeens de economiese en militaire bondgenoot worden. Alle mooie plannen om de West-Duitse industrie te 'ontmantelen' werden weggewerkt - de zo rampzalig gebleken Duitse discipline kon nu, samen met hun mooie machines voor een economies wonder ("Wirtschaftswunder") gaan zorgen. En zo gebeurde het: binnen korte tijd was de oude vijand in Europa zowel de belichaming als de verdediger van de 'westerse waarden' geworden.

Een aantal nazi-misdadigers werd door het tribunaal van Neurenberg bestraft; de meerderheid mocht zijn oude functies blijven behouden voor de opbouw van industrie, ambtenaren-apparaat en leger.

Dat alles was voor de linkse mensen die zich in de oorlog verzet hadden bijna te bitter om te verdragen - maar wat moesten ze? De in de oorlog moeizaam opgebouwde samenwerkingsverbanden tussen kommunisten en socialisten werden van alle kanten bedreigd. De rechtse verzetsmensen werden geëerd, de linkse genegeerd. De sociaal-demokraten wilden in de eerste plaats meeregeren - en ze voelden zich, net als voor de oorlog, meer bedreigd door links dan door rechts. In sommige landen, zoals Frankrijk, mochten de kommunisten wel meeregeren: als ze braaf waren en tegen hun achterban zeiden dat ze hard moesten werken voor weinig loon, omdat het 'landsbelang' dat eiste.

Naarmate de koude oorlog harder werd, gingen de kommunisten de Sowjet-Unie steeds feller verdedigen - ze gingen zelfs zo ver dat ze de berichten over de stalinistische terreur ontkenen; ze stemden hun beleid steeds meer af op het internationale kommunisme onder leiding van de Sowjet-Unie. De laatste klap voor de linkse samenwerking was de machts-overname in Hongarije door de Sowjets, in 1956. De kommunisten konden toen alleen nog maar steun vinden bij elkaar. De antikommunistiese propaganda bleek zo goed gewerkt te

hebben dat de misdaden van de Nederlanders in Indonesië, de Amerikanen in Korea en van de Fransen in Indo-China en Algerije door het merendeel van de westerse mensen zo niet gewoon, dan toch hoogstens een beetje onverkwikkelijk gevonden werden. Het echte gevaar waren de Russen. Duizenden mensen vluchtten naar Australië en Canada, om op een veiliger afstand te zitten. En steeds meer mensen gingen echt geloven dat het westen vrij was, en dat de profeet van de vrijheid Amerika was.

Ondertussen werd in de Verenigde Staten, onder leiding van senator McCarthy de jacht op 'kommunisten' geopend: iedereen die maar enige sympathie had getoond voor de linkse beweging moest voor de kommissie voor 'on-Amerikaanse activiteiten' verschijnen en werd, als er geen bekentenis kwam, manschappelijk onmogelijk gemaakt.

Dat was, heel in het kort, het politieke klimaat van de westerse landen in de vijftiger jaren. We moeten nu kijken hoe vrouwen en mannen van verschillende klassen leefden, hoe zij dachten en voelden.

Het kapitalistische leven in de vijftiger jaren; het harmonie-model en de angst

De achtergrond van het leven in de vijftiger jaren was *angst*. Bij bezitters, en bij goedbetaalde middenklassers was het de angst voor het kommunisme en voor de opstandigheid van onbekende, niet blanke volkeren in de derde wereld. Bij arbeid-st-ers, huisvrouwen en kleine zelfstandigen was er de angst voor crisis, werkloosheid en armoede. En bij iedereen, veel vager maar ook veel heftiger, was er de angst voor de atoombom. De atoombommen op Hiroshima en Nagasaki hadden wel duidelijk gemaakt dat een atoombom niet te overleven viel; de mensheid had wel eerder geleden onder ondergangsanxien, maar die angsten hadden nu een werkelijke basis gekregen: de wereldmachten waren nu in staat om de hele mensheid uit te roeien, ja zelfs om al het leven op aarde te vernietigen.

Met een dergelijke angst is eigenlijk nauwelijks te leven; hij moet verdrongen worden; mensen willen er niet aan denken. Maar door er niet aan te denken sluiten ze hun toekomst af - want ieder toekomstplan wordt verstoord door die angst: zou over tien jaar de atoombom nog niet gevallen zijn? Hoe ingrijpend die angst voor het hele bewustzijn is, is nauwelijks te schatten; het besef dat de *hele* wereld vernietigd kan worden, moet als een bom in het bewustzijn van de vijftiger jaren ingeslagen zijn. Daarna werd alles anders. De Russische schrijver Paustovsky beschrijft in zijn autobiografie hoe hij in het begin van de twintiger jaren ergens op een steiger zit, bij zonsondergang, en hoe hij de 'stem van de poëzie' hoort als 'de roep van oceaangolven, de roep van de ruimte en van alle betoverende dingen waarmee de aarde zo rijk bedeed is' - en dan voegt hij er aan toe: 'Er was toen nog geen atoombom, en de donkere dood bedreigde de aarde nog niet. Aarde, water en lucht waren vrij van de gevolgen van de menselijke gewelddadigheid. Onze onbewuste geest was nog niet bedrukt door atomiese angst.'

Er waren slechts enkelen die die angst te lijf gingen en hem omzetten in verzet: dat waren degenen die de ban-de-bomdemonstraties hielden. De meerderheid beschouwde hen als naïef, en probeerde er alleen maar zo min mogelijk over na te denken. De angst voor de atoombom maakte het leven van het moment - 'het hier en nu' zoals dat tegenwoordig heet - ekstra dringend; en daarmee verdween ook het verleden. Het bestaan stelde in onveranderlijke, onbeweeglijke structuren.

Het enige wat nog bewoog, was de economie. Die *groeide*. Economische groei was het enige lichtpunt van het bestaan. Daarmee konden alle kwaden bestreden, alle angsten getroost, alle conflicten gesmoord worden. Stijgende welvaart voor iedereen - dat was wat het kapitalisme te bieden had.

Voorop gingen de Verenigde Staten. In Europa moest eerst de buikriem nog aangehaald worden om de industrialisering op gang te helpen. Daar tobden de huisvrouwen nog rond met levensmiddelenbonnen en tekstielpunten. Daar knoopten ze de eindjes aan elkaar om

van zeer magere lonen - er was zeer nauwkeurig berekend van hoe weinig het gemiddelde arbeidersgezin nog net kon leven - toch iedereen te verzorgen.

Amerika was voor iedereen het land van de rijkdom, van een nieuwe levensstijl: de droom die de Amerikanen zelf droomden over eeuwige jeugd en niet aflatend geluk werd, via Hollywoodfilms over de liefdesavonturen van rijke, onbezorgde mensen, en via tijdschriften vol met kleurige reclame voor whisky, mooie kleren en glanzende auto's naar Europa overgebracht. De radio vulde de lucht met tegelijk smachtende en keiharde Amerikaanse muziek. De beelden van de vernietigingskampen van de Duitsers en van de atoombom op Hiroshima en Nagasaki werden vervangen door films over het stoere, 'onschuldige' geweld van Amerikaanse vrijheidsstrijders die in westerns Indianen en boeven vermoordden en uitroeiden. Het geweld werd gerechtvaardigd. De Amerikaanse droom werd ook de Europese toekomst, waarvan iedereen via de bioscoop een voorproefje kon nemen om uit de grauwe dagelijkse omstandigheden weg te vluchten.

Geluk, jeugd en liefde waren de belangrijkste ingrediënten van de Amerikaanse droom; en die hadden natuurlijk niets met de werkelijkheid te maken. Het enige wat het systeem wel waar kon maken was bezit en consumptie voor het welvarendste deel van de blanke bevolking. Mooie huizen, mooie auto's, mooie kleren, mooi eten. Want het monopoliekapitalistische productiesysteem begon nu pas echt goed op gang te komen. Alles wat geschikt was voor massakonsumptie kon nu voor weinig geld in gigantische hoeveelheden geproduceerd worden. Wanneer men rijkdom zou willen meten in hoeveelheden massaproducten, dan was Amerika inderdaad het rijkste land dat er ooit in de geschiedenis geweest was.

Het was niet eenvoudig om in die tijd iets anders te vinden om rijkdom mee te meten. Mensen hadden nog nooit tevoren zoveel bezittingen gehad - behalve, nog steeds, de armsten; al hadden die misschien zelfs wel een tweedehands auto, een tweedehands ijskast of een televisietoestel - en iedereen was er helemaal duizelig van.

Het kapitalisme zette nu werkelijk door; het begon nu ook het geestelijk leven te beïnvloeden. Het schiep een klimaat waarin het kopen en bezitten van objecten het enige belangrijke in het leven scheen te zijn; een klimaat waarin de oude banden tussen mensen vervangen werden door onderlinge concurrentie om de nieuwste auto, het mooiste huis: het 'to keep up with the Joneses', 'het bijhouden van de familie Jansen.'

Vrouwelijke harmonie in de vijftiger jaren: het misverstand vrouw

Maar hoe moest mevrouw Jansen nu bijgehouden worden? De bezitters van al dat moois waren mannen, allemaal mijnheren Jansen. Zij verdienden het geld waarmee het gekocht werd. Alleen waren al die auto's, huizen en kleren voor hen natuurlijk zinloos zonder het allermooiste bezit: een vrouw. In de oorlog hadden vrouwen overal door mannen verlaten plaatsen gewerkt; daarna waren ze naar huis gestuurd om zich tot volmaakte verzorgsters te ontwikkelen.

Vooraf in niet-bezette landen als Amerika en Engeland, waar alle jonge mannen in de legers vochten en een enorme industrie werd opgebouwd om hen van wapens en munitie te voorzien, waren vrouwen tijdens de oorlog op massale schaal gerekruteerd om in al die fabrieken en op al die kantoren te gaan werken. Plotseling waren er wel kresjes, aangepaste werktijden en goedkope restaurants. Plotseling bleek het werk in de metaal typies vrouwenwerk te zijn. Vrouwen waren plotseling ijverige, snelle en gedisciplineerde arbeidskrachten.

In de bezette landen hadden vrouwen hun moed en doorzettingsvermogen getoond in het verzet, maar ook in het betaalde werk en bij het op gang houden van het dagelijks leven. Ze hadden hun onmisbaarheid bewezen en hun zelfvertrouwen was daarmee gestegen - zeker omdat de oorlog de onzinnigheid van de manschappelijke instellingen zo duidelijk had bewezen. In Nederland zei Juliana, die toen nog prinses-regentes was, in een rede in 1948: 'Een van de grootste mannen van deze tijd heeft zich eens laten ontvallen, dat de mannen deze

wereld zo slecht hadden geleid, dat het tijd werd dat vrouwen haar kans kregen om het beter te doen.'

Nu, die kans kregen ze: in het gezin. *De overtuiging dat vrouwen zich met de politiek moesten gaan bemoeien om de wereld te verbeteren werd geluidloos omgebogen naar de overtuiging dat vrouwen in hun positie als huisvrouwen moeder de macht hebben om betere mensen op te voeden.*

In Nederland wierpen de vrouwenverenigingen zich meteen na de oorlog met hartstocht op wat zij de 'zederverwildering' van meisjes noemden; ze zetten zich in voor de verbetering van het gezinsleven van hun leden.

Voorop het platteland was dat heel belangrijk want daar woonden heel wat moeders en huisvrouwen, die opgevoed moesten worden. Duizenden vrouwen werkten daar nog in de landbouw, tuinbouw en op gemengde bedrijven. Maar in de kapitalistische opbloei werden ook de landbouw en veeteelt gemechaniseerd: en daarmee werden die mannenwerk. De vrouwen van die mannen moesten nu heropgevoed worden tot gewone, nette huisvrouwen: de plattelandsvrouwenverenigingen leerden hen dan ook bloemschikken en tafeldekken - voor de oorlog was dat al kleinschalig begonnen, na de oorlog kwam het goed op gang.

Alle getrouwde vrouwen moesten naar huis om de nieuwe generatie te gaan verzorgen. Eigenlijk kwam dat economies niet zo goed uit, die eerste jaren na de oorlog, want er was in fabrieken, wasserijen, kantoren en in de verzorgende beroepen een enorm tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten - maar het lange termijnbelang van alle mannen ging voor. Het huwelijksverbod voor ambtenaressen bleef dan ook bestaan, al werd het een aantal jaren steeds maar opgeschort omdat de ambtenaressen ècht niet gemist konden worden. Een speciale commissie werd ingesteld om de vrouwen lonen te verlagen - want die waren in de oorlog wel tot 60 procent van de mannenlonen gestegen!

De enige vrouwen die *moesten* werken waren de jonge, ongetrouwde vrouwen. Daar moesten er dus meer van komen om al die lege arbeidsplaatsen op te vullen. En dat lukte ook uitstekend door de leerplicht van meisjes met een jaar te verkorten. Even werd er zelfs gedacht aan een dienstplicht voor meisjes; ze zouden vanwege het tekort aan dienstmeisjes verplicht moeten worden om één jaar voor half geld in een gezin te gaan werken, voordat ze 'echt' mochten gaan werken (later zou de 'stage' uitgevonden worden om aan onbetaalde arbeidskracht te komen), maar een dergelijke dwangmaatregel, zo kort na de Duitse bezetting, riep te veel verzet op.

Ondertussen was het niet zo dat de arbeidsomstandigheden en de lonen van de meisjes zo prettig waren dat ze besloten om maar niet te trouwen. Ze kregen het meest eentonige lopende-band-werk te doen omdat, zoals Hilda Verwey-Jonker verklaarde, dat soort werk zo slecht voor mannelijke arbeiders was. Ze maken vaak dagen van 11 uur, het reizen inbegrepen, 6 dagen per week: 'Haar dag bestaat uit vroeg opstaan, naar de trein hollen, in propvolle treinen staan 'hangen' ... om half acht het werk beginnen. Ze *staat* dan in vele fabrieken haar werk te doen dag in dag uit. Ze gaat 's avonds naar huis, waar haar in het grote gezin vaak nog weer werk wacht.', aldus een rapport van kort na de tweede wereldoorlog, geciteerd bij Els Blok. En niet alleen wachtte haar nog vaak werk in het gezin, ook was het vanzelfsprekend dat zij het grootste deel van haar loon aan haar vader afdroeg, een loon dat hoe dan ook zo laag was dat ze er nooit zelfstandig van zou kunnen leven.

Geen wonder dat ze uit die slavernij verlost wilden worden; geholpen door de Amerikaanse droom 'kozen' ze dan ook bijna allemaal ervoor om zo snel mogelijk te trouwen.

Terwijl er vanwege de slechte arbeidsomstandigheden een schrijnend tekort aan vrouwelijke arbeidskracht was voor de verzorgende beroepen - verpleegster, gezinsverzorgster - nam de propaganda voor de verzorgende aard van de vrouw voortdurend toe. Het moederschap als de natuurlijke bestemming van de vrouw werd verheerlijkt. De propaganda daarvoor, die al in de achttiende eeuw was begonnen, was nu zo uitgebreid en indringend - en de manschappij zo gesloten en bedreigend - dat vrouwen nu voor het eerst zelf bijna begonnen te geloven dat hun werkelijke bestemming in de verzorging van man en kinderen lag. De eersten die er

aan hadden moeten geloven waren de vrouwen uit de hogere en middenklassen geweest; maar nu was het gemeengoed geworden door alle lagen van de bevolking. Dat dit alleen bereikt kon worden door de positie van de ongehuwde vrouw op de arbeidsmarkt zo slecht mogelijk te laten zijn, is vanzelfsprekend. Als je niet trouwde moest je je erbij neerleggen dat je op z'n hoogst 80% van het mannenloon verdiende, dat er thuis niemand voor je zorgde, en dat er vanzelfsprekend van uitgegaan werd dat je zelf wel voor anderen - ouders, broers, zusjes - zorgde. En dat je dan ook nog geen carrière kon maken en premie voor weduwenpensioen moest betalen voor getrouwde vrouwen!

De meeste vrouwen trouwden dus. Een groot aantal bleef 'er bij werken', in de fabriek, of als werkster, voor een 'aanvulling' op het gezinsinkomen; de 'natuurlijke' orde leek, kort na de oorlog weer hersteld.

Wij zullen dadelijk proberen te laten zien dat de geslotenheid van de manschappij en de dwang tot vrouwelijkheid en moederschap eigenlijk op hetzelfde systeem van regels berusten: die van de wetenschap. Maar eerst willen we nog citeren hoe Betty Friedan in 1962 de toestand van de vrouwen uit de Amerikaanse middenklasse van de voorafgaande 15 jaar beschreef, in het eerste hoofdstuk van haar boek over *The Feminine Mystique* (in het Nederlands vertaald als *Het Misverstand Vrouw*):

'Vele, vele jaren lang lag het probleem onuitgesproken in de gedachten en gevoelens van Amerikaanse vrouwen begraven. Het was een vreemde onrust, een gevoel van onvoldaanheid, een vaag verlangen waaronder, in het midden van de twintigste eeuw, de vrouwen in de Verenigde Staten gebukt gingen. En iedere vrouw uit de voorsteden of buitenwijken lag daarmee in haar eentje overhoop. Als ze bedden opmaakte, groenten kocht, gordijnstof uitzocht, een boterham met pindakaas at met haar kinderen, de jongste naar de padvinderij reed, of 's nachts naast haar man lag, was zij bang zichzelf in stilte af te vragen: "Is dit nu alles?"

Vijftien jaar werd er met geen woord gerept over dit verlangen in de miljoenen woorden die over en voor vrouwen geschreven werden in rubrieken, boeken en artikelen van deskundigen die de vrouw voorhielden dat haar de rol was toebedeeld vervulling en verwerkelijking te zoeken als moeder en echtgenote. Steeds weer werd de vrouw door de traditie en met freudiaanse drogredenen voorgehouden dat er voor haar geen edeler bestemming was weggelegd dan de glorie van haar eigen vrouwzijn. Deskundigen vertelden haar hoe ze een man moest vangen en houden, hoe ze haar kinderen moest zogen en zindelijk maken, wat zij aanmoest met jaloezie op het borstkind en de rebellie van de adolescent, hoe zij een afwas-machine moest kopen, brood moest bakken, slakken moest bereiden en hoe ze met eigen handen een zwembad kon aanleggen; hoe ze zich moest kleden, zich vrouwelijker voor kon doen en haar huwelijk opwindender kon maken, hoe ze moest voorkomen dat haar echtgenoot jong stierf en haar zonen misdadigers werden.

Er werd haar geleerd medelijden te hebben met neurotische, onvrouwelijke vrouwen die dichteres, natuurkundige of directrice wilden worden. Haar werd geleerd dat vrouwelijke vrouwen geen carrière, hoge ontwikkeling en politieke rechten begeerden; kortom de onafhankelijkheid en kansen waarvoor de ouderwetse feministen hebben gevochten.

Sommige vrouwen van rond de veertig en vijftig herinnerden zich nog met hoeveel pijn zij die dromen opgaven, maar het merendeel van de jongere vrouwen dacht daar niet eens meer aan. Een koor van deskundigen zong de lof van hun vrouwelijkheid, hun aangepastheid en hun nieuwe rijpheid. Al wat zij hadden te doen was van kinds af aan hun leven wijden aan het zoeken van een man en het baren van kinderen.'

Het stalen geraamte van de harmonie: het werk

Een monopoliekapitalistische manschappij, waarbinnen een kleine minderheid van mannen in het bedrijfsleven alle andere mannen en een meerderheid van ongetrouwde vrouwen voor zich laat werken, en waarin alle mannen alle vrouwen voor zich laten werken, kan natuurlijk

niet ècht rustig en harmonieus zijn. De reclameslogan van het kapitalisme is dat mensen vrij en gelijk zijn, terwijl ze in werkelijkheid onvrij en ongelijk zijn - en dat merken ze natuurlijk toch. De onderdrukking en uitbuiting van vrouwen en werkende mannen was na de oorlog niet meer zo bitter en openlijk als een eeuw tevoren: kinderarbeid was gedeeltelijk afgeschaft; de arbeidsdag in het bedrijfsleven was verkort; werkneemsters en werknemers waren verplicht verzekerd tegen de financiële gevolgen van ziekte, invaliditeit en ouderdom (zodat de koopkracht gehandhaafd werd en er niet weer zo'n vreselijke crisis zou kunnen komen, waarin niemand meer iets had); het huishouden was misschien wat minder bewerkelijk dan vroeger. Maar de moderne ontwikkelingen maakten het werk, ondanks de stijgende welvaart, misschien nog wel moeilijker te verdragen.

Wat het betaalde werk betreft: we hebben het al over het lopende-bandsysteem gehad, dat in het begin van deze eeuw werd uitgevonden. Dat was het begin geweest van een systematische versaaing, verdomming en verhaasting van het werk, en het was intussen tot steeds meer bedrijfstakken uitgebreid en steeds verder geperfectioneerd. Er scheen bijna geen grens te zijn aan de mate waarin alle produktiewerkzaamheden nog verder onderverdeeld, in nog kleinere elementen konden worden opgesplitst.

Dàt was kennelijk de reden dat mevrouw Verwey-Jonker jonge meisjes voor dergelijk werk geschikter vond dan jongens - zij hoefden het maar een korte tijd te doen, tot ze trouwden, en ze konden de rest van hun leven toch geen intelligentie, fantasie of creativiteit gebruiken.

Op kantoor is het hetzelfde als in de fabriek. De meisjes die er werken zijn verlengstukken van machines die nog steeds niet voldoende geautomatiseerd zijn om het alleen af te kunnen - omdat ze nog niet kunnen lezen of koffie rondbrengen bij de chefs. Bijna alle tegen betaling werkende vrouwen (behalve die in de verzorgende beroepen) en een groot deel van de werkende mannen verrichten het grootste deel van de dag handelingen waarvan ze het nut niet inzien, en waarover ze zelf niets te zeggen hebben, *maar die wel de volledige aandacht opeisen*.

Ze zijn 's avonds duf en moe zonder dat ze kunnen vertellen wat ze eigenlijk gedaan hebben - bijna net als huisvrouwen.

Deze vormen van onderdrukking en uitbuiting zijn bijna geweldloos; de slachtoffers worden in slaap gewiegd door de onvermijdelijkheid waarmee hun handelingen aan andere verbonden zijn. En misschien zijn ze zelfs trots op de snelheid waarmee ze werken, zodat ze zelfs bereid zijn de achterblijvenden op te jagen (ook dat geldt voor huisvrouwen onderling net zo goed als voor fabrieksarbeid-st-ers). Als het werktempo maar niet al te plotseling wordt opgevoerd ontstaat er vrijwel nooit openlijk verzet. Wie niet mee kan komen denkt dat het aan haar- of hemzelf ligt, wordt zenuwachtig of ziek. Met de enkeling-e die wel protesteert weet de baas wel raad; die kan gemakkelijk geïsoleerd of ontslagen worden.

Zelfs tegen alle werkelijke, lichamelijke gevaren die fabrieksarbeid-st-ers bedreigen, zoals hitte, stank, lawaai en giftige stoffen, onveilige machines of slechte transportsystemen, kunnen ze meestal weinig doen. Bij de meeste kwalen - zoals huiduitslag, doofheid, slapeloosheid of kanker - is het ook niet zo makkelijk aan te tonen dat ze op het werk veroorzaakt zijn. Welke arts zal het medies bewijs leveren? Welke rechter zal de bedrijfsleiding veroordelen? Die horen in afkomst en instelling bij de bezitters zelf. Zwakkeren en slachtoffers worden geluidloos afgevoerd, zonder dat iemand er op let.

De politiek

Dat is de onderdrukking op het werk die er zo onveranderbaar uitziet dat de meeste mensen het niet eens opbrengen om *ontevreden* te zijn - zelfs dat loont de moeite niet. Ze tellen hun zegeningen: brood op de plank, misschien zelfs promotiekansen, en zo niet - dan hadden ze maar beter moeten opletten op school.

Buiten het werk, in de politieke beheersing van dit alles, zag het er in de vijftiger jaren eigenlijk net zo onwrikbaar en onveranderlijk uit. We hebben gezien hoe de arbeidersbeweging en

de sociaal-demokraten geleidelijk, via allerlei soorten overleg en regeerverantwoordelijkheid, in het manschappelijk stelsel waren opgenomen: zij zetten zich niet meer in voor het belang van de arbeid-st-ers, maar zij waakten over *het algemeen belang*.

En dat deden zij samen met de vertegenwoordigers van de machthebbers. Dat was nog een heel ingewikkeld gedoe, want er was natuurlijk geen sprake van dat er maar *twee* partijen waren: bezitters en niet-bezitters. Er waren er veel meer. Er waren katholieke en protestantse partijen, waarin werkgevers en werknemers broederlijk verenigd waren. Dat soort partijen nam een soort middenpositie in tussen de liberalen, die openlijk de belangen van de werkgevers behartigden, en de sociaal-demokraten die zeiden de werknemers te vertegenwoordigen.

Al die partijen waren, als de verkiezingen in zicht waren, druk bezig om duidelijk te maken dat ze het beste met de mensen voor hadden; ze waren allemaal voor welvaart, voor orde en rust, voor de defensie tegen het kommunisme (behalve natuurlijk de CPN), voor zorg voor zieken, kinderen en ouden van dagen. Daarnaast hadden ze dan allemaal nog speciale aanbiedingen: iets katholieks, iets protestants, iets voor de arbeiders, iets voor de kleine zelfstandigen. Als de verkiezingen voorbij waren, moest er geregeerd worden door wisselende combinaties - 'koalities' - van ministers van verschillende partijen. Die moeten daarvoor natuurlijk allerlei compromissen sluiten: ze kunnen nu eenmaal niet allemaal hun zin krijgen. Ze kunnen zich dus ook niet aan hun verkiezingsbeloften houden, want dan zou er geen regering gevormd kunnen worden. Ook in landen als Engeland, West-Duitsland en Amerika waar maar twee grote partijen zijn, kan een 'linkse' regering niet zomaar doen wat ze willen. Ze moeten rekening houden met 'het bedrijfsleven', het kapitaal dat heel wat machtsmiddelen tot zijn beschikking heeft om een eventuele onwillige regering te dwingen - met als uiterste middel het maken van een crisis door het kapitaal in het buitenland te beleggen. Rechtse of linkse regeringen, beide behartigen zij meestal braaf het 'algemeen belang', het belang van de bezitters, al kunnen linkse regeringen er soms nog wel iets doorkrijgen wat echt in het belang van iedereen is, zoals in Engeland de genationaliseerde gezondheidszorg.

In Nederland is een linkse regering zelfs nog nooit voorgekomen, omdat de linkse partijen nog nooit de helft van de stemmen hebben gehaald bij de verkiezingen (een extra probleem is dat de PvdA niet met de CPN in de regering wil zitten en de PSP vermoedelijk niet met de PvdA). In de vijftiger jaren zakte bovendien het aantal linkse stemmen voortdurend, nadat er na de oorlog even een korte opleving was geweest.

Techniek en wetenschap als ideologie

Huisvrouwen, witte en blauwe boorden, kraagjes, zij zagen het nut van de strijd niet meer in. Zij geloofden in het algemeen belang, in de goede bedoelingen van hen, die (misschien nog wel door god) boven hen waren gesteld. En het meest nog geloofden ze in *deskundigheid*. In de deskundigheid van de mensen die meer geleerd hadden dan zichzelf. Het naoorlogse geloof is het geloof in de *wetenschap*.

Eeuwenlang was de wetenschap ontwikkeld door de mannen van de heersende klasse; nu werd hij naar buiten gebracht om de mensen te overtuigen van de onvermijdelijkheid van de bestaande toestanden. Wetenschap werd ideologie.

We zullen dadelijk zien hoe het leven van vrouwen via de wetenschap geregeld werd; op het gebied van de politiek geldt hetzelfde. De politiek was in de vijftiger jaren niet meer een strijd om hoe alles verdeeld moest worden - krijgen de arbeiders meer geld of de werkgevers; wordt het belastinggeld aan huizen uitgegeven of aan defensie? - nee, politiek was een zaak van economische wetenschap geworden. De discussie tussen politieke partijen met tegenstrijdige belangen werd vervangen door een discussie tussen professoren in de economie. Het ging niet meer over de rechtvaardige verdeling van arbeid en de opbrengsten daarvan; het ging erom 'hoeveel de economie kon dragen'. Niemand kon daarover oordelen, die er

niet in gestudeerd had, want de argumenten van de politieke discussie waren allemaal technies-wetenschappelijk geworden.

Konfessionelen, liberalen en sociaal-demokraten, allemaal geloofden ze in de wetenschappelijke oplossing van maatschappelijke problemen - maar *de sociaal-demokraten het meest*. In de eerste plaats trokken zij zich het meest aan van de problemen (waar over het algemeen alleen arme mensen last van hebben) en ten tweede vonden ze dat het de taak van de staat was om die problemen op te lossen, via 'planning' en 'beleid'. Dat kon natuurlijk niet zomaar. Dat moest op een verantwoorde manier gebeuren, daar moesten 'technieken' voor ontwikkeld worden, met een aparte denktrant en een apart taalgebruik - zodat de 'gewone mensen' er niet meer over konden meepraten.

Zij vergaten dat er in een kapitalisties systeem maar één ding is dat je echt kan uitrekenen: winst. Daar zijn feilloze boekhoudkundige methodes voor: als de kosten groter zijn dan de opbrengst, is er verlies geleden, dan moeten de kosten verlaagd of de prijzen verhoogd. Het overbrengen van dergelijke rekenmethoden naar het besturen van een samenleving leidt tot idiote resultaten, omdat de bedoeling van dat besturen natuurlijk niet is om winst te maken.

Als het werkelijk de bedoeling van de overheid was om mensen een beter leven te verschaffen, zouden er volstrekt nieuwe wetenschappen moeten worden uitgevonden, met heel andere uitgangspunten en denkmethoden. Maar dat gebeurde niet; er kwamen integendeel steeds meer wetenschappen om mensen aan te passen aan de eisen die door de menschappij aan ze gesteld werden. En de overheid trok steeds meer ambtenaren aan om dat aanpassingsproces te voltrekken. De overheidsburokratieën groeiden met de dag.

De burokratieën

We hebben het burokraties organisatiemodel de afgelopen eeuwen, sinds de heerschappij van de absolute vorsten, al zien groeien. Het uitgangspunt zijn vaste, onpersoonlijke, wetenschappelijke regels, die de taken en bevoegdheden van alle deelnemenden beschrijven. De organisatie is vertikaal: boven staat één man die alle bevoegdheden heeft en verantwoordelijk is voor alle taken; die taken worden dan onderverdeeld over een aantal ondergeschikten, die ook weer hun eigen bevoegdheden krijgen om opdrachten te geven aan nog lagere ondergeschikten. Een pyramide van mensen dus, waarin precies geregeld is wat iedereen mag doen. Ze krijgen een salaris - ze mogen dus geen belasting afpersen om een nieuwe auto te kopen. Alles wat ze doen moet in het algemeen belang zijn. Evenmin als de arbeid-st-ers zijn ze eigenaars van de gebouwen en de typmachines; evenals de arbeid-st-ers zijn ze onzelfstandig en afhankelijk van de organisatie, van de bevelen van hun superieuren.

Het verschil met de arbeid-st-ers is dat de meesten van hen wèl ondergeschikten hebben - vandaar dat het 'witte-boorden-proletariaat' zich, zeker in de vijftiger jaren, een heel ander en beter soort mens voelde dan de arbeid-st-ers. Zij voelden zich leden van de middenklasse, en waren trots op hun schone handen, ook als ze minder verdienden dan een geschoolde arbeider.

Die 'nieuwe middenklasse' breidde zich in de vijftiger jaren met een enorme snelheid uit; niet alleen bij de overheid maar ook in het bedrijfsleven groeide het administratieve en coördinerende werk voortdurend, vanwege de steeds doorgaande arbeidsdeling. In het bedrijfsleven werd 'het algemeen belang' als richtinggevende en samenbindende kracht vervangen door 'het belang van het bedrijf' of 'de geest van Philips', of dat soort leuzen waarin de mannen hun broederlijke gevoelens kunnen beleven en die hen tot nog harder concurreren bewegen.

De bovenkant van de 'nieuwe middenklasse' wordt gevormd door de universitair geschoolden, de wetenschappers. In de vijftiger jaren waren die nog grotendeels afkomstig uit de bezittende klassen, of uit de dienstverlenende sektor daarvan: de vrije beroepen (zoons van dokters, advocaten, notarissen). Ook zij worden onderworpen aan onpersoonlijke regelstel-

sels - de 'vrije beroepen' worden voor steeds meer afgestudeerden een uitzondering. Steeds meer mannen, rijke en arme, worden door die regels verbonden.

We hebben al eerder, bij het begin van dit proces, vermeld dat mannen dat niet zonder meer plezierig vinden. Roem, eer, strijd en sukses kunnen in zo'n burokratie heel wat minder openlijk worden nagestreefd dan in bloedwraak of riddertoernooien. De mannen die iets te kommanderen hebben hebben nog de meeste kansen: zij kunnen hun afdelingen aanvoeren in de strijd tegen de andere afdelingen - al vloeit er dan meer papier dan bloed, er is altijd nog geld om het sukses van de overwinning in te meten. De ondergeschikte mannen hebben het heel wat moeilijker; zij kunnen roem en eer niet binnen de regels behalen, maar moeten eigen spelletjes bedenken, buiten de regels om ('informele structuren' heet dat in de organisatiesociologie, de wetenschap die de moderne mannenorganisaties probeert te vervolmaken). Echte overwinningen zijn daar zeldzaam, en geldelijke beloningen mager. Dwars door al die pyramides heen loopt immers nog steeds de kapitalistische klassenscheiding tussen de bezitters en de niet-bezitters: alleen de direkte verlengstukken van de kapitalisten worden rijkelijk beloond; de rest dient als verlengstuk van de arbeid-st-ers en blijft arm.

Die klassenspanningen versterken het geweld dat in de burokratie van boven naar beneden wordt uitgeoefend: weinig mannen moeten veel mannen en vrouwen op hun plaats houden. De burokratie als geheel moet weer anderen 'sturen en regelen', want daar was het allemaal voor bedoeld. Dat geweld uit zich lang niet altijd even duidelijk; slechts in uitzonderingsgevallen wordt er gescholden en ontslagen, nog minder vaak wordt er geslagen en geschoten. *Meestal is geweld niet nodig, omdat de ondergeschikten uit zichzelf gehoorzamen*: ze hebben zich met hun taak, met hun lot geïdentificeerd; ze hebben er een eigen persoonlijkheid uit opgebouwd. Zij zijn rijp voor steeds gedetailleerdere instructies, om hun taken nog beter te kunnen uitvoeren - ze raken in de war als ze die instructies niet krijgen. De straffen voor weigering hoeven nog slechts op de achtergrond aanwezig te zijn: het geweld is structureel geworden. En het sterkst geldt dat voor die groep, die buitengesloten is van het stelsel van onpersoonlijke regels dat mannen bevelsbevoegdheden geeft: de vrouwen.

De verzorgingsstaat en het harmoniese gezin: manschappelijke dwang tot huishoudelijke verzorging

Het structureel geweld in de vijftiger jaren was zo onzichtbaar, dat het leek of de onderdrukten geheel tevreden waren met hun positie, ja, dat ze zelfs tevredener waren naarmate ze onderdrukker waren. Het allertevredentst leken de huisvrouwen, de vrouwen die, uit de manschappij buitengesloten, zich in steeds killere en saaiere buitenwijken en galerijflats hadden moeten terugtrekken. Maar uit het citaat van Betty Friedan blijkt al dat de instructies hen daar heel goed bereikten.

Die instructies omvatten niet alleen dat ze man en kinderen moesten verzorgen, maar ook hoe dat moest gebeuren. Dat kon namelijk helemaal niet zomaar aan de vrouwen zelf worden overgelaten, want hun taken waren ten eerste helemaal niet vanzelfsprekend, en ten tweede vaak heel tegenstrijdig; het waren echt taken die geen vrouw spontaan zou bedenken - vrouwen moest geleerd worden wat hun echte 'natuur' nu eigenlijk was.

De instructies die de 'huisvrouwen' van de deskundigen kregen lagen op nogal uiteenlopende terreinen: *het huishouden, het moederschap en de liefde*. Voor de vrouwen uit de laagste klassen lag de nadruk op het huishouden: een schoon huis, voedzaam eten en schone kleren. Dat waren om zo te zeggen de basisvoorzieningen die de verzorgingsstaat aan alle mannen garandeerde. Een groot deel van de arbeidersvrouwen volgde de huishoudelijke instructies, die ze van hun moeders, buurvrouwen, dochters, huishoudschoolleraressen, echtgenoten, huisdokters of pastoors kregen, uit zichzelf op. Maar er waren er ook die zich niet wilden of konden aanpassen. Dat waren de moeders van de zogenaamde 'asociale' gezinnen, waar niet van borden werd gegeten, maar van de tafel; waar het ondergoed niet regelmatig gewassen werd, laat staan versted; waar voor de ongezeemde ramen geen nette

valletjes hingen. Na de oorlog waren er nog zoveel van dergelijke gezinnen, dat er gezinskampen werden georganiseerd om ze (de vrouwen dus) een heropvoeding te geven. Er werden echter ook goedkopere methoden gevonden; alle 'asocialen' werden in een bepaalde stadswijk ondergebracht, in de slechtste huizen, bij elkaar. Dan werd het maatschappelijk werk erop af gestuurd om de gezinnen te 'begeleiden'. Ook op het platteland viel heel wat te begeleiden en te heropvoeden.

De traditionele vrouwenverenigingen en de kerkelijke instellingen van maatschappelijk werk deden wat ze konden. Alleen gingen ze daar nog een beetje ouderwets te werk. De katholieken namen daarom in 1953 het initiatief tot het oprichten van een heel ministerie voor maatschappelijk werk (het huidige CRM) dat ervoor moest zorgen dat al die begeleiding van huismoeders overal uitgebreid werd, en op wetenschappelijke wijze uitgevoerd. De sociaaldemocraten zagen er eerst niet zo het nut van in; maar later waren ze entoesiast. Ook het 'jeugdwerk' moest op poten gezet worden, om, zoals de latere minister Cals schreef, 'via de jeugd in de gezinnen te kunnen penetreren'.

Naast het maatschappelijk werk voor 'probleemgezinnen', ongehuwde moeders en bandeloze jeugd, werd er ook nog steeds hard gewerkt met dat andere middel tot disciplineren van vrouwen: de kinderbescherming. Moeders moesten helpen de maatschappij te beschermen tegen hun eventuele ongezeggelijke of misdadige kinderen. Als ze dat niet deden werden ze uit de ouderlijke macht ontzet: ze raakten dan haar kiesrecht kwijt en de staat nam de opvoeding van de onaangepaste kinderen over in tuchthuizen en inrichtingen. De dreiging daarmee werd gebruikt om de moeders op te voeden: was het huis te slordig, zaten er gaten in de onderbroekjes van de kinderen? Als de kinderbescherming daarover gewaarschuwd was door nette burens, moest de slordige moeder maar aantonen dat ze ècht 'een band met de kinderen had', want anders dreigde er wat.

Geen wonder dat zulke vrouwen, als de maatschappelijk werkster in aantocht was, koortsachtig het huis gingen schoonmaken en versieren (bijvoorbeeld door luiers op de tafels te leggen bij gebrek aan kledjes) om duidelijk te maken dat ze heel goed begrepen wat er van ze verwacht werd.

Die maatschappelijk werksters kwamen zelf uit gezinnen waar schone huizen en tafelkledjes volstrekt vanzelfsprekend waren, Die dachten dus dat ze ècht bezig waren om de belangen van de arme kinderen te behartigen. Zij hadden geen huishoudelijke opleiding gehad, maar een *psychologische*. Zij wisten precies uit de boeken van de psychologen die het precies wisten, hoe kinderen het best konden opgroeien en wat ze daar allemaal voor nodig hebben: in de eerste, tweede, en derde plaats *moederliefde*.

De wetenschappelijke begeleiding van middenklasse-moeders

Daarmee zijn we dan op het tweede terrein van de wetenschappelijke begeleiding van de vrouw gekomen: het *moederschap*. Waren de basisinstructies voor het huishouden hetzelfde voor de vrouwen van alle klassen, voor het moederschap lag dat heel anders. Voor de kinderen uit de arbeidersklasse gold immers dat ze moesten leren gehoorzamen: als ze in de fabriek, ergens in de huishouding, of later zelf als huisvrouw gingen werken was dat het allerbelangrijkst: gehoorzamen en de opdrachten die ze kregen van baas of echtgenoot behoorlijk uitvoeren. Voorzover de moeders uit de arbeidersklasse hun kinderen dat niet uit zichzelf bijbrachten, was er het maatschappelijk werk, de kinderbescherming en natuurlijk - niet op de laatste plaats - hun eigen echtgenoot, die het gezag dat gehoorzaamd moest worden belichaamden. Vader was de baas in huis en als iemand aan zijn gezag tornde dreigde er slaag.

Ook in de middenklassen werd er heel wat door vaders geslagen, maar de kinderen moesten toch een andere opvoeding krijgen, méér opvoeding, want ze moesten niet alleen leren te gehoorzamen, maar ook leren bevelen te geven en gezag uit te oefenen - tenminste de jongens. Die moesten immers de nieuwe middenkaders in de bureaucratieën gaan bemannen; die

moesten de bedrijfsleiders worden in de fabrieken, waar steeds geestdodender handelingen door arbeid-st-ers moesten worden verricht. Die moesten ook in het onderwijs de nieuwe 'waarden en normen' aan de volgende generatie gaan overdragen. Voor de meisjes gold dat ze de echtgenotes moest worden van al die mannen; daarvoor moesten ze een beetje zelfstandig zijn, een beetje ontwikkeld, en natuurlijk ook moederlijk, omdat hun taak zou zijn om weer een nieuwe generatie van die jongens groot te brengen.

Het moederschap voor de middenklassemoeders was dus een hele ingewikkelde aangelegenheid. Wetenschappelijke begeleiding voor al die uiteenlopende opdrachten leek dan ook noodzakelijk, om te voorkomen dat ze hun natuurlijke taak niet goed zouden uitoefenen.

Die wetenschappelijke begeleiding van het moederschap was al een paar eeuwen eerder begonnen; in de achttiende eeuw was het moederschap immers *uitgevonden* door artsen en filosofen, omdat ze hoopten daarmee de komende generaties te beïnvloeden, dat wil zeggen: de komende generaties jongens van de heersende klassen. Pas in de twintigste eeuw werd de beïnvloeding van *alle* jongens systematies aangepakt, dus ook het moederschap.

Er kwamen aparte specialisten: kinderpsychologen, pedagogen, kinderrechtvaarders en kinderartsen. In de twintiger jaren ontstonden in de V.S. de eerste instanties om al die wetenschappen ook daadwerkelijk aan de moeders door te geven: de Medies Opvoedkundige Buro's. Zoals in 'Van moeder op dochter' staat: 'Van het misdadige kind kwam men op het moeilijke kind en vandaar tot het inzicht dat tijdige raad en verklaring een enorme preventieve werking konden hebben.' Psychiatrisch geschoolde maatschappelijk werkers - die hun opleiding gehad hadden om de soldaten die uit de eerste wereldoorlog met zenuwstoornissen waren teruggekeerd, te begeleiden - werden nu voor kinderen ingezet. Ook in andere westerse landen kwamen dergelijke bureaus. Samen met de justitiële kindbescherming gingen ze een steeds groter netwerk vormen, waarmee moeders met 'probleemkinderen' gekorrigeerd konden worden.

Dergelijke systemen van directe beïnvloeding zijn natuurlijk duur en onpraktisch. Ze functioneren het effectiefst als stok achter de deur voor de moeders die het systeem van regels uit zichzelf moeten uitvoeren. Bij de moeders uit de middenklassen was dat het gemakkelijkst te bereiken. Zij werden overspoeld met boeken en boekjes over kinderopvoeding en, als ze wat minder geschoold waren, met artikelen in damesbladen.

Barbara Ehrenreich en Deirdre English hebben voor Amerika geïnventariseerd wat de afgelopen 150 jaar aan wetenschappelijke instructies over moeders is uitgestort in 'For her own good, 150 years of the Experts' Advice to Women'. Zeer geestig beschrijven ze hoe de moeder die de aanwijzingen opvolgde vaak bij een volgend kind haar hele opvoedingsmethode moest veranderen om 'bij' te blijven. Op de spartaanse koelheid van het 'behaviorisme' van de twintiger jaren, dat alleen via dressuur welopgevoede burgers wilde vervaardigen en daarom moeders verbood om haar kinderen meer te knuffelen dan met een nachtzoen op het voorhoofd, volgde voor de dertiger en veertiger jaren de 'libidinal motherhood': de nadruk kwam toen juist op de lichamelijke beleving van het moederschap te liggen, met eindeloos geknuffel en geaai. Deze absurde tegenstelling werd in de vijftiger jaren verfijnd; de tegenpolen van warmte en afstandelijkheid werden door elkaar gemengd tot een onuitwarbare kluwen van tegenstrijdige voorschriften.

Het basisvoorschrift bleef de *aanvaarding* van vrouw-zijn en moederschap, in één vaste combinatie. Maar moeders werd nu verboden om het kind te veel 'op te voeden', en ook om haar moederschap te hartstochtelijk te beleven. Het nieuwe moederschap vereiste een zorgvuldige *begeleiding* van het verder geheel uit zichzelf opgroeiende kind. *Zijn* wensen (in alle boekjes over kinderopvoeding is het kind uitsluitend 'hij') bepalen wat de taak van de moeder is, hoe haar dagindeling verloopt. 'Nu is het het kind dat als een kleine veldvertegenwoordiger van de deskundige functioneert en de moeder instrueert in de roetines van het dagelijkse leven' zeggen Ehrenreich en English. De moeder moet kijken, volgen, plannen, 'voorbereiden', spanningen wegnemen, om het vrije en natuurlijke kind zichzelf te laten ontplooiën.

Het boek van Spock, dat moeders aanraadt om tijdens het boodschappen doen rustig in de gure wind te gaan staan wachten, terwijl het kind alle stoepjes opklimt, door plassen loopt en in de modder graaft, is in miljoenen exemplaren over de hele wereld verspreid. Het maakte al die lezeressen duidelijk dat ze er niets mee zouden opschieten als ze zouden proberen hun eigen zin door te zetten: het kind zou zich dan wreken met nog veel vermoeiender gedrag.

'Spock' leest als een mild, vriendelijk en bemoedigend boek. Het houdt zelfs rekening met het feit dat niet alle moeders hetzelfde zijn, en kinderen evenmin. Het probeert zelfs hier en daar moeders gerust te stellen over de gevolgen van 'normale' verschijnselen als 'boosheid' en 'jaloezie'.

Spock is daarom eigenlijk alleen geschikt voor de moeders die tot alles bereid zijn. Het kan op zichzelf geen dwang verschaffen om al die voorschriften ook op te volgen. Die dwang kwam van de kant van de medici en psychologen die zich met het 'gestoorde' kind bezighielden. Zij zetten de trend door die met de MOB's begonnen was en wisten in de vijftiger jaren duidelijk te maken dat het falen van de moeder de verschrikkelijkste gevolgen had. Deze overtuiging was vooral gebaseerd op het werk van de Engelsman John Bowlby. Hij had na de tweede wereldoorlog kinderen bestudeerd die in inrichtingen werden opgevoed, omdat hun ouders dood of elders waren. De kinderen bleken ziekelijk, ze groeiden slecht, ze waren teruggetrokken en treurig, ze konden niet goed eten of slapen. Ook bleek dat veel kinderen in een paar jaar tijd honderden verschillende verzorgsters gehad hadden: het personeelsverloop was door de slechte arbeidsomstandigheden schrikbarend.

Maar Bowlby kwam niet met een plan om de inrichtingen te verbeteren, via betere salarissen en prettige werkomstandigheden. Waar al die kinderen volgens hem aan leden was aan het gebrek aan *moederliefde*. Moederliefde was het enige wat kinderen gelukkig en gezond kon maken - tenminste *gezonde* moederliefde kon dat. Hoe goed een moeder ook haar best deed, haar kind zou verkommen als ze *in haar onbewuste* het kind verwierp, en vijandige gevoelens koesterde. *Met onbewuste vijandige gevoelens kon de moeder het kind voor het leven verminken*. In de woorden van Ehrenreich en English: 'Terwijl ze haar onbewuste driften via het moederschap uitspeelde, schreef een vrouw als het ware met onzichtbare inkt op de ziel van de baby. Na verloop van tijd zou de inkt leesbaar worden voor de deskundige, die zou lezen en zijn oordeel vellen!'

Als moeders erin zouden slagen - al dan niet met deskundige hulp - hun onbewuste vijandige gevoelens te bestrijden, waren ze echter nog niet veilig voor het deskundig oordeel. Er was namelijk ontdekt dat moeders geneigd waren tot iets wat misschien nog wel veel gevaarlijker was dan afwijzing: 'overbescherming'.

De definities van 'overbescherming' zijn niet helemaal duidelijk, maar in de praktijk kwam het neer op het volgen van de voorschriften die dokter Spock juist gegeven had. Het vervullen van alle wensen van de zoons zou hen van alle mannelijkheid beroven. Er was namelijk gebleken dat de Amerikaanse soldaten die in Korea in krijgsgevangenschap terecht kwamen, zich daar helemaal niet konden handhaven: ze waren onsolidair, fatalistisch, kortom: verwend; de moeders kregen de schuld.

De wetenschap was nu zo ver gevorderd dat moeders van alles wat er met hun kinderen gebeurde de schuld konden krijgen. Iedere ziekte, elk probleem, ieder wangedrag, elk slecht cijfer, ieder mislukt huwelijk, elke geestelijke stoornis - om van de echt erge dingen, zoals homoseksualiteit of kommunisme maar niet te spreken - het kwam door de moeder. Alles was veroorzaakt door te weinig of te veel moederliefde.

Er was maar één remedie tegen de destruktieve moederlijke driften: de seksuele liefde van de echtgenoot. Als hij erin zou slagen zijn vrouw gelukkig te maken, dan zou zij zich niet zo agressief en gefrustreerd tegen de kinderen gedragen of ophouden met haar pogingen om bij hen de ontbrekende liefde te halen. En zo komen we dan bij het laatste terrein van het vrouwenleven, dat door de wetenschappen bewerkt moest worden: de seksuele liefde voor de man, waar het tenslotte, al die eeuwen lang, toch om begonnen was.

Het moderne huwelijk

Het moderne huwelijk is natuurlijk niet door deskundigen gemaakt. Het is in beginsel een gevolg van de manschappelijke verhoudingen. Wezenlijk ervoor is dat de vrouw alleen nog maar banden heeft met haar man - en met haar kinderen - en dus geen banden meer heeft met andere volwassenen. In de vijftiger jaren van deze eeuw was het voor de meerderheid van de vrouwen in de westerse landen zover gekomen. Zelfs de banden met de vrouwen van hun familie, bij wie ze nog steun konden vinden bij de huishoudelijke zorgen, hadden de meeste vrouwen verloren. Ze waren terecht gekomen in de nieuwe woonwijken, waar geen familielid meer te bekennen was. Al die vrouwen zagen overdag alleen hun kinderen, de bakker en de melkboer; 's avonds zagen ze hun echtgenoot. Dat was voldoende basis voor een absolute afhankelijkheid van die ene man. Maar het was natuurlijk niet voldoende voor liefde en geluk. Integendeel. Het verlies van het contact met andere vrouwen werd helemaal niet gekompenseerd door het contact met haar echtgenoot, omdat hun levensgebieden helemaal gescheiden lagen. Het enige waar nog gemeenschappelijk over gepraat en beslist kon worden waren de gezinsuitgaven - waarover de man besliste als er veel geld te besteden was, en de vrouw als er niet meer was dan het strikt noodzakelijke.

Vroeger was de man *eigenaar* van vrouwen kinderen: dat wil zeggen dat hij over hun arbeidskracht beschikte. Nu was hij *formeel* geen eigenaar van zijn vrouw meer: sinds de gehuwde vrouw 'handelingsbekwaam' is, - in Nederland werd zij dat in 1954 - zij zelf overeenkomsten aangaan en heeft zij *formeel* de beschikking over wat zij zelf verdient (minderjarigen niet; dat zijn formeel nog slaafjes). Materieel was de man echter meer eigenaar geworden dan ooit tevoren: omdat ze haar huis niet uit mocht, zou al haar arbeidskracht in principe aan man en kinderen ten goede moeten komen.

Het ging er nu om wat ze met al die arbeidskracht nu eigenlijk precies moest gaan *doen*. Een goed lopend huishouden met schone en rustige kinderen voor elkaar krijgen slorpte al heel veel van haar energie en aandacht op, maar voor haar echtgenoot gaf dat natuurlijk niet de echte voldoening en bevrediging. Sterker nog, hoe meer zij zich op het huishouden en de kinderen stortte, hoe minder bevrediging *hij* kreeg. Hij zat dan wel goed gevoed en gekleed 's avonds in de gemakkelijke stoel- maar had hij daar nou de hele dag (acht uur dus) voor gewerkt? Wat had hij aan het bezit van een vrouw als ze nauwelijks op hem lette? Wat moest hij eigenlijk met die vrouw met die verstelmand?

Over de moderne mannelijke seksualiteit hebben we het nog niet gehad. Wel hebben we gezien dat die mannelijke seksualiteit, zoals wij die kennen, pas ontstaan is met het verkrachten van de vrouwen van de overwonnen volkeren - door de mannen van de samenlevingen die op vader-zoon-broeder-banden berustten. Sindsdien is voor mannen hun orgasme onverbrekkelijk verbonden geraakt met overwinnen en vernederen.

Voor moderne mannen geldt dit nog sterker, omdat er op andere levensgebieden zo weinig voor hen te overwinnen en te vernederen valt. De werksfeer biedt, zoals gezegd, alleen de mannen in de leidinggevende functies af en toe nog eens een papieren veldslag met een geldelijke overwinning. De anderen hebben slechts de keuze om bij de politie, het leger of op voetbal te gaan. Ze kunnen samen ook voetbalstadions of tramhuisjes vernielen, en op bijna ieder werk loopt wel een sekretaresse, typiste of koffiejuffrouw die ze in de billen knijpen of anderszins kunnen vernederen. Maar al deze vormen van geweld leveren geen mogelijkheden tot massale, broederlijke verkrachtingen. De meeste mannen zijn aangewezen op iets wat je 'seksueel verkeer' noemt: min of meer geregelde, burgerlijke vormen van seksuele omgang. Getrouwde mannen hebben het recht om hun vrouw te verkrachten - verkrachting binnen het huwelijk is niet strafbaar - maar lang niet alle mannen hebben daar plezier in. Zij willen dat hun vrouw ook met haar seks haar liefde voor hem bewijst.

Een groot deel van de getrouwde vrouwen in de vijftiger jaren had absoluut *geen* zin in seksualiteit (uit de verschillende onderzoeken komen getallen die variëren van de helft tot driekwart). Zij hielden koppig vast aan de 19^e eeuwse normen van de gezeten burgerij, die juist vrouwen alle seksualiteit verboden hadden. Als er gevrijd moest worden deden ze dat met hun ogen dicht en dachten aan iets anders. Ook de mannen hadden de instructies over wat nette vrouwen wel en niet deden duidelijk in hun hoofd. Het verschil tussen sletten en trutten was nog heel groot, zo groot, dat voor de meeste mannen seks met een 'goede' vrouw bijna ondenkbaar was.

De instructies voor de vrouwen van de vijftiger jaren gingen dan ook nauwelijks over hun seksueel gedrag. De frustraties die mannen opliepen bleven, buiten de kring van broederlijke kroegkontakten, nog grotendeels verborgen. De instructies van de vrouwen gingen voornamelijk over de buitenkant, niet over wat ze al dan niet moesten voelen, maar over hoe zij er verleidelijk en 'sexy' konden uitzien: buiten bed. En verder over hoe zij het ego van hun man konden versterken door de verstelmand eens even weg te zetten en hem te bewonderen en te koesteren. *Zij moesten leren uit te beelden dat hun opgeslotenheid in huis niet iets negatiefs was, maar juist een hele positieve toewijding aan hun man betekende, een levensvulling.* Pas als zij kon uitbeelden dat zij gelukkig was, zou ze voor hem een werkelijk bevredigende bezitting zijn.

Daar kwam niet zo veel van terecht. De meeste vrouwen gaven de strijd om van hun man te *blijven* houden vroeger of later op. Zij wisten niet waar ze het vandaan moesten halen. Zij begonnen ongelukkig te worden, vage lichamelijke klachten te krijgen, depressies of raadselachtige angsten - vooral die huisvrouwelijke angst bij uitstrek, die toeslaat als een huisvrouw buiten, in de stad loopt, en eigenlijk niet weet of dat wel mag, en die 'pleinvrees' genoemd wordt hoewel hij niets met pleinen te maken heeft en alles met opsluiting. De keerzijde van de 'gelukkige huisvrouw' was de *zieke huisvrouw*.

De deskundigen en de zieke huisvrouw

De aanval op de zieke huisvrouw werd, net zoals de aanval op de 'slechte moeder', geopend in de Verenigde Staten. Het begon bij de vrouwen van de middenklassen, die zich steeds vaker door psychiaters lieten behandelen voor wat hun mannen of zichzelf beschouwden als tekortschieten in hun levenstaak. *Al die vrouwen werd duidelijk gemaakt dat zij - wilden zij ooit écht gelukkig worden - innerlijk zouden moeten veranderen.* Hun symptomen - net zoals die van hun kinderen - konden alleen genezen worden als zij hun vrouwelijkheid aanvaardden; iets wat ze met wetenschappelijke hulp zouden kunnen bereiken, tegen zeer hoge betaling.

De psychiatrische wetenschap zei zelf al dat het geen gering probleem was, die akseptatie van de vrouwelijkheid. De basis van de psychiatrie vormde nog steeds het werk van Freud, die aan het begin van de eeuw, doelloze, gefrustreerde vrouwen uit de hogere klassen had proberen te 'genezen'. Freud had toen ontdekt dat het voor meisjes moeilijk is zich neer te leggen bij het feit dat ze geen *penis* hebben - en volgens hem gebeurde het vaak dat die meisjes zich over die teleurstelling wilden wreken door mannen hun penis af te pakken: door ze te *kastren*. Daarmee bedoelde hij niet dat ze de hele dag met een mes achter hun man, zoons of broers aanzaten; het was immers een *onbewuste*, verdrongen wens; het gevolg van die verdrongen wens was, volgens Freud, echter wel hetzelfde als wanneer ze een mes gepakt zouden hebben: omdat die vrouwen krities en agressief waren, beschadigden ze hun mannelijke familieleden of ondergeschikten in hun seksuele zelfvertrouwen. Voor de vrouwen zelf waren de gevolgen ook heel fnuikend: omdat ze de penis van hun man niet konden liefhebben werden ze zelf *frigide*. En dat had dan weer allerlei gevolgen voor hun lichamelijk en geestelijk welbevinden.

Freud zelf zag de genezing van vrouwen somber in. Hij begreep ook eigenlijk niet wat zijn patiëntes nu toch wilden. Volgens hem hadden ze als kleine meisjes kunnen kiezen tussen

twee vervangingen van wat ze eigenlijk het allerliefste wilden hebben, namelijk de penis van hun vader. De eerste mogelijkheid was dat ze zich actief met hun vader identificeerden; dan deden ze alsof ze wèl een penis hadden en dan zouden ze later een mannenberoep gaan uitoefenen en *aktief homoseksueel* worden. Een betere keuze was het als ze er genoeg mee namen om hun vader met zijn penis lief te hebben; dan kon die liefde later op de echtgenoot overgebracht worden (bij voorkeur moest daar een vaderlijk type voor uitgezocht worden); van hém zouden ze dan een compensatie voor die penis kunnen ontvangen, namelijk een *zoon*.

Freud ging er van uit dat zijn patiëntes nagelaten hadden om een van deze twee keuzes te maken. Zijn therapie bestond er uit de vroegere jeugd weer te laten opgraven en herbeleven, met de psychiater in de rol van de - nu liefhebbende - vader; zo kon de vrouw dan alsnog tot een keuze komen die levensvatbaar was, bij voorkeur natuurlijk de tweede keuze, die een liefhebbende vrouwen moeder zou opleveren. In Freuds analyse is desondanks duidelijk dat wat een vrouw ook kiest, het altijd een surrogaatoplossing blijft, die hoogstens tot een gedeeltelijke volwassenheid kan leiden. Freuds leerlingen - en dan vooral de vrouwelijke zoals Karen Horney - gingen daarom aan de slag om te bewijzen dat vrouwen in het moederschap wèl echte, volledige mensen kunnen worden; dat de baarmoeder net zo veel waard is als de penis. *De psychiaters van na de oorlog hadden helemaal geen last meer van theoretische aarzelingen: zij gingen gewoon aan de slag om vrouwen duidelijk te maken dat alles hun eigen schuld was.*

Ernstiger nog was deze 'Freudiaanse' principes en begrippen niet beperkt bleven tot de kleine kring vrouwen die een psychiater konden betalen. De ideeën over frigide vrouwen en kastrerende moeders werden namelijk verplichte stof in alle opleidingen voor 'het werken met mensen': voor artsen, psychologen, kleuterleidsters, maatschappelijk werkers, onderwijzers, die daardoor leerden ieder protest van vrouwen als ziekte te bestempelen.

Huishouden, moederschap en liefde, dit waren de ideeën daarover die iedereen die zich beroepshalve met vrouwen bemoeide - en dat waren er nog al wat - meegekregen had. De vrouwen zelf kregen die ideeën opgedrongen als ze bij een of andere instantie op het matje geroepen werden; als ze damesbladen lazen of boekjes over hoe je als vrouw hoort te leven; als hun kinderen uit school kwamen en vertelden wat ze daar leerden over hoe 'nette' mensen leefden; als ze een verhaal of een boek lazen, dat officieel 'literatuur' heette; als ze een buurvrouw of familielid tegenkwamen, met afkeuring in hun ogen; als hun man thuis kwam met verhalen over die aardige vrouw van 'Jansen'.

Langzaam maar zeker werden ze ervan doordrongen dat alle problemen van henzelf en van de mensen in hun directe omgeving - of die problemen nu het gevolg waren van armoede, woningnood of diskriminatie - eigenlijk individuele problemen waren; die in laatste instantie te wijten waren aan de verkeerde keuze, de onjuiste inzet, de eigen schuld van degene die zich er het meest verantwoordelijk voor voelde: moeder de vrouw.

Het gedeeltelijk betaalde werk van vrouwen in de vijftiger jaren

De naoorlogse wederopbouw van het kapitalisme ging gepaard met een algemene druk op alle vrouwen om te trouwen, en met de algemene opvatting dat getrouwde vrouwen niet buitenshuis horen te werken. Dat ging natuurlijk niet zo maar zonder problemen, zoals we gezien hebben, want vóór hun huwelijk moesten meisjes weer wèl- onderbetaald - werken en tegelijkertijd kon de arbeidsmarkt nu ook weer niet helemaal buiten oudere vrouwen, dat wil zeggen ouder dan een jaar of 25.

Er bestonden nog allerlei knelpunten in het mannelijk systeem van productie en organisatie, waar goedkope vrouwenarbeid nauwelijks gemist kon worden. En bovendien was het ook niet de bedoeling dat de mannen van de hogere klassen hetzelfde soort huisvrouw en moeder in huis hadden als de mannen van de lagere klassen. Hun status berustte immers nog steeds op 'mijn vrouw hoeft niet te werken', dus moesten zij andere vrouwen in huis halen

om schoon te maken en op de kinderen te passen; de armste, getrouwde vrouwen konden daar hun schamele huishoudgeld mee aanvullen. De knelpunten buitenshuis, in het mannelijke produktiesysteem, werden voornamelijk veroorzaakt door de *ongelijkmatige ontwikkeling* van het kapitalisme. Het kapitaal stroomt immers naar die sectoren waar de winsten het hoogst zijn; daar wordt het meest geïnvesteerd en staan de modernste, meest geautomatiseerde machines. Daar is de 'arbeidsproduktiviteit' het hoogst: iemand kan daar in een uur veel meer produkten maken dan in een ouderwetse fabriek. De lonen liggen er dan ook hoger, en dus werken er mannen. Ouderwetse machines zijn alleen rendabel te maken met goedkope arbeid. Daar waren dus al die meisjes voor, wier leerplicht verkort werd - en die zich ook niet zouden organiseren om een hoger loon te krijgen, omdat ze hun loon toch aan hun vader moesten afdragen en zo snel mogelijk hoopten te trouwen.

Daarnaast waren er ook werkzaamheden waar de kapitalisten niets voor wilden investeren: die werden, net als vroeger, thuis gedaan, door getrouwde vrouwen en hun kinderen, met hun eigen gereedschap - meestal de naaimachine, voor al het konfektiewerk dat uitbesteed werd (de betaling van dit werk was in 1965 nog niet hoger dan één gulden per uur; dat vrouwen hun eigen 'produktiemiddel' thuis mochten hebben was dus alleen maar toegestaan om er iets mee 'bij te verdienen'). Ook puur handwerk, zoals garnalen of bollen pellen, verpakkingswerk en het vervaardigen van speelgoedautootjes en feesttoeters werd als 'bijverdienste' voor schandalig lage lonen bij getrouwde vrouwen ondergebracht. Dat was dus het niet-gemechaniseerde werk in de gemechaniseerde sectoren.

Er waren ook sectoren waar nauwelijks van mechanisering sprake was: de tertiaire sektor van handel en andere dienstverlening. Zo dreef bijvoorbeeld de détailhandel bijna uitsluitend op vrouwenwerk; het on-der-betaalde werk van de vrouw van de winkelier en van jonge winkelmeisjes. Het leeuwinnedeel van het kantoorwerk werd door het 'kraagjes proletariaat' gedaan. Al deze vrouwen stonden op de laagste trap van de ladder; voor een paar van hen bestond als promotiemogelijkheid dat ze ooit cheffin zouden worden. Daarvoor kwamen in principe alleen ongetrouwde vrouwen in aanmerking - er was dan ook een groot tekort aan vrouwen die 'in staat waren leiding te geven aan jonge meisjes'. Dat tekort was het grootst in die beroepen waar opleiding, vakbekwaamheid en ervaring onmisbaar waren: de verzorgende beroepen.

We hebben al gezien hoe - ondanks dat tekort - de arbeidsvoorwaarden nauwelijks verbeterd werden. Verzorgend werk werd beschouwd als een soort liefdewerk, waarvoor de beloning niet in geld uitgedrukt kon worden; de blijde gezichten van de zieken, ouden van dagen en zwakzinnigen moesten voldoende zijn. Ondertussen was het wel duidelijk dat de gezondheidszorg helemaal niet zonder vrouwen kon; de mannen waren te vinden op de hoge functies van directeur, arts, psycholoog, al het uitvoerende werk was vrouwenwerk; vrouwen moesten ervoor zorgen dat de patiënten niet in bed rookten, op tijd hun injecties kregen, zich netjes gedroegen als de arts op visite kwam en - dat ze beter werden.

In het uitvoerende werk waren vrouwen dus onmisbaar, zowel onder aan de trap, als iets hoger. Het werk wat ze daar doen is moeilijk te omschrijven. In het algemeen komt het op de eerste plaats neer op 'verzorgen'. Daarin ligt de gemeenschappelijkheid tussen sekretaresses, verpleegsters, maatschappelijk werksters, kleuterleidsters en onderwijzeressen; het grootste deel van hun dag is gevuld met tamelijk vaag omschreven bezigheden, die allemaal dienen voor de verhoging van het welzijn van mensen, waarvoor zij, in die tijd, verantwoordelijk zijn. Voor de rest van hun taak - die dan ook heel verschillend is - worden ze apart opgeleid; het verzorgen is hun basispakket.

Nu maakt het wel een belangrijk verschil of ze dat verzorgen voor belangrijke mannen doen, of voor onbelangrijke vrouwen, kinderen en mannen. In het eerste geval mogen ze zich uitleven tot het ego van de verzorgde man bol en glimmend is, in het tweede geval moeten ze de verzorgden juist klein en bescheiden houden: in het eerste geval worden ze betaald voor *voedsterschap*, in het tweede voor *monsterschap*.

Voedsterschap en monsterschap

De *voedende functies* houden naast het oppoetsen van mannenego's, ook belangrijke coördinerende taken in, 'de noodzaak naar lichaam en geest een transformator te zijn in het met de meest verschillende voltages geladen stroomnet van de omgeving. De bereidheid om ieder uur van dag en nacht met mildheid en overtuiging te zeggen: wat is er, kom maar hier, ik zal helpen, stil maar, ik doe het wel'. Zo beschreef Hella Haasse voor de huisvrouw wat haar coördinerende taken inhouden, gekombineerd met verzorging (in 'Zelfportret als legkaart'). Hetzelfde soort houding wordt van vrouwen in coördinerende bedrijfsfuncties verwacht. Het wezen van patriarchale organisaties is immers de onderlinge concurrentie van mannen, en het abstracte spel van regels en voorschriften, dat de onderlinge samenwerking moet regelen, kan er lang niet altijd voor zorgen dat de mannen hun gezamenlijke doelen laten voorgaan boven hun individuele belangen. Daarom zijn er tussen al die mannen op belangrijke punten vrouwen ingeschakeld, om de tegenstellingen te verzachten, conflicten bij te leggen en informatie over te brengen tussen de elkaar bestrijdende partijen, die anders als gekken langs elkaar heen zouden werken (dikwijls doen de sekretaressen dat werk, maar als die er niet zijn is er meestal wel een andere vrouw die de chaos niet aan kan zien en ordenend gaat optreden). Dat het moderne bureaucratiese kapitalisme zo veel mannen kan organiseren is dus mede te danken aan het feit dat het op knelpunten vrouwen inschakelt. Op de lange weg naar de onpersoonlijkheid, de abstraktheid van zowel de kapitalistische als de patriarchale beginselen, waardoor de verschillen tussen mannen steeds minder belangrijk worden, konden vrouwen nog niet gemist worden. (Die onpersoonlijkheid is trouwens ook de reden dat er ook wel eens een vrouw in de bureaucratiese hiërarchie zelf terecht kan komen, als ze zich maar aan de mannelijke spelregels houdt).

Voedend, coördinerend tussen mannen werken, om te zorgen dat ze zich prettig voelen en toch niet helemaal elkaar de strot afbijten, is iets anders dan monsterschap. *Monsterschap is de specifieke vrouwelijke manier van gezagsuitoefening, die eigenlijk geen gezagsuitoefening is* - want niemand is zonder meer bereid een vrouw te gehoorzamen, ook vrouwen en kinderen niet - *maar een speciale vorm van het doorgeven van het gezag van een man*. Het is een combinatie van een strikt verantwoordelijkheidsgevoel voor het welzijn van anderen, en van strikte gehoorzaamheid aan het gezag van boven.

Het stereotyp van het monsterschap is de hoofdverpleegster, die de opdrachten van de artsen moet uitvoeren en tegelijkertijd aan de patiënten moet overbrengen dat het allemaal voor hun eigen bestwil is. Omdat zij zelf geen informatie krijgt over de beslissingen van hogerhand moet zij via allerlei morele en etiese praatjes de mensen zo ver krijgen dat ze doen wat 'dokter' zegt. De normen van het monsterschap drukken zich uit in zinnen als: 'Wat vindt u daar nu zelf van?' 'Doet u dat thuis ook?' en 'Stel je voor dat we dat allemaal deden.'

Monsterschap werkt vooral goed tegen vrouwen (en tegen de mannen die buiten het systeem staan) omdat hun geweten op dezelfde dubbele manier geprogrammeerd is als dat van het 'monster'. Vrouwen zijn zo geschikt voor functies die een combinatie van voedsterschap en monsterschap vereisen, *omdat agressie ter handhaving van regels en normen de enige agressie is die vrouwen toegestaan wordt*.

Het moderne moederschap is in feite precies zo'n functie: de moeder staat net zo goed in dienst van het bureaucraties kapitalisties systeem als de onderwijzeres en de hoofdzuster. Ook moeders moeten hun kinderen tegelijk aandacht geven en disciplineren volgens bureaucraties-kapitalistiese normen, en daarbij een verschil maken tussen jongens en meisjes, zodat de jongens geschikt worden om in het systeem mee te vechten en de meisjes om het te dienen.

Monsterschap heeft als uiteindelijke bedoeling de bemonsterde via een beroep op het geweten zover te krijgen dat zij of hij in het vervolg *uit zichzelf* doet wat eerst alleen onder dwang gebeurt. Het is een overgangsvorm tussen autoritair gezag en de 'vrije keuze'. Het wezenlijke van het bureaucraties-kapitalisties systeem is immers dat de onderdrukten formeel vrij zijn, dat zij hun eigen belang nastreven en dus uit zichzelf zo hard mogelijk werken. Die

schijnbare vrijheid is het ook, die het mogelijk maakt dat het systeem zo omvattend is, bijna alle mannen kan omvatten. Monsterschap als dwangmiddel om iedereen vrij te laten zijn is dan ook niet helemaal volmaakt; het werkt op vrouwen en mannen verschillend uit en de bemonsterden merken nog te goed dat ze eigenlijk gedwongen worden. In de tijd dat de voedend-disciplinerende functies alleen door vrouwen werden uitgeoefend, was dat niet zo'n bezwaar. Niet degenen die de bevelen gaven (de artsen, de directie) werden gehaat maar de vrouwen die ze doorgaven. Maar naarmate het netwerk zich verder uitbreidt worden de functies die tot doel hebben de normen van het netwerk te handhaven ook steeds belangrijker, en dus ook aantrekkelijker voor mannen. Alleen zijn mannen volstrekt ongeschikt voor voederschap, en ze hebben een hekel aan de afkeer die het monsterschap oproept. Op hoe het voeden weggemaakt wordt en het monsteren gemoderniseerd, komen we in de beschrijving van de zeventiger jaren terug.

Stemmen van protest in de vijftiger jaren

Harmonie, gezin, geluk, het einde van de klassestrijd, vrijheid voor iedereen, het algemeen belang in alle opzichten gediend: toch geloofde niet iedereen dat de westerse samenleving nu helemaal in orde gekomen was. Er bleven anarchisten, kommunisten, pacifisten, socialisten die niet kommunisties of sociaal-demokraties waren. Maar door de koude oorlog werden ze gedwongen vrijwel ondergronds te gaan; haast niemand wilde naar ze luisteren, zoals de ban-de-bom-mensen merkten. Protest over uitbuiting, oorlog, armoede en woningnood was in de vijftiger jaren ongewenst.

Maar al zachtjes begon een ander soort protest - dat in de zestiger jaren vrij algemeen zou worden - door te klinken. We willen hier twee boeken noemen, die een aankondiging zouden blijken van het zestiger-jaren-verzet.

Het ene boek is het grote onderzoek van het team van de bioloog Kinsey naar de seksualiteit van de Amerikaanse man, dat in 1948 verscheen. Op geheel wetenschappelijke wijze had dit team vertrouwensposities weten te verwerven in talloze Amerikaanse gemeenschappen; daarna hadden ze onderzocht wat mannen nu eigenlijk deden met hun seksualiteit; liever gezegd, hoeveel orgasmes ze beleefden en met welke mensen, dieren of voorwerpen. Het resultaat was voor veel mensen een totale verrassing. De meeste staten van Amerika waren namelijk zeer puriteins; hun strafwetten verboden dikwijls iedere vorm van seksueel gedrag die anders was dan het in 'de normale' houding uitgevoerde geslachtsverkeer binnen het huwelijk. Uit het onderzoek bleek dat onder deze openlijke, officiële cultuur, ontelbare vormen van seksueel gedrag van mannen welig tierden.

Er bestond een *verborgen* (covert) sekscultuur; mannen trokken zich eenvoudig van geen enkel verbod iets aan. Hoogstens hielden ze tegenover hun vrouwen de schijn op; onderling werd er wel over gepraat. Verder was het heel interessant dat de seksualiteit van mannen zo sterk gebonden was aan de rest van hun situatie; het soort seks en het aantal orgasmes varieerde per sociale klasse, per kerkgenootschap, tussen stad en platteland, per leeftijdsgroep.

Het Kinseyrapport was voor velen een soort seksuele ontdekkingsreis door de samenleving; en een speurtocht door eigen wensen en verlangens. Voor anderen was het natuurlijk een schandelijke onthulling van iets wat verborgen had moeten blijven.

In 1953 verscheen het rapport over het seksuele gedrag van de Amerikaanse vrouw; een grote teleurstelling vergeleken met al het opwindends dat de Amerikaanse man beleefde. Het kreeg dan ook veel minder aandacht. Niets leek saaier dan de vrouwelijke seksualiteit. Of ze nu protestant waren, katholiek, jong, oud, analfabeties of akademies, getrouwd of ongetrouwd, de helft van de vrouwen had nooit een orgasme en de andere helft ééns in de veertien dagen. Alleen zaten er in iedere bevolkingsgroep wel een paar die juist met heel veel mannen vrijden, en dan ook helemaal buiten de statistiek vielen. De rest van de vrouwen hadden weinig seks, en helemaal geen seks-cultuur; ze praatten er vrijwel nooit over.

De meeste vrouwen hadden geen enkele belangstelling voor blote mannen en reageerden zelfs uitgesproken negatief op het zien van mannelijke geslachtsdelen; en tijdens het vrijen dachten ze gewoon aan andere dingen.

Voor het Kinsey-team was de voor veel mannen onbegrijpelijke onverschilligheid of zelfs afkeer van vrouwen voor zoveel wat mannen opwindend vinden, eenvoudig een *biologies* feit. Wanneer mannen er last van hadden, moesten ze de technieken van homoseksuele vrouwen maar bestuderen, om hun seksuele resultaten bij hun vrouwen te verbeteren. Mannen en vrouwen moesten zich er maar bij neerleggen dat zij tot twee verschillende biologiese soorten behoren.

Voor een grote groep mannen kwam al vast te staan dat hun eigen seksuele wensen en eisen *gezonde* wensen en eisen waren. Dat het voor het mannelijke welbevinden noodzakelijk was om regelmatig flink te vrijen. En dat ze de onwil van vrouwen wel een beetje moesten gaan begrijpen, maar zich er uiteindelijk toch niets van aan moesten trekken; in tegendeel, ze moesten vrouwen gaan *leren* om het ook lekker en gezond te vinden.

De tweede sekse

Een hele andere visie op dit alles is te vinden in de Tweede Sekse, van Simone de Beauvoir, uit 1949, een boek dat trouwens wél in de literatuurlijst van het bovengenoemde Amerikaanse vrouwenonderzoek is opgenomen. In progressieve burgerkringen veroorzaakte De Tweede Sekse net zo'n schok als die seksrapporten. De Beauvoir stelde juist het omgekeerde van wat Kinsey beweerd had; het verschil tussen vrouwen en mannen wordt niet door hun lichamen bepaald, maar door de manier waarop zij moeten leven: het is niet biologies, maar cultureel. De persoonlijkheid en het bestaan van vrouwen worden niet door hun lichaam bepaald, maar door het feit dat zij door mannen worden onderdrukt.

Simone de Beauvoir zag die onderdrukking vooral als een psychologies gebeuren. Zij had de verschillende culturen vanaf het begin van de geschreven geschiedenis bestudeerd: steeds weer hadden mannen de eigenschappen die zij op dat moment slecht vonden aan vrouwen toegeschreven. Steeds weer benoemden de mannen zichzelf tot *De Mens*, en de vrouwen tot niet-mens, tot *De Ander*. De mannen hadden hun menselijkheid veroverd door die aan de vrouwen te ontzeggen. Mannen zijn actief, zij overwinnen steeds de traagheid van het stoffelijk leven, desnoods door dat leven op te offeren; vrouwen zijn passief, in de materie, in het behoud van het leven gevangen. En de mannelijke activiteit, het mannelijke zelfbewustzijn, kan alleen blijven bestaan als hij zich tegen de vrouwelijke passiviteit kan afzetten. Omdat *zij* niet echt bestaat, bestaat *hij* dus wel. Simone de Beauvoir is er volledig van overtuigd dat het de mannen zijn geweest die de samenleving zó hebben ingericht dat zij van alles het beste krijgen; maar volgens haar zijn de vrouwen ook medeplichtig aan hun eigen onderdrukking. Volgens haar is voor ieder mens de passiviteit, het niet-zijn, een verleiding; mensen, ook mannen, moeten gedwongen worden zich in te spannen, risico's te nemen, *zichzelf een doel te stellen*. Veel vrouwen bezwijken voor de verleiding om een persoonlijkheid te mogen *uitbeelden* zonder iets te *doen*.

De Beauvoir vond ook dat bevrijding van vrouwen uiteindelijk voor mannen een bevrijding zou zijn, omdat ze dan minder moeite zouden hoeven te doen om zich voortdurend tegenover vrouwen waar te maken, en een werkelijk mens zouden ontmoeten in hun heteroseksuele relaties. Maar ze verwachtte niet dat de mannen uit zichzelf van hun superioriteit afstand zouden doen; daarom moesten vrouwen destrijd voortzetten en in de eerste plaats economiese onafhankelijkheid veroveren.

Overigens was de Beauvoir, zoals de Amerikaanse vertaalster in de inleiding zegt, veel meer bezig om de onderdrukking uit te leggen dan om de wereld te veranderen; als intellectuele, werkende vrouw vond ze de 'gewone vrouwen' duidelijk ook te gemakzuchtig om massaal in opstand te komen. *Andere klassen, zoals de arbeiders, eisen de afschaffing van henzelf als klasse; vrouwen hebben nog nooit de afschaffing van de vrouwelijkheid geëist*. Al hun acties

zijn symbolies, vrouwen zijn teveel in hun konditie opgesloten om zelfs maar te *proberen* de wereld aan te vallen.

De konklusies van *De Tweede Sekse* zijn niet zo bedreigend; maar haar analyse van de positie van de vrouw is zo scherp en zo uitvoerig, dat ze ontelbare taboes overtrad. Verontwaardigde vrouwenverenigingen schreven bijvoorbeeld dat Simone 'geen gevoel had voor de vreugden van het moederschap' - nog twintig jaar later vind je in verder redelijk feministiese boeken, dat Simone vast frigide was!

Haar boek heeft veel vrouwen in die dorre tijden gesteund in het verzet tegen de onderdrukking, al bleef dat verzet dan meestal innerlijk en niet georganiseerd.

Verder lezen

Betty Friedan, *Het Misverstand vrouw*. (1962) Utrecht 1971, Bijleveld.

Barbara Ehrenreich en Deirdre English, *Voor haar eigen bestwil*. Amsterdam 1978.

Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945 - 1955*. Nijmegen 1978, Sun :

Simone de Beauvoir, *De tweede sekse*. (1949), Utrecht 1968, Bijleveld .'

H.M. in 'tVeld-Langeveld, *Vrouw- beroep - maatschappij*, analyse van een vertraagde emancipatie. Utrecht 1969, Bijleveld

A.C. Kinsey e.a., *Sexual behavior in the human female*. (1953), New York 1965, Pocket Books

G. Walraff, *'t Gewone kapitalisme*, Reportages. Amsterdam 1974, van Gennep

Anet Bleich en M. van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië*, linkse intellectuelen en de koude oorlog. Amsterdam 1978, SUA

Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*. Amsterdam 1971, Arbeiderspers

Hoofdstuk 11 de zestiger jaren en de tweede feministiese golf

De manschappij in de zestiger jaren: stijgende welvaart en krapte op de arbeidsmarkt

In de zestiger jaren begonnen de westerse samenlevingen rijp te worden voor de veranderingen op het gebied van de menselijke omgang. De inspanningen van huisvrouwen, arbeiders, en voedende en monsterende vrouwen in bedrijfsleven en tertiaire sektor, hadden er inderdaad toe geleid dat het monopolie-kapitalisme zich enorm had kunnen uitbreiden tot een giganties produktiesysteem van massagoederen. Aan de eis van de vakbonden tot 'volledige werkgelegenheid' - voor mannen - was voldaan: er was bijna geen werkloosheid meer. Juist omdat de winsten zo hoog waren - halverwege de vijftiger jaren was het aandeel dat de arbeiders van de opbrengsten kregen weer net zo groot als het aan het begin van de twintigste eeuw geweest was - werd de produktie steeds verder uitgebreid. Er begon zo hier en daar zelfs een tekort aan arbeidskrachten te ontstaan. Omdat het overheidsbeleid, dat de belangen van de kapitalistische klasse als geheel behartigde, er nog steeds op gericht was de lonen laag te houden, moesten de werkgevers in het geheim om arbeiders gaan concurreren. Daartoe betaalden ze 'zwarte' lonen, die hoger waren dan de officieel toegestane. Op eens was weer ,heel duidelijk geworden dat de arbeiders niet in de hand kregen wat zij verdienden. Tientallen jaren was benadrukt dat 'de economie', 'het algemeen belang', 'de geest van Philips' de hoogte van hun lonen bepaalde. De meeste mensen wisten niet beter meer dan dat zij verdienden wat mogelijk was; dat als zij acht uur per dag werkten ook voor die acht uur betaald werden, in plaats van bijvoorbeeld maar voor vier uur, en dat de rest voor 'mijnheer Philips' was.

De arbeiders merkten nu dat de lonen kunstmatig laag gehouden waren en begonnen steeds meer te protesteren tegen het beleid van de vakbonden in het loonoverleg. Er kwamen wilde stakingen (buiten de vakbonden om), die door de overleginstanties van overheid, werkgevers en vakbonden alleen in de hand gehouden konden worden door dan maar loonsverhogingen toe te staan. Zo begon dan eindelijk de welvaart ook voor de arbeiders enigszins te stijgen. De salarissen van de 'nieuwe' middenklassen stegen nog sterker; voor hen werd de spanning tussen 'welvaart' en 'welzijn', tussen bezit en geluk, nog groter.

Ekonomies gaven de loonstijgingen wel allerlei problemen. De prijzen stegen immers ook. De monopolies, die zichzelf onkwetsbaar hadden gemaakt voor de maatschappelijke invloed op hun prijzen, wentelden de loonsverhogingen aanvankelijk wel gedeeltelijk op de konsumenten af, maar zagen toch hun winst op den duur dalen. De zwakkere sectoren die aan concurrentie onderhevig waren, dreigden in moeilijkheden te komen. Voor het kapitaal als geheel waren op de lange duur lage lonen een levensbelang; en op korte termijn moesten ze maar zien dat ze op verschillende knelpunten aan arbeidskrachten kwamen. Dat betekende dat 'het arbeidsreserveleger' opgeroepen moest worden: zowel voor de korte termijn, om in de onmiddellijke tekorten te voorzien, als voor de lange termijn, om de lonen te drukken.

Kortom: halverwege de zestiger jaren begonnen er bij overheid, bedrijfsleven en vakbonden stemmen op te gaan dat het buitenshuis werken voor getrouwde vrouwen aantrekkelijker gemaakt moest worden.

Dat daartegen nogal wat weerstanden bestonden, spreekt vanzelf. De redenen om getrouwde vrouwen in huis te houden, bestonden immers nog steeds. Zolang zij hun taken binnenshuis nog als een levensvervulling beschouwden, zouden zij niet bereid zijn massaal buitenshuis te gaan werken. Het was tijd om de vijftiger jaren opvattingen over huishouden en moederschap aan de orde te stellen. Het 'beleid' probeerde daarbij kool en geit te sparen. Een SER-rapport in 1966 over 'De arbeid van vrouwen in Nederland' beschouwde het als een 'gegeven dat vrouwen in het algemeen ook huishoudelijke en gezinstaken te vervullen heb-

ben' en nam aan 'dat de afwezigheid van de moeder voor het jonge kind schadelijk is'. Het stelde ter opheffing van het arbeidstekort minimale maatregelen voor, zoals versoepeling van de sluitingstijden van winkels en openbare diensten, efficiëntere indeling van woningen, en cursussen om oudere vrouwen voor te bereiden op hun terugkeer naar de arbeidsmarkt (daarbij de wensen van de werkgevers, die *jonge* vrouwen wilden hebben, geheel negerend). Om de weerstanden die bij echtgenoten en huisvrouwen leefden weg te nemen was er wel meer nodig. Daar zou een *beweging* voor moeten komen. Maar voordat we het over de beweging in de zestiger jaren gaan hebben, willen we eerst gaan kijken hoe het nu met die verzorgingsstaat ging, en wat voor onbedoelde mogelijkheden door de 'verzorging door de staat' aan vrouwen werden geboden.

Uitbouw van de verzorgingsstaat

De stijgende welvaart had het mogelijk gemaakt om een aantal andere beloftes van de naoorlogse politiek te vervullen: het aantal sociale voorzieningen werd voortdurend groter. Konfessionelen en liberalen begrepen wel dat als je de klassen strijd wilde afschaffen, je daar wat voor over moest hebben. De sociaal-demokraten rechtvaardigen hun deelname aan al die toch uiteindelijk conservatieve kabinetten dan ook met het argument, dat zij toch voor arbeiders, ouderen, zieken en werklozen ontzettend goede voorzieningen tot stand konden brengen.

Tegen de tijd dat het kapitalisme goed op gang was, rond 1960, werd de PvdA buiten de regeringen gehouden - maar de uitbouw van het sociale verzekeringsstelsel ging gewoon door. Daar waren geen socialisten meer voor nodig.

Aanvankelijk waren alleen werknemers verzekerd geweest tegen de gevolgen van ziekte, ongevallen en werkloosheid; nu kwamen er steeds meer volksverzekeringen die voor iedereen golden: algemene ouderdomswet (1957), weduwen- en wezenwet (1959), kinderbijslagwetten (1963) en algemene wet bijzondere ziektekosten (1968), en voor werknemers in het bijzonder de wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (wao, 1967)

Deze wetten hebben ontelbare mensen, vooral ouderen, een beter bestaan verschaft dan ze in hun jeugd ooit hadden kunnen verwachten. De wetten van de verzorgingsstaat hebben dan ook wat dat betreft hun doel bereikt: juist voor de groepen oudere arbeiders en kleine zelfstandigen hebben ze bewezen, dat er inderdaad financieel voor hen 'gezorgd' wordt, dat het kapitalistische systeem zo slecht niet is; niemand hoeft nu meer te verhongeren, iedereen heeft recht op mediese hulp.

Het is echter niet zo dat al deze voorzieningen door de kapitalisten betaald worden – ze worden betaald door de arbeid-st-ers zelf. Sociale verzekeringen brengen een herverdeling tot stand tussen de inkomens van werkende en niet-werkende arbeid-st-ers, niet tussen die van arbeid-st-ers en bezitters. Zolang het goed ging met de kapitalistische economie, stegen de netto-lonen nog steeds, ondanks de groeiende last van de sociale premies; daarom leek het of het steeds beter zou gaan en dat de laatste resten armoede snel verdwenen zouden zijn.

De wet die daarvoor moest zorgen was de Algemene Bijstandswet van 1965. Die was ontworpen om iedereen die om één of andere reden buiten de sociale verzekering viel een minimuminkomen te verschaffen. Dat heette geen armenzorg meer, zoals vroeger, maar werd nu beschouwd als een algemeen recht van iedere burger: om in geval van nood door de staat onderhouden te worden. De ontwerpers van de wet hadden hem als een sluitstuk bedoeld: de uitkeringen zouden uit de belastingen betaald worden, zonder dat er eerst premie voor geheven was, zoals bij de AOW wel gebeurt. Het was dan ook een grote schrik toen zich zeker vijf keer zoveel mensen voor uitkeringen aanmeldden dan men verwacht had: *men had de vrouwen vergeten*. 80% van de bijstandstrekkers zijn vrouwen.

Waar al die vrouwen die naar de loketten van de bijstand stroomden voor die tijd van geleefd hadden, weten we niet. Misschien waren ze er af en toe in geslaagd een paar honderd gulden alimentatie van hun ex-man te krijgen (voordat hij weer van baan veranderde om aan het loonbeslag te ontkomen), misschien had hun familie hen geholpen, misschien de kerk of

de armenzorg; vermoedelijk hadden ze kantoren schoongemaakt of in de fabriek gewerkt, of als de kinderen te klein waren om alleen te laten thuis gewassen, genaaid of andere soorten huisarbeid gedaan; of ze waren in hun ondragelijke situatie bij hun man gebleven, omdat ze niet weg konden.

N u kregen vooral alleenstaande moeders met kleine kinderen een kans op een iets menswaardiger bestaan. Niet dat 'de bijstand' een paradijs op aarde leverde: veel geld was het niet, en de voorwaarden waren streng. Alle argumenten die gebruikt werden om moeders te overreden vooral thuis te blijven bij de kinderen en niet buitenshuis te gaan werken, golden niet meer zodra die moeder een bijstandsuitkering moest hebben. Zodra haar kinderen een beetje groter waren, moest ze gaan verdienen. Een opleiding volgen mocht echter weer niet (na veel strijd zijn daar tegenwoordig wel wat uitzonderingen op). Ze kreeg dus meestal niet veel kans om haar positie te verbeteren. Voor het geval haar kinderen te klein waren, of als ze zelf te oud was om werk te krijgen, of als ze kon aantonen dat ze ziek was (ook een gevaarlijke verleiding voor vrouwen, trouwens), was - en is - ze nog niet zeker van haar geld - want vadertje staat onderhoudt haar alleen maar zolang ze geen andere man heeft. Vandaar de bekende verhalen over ambtenaren van de sociale dienst die het huis afzoeken naar scheerapparaten, ekstra tandenborstels of mannenpyama's - daartoe aangespoord door anonieme brieven van de bureaus. (Verhaal van ambtenares: kom ik binnen, zit er een man in een stoel te slapen. Vraag ik: wie is die man? Zegt ze: geen idee, het is een zwerver die ik gisteravond heb binnengehaald!) Ze mag wel eens een keertje met een man vrijen, maar zodra hij er woont moet hij haar onderhouden.

De mannenstaat is in de praktijk dus bijna net zo jaloers als een echtgenoot. Het is niet mogelijk om via de bijstand economies onafhankelijk te worden - dat is de bedoeling niet. De laatste jaren is het begrip 'economiese eenheid' zelfs nog verder uitgebreid - in sommige gemeenten wordt je uitkering al afgepakt als je met een vriendin kamers hebt op dezelfde verdieping!

Geen paradijs dus, geen werkelijke zelfstandigheid - desondanks een ongelooflijke verbetering voor de positie van vrouwen zonder beroepsopleiding, en in tijden van werkloosheid voor alle vrouwen. De enige mogelijkheid als je geen huwelijk wilt en geen werk hebt is nu niet meer, zoals het vroeger was en zoals het in het grootste deel van de wereld nog is, de prostitutie, maar een keurige, seksloze verhouding met de sociale dienst. Die diensten probeerden natuurlijk aanvankelijk wel van hun macht gebruik te maken door de vrouwen zoveel mogelijk te vernederen, maar zelfs dat is de laatste jaren bij veel sociale diensten vermindert. In de praktijk ontdekten inderdaad veel vrouwen de nieuwe mogelijkheden: als een huwelijk ondragelijk was, konden ze nu scheiden, zonder voor altijd van hun man afhankelijk te blijven.

De beweging van de zestiger jaren

Voor veel jonge mensen uit de middenklassen begon het gouden waas van harmonie, dat hen van de werkelijkheid afschermde, langzamerhand te scheuren. Het begon in de Verenigde Staten, tijdens de oorlog tegen Vietnam. De Amerikaanse droom bleek steeds minder werkelijkheid. Niet alleen won Amerika de oorlog niet, ook bleek nog dat de Amerikaanse soldaten de gruwelijkste oorlogsmisdaden begingen; ze bleken niets beter te zijn dan fascist.

Tegelijkertijd herleefde de negerbeweging. Want ook die had in de vorige eeuw niet meer bereikt dan dat negers *formeel* geen slaven meer waren. Verder waren ze zo onderdrukt als ooit - burgerrechten hadden ze nog nauwelijks: alleen dienstplicht. Op de een of andere manier gingen er procentueel veel meer negers dan blanken naar Vietnam, en naar de gevaarlijke plekken.

Steeds meer bleek dat er eigenlijk niet eens welvaart was: alle negers waren arm; alle Puertorikanen en Mexicanen en alle andere immigranten ook; het waren allemaal doodarme boeren of arbeiders. En verder ontdekte de middenklasse-jeugd dat de mensen die wèl wel-

varend waren, helemaal niet gelukkig waren. De mannen niet - vanwege de ijzere druk van de carrière, concurrentie en hypotheek - en de vrouwen niet - vanwege alles.

Er ontstond een massale 'movement' die zich afzette tegen alle kenmerken van het dagelijkse middle-class leven; tegen orde en gezag, tegen carrière en status. 'Make love not war', was het motto dat de ontevredenheid over het dagelijkse leven verbond met de strijd tegen de Vietnamese oorlog.

Nette kleding werd afgeschaft: iedereen was gelijk in jeans. Er werd hasj gerookt om wat zachter en rustiger te worden. En de rest van de gedachten aan de burgerlijke werkelijkheid werd met popmuziek stilgelegd.

Er zaten in deze beweging, die geen organisatie en geen programma had, heel wat tegenstrijdigheden. Er zat een konsumptieve kant aan, maar ook een politieke. Die politieke kant bestond niet alleen uit gerichte acties tegen het gezag, zoals het verbranden van oproepkaarten voor de dienstplicht in Vietnam, of het houden van demonstraties voor rechten van zwarten of tegen de oorlog; en ook niet alleen uit het op gang zetten van een bewustwordingsproces over het gewelddadig karakter van het gezag, al was dat een heel belangrijk element. In Nederland wist de Provobeweging via volstrekt onschuldige acties - zoals het uitdelen van krenten aan voorbijgangers - de politie, in opdracht van de burgemeester, zover te krijgen dat zij met honden, schilden en knuppels de menigte uit elkaar gingen slaan. De politieke bedoelingen van de 'movement' gingen veel verder: wanneer mensen zich niet meer zouden storen aan alle geboden en verboden van de samenleving, wanneer ze zouden weigeren verder nog aan concurrentie en onderdrukking mee te doen, zouden ze het systeem zelf ondermijnen. De jeugd zou naast de bestaande samenleving een nieuwe cultuur opbouwen, met andere omgangsvormen en een andere mentaliteit, en de oude cultuur zou geleidelijk afsterven.

Dat is de theorie van de 'kulturele revolutie'. Hij was afkomstig uit de gedachtenwereld van anarchisten en neo-marxisten. Anarchisten hadden altijd al de organisatie in kleine groepen bepleit, om het ontstaan van hiërarchie en onderdrukking te voorkomen. Neo-marxisten hadden al voor de oorlog (in Frankfurt) onderzocht, hoe het kapitalistische systeem doorwerkt in de gevoels- en leefwereld, hoe autoritaire persoonlijkheden en fascisme kunnen ontstaan. Eén van die neo-marxisten, die naar Amerika gevlucht was en daar doorgegaan was met de samenleving te analyseren, werd nu plotseling populair: Marcuse.

Volgens Marcuse was de mensheid in een soort vicieuze cirkel geraakt. De beheersing van de natuur en van andere mensen was dolgedraaid, een doel in -zichzelf geworden. Hetzelfde was gebeurd met de zelfbeheersing, die voor iedere vorm van beschaving nodig is: de moderne persoonlijkheid was helemaal gevormd door zelfonderdrukking. Freud had al in 1939 hetzelfde gezegd, alleen in een andere formulering. In zijn 'Onbehagen in de cultuur' zei hij dat de doodsdrijf van de mens de liefde helemaal aan het verdringen was. Dat de enige manier om aan de vernietiging van de hele mensheid te ontsnappen, was om de liefde (de eros) te versterken in zijn strijd tegen de dood (thanatos).

Marcuse vulde dat betoog aan met een marxistisch argument. Hij zei dat er zulke goede machines en fabrieken waren dat het onzin was om door te gaan met de ouderwetse onderdrukking. De ontwikkeling van de produktiekrachten maakte immers een veel prettiger manier van leven mogelijk. Hij zei dat mensen moesten stoppen met al die produktiviteit te verspillen aan bewapening, nutteloze goederen en aan het onderdrukingsapparaat zelf. Als de welvaart eerlijk verdeeld werd was er voor iedereen genoeg.

De welvaart zoals die nu bestond had mensen opgeleverd die alleen nog maar aan materiële zaken konden denken of in termen van materiële zaken; mensen zonder verleden, zonder toekomst, zonder kennis van het verschil tussen kwaliteit en kwantiteit: 'ééndimensionele mensen'.

Nu had Marx ook al voorspeld dat met de ontwikkeling van het kapitalisme langzaam allerlei zaken, die helemaal niets meer te maken hebben met door mensenhanden geproduceerde goederen, wél het ruilkarakter van dat soort producten zouden krijgen: 'Zaken, die op zichzelf geen waren zijn (bijvoorbeeld het geweten, de eer, enzovoort), kunnen door hun bezitters

tegen geld worden verkocht en op die wijze door hun prijs de warenavorm krijgen'. (Kapitaal I, p. 55) En waarschijnlijk was dat hetgeen Marcuse voor ogen had, met zijn opvatting dat mensen alleen nog maar in termen van materiële zaken dachten. Het 'warenfetisjisme' noemde Marx dat.

Marcuse nam veel van de gedachtengang van Marx over, maar zijn strategie voor de verandering was heel anders. Hij ging er vanuit dat van de arbeidersklasse niets te verwachten viel, omdat die helemaal ingekapseld was en ieder klassebewustzijn had verloren. Alleen groepen die buiten de dagelijkse sleur stonden, zoals studenten en kunstenaars, waren eventueel nog in staat om zich te verzetten.

Op één moment leek het of de ideeën van Marcuse werkelijkheid zouden worden: in mei 1968 kwamen de Franse studenten in opstand. Parijs was wekenlang een chaos onder de leuze: 'de verbeelding aan de macht'. Zelfs arbeiders gingen meedoen.

Maar de gevestigde machten vochten hard terug. Legers politiemannen sloegen op de studenten in, kommunisten en vakbonden riepen de arbeiders tot de orde. En eigenlijk wisten de studenten ook niet goed hoe het nu verder moest: ze wilden bevrijding, geen organisatie, geen discipline.

In Nederland wisten de studenten met hun 'Maagdenhuisbezetting' in Amsterdam van de schrik van de autoriteiten gebruik te maken, om op universiteiten iets van democratisering doorgevoerd te krijgen. Maar erg veel sporen liet de beweging niet achter; hij had geen echte revolutie aan te bieden, alleen verzet tegen het bestaande. Een paar jaar rommelde het nog door in de onderwijsoppositie, studentenvakbonden en in de psychiatrie-wereld, maar de gespannen verwachtingen voor een andere en betere toekomst zakten geleidelijk in. En daarmee kregen de konsumptieve tendenzen de overhand. De industrie maakte daar gretig gebruik van: jeans, popmuziek, versterkers, T-shirts, films, boeken; de vrijheid was te koop. Als groep had de jeugd heel wat geld te besteden, en daar viel veel aan te verdienen.

Maar er was nog een andere vrijheid, die in het pakket van de zestiger jaren gezeten had, en die - in principe - gratis was. Een vrijheid die de politieke opstandige mannen zich niet, samen met hun hoop op de toekomst, wensten af te laten pakken. Integendeel, ze gingen daar nu eens echt werk van maken: *de seksuele vrijheid*. De beperking van 'totale bevrijding' tot 'onbeperkte seksuele vrijheid' had Marcuse al zien aankomen. Hij had ervoor gewaarschuwd: volgens hem was het voor het systeem juist heel makkelijk als seksualiteit als uitlaatklep ging dienen voor allerlei politieke frustraties. Als alle vitaliteit in seksualiteit werd omgezet, zou er niets overblijven voor creativiteit en erotiek ('repressieve desublimatie' noemt Marcuse dat), en de mensen zouden zich gelaten schikken in de onderdrukkende verhoudingen.

Kennelijk had hij daar gelijk in, want de strenge normen van de 50er jaren begonnen met grote snelheid te verdwijnen. Uiteindelijk zou die verdwijning zo algemeen worden dat er van een seksuele revolutie gesproken werd; daar komen we straks op terug.

Het begin van de tweede feministiese golf in Nederland: MVM en Dolle Mina

In de algehele verwarring van de zestiger jaren begon ook de tweede feministiese golf. Eerst in de Verenigde Staten, later in alle westerse landen en een groot deel van de Derde Wereld. Het was begonnen met de gevoelens van frustratie en nutteloosheid van de goed-opgeleide huisvrouwen in de middenklassen. In de Verenigde Staten wijdde Betty Friedan haar boek 'Het misverstand vrouw' er aan; in 1967 in Nederland schreef Joke Kool-Smit er een artikel over in De Gids, onder de titel 'Het onbehagen bij de vrouw'.

Middenklasse-vrouwen begonnen te ontdekken dat vrouwen nog steeds geen gelijke rechten hadden, dat de strijd van de vrouwenbeweging van de vorige eeuw tot niets anders had geleid dan tot het kiesrecht ... en het aanrecht. Ze begonnen organisaties op te richten om die strijd weer op te vatten, en nu eens echte burgerrechten te veroveren.

Zulke organisaties waren NOW (National Organization of Women) in de Verenigde Staten, en MVM (Man Vrouw Maatschappij, 1968) in Nederland. Zij wilden dat de gelijke rechten die

vrouwen in een democratische samenleving *formeel* zijn toegekend, nu ook zoveel *inhoud* krijgen, dat vrouwen er inderdaad gebruik van kunnen maken. Zij gingen er daarbij van uit, dat de *overheid* het vermogen had, aan vrouwen deze ontplooiingsmogelijkheden toe te kennen.

De overheid moest een ander *beleid* gaan voeren, om de omstandigheden die getrouwde vrouwen verhinderden zowel hun beroep uit te oefenen als hun gezinsplichten te vervullen, weg te nemen. De overheid moest zorgen dat er meer part-time werk kwam; dat schooltijden en -vakanties werden gelijkgetrokken; dat er meer kresjes kwamen; dat er overblijfmogelijkheden op school werden georganiseerd; dat het belastingstelsel zo werd veranderd dat niet al het geld dat een getrouwde vrouw verdiende meteen weer werd wegbelast; dat huishoudelijke hulp van de belasting kon worden afgetrokken; dat getrouwde vrouwen ook werkloosheidsuitkeringen zouden krijgen; dat voor de ziektewet rekening zou worden gehouden met de huishoudelijke taak van werkende vrouwen; dat bij de planning van de woningbouw de woon-werk-afstand kleiner zou worden gemaakt; dat meisjes gelijke kansen zouden krijgen in het onderwijs, enzovoort.

Om de overheid zover te krijgen dat al deze maatregelen genomen zouden worden moesten vrouwen een grote goed georganiseerde pressiegroep gaan vormen. Deskundige leden moesten de problemen bestuderen en een nieuwoverheidsbeleid ontwerpen; de macht van het aantal zou de druk leveren op politieke partijen en overheidsinstanties, om alles uitgevoerd te krijgen. De gewone leden, die geen speciale deskundigheid aan te bieden hadden, konden zich intussen bezig houden met 'mentaliteitsverandering', de strijd tegen vrouwen-diskriminatie in het dagelijks leven. Eén van de mannelijke oprichters van MVM stelde het zo voor, dat MVM een soort 'dierenbescherming voor vrouwen' moest worden. Ook mannen moesten bij het emancipatieproces betrokken worden, omdat ook zij moesten veranderen voordat vrouwen écht helemaal gelijk konden worden.

NOW en MVM waren in opzet hiërarchiese, bureaucratiese organisaties, met besturen en afdelingen en afdelingsbesturen en werkgroepen en commissies en veel, heel veel vergaderingen en notulen. Ze spraken dan ook de meeste vrouwen absoluut niet aan; MVM, waar in organisatiekunde en statistiek geschoolde mannen een sterke invloed op de manier van werken hadden, nog minder dan NOW, waar een wat vlottere stijl heerste en ook nog wel eens radicale taal werd uitgeslagen. (De groep getrouwde, gestudeerde vrouwen waar MVM en NOW zich op richtten was in de VS, waar het hoger onderwijs minder elitair is dan hier, ook relatief groter.)

Maar het feminisme zou pas weer in de algemene aandacht komen door een hele andere aanpak. En die werd het eerst toegepast door een groep, die oorspronkelijk was opgezet om vrouwen bij de klassenstrijd te betrekken: Dolle Mina. Dolle Mina begon met het ontwerpen van een actieprogramma dat ongeveer dezelfde eisen omvatte als dat van MVM: vooral op het gebied van de loonarbeid van vrouwen, dus gelijke lonen, kresjes, schooltijden. Maar er was al gebleken dat de belangstelling voor dergelijke eisen niet erg groot was. De media besteedden er nauwelijks aandacht aan - en juist de media waren onmisbaar om feministiese ideeën buiten het kleine progressieve kringetje te verbreiden. De Provo's hadden al laten zien dat het enige waar de media wel op afkwamen de 'ludieke actie' was, de speelse aantasting van het gezag - ludieke acties moesten het dus worden: en daar maakten de vrouwen van Dolle Mina ineens gebruik van door de prachtigste acties te verzinnen voor hun eerste aktiedag in januari 1970: een kookstaking, het nafluiten van mannen, het met roze linten dichtbinden van urinoirs (voor het plasrecht van de vrouw) en het uitdelen van pamfletten aan de bruidsparen bij het stadhuis met de doordringende vraag: wie haalt het haardotje uit de gootsteen?

Die eerste aktiedag was een waanzinnig succes. De media waren entoesiaster dan iemand had durven hopen. Dolle Mina was onmiddellijk over de hele wereld bekend. Dit was nieuws: de Dolle Mina's hadden net zoveel lef als de suffragettes, uit het begin van de eeuw in Engeland. Ze liepen weliswaar niet het risico door paarden vertrappt of in gevangnissen gemarteld te worden, maar ze overtraden toch heel griezelige taboes. En de Dolle Mina's wa-

ren ook geen deftige dames met hoeden op, maar leuke jonge meiden. Dat vonden ze ook heel belangrijk; ze zetten zich zelfs bewust af tegen de suffragettes, omdat ze geen dorre, oude vrijsters wilden zijn en aan de media duidelijk wilden maken dat ze geen mannenhaatsters waren. Niet dat de suffragettes oude vrijsters en mannenhaatsters geweest waren; dat hadden de media uit hun tijd van haar gemaakt. Dolle Mina wou dat risico echter proberen te ontlopen. De suffragettes waren wel *dames* geweest. De Dolle Mina's waren geen dames, tenminste, nog niet; ze waren er in ieder geval nog te jong voor.

Het succes was enorm. Het kleine groepje werd bedolven onder de aanmeldingen. Daarna was het leuke er eigenlijk alweer af. Een paar mannen namen de leiding streng in handen om het zootje ongeregeld in socialistiese vaarwaters te houden ('Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd') en de rest van het elan verdween in discussies of dat nu goed was of juist niet. Er werden nog wel een paar akties gehouden vóór de pil en tegen reclame, maar de enige groep die onafhankelijk en geïnspireerd bleef was eigenlijk de abortusgroep. Van hen is de kreet 'Baas in eigen buik' (ook de blote buiken, waar tot ontzetting van een vergadering van artsen die kreet opstond, waren van hen). Hun akties en organisaties hebben de basis gelegd voor de latere abortusstrijd in Nederland.

De resultaten van MVM en Dolle Mina: nog meer frustratie

Dolle Mina had het feminisme een enorme publiciteit bezorgd; de strijd om werkelijke veranderingen in de manschappij viel daarna nogal tegen. Die strijd was een zaak van volhouden en doorzetten, die in de praktijk niet zoveel van het MVM-werk verschilde. Er kwamen dan ook allerlei samenwerkingsvormen tot stand om de eerste minimum-voorzieningen voor elkaar te krijgen. Met enorme inspanningen wisten Dolle Mina's en MVMsters een Vereniging voor peuterspeelzalen van de grond te krijgen en wat subsidie binnen te slepen. Dat betekende voor de moeders een paar uur vrij, en ekstra halen en brengen. Overblijfmogelijkheden op scholen kwamen er pas als de moeders ze zelf organiseerden (Tussen 12 en 2; Broodje Mee).

Met de kresjes ging het helemaal niet. De vrouwen van MVM en Dolle Mina, die meestal niet uit financiële noodzaak buitenshuis hoefden te werken, stonden er zelf nogal ambivalent tegenover. Ook de door de Nederlandse Vrouwen Beweging georganiseerde jaarlijkse demonstraties naar het Binnenhof konden geen massale aanhang in beweging brengen.

Het enige gebied waar MVM nog wat bereikte, was dat van het part-time werk - vanwege de krapte op de arbeidsmarkt was de overheid daarvoor wel te vinden, omdat part-time werk de gezinsverantwoordelijkheid van getrouwde vrouwen niet aantastte. Ook op het gebied van de belastingen bleek enige aanpassing mogelijk - al kwam er op den duur wel een oplossing uit de bus rollen die voor echtgenoten met hoge inkomens gunstiger was dan voor die met lage.

Hoe nodig vrouwen ook waren om de spanningen op de arbeidsmarkt op te vangen, het standpunt van de manschappij was en bleef dat vrouwen, als ze zo graag betaald wilden werken, maar zelf moesten zien hoe ze hun huishoudelijke problemen oplosten. Sterker nog, uit onderzoek bleek dat de mannen van vrouwen die buitenshuis werkten, minder aan het huishouden deden dan de mannen met een 'echte huisvrouw'.

Ondanks alle tegenwerking, afkeuring en bestraffing bleek echter dat ontelbare vrouwen liever een dubbele taak hadden dan de verveling en eenzaamheid van het huishouden. In 1971 organiseerden Dolle Mina en MVM samen met de plaatselijke afdelingen van de traditionele vrouwenverenigingen (de hoofdbesturen weigerden mee te doen) de grote aktie 'Op de vrouw af'; duizenden vrouwen meldden zich bij de aktiecentra voor inlichtingen over opleiding en werk. Maar MVM en Dolle Mina waren niet in staat om het 'onbehagen' van al die vrouwen te verwoorden en te bundelen. MVM was te elitair en te burokraties, Dolle Mina was te jong en te oppervlakkig.

Beide groepen waren zich helemaal niet bewust van het feit dat heel veel vrouwen *leden* onder hun onderdrukking - en dat die onderdrukking uitgeoefend werd door *mannen*.

Het radikaal-feminisme: bewustwording en revolutie

In MVM en Dolle Mina was veel gesproken over de beperkte mogelijkheden van vrouwen om onafhankelijk te zijn; maar weinig over de oorzaken ervan. MVM verwachtte verbetering van het opvoeden van overheid en werkgevers en verder van een niet verder omschreven 'mentaliteitsverandering' bij mannen en vrouwen; Dolle Mina wilde het kapitalisme afschaffen en via de massamedia dezelfde mentaliteitsverandering bereiken. Beide groepen hadden een vaste kern van mannen met zeer uitgesproken opvattingen over werkwijze en strategie. Toen na enige jaren bleek dat beide groepen niet verder kwamen, ontstond er belangstelling voor een heel andere aanpak, die door vrouwen in de V.S. was ontwikkeld.

In 1969 waren daar de Redstockings en de New York Feminists opgericht: groepen van uitsluitend vrouwen, die een vrouwenrevolutie wilden. Hun achtergrond waren de aktiegroepen tegen de Vietnamoorlog, tegen de diskriminatie van zwarten, tegen de korrupte universiteiten die samenwerkten met het militair-industrieel kompleks. Heel veel vrouwen verzetten in die groepen enorm veel werk, en, net zoals in de anti-slavernij-beweging van de vorige eeuw, ontdekten ze na een tijd dat ze wel vochten voor de bevrijding van andere onderdrukten, maar zichzelf hadden vergeten. Ze mochten de broodjes smeren, de stencils tikken en met de mannelijke leden naar bed, maar daar hield het dan ook mee op.

Ze kwamen tot de konklusie dat de enige manier om daar tegen iets te doen was om zich van de mannen terug te trekken en voor hun eigen bevrijding te gaan werken. Voor de Women's Liberation Movement betekende 'bevrijding' niet dat vrouwen dezelfde rechten en posities eisen die mannen in een burokraties-kapitalisties systeem hebben, maar juist dat ze dat hele systeem moesten verwerpen en tenslotte omverwerpen. Er moest nu maar eens eerlijk gezegd worden wie eigenlijk de *vijand* is - of hebben we al die jaren in de lucht geschoten? De mannen zullen nooit vrijwillig van hun voorrechten afstand doen - vrouwen zullen zich los van hen moeten organiseren om ze die voorrechten af te nemen.

Dat betekende dat volstreekte nieuwe organisatievormen moesten worden ontworpen. Alle bekende organisaties waren immers van mannelijke patriarchaal-burokratische systemen afgeleid. In de eerste plaats moesten hiërarchie en leiderschap worden afgeschaft. Maar ook de onderwerpen van de akties moesten heel anders zijn dan die van de traditionele vrouwenbeweging. Vrouwen moesten ophouden vriendelijk aan mannen te vragen of ze alsjeblieft gelijke rechten mochten hebben: ze moesten vechten voor elkaars bevrijding.

Daartoe moesten we eerst ontdekken hoé we eigenlijk onderdrukt werden. Want de begrippen uitbuiting en onderdrukking waren nog steeds verbonden met honger en geweld; vrouwen moesten er achter komen hoe het kon dat ze zo ongelukkig waren, ook als ze genoeg te eten hadden en niet geslagen werden.

De nieuwe vorm van organisatie en aktie van de radikaal-feministische beweging was de 'consciousness-raising group', de 'bewustmakingsgroep' (in Nederland ingeburgerd onder het woord 'praatgroep'). Dat soort groepen was voor het eerst gevormd tijdens de Chinese revolutie, toen de eeuwenlang onderdrukte vrouwen op het platteland in 'bitterspeaking groups' hadden geleerd om hun aangeleerde nederigheid te overwinnen, om openlijk hun grieven tegen de onderdrukkers te uiten, om zichzelf en elkaar innerlijk te bevrijden van geestelijke slavernij en bewondering voor de onderdrukkers.

Voor moderne middenklassevrouwen waren dergelijke groepen ook heel belangrijk, omdat hun onderdrukking juist bijna uitsluitend bestond uit hun geïsoleerde positie. Iedere vrouw dacht immers dat zij de enige was die niet helemaal gelukkig was met haar bestaan: ze dacht bovendien dat haar teleurstellingen haar eigen schuld waren, dat ze tekort geschoten was. Als haar man of vriend haar bedroog, dacht ze dat dat kwam omdat ze niet aantrekkelijk was; als haar kinderen vervelend waren dat dat kwam omdat ze geen goede moeder was.

In de consciousness-raising groepen kwamen al die vrouwen nu ineens tot de ontdekking dat alle andere vrouwen ook zulke dingen dachten; dat alle vrouwen zichzelf lelijk vonden; dat geen enkele vrouw echt met haar man kon praten; dat maar weinig vrouwen seksueel plezier

hadden met mannen; en dat ook de beste moeders regelmatig de neiging hadden hun kinderen uit het raam te gooien.

Wat alleen de moedigste vrouwen uit de vorige eeuw een enkele keer hadden durven zeggen, werd nu door grote groepen vrouwen over de daken geschreeuwd: vrouwen worden onderdrukt door mannen, niet alleen in de maatschappij, maar juist, vooral, in de persoonlijke liefdesrelatie. De opluchting hier eindelijk over te kunnen praten en denken - je eigen gedachten worden immers nooit helder als je alsmaar in je eentje zit te twijfelen - gaf een geweldig gevoel van 'solidariteit', van onderlinge verbondenheid.

De oorspronkelijke consciousness-raising groepen in de V.S. waren echter niet zo maar groepjes om te klagen en over mannen te kankeren. Het waren *politieke* groepen en ze hadden een politiek doel: de mannenmacht te bestrijden. Uitgangspunt was het idee dat ongelijkheid en concurrentie tussen vrouwen in beginsel maatschappelijke oorzaken hadden: vrouwen hebben op zichzelf, los van een man, geen enkele maatschappelijke macht.

De afwezigheid van mannen maakt gelijkheid tussen vrouwen dus *in beginsel* mogelijk. Maar omdat vrouwen de rest van de tijd wél in de mannenwereld leven, brengen ze de normen daarvan ook in de groep binnen. Voor onderlinge gelijkheid moet dus voortdurend gevochten worden, want anders praten de goed opgeleide vrouwen degenen die zichzelf stom vinden in de hoek; gaan de 'goede moeders' degenen die met hun kinderen tobben uitleggen hoe ze het beter kunnen aanpakken; laten de mooie vrouwen de trutten subtiel blijken hoeveel succes ze bij mannen hebben. Als niet iedereen goed oplet, zullen de patronen van de mannenwereld weer gewoon bovenkomen.

Om niet in al die valkuilen terecht te komen, ontwikkelden de eerste praatgroepen een hele rij spelregels. Om te voorkomen dat steeds dezelfde vrouwen aan het woord waren, kreeg iedere vrouw tien bonen of lucifers; als ze iets wilde zeggen moest ze er één inleveren. Het was niet de bedoeling dat je met je vriendin of je buurvrouw in zo'n groep zou gaan zitten; dan zou je misschien niet helemaal eerlijk durven zijn. En het was ook niet de bedoeling om in de tussentijd bij de andere praatgroepleden op bezoek te gaan; dan zouden er kleine groepjes ontstaan, die samen over bepaalde dingen praatten, terwijl het er juist om ging dat iedereen dezelfde informatie moest hebben. De avond moest niet te lang duren, zodat iedereen gekonsentreerd kon blijven, en iedereen moest tegelijk naar huis gaan.

Er waren ook spelregels die er over gingen waarover je moest praten. Je mocht niet proberen je stand op te houden door alleen over akelige ervaringen van andere vrouwen te vertellen: je moest eerlijk zeggen waarover je zelf ongelukkig was. Het was niet de bedoeling dat wie iets vertelde overstelpt werd met goedbedoelde adviezen en oplossingen - het ging erom te luisteren en te begrijpen hoé vrouwen onderdrukt worden, om net zolang door te vragen tot je het gedrag van die ander niet meer raar vond, maar begrepen had waarom ze zo reageerde.

Alleen op die manier zou duidelijk worden, dat voor alle problemen eigenlijk helemaal geen voor de hand liggende oplossingen bestonden, dat vrouwen niet meer te kiezen hebben dan tussen de regen en de drup, tussen lood en oud ijzer. Dan zouden ze voor het eerst van hun leven ècht kwaad worden, hun agressie zou naar buiten slaan, hun schuldgevoelens verdwijnen, en ze zouden acties willen gaan voeren.

Een dergelijke groep kon de veiligheid verschaffen om voor het eerst te begrijpen hoe alle vrouwen vervormd zijn door een leven van gehoorzamen aan voor vrouwen geldende normen; hoe iedereen had geworsteld om zich in één van de toegestane vormen van vrouw-zijn te wringen en daarmee systematies zichzelf had ontkend, tot ze geleidelijk het tegendeel was geworden van dat waarmee ze begonnen was. Op geïnspireerde momenten leek het soms wel of die oorspronkelijke, weggestopte helften weer zichtbaar waren - dan bleken de zachte en bescheiden vrouwen eigenlijk taai en hoogmoedig te zijn, de harde angstig, en de degelijke lichtzinnig; alsof iedere vrouw inderdaad gedwongen was geweest te worden wat ze in elk geval niet was: de Ander, ook voor zichzelf.

Dergelijke inzichten, een dergelijke geestelijke ruimte, een omgeving waar vrouwen nu eindelijk eens onderling, gerichte aandacht konden geven en krijgen, dat alles kon inderdaad

een basis zijn voor werkelijke veranderingen in de persoonlijkheid, het losmaken van al die 'haakjes aan de binnenkant' - maar dan moesten de nieuwe inzichten wel in daden omgezet worden. En daar krijgen we te maken met de grenzen aan de mogelijkheden van de consciousness-raising groepen om vrouwen wèrkelijk te bevrijden.

Klasseproblemen in de praatgroep-beweging

Het programma van de eerste consciousness-raising groepen omvatte niet alleen bewustwording van de onderdruktheid van vrouwen, maar ook bewustwording van hun medeplichtigheid aan de bestaande manschappij. Heel wat vrouwen, zeker uit de groepen waar het radikaal-feminisme uit afkomstig was, hebben via hun vaders en mannen natuurlijk heel wat belang bij de bestaande verdeling van macht en rijkdom. Ook daarvan zouden zij zich bewust moeten worden. Wat zou je verliezen als je bij je man wegging? Wat zou je verliezen als er een socialistische revolutie kwam? Of een revolutie van de Derde Wereld? Ook voorrechten leveren weerstanden tegen bewustwording op; maar het radikaal-feminisme besteedde toch de meeste aandacht aan de weerstanden die voortkomen uit de pogingen om gelukkig te lijken, voor jezelf of voor anderen, om niet te hoeven toegeven dat je machteloos bent.

En dat was de kracht en de zwakte van de praatgroep-beweging. De kracht was dat duizenden, misschien wel honderdduizenden, of miljoenen vrouwen over de hele wereld een opluchting hebben gevoeld dat ze niet de enige waren die bepaalde dingen niet konden verdragen; niet gek, niet lelijk, niet dom, geen slechte moeder.

De zwakte was dat het bewustwordingsproces over het algemeen in 'het persoonlijke' bleef steken. De leuze 'het persoonlijke is politiek', die eerst door politiek bewuste vrouwen was gebruikt om het mogelijk te maken ook over hun eigen onderdrukking te praten, kon natuurlijk ook zo uitgelegd worden dat *alleen* het persoonlijke politiek is. De nadruk op eigen ervaringen kon ertoe leiden dat vrouwen niets anders meer doen dat wat zij het prettigste vinden ter wereld: over zichzelf praten. En al die goede voornemens over geen stand ophouden (in alle betekenissen van het woord): wie moest zorgen dat die nageleefd worden? De radicale beweging was zó democratisch en anti-autoritair, dat het eigenlijk niet eens mogelijk was dat er zelfs maar regels bestonden, laat staan dat iemand de verantwoordelijkheid zou hebben te zorgen dat ze nagekomen werden. Die regels die in boekjes en tijdschriften gepubliceerd zijn waren waarschijnlijk een weergave van wat een bepaalde groep achteraf blijkt gedaan te hebben; niet een bewust programma dat van tevoren afgesproken was. Ze waren eenvoudig een uitvloeisel van de gemeenschappelijke inzet om alle maatschappelijke verschillen te overwinnen, gesteund door verstandelijk inzicht en feministische en socialistische theorie.

Het bewustwordingsproces in de consciousness-raising groepen hing dus in belangrijke mate van inzet en feministische scholing af. Maar ook als die aanwezig waren, stuitte het proces op allerlei grenzen. We hebben al de voorrechten genoemd: in de groepen kwam veel beter tot uiting hoe de deelneemsters onderdrukt werden, dan hoe ze profiteerden van de uitbuiting van arbeidsters en arbeiders en van vrouwen en mannen in de Derde Wereld. Als er vrouwen uit de uitgebuite klassen in de groepen hadden gezeten, hadden ze de medeplichtigheid van de middenklassevrouwen aan het licht kunnen brengen - maar ze waren er niet. De schaarse arbeidersvrouwen vertrokken snel omdat ze veel dringender zaken te doen hadden dan praten: geld verdienen, opleidingen volgen om wat beter werk te krijgen. Bovendien bleek ook, dat de arbeidersvrouwen die in de beweging terechtkwamen, het bewustmakingsproces lang niet zo hard nodig hadden. 'Ik geloof wel

dat jullie problemen serieus zijn, maar ik heb ze eigenlijk niet', zei één van hen. Ze waren gewoon niet zó erg in de war. Natuurlijk leden ze ook onder allerlei vormen van opgedrongen schuldgevoelens, waarvan de onzinnigheid door het praten onthuld kon worden. Maar ze waren heel wat minder gevormd door de illusie dat ze gelukkig moesten zijn - ze wisten wel beter. Ze hadden ook lang niet zo hard in mannen gelóófd, zich veel minder met hun man-

nen geïdentificeerd; de emotionele afhankelijkheid waarover steeds weer gesproken werd, bestond voor hen nauwelijks.

Wat het bewustmakingsproces niet kon, was aangeven wat er gebeuren moest. De nieuwe ontdekkingen bleven persoonlijk, hadden geen politieke akties tot logies gevolg. De enige politieke aktie namelijk, die kollektief ondernomen had kunnen worden, zou geweest zijn: allemaal tegelijk de banden met mannen verbreken, en samen in de revolutionaire strijd voor alle vrouwen de nieuw-ontdekte kern van ieders persoonlijkheid versterken en ontwikkelen. 'Het bos moet tegelijk geplant worden', zo citeert de Beauvoir Stendhal. Anders groeien de bomen scheef.

Maar ja, dat gebeurde dus niet. Om uiteenlopende redenen, die wel allemaal te maken hadden met verschillende 'voordelen' die er aan de situatie van iedere vrouw zaten: huis, kinderen, kennissenkring, vakanties, of een man, die - geschrokken van die praatgroep - opeens wat menselijker ging doen. En ook met de verschillende nadelen die aan een bestaan als 'vrouw alleen' zitten, zoals weinig opleiding, dus een vervelende baan, te oud, helemaal alleen voor de kinderen moeten zorgen, enz.

Niet dat dat in de praatgroepen allemaal uitgesproken werd; er stond nauwelijks ter discussie of de banden met mannen nu wèl of niet verbroken moesten worden. Een van de belangrijkste thema's was wel emotionele afhankelijkheid, liefde en seksualiteit: en over het algemeen was de konklusie wel dat liefde voor, en seksualiteit met mannen uiteindelijk niets opleverden, maar wat was het alternatief? In 1970 verscheen uit de praatgroepenbeweging van Amerika een wanhoopskreet van Shulamith Firestone (in 'Notes from the second year'), over wat je na je bewustwordingsproces met de liefde moet doen:

'(1) We kunnen de mannen nadoen en onze gevoelens afsnijden. Een vreselijk leven.

(2) We kunnen naar het traditionele vrouwenspel teruggaan en het met nog meer wraakzucht dan vroeger spelen om genoegdoening te krijgen voor de laatste mannenstreek, de "sexuele revolutie", maar dan zijn we weer terug waar we begonnen zijn en benadelen onszelf om een erger benadeling door onze vijanden te vermijden en gebruiken we meer de negatieve kracht van de onderdrukte, dan dat we het recht in eigen hand nemen.

(3) We kunnen meedoen met de Speurtocht naar de Hersenschim: de man die bereid is zijn mannelijke voorrechten op te geven (geen "man" zijn in onze maatschappij heeft zijn eigen prijs). We moeten dan wel verdacht zijn op een ware stormloop van concurrentie voor het geval we hem ooit vinden.

(4) We kunnen proberen volledige relaties op te bouwen met andere vrouwen: maar die oplossing levert een heel stel nieuwe problemen op, want dan zouden we de opbouw van onze persoonlijkheid tot de grond toe moeten afbreken. Bovendien kan de vrouw-vrouw-liefde in de huidige tijd alleen maar een afdwaling van de heteroseksualiteit zijn, met zijn eigen dynamiek van overheersing-onderwerping. Mannelijk-vrouwelijke patronen zouden in onze gederen ontstaan en zo onze beweging verzwakken.

(5) We zouden kunnen leren te masturberen zonder schuldgevoel- en daarbij tijdelijk de gezelligheid van het vrijen opgeven - maar dat is een prijs die weinigen van ons bereid zijn te betalen.'

Het recht op seksualiteit

Opvallend is dat het eenvoudigste alternatief - helemaal geen seksualiteit - in de opsomming van Shulamith Firestone niet vermeld wordt. En dat, terwijl voor hele volksstammen en hele generaties vrouwen seksualiteit eigenlijk helemaal niet zo belangrijk is (zoals het Kinseyrapport ook bevestigde). Het 'leven met een geranium' was voor deze vrouwen in deze tijd kenmerkend gewoon ondenkbaar. We hadden het bij de Dolle Mina's al gezien: de oude vrijster was voor deze generatie vrouwen het ergste schrikbeeld. Bij de eisen die de vrouwen van de tweede golf stelden nam de seksuele bevrijding een heel belangrijke plaats in.

Niet voor niets was het boek van Germaine Greer, *The female eunuch* (De vrouw als eunuch) in één klap wereldberoemd geworden. Greer stelde dat de mannelijke onderdrukking

vrouwen van haar actieve seksualiteit beroofd heeft. Vrouwen zijn geestelijk gekasteerde wezens, zij moeten op eunuchen (gekasteerde mannen) lijken: onbehaard, glad, reukloos; ze moeten vet hebben waar mannen spieren hebben. Hun geestelijke activiteit, nieuwsgierigheid, ontdekkingslust wordt vernietigd; en daarmee zowel hun seksueel plezier als hun intelligentie.

Voor Germaine Greer ligt een belangrijk deel van de bevrijdingsstrijd dan ook op het seksuele vlak: vrouwen moesten hun seksualiteit terugveroveren. Sommige vrouwen in de vrouwenbeweging vonden dat Germaine zelf wel wat ver ging als ze haar kut in een pornoblad liet fotograferen; maar met het uitgangspunt was eigenlijk iedereen het eens - al werd het verband dat ze gelegd had met intellectuele activiteit en andere soorten nieuwsgierigheid snel vergeten.

Homoseksualiteit

Het gevolg was dat vrouwen moesten kiezen tussen heteroseksualiteit en homoseksualiteit, tussen bekende narigheden en onbekende griezeligheden. Want de vooroordelen tegen homoseksualiteit waren nog groter dan die tegen oude vrijsters. Het beeld van 'lesbiese' (ook al zo'n eng woord) vrouwen was dat van mannelijke vrouwen met stropdassen en colberts. In de stemming van 'woman is beautiful' (naar de slogan 'black is beautiful' van de negerbeweging) was een 'mannelijke' vrouw juist uiterst verwerpelijk.

Firestone zegt het in beschaafde politieke taal: we zouden man-vrouw patronen in onze beweging binnenhalen. Net zo min als iemand de mannenrol op zich zou willen nemen, wilde ze de vrouwenrol moeten spelen tegenover een mannelijke vrouw. En niemand kon zich eigenlijk relaties voorstellen die op een werkelijk gelijkheid zouden berusten; net zo min als werkelijke seksuele gevoelens tegenover iemand die zich noch mannelijk, noch vrouwelijk zou gedragen.

Ondanks die vooroordelen was de werkelijkheid heel verwarrend. Want de diepe opluchting die alle ongewone aandacht, begrip en veiligheid in de nieuwe groepen bij veel vrouwen te weeg bracht, maakte heel wat remmen los. Plotseling was het verschil tussen aardig praten, aardig kijken en omarmen en vrijen, niet meer zo duidelijk als vroeger. Je bleek ook zonder een stropdas om heel goed op een vrouw verliefd te kunnen worden, veel vrouwen herinnerden zich ook weer, dat ze dat vroeger, voordat de jongens al hun aandacht opeisten, ook al vaker geweest waren - al hadden ze misschien niet geweten wat ze er verder mee aan moesten. Ze realiseerden zich ook dat ze zulke vanzelfsprekende erotische gevoelens eigenlijk nooit voor mannen hadden gehad, al konden ze met mannen verder nog zo goed vrijen.

En zo ontdekten, in de rozige sfeer van de eerste kennismaking met het radikaal-feminisme, steeds nieuwe groepen vrouwen de liefde tussen vrouwen.

Wat niet direkt betekende dat ze nu homoseksueel geworden waren - homoseksuele vrouwen waren nog steeds De Anderen. Die 'anderen' hoorden echter ook bij de 'beweging van de zestiger jaren'. Er bestonden al sinds tientallen jaren organisaties voor homoseksuelen, die probeerden mensen met een homoseksuele 'geaardheid' tegen de ergste onderdrukking te beschermen en verder wat gezelligheid en ontmoetingsmogelijkheden te bieden. Nu echter kwamen er ook actiegroepen, van jonge homo's, die hun manier van leven presenteerden als een politiek protest tegen knellende burgerlijke normen, in het kader van de algehele bevrijding van menselijke erotische mogelijkheden. Zowel van de degelijke burgerrechten-voor-homo's-verenigingen als van de radikale homobevrijdingsgroepen waren vrouwen lid; maar in beide groepen waren ze ver in de minderheid, zonder veel invloed op sfeer en activiteiten.

Daarom lag het voor de hand dat er kontakten kwamen tussen de verschillende groepen vrouwen. Zolang de scheiding homo's-hetero's duidelijk bleef, gaf dat weinig problemen: in de progressieve kringen werden homo's natuurlijk 'geaksepteerd'. Maar een gezamenlijke beweging van radikale vrouwen maken, zonder diskriminatie, was nog heel iets anders. De meeste heterovrouwen, die bezig waren de erotiek tussen vrouwen te ontdekken, wilden helemaal geen 'homoseksuelen' of 'lesbiennes' worden - al zagen ze nu wel dat vrouwen die

zichzelf wèl zo noemden, helemaal niet 'mannelijk' hoefden te zijn. De heterovrouwen wilden gewoon vrouw blijven, niet ineens naar een dubbel gediskrimineerde groep overstappen - voor de zekerheid hielden de meesten, als ze verliefd werden op een vrouw, hun man tegelijkertijd nog aan! Wat een ergernis bij de ho-vrouwen!

In de Verenigde Staten is die ergernis soms hoog opgelopen: Kate Millet die een suksesboek over 'Sexual Politics' had geschreven is door zalen vol vrouwen uitgejouwd omdat ze er niet openlijk voor uitkwam dat ze 'lesbies was' en gewoon getrouwd bleef. Ook in Nederland is wel eens een veldslag geleverd over dit onderwerp, maar in het algemeen lukte de samenwerking hier aanvankelijk veel beter dan in de meeste andere landen.

De nieuwe organisatie vormen en het zusterschap

In Nederland was het eerste gemeenschappelijke project het praatgroepencongres in Loosduinen, in het najaar van 1972. Voor het eerst werd er een vrouwencongres gehouden zonder officieel programma, zonder voorzitters, zonder moties van orde. Besproken werden de onderwerpen die de praatgroepen het meest ter harte gingen: uiterlijk, huwelijk, seksualiteit, moederschap, afhankelijkheid, driehoeksverhoudingen: de politieke punten van het persoonlijke leven; zomaar, in kleine groepjes meest wildvreemde vrouwen uit het hele land. Met een feest na, waar vrouwen met vrouwen dansten.

Buiten stonden de joernalisten - diep verontwaardigd dat mannen niet binnengelaten werden, net zoals de mannen van de praatgroepvrouwen meestal. Die mannelijke agressie droeg trouwens veel bij tot het succes van de beginnende praatgroepbeweging – iedere vrouw die er bij kwam was trots dat zij haar angst overwonnen had en dat zij iets totaal nieuws gedaan had, een werkelijke stap.

Zoals al eerder gezegd bleef de moeilijkheid echter wat de volgende stappen zouden zijn. Praten, dansen en vrijen kunnen heel snel een doel op zichzelf worden, en werken dan niet meer revolutionair. Maar om gewoon actie te gaan voeren voor werk, lonen, kresjes en abortus, was daarbij vergeleken wel erg saai. Een eigen klimaat maken, een eigen huis, waar al die nieuwe ontdekkingen verder uitgewerkt zouden worden, en waar vrouwen sterker en onafhankelijker zouden kunnen worden, werd het belangrijkste gevonden. Daarna, later, zou het aktievoeren vanzelf komen. Zo werd in juni 1973 het Amsterdamse vrouwenhuis gekraakt, als eerste van een hele reeks vrouwenhuizen en vrouwencafés door het hele land.

De huizen waren er (al waren ze of veel te groot en bouwvallig, of veel te klein en ook bouwvallig), nu het zusterschap nog. Want dat was de leuze van de Women's Liberation Movement: Sisterhood is powerful, zusterschap is machtig. De mannen waren in hun broederschappen de wereld gaan beheersen, de vrouwen moesten vanuit zusterschap terugvechten. In Nederland sloeg die leus niet zo aan; wij spraken liever van 'solidariteit'. Waren de herinneringen aan onze zusjes zo onplezierig? Inderdaad is het zo dat je, wanneer je aan zusters denkt, bijna alle problemen van de nieuwe vrouwenbeweging al kunt voorspellen.

Shulamith Firestone was bang geweest voor man-vrouw-patronen in de vrouwenbeweging, wanneer vrouwen met elkaar zouden gaan vrijen. Die patronen waren echter maar een kleinigheid vergeleken bij de zusterlijke patronen. Vrouwen aksepteren namelijk van andere vrouwen vrijwel geen mannelijk gedrag - wie zich werkelijk aan huishoudelijk werk wil onttrekken, onhebbelijk wil optreden, en reeksen vrouwen wenst te versieren, moet dat goedmaken met ander werk, veel charme, of het drogen van tranen: ekstra vrouwelijk gedrag dus, waardoor de balans weer in evenwicht komt.

De problemen tussen zusters zijn een onderdeel van het verdeel en heers tussen alle vrouwen. Het grondpatroon ervan is de verdeling van vrouwen in sletten en trutten: vrouwen die wèl seksueel beschikbaar zijn voor mannen, en vrouwen die dat niet zijn, maar andere nuttige functies hebben (met name voederschap en monsterschap). Het is natuurlijk niet toevallig dat de woorden die deze grond patronen het duidelijkst herkenbaar maken, scheldwoorden zijn - alle voor vrouwen toegestane bestaansvormen worden bepaald door vrouwenhaat in het algemeen.

Sinds het bestaan van het patriarchaat maken mannen bepaalde vrouwen tot slet, om aan hun behoefte aan met overheersing gekombineerde seks te voldoen - en als ze ze niet meer nodig hebben haten ze hen. Hetzelfde met de 'trutten'. Het akelige is echter dat vrouwen zelf één van deze stereotypen tot een identiteit, tot de kern van hun persoonlijkheid gaan maken en dan de vrouwen van het andere stereotype gaan haten, zonder dat ze merken dat ze letterlijk een spiegelgevecht leveren. Slet en trut zijn namelijk elkaars spiegelbeeld, elkaars negatief; en ze zijn beiden - hoogstens - een halve vrouw. En als een *heel mens* wordt gedwongen een *halve vrouw* te zijn, houdt zij heel wat agressie en frustratie over om haar andere helft te bestrijden.

Alles wordt nog ingewikkelder omdat die stereotypen natuurlijk nooit een echte identiteit kunnen opleveren. Voor heel veel vrouwen hangt het van de situatie af in welk stereotype ze terecht komen.

In het verslag over een driehoeksverhouding vertelde een vrouw eens, dat wanneer de nieuwe vriendin van haar man op bezoek was - sinds de seksuele revolutie moet de echtgenote dat goed vinden - met haar slanke benen in mooie hoge laarzen (de vertelster is klein en dik), zij ineens merkte dat ze heel ijverig de hemdje van de kinderen ging zitten verstellen. Toen ze er zelf maar een vriend bijnaam, ging ze daar natuurlijk juist weer heel vlot en jolig tegen doen - tot ergernis van diens vrouw, die weer in de truttenrol gedrukt werd.

Dat soort patronen zijn door de aanwezigheid van de gemeenschappelijke man bepaald, en ook heel makkelijk te herkennen. Als je die man echter uit het beeld verwijdert, zoals in de radicale vrouwenbeweging gebeurt, is de herkenning van achtergronden van onderlinge vijandigheid heel wat moeilijker. Het is wel zo dat in een omgeving zonder mannen vrouwen direkt veel meer 'zichzelf, meer echte persoonlijkheden worden, maar ze zijn natuurlijk niet in één klap héle mensen geworden. Zelfs wanneer ze proberen zonder mannelijke goedkeuring te leven blijft voor veel vrouwen de andere kant van de persoonlijkheidsvorming, het afkeuren van andere vrouwen, een verleidelijke mogelijkheid tot houvast in de verwarring. En zo krijg je dan steeds wisselende patronen van zusterswisten, waarin bij middenklassevrouwen meestal de oudere zuster de trut is (want in gezinnen waar de vader een aardige positie in de manschappij inneemt, zal de oudste dochter liever proberen h m na te doen dan haar moeder, die niets voorstelt) en de jongere zuster de slet (omdat ze zich dan tegen haar oudere zuster kan afzetten door haar sukses bij mannen te gebruiken).

Dit heeft tot gevolg dat in een radicale vrouwenbeweging geen enkele vorm van organisatie mogelijk is. De 'oudere zusters' gehoorzamen niet aan de jongere zusters, omdat ze die lichtzinnig en onverantwoordelijk vinden (en misschien zelfs wel dom). En de jongere gehoorzamen niet aan de oudere, omdat ze haar 'monsters' vinden, aseksuele wezens, geen echte vrouwen. Iedere vrouw die door inzet of ervaring zich verantwoordelijk gaat voelen voor de gang van zaken komt bijna automatisch in de rol van oudere zuster terecht, tenzij ze jonger is dan de rest. Deze vormen van 'verdeel en heers' worden niet als zodanig herkend, maar geformuleerd als 'anarchisme' of 'demokratie' of 'anti-autoritair'. Het verschil met deze mannelijke organisatievormen is echter, dat deze w l oplossingen hebben gevonden voor tijdelijk en beperkt gezag; bijvoorbeeld door het kiezen van bestuurders, die steeds verantwoording moeten afleggen, en na korte tijd moeten aftreden (het model van de Commune van Parijs, dat door Marx en Lenin ook voor het kommunisme werd aanbevolen).. In de radicale vrouwenbeweging was dat niet mogelijk.

Vrouwenactieprojecten

Er ontstond dus geen echte organisatie, waarin vrouwen - net zoals moderne mannen - formele banden met elkaar zouden hebben; en er ontstond ook geen 'zusterschap' in de vorm van warme persoonlijke steun.

Desondanks breidde de nieuwe vrouwenbeweging zich met grote snelheid uit. Want vrouwen bleken elkaar heel wat te bieden te hebben, al was dat dan geen grote machtige organisatie of blijvende solidariteit.

Natuurlijk verdwenen veel vrouwen weer, omdat ze er veel te veel van verwacht hadden en niet meteen hartelijk werden ontvangen. Maar voor wie dergelijke teleurstellingen kon verwerken gaven groepen die louter uit vrouwen bestonden en die, min of meer rechtstreeks, verbetering van de positie van vrouwen nastreefden, ontzaglijk veel voordelen. De combinatie van gezelligheid, eindeloos praten over de dagelijkse narigheden van de vrouwenonderdrukking, met het doen van 'iets nuttigs' en het dragen van verantwoordelijkheid, trok heel wat vrouwen aan; ook vrouwen, die in hun dagelijks leven de persoonlijk banden met mannen wilden behouden. Dergelijke vrouwen stelden zich niet geheel achter de radikaal-feministische ideeën, maar pakten ergens op een bepaald punt de vrouwenonderdrukking aan.

Voorbeelden van dergelijke actiegroepen, die aan de rand van de radikale vrouwenbeweging ontstonden - werken met uitsluitend vrouwen, maar de rest van de week voor man, vriend of zoons zorgen - waren de verschillende vrouwenhulple telefoons (Vrouwen bellen vrouwen) en het abortuskomité 'Wij vrouwen eisen', dat - bijna als een echte organisatie - vrouwen uit verschillende politieke partijen en politieke vrouwenorganisaties samenbracht in een taaië, maar met verbazende vrolijkheid volgehouden strijd voor de uitbreiding van de praktische mogelijkheden om een abortus provokatus te laten verrichten en voor de wettig-making van de abortuspraktijk (abortus is nog steeds een misdrijf, en katholieke ministers proberen steeds abortusklinieken te sluiten of de gevallen waarin abortus toegestaan is te beperken).

Geheel nieuw waren de Blijf-van-mijn-Lijfhuizen, die hier naar Engels voorbeeld werden opgezet, om vrouwen die door hun man mishandeld werden tenminste een vluchtmogelijkheid te kunnen geven, een voorbeeld van dat de onderdrukking zo erg kan worden, dat een overvolle ruimte met meestal overspannen vrouwen en meestal lastige kinderen, te verkiezen is boven de privacy en het comfort van het isolement met die éne man samen.

Een ander initiatief, waar vrouwen zich probeerden los te maken van het mannelijke hulpverleningsapparaat waren de groepen van Vrouwen in de Overgang, die bij gebrek aan belangstelling van de artsen nu maar zelf eens gingen uitzoeken wat er aan hun klachten te doen was.

Er kwamen ook self-helpgroepen, die met behulp van 'zachte' plastic 'speculums' in elkaars vagina's gingen kijken om te ontdekken hoe dat daar allemaal in elkaar zit en om alle gewone kwaaltjes van afscheidingen en menstruatiemoeilijkheden te bestrijden. Al deze groepen waren hard aan het werk, niet in de eerste plaats voor hun eigen plezier, maar om andere vrouwen te helpen. Zij trokken ondernemende verantwoordelijke vrouwen aan, die voor concrete verbeteringen voor aanwijsbare groepen vrouwen wilden werken.

Anderen probeerden nog steeds een grote radikale vrouwenbeweging van de grond te krijgen. Zij worstelden met het verkrijgen, onderhouden en schoonmaken (niet gering: veel vrouwen zijn van nature niet netjes) van vrouwenhuizen als ontmoetingspunt; het organiseren van praatgroepen en tema-avonden; het verspreiden van feministiese ideeën en ervaringen door middel van vrouwenkranten, boeken en pamfletten. Ook dat werk eiste veel inzet en verantwoordelijkheidsgevoel en gaf dikwijls zeer weinig zichtbare resultaten.

De behoefte aan 'therapie'

Intussen kwamen er steeds meer vrouwen op de beweging af om daar hun 'bevrijding' te zoeken. Zij

waren zeer teleurgesteld als hen voorlopig alleen werk, verantwoordelijkheid en strijd aangeboden kon worden; zij wilden bevrijd worden van spanning en frustratie, niet nieuwe spanning en frustratie oplopen. Sommige van hen wilden het gewoon leuk hebben: een gezellige sfeer, muziek, drank.

Voor anderen was dat niet voldoende. Net zoals alle vrouwen dachten ze dat hun onlust aan henzelf lag, maar zij waren niet op zoek naar een kollektieve ontdekking van de maatschappelijke oorzaken, maar naar individuele *genezing*. Zij wilden een therapie voor hun misvorming tot vrouw.

Op zichzelf is dat heel voor de hand liggend. Onderdrukking van vrouwen werkt niet alleen op de buitenkant van ons manschappelijk leven, maar ook op de binnenkant, op de vorming van onze persoonlijkheid. Angst, onzekerheid, afhankelijkheid en schuldgevoel zijn om zo te zeggen bij vrouwen ingebouwd. Ze ontstaan niet alleen naar aanleiding van agressie van andere mensen, maar ze worden voortdurend van binnen uit voortgebracht - al was het alleen maar omdat vrouwen geleerd hebben bepaalde onaangename reacties van de buitenwereld te verwachten en daarop maar vast vooruit te lopen.

Ook in het radikaal-feminisme was veel gesproken over 'sterker worden' - groeien in de gemeenschappelijke strijd, op basis van 'samen staan we sterk'. Het werd echter steeds moeilijker om uit te leggen, dat dat iets anders was dan *individuele therapie*. Ook in het feminisme kwamen er trouwens stromingen die de nadruk gingen leggen op 'autonomie': iedere vrouw moest leren voor zichzelf op te komen. De wens iets voor andere vrouwen te doen werd vanuit die opvattingen bestempeld als een 'hulpverleningssyndroom'. Prakties toegepast: als je geen zin hebt om het vrouwenhuis schoon te maken dan doe je het gewoon niet. Een eenvoudig standpunt, waarbij alleen over het hoofd wordt gezien dat de vrouwenbeweging juist bestaat uit vrouwen die *allemaal* geen zin hebben om schoon te maken. De vrouwen die later naar de vrouwenbeweging kwamen waren duidelijk anders dan die van de eerste paar jaar - en dat kwam ook omdat de manschappij in allerlei opzichten aan het veranderen was.

Verder lezen

Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houen ons eronder*. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes. Utrecht 1972, Bruna

De Vrouwenkrant, Amsterdam, Nieuwe Herengracht 95

De Bonte Was, *En ze leefden nog lang en gelukkig ...* Amsterdam 1974, De Bonte Was

De Bonte Was, *Vrouwen over seksualiteit*. Amsterdam 1974, De Bonte Was.

De Bonte Was, *Vrouwenwerk*. Amsterdam 1975, De Bonte Was

De Bonte Was, *Moederboek*. Amsterdam 1976, De Bonte Was

De Bonte Was, *Vrouwen over hulp bij ziekte en problemen*. Amsterdam 1978, De Bonte Was

Shulamith Firestone e.a., *Berichten uit Amerika*, artikelen over de bevrijding van de vrouw. Amsterdam 1971, MVM

Diana E.H. Russel en Nicole van de Ven, *Misdaden tegen de vrouw*, tribunaal Brussel 1976. Amsterdam 1977, De Bonte Was

Juliet Mitchell, *Vrouw en vrijheid* (1966), Meppel, 1973, Boom.

Germaine Greer, *De vrouw als eunuch*. Amsterdam 1972, Meulenhoff

Shulamith Firestone, *De dialectiek van de sekse*. Amsterdam 1979, Bert Bakker

Redstockings, *Feminist Revolution*. New York 1975/1977, Random House

Kate Millet, *Sekse en macht*. Amsterdam 1975, Meulenhoff

Ann Cornelissen, *Women of the shadows*. New York 1976, Vintage books

H. Marcuse, *Eros and Civilisation*, Boston 1955

S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*. Amsterdam 1978, SUA

Evelyn Reed, *Problems of Woman's liberation*. New York 1969, Pathfinder Press

J. O'Connor, *The fiscal crisis of the state*. New York 1973, St. Martin's

E.O. Wright, *Class, crisis and the state*. Londen 1978, NLB

R. Bahro, *Die Alternative*, Zur Kritik des real existierenden Sozialismus. Köln/Frankfurt 1977, Europäische Verlagsanstalt

Hoofdstuk 12 De laatste trends in manschappij en vrouwenbeweging

De democratiseringsbeweging: modernisering van de burokratie

De spanning op de arbeidsmarkt was niet het enige probleem waar de mannenorganisaties van overheid en bedrijfsleven intern mee te maken hadden. Er zaten ook ernstige spanningen in hun organisatie zelf.

Voor een deel werden die spanningen nog steeds veroorzaakt door de klassenstrijd tussen bezittende en niet-bezittende mannen. We hebben gezien dat als antwoord daarop zowel bij bedrijfsleven als overheid steeds uitgewerkter vormen van burokratie ontstonden om al die mannen in een samenhang te organiseren, een zekere mate van onderlinge concurrentie mogelijk te maken en toch de laagste klasse mannen globaal op zijn plaats te houden.

We hebben al gezien dat in de 60er jaren juist de mannen die als toekomst hadden om in die burokratieën te gaan werken in opstand begonnen te komen. De traditionele strakke burokratie was duidelijk wel een grote stap vooruit in het organiseren van grote groepen mannen, maar hij was nog niet volmaakt; hij was te *autoritair*. De onpersoonlijkheid was te ver doorgevoerd, de macht van 'het voorschrift' te groot.

Onzichtbare directies en besturen dirigeerden gigantiese bedrijven en overheidsinstellingen, van bovenaf, met starre voorschriften en hiërarchiese omgangsvormen. De mannen die er werkten hadden onvoldoende bewegingsruimte om zich als volledige mensen (dus volledige mannen) te blijven beleven: er werd te veel gemord en te weinig gewerkt. De burokratieën moesten duidelijk veranderen - zowel van binnen als van buiten werden 'autoritaire systemen' aangevallen. *Demokratisering* was het wachtwoord van de 60er jaren; in Nederland was er zelfs een politieke partij voor opgericht (D66). Tenslotte heerste er officieel een democraties systeem; was iedereen vrij en gelijk; nu werd ineens ontdekt hoe weinig daarvan in de praktijk terecht gekomen was. Organisatie- en bestuursdeskundigen gingen aan het werk om te onderzoeken hoe organisaties gedemocratiseerd konden worden.

Het probleem daarbij was natuurlijk dat het systeem in wezen helemaal niet veranderd kon worden. De taken die de burokratieën hadden op het gebied van produktie en overheersing bleven namelijk hetzelfde.. Alleen *de manier waarop* moest anders. Zowel de mensen die in allerlei bedrijven werkten, als degenen die als klant - bijvoorbeeld van overheidsinstellingen - ermee te maken kregen, moesten *het gevoel* krijgen dat ze vrij waren.

Het proces dat op gang kwam was een doorwerking van de grondbeginselen van het kapitalisme, de verdere uitwerking van het begrip 'vrije arbeid'; de schijn dat niemand *gedwongen* wordt om te werken, maar zelf - in vrijheid - er voor kiest.

Dit kon bereikt worden door de mensen *inspraak* te geven; ze te laten meepraten over beslissingen die door anderen genomen werden, op basis van informatie die alleen de top had. Maar alleen 'inspraak' vonden de opstandigen te weinig; ze wilden meebeslissen, op basis van *gelijkheid*. Maar ja, wat voor gelijkheid? De klassetegenstellingen tussen bezitters en niet-bezitters waren nog levensgroot aanwezig. Als ze als gelijke partijen om de tafel zouden gaan zitten, zou al gauw blijken dat hun belangen op veel punten lijnrecht tegenover elkaar stonden, en dan zouden de meest uitgebuiten - omdat zij de grootste groep vormden - aan het langste eind trekken. Stel je voor wat er zou gebeuren als de leerlingen op school; de arbeid-st-ers in de fabriek, het kraagjes proletariaat en het witte boordenproletariaat echt zouden doordrukken wat zijzelf willen! De gelijkheid die aangeboden werd, was dan ook niet die van werknemers ten opzichte van werkgevers, maar die van mens tot mens, dat wil zeggen van *man tot man*; de persoonlijke broederlijkheid werd de fabrieken en bedrijven binnengéhaald.

Het begon in Amerika met 'sensitivity trainingen' voor het hoger personeel: persoonlijke rancunes tegen de top werden opengebroken en omgezet in huilpartijen, waarna hoog en iets minder hoog elkaar broederlijk om de hals vielen. Nadat in het westen op vergelijkbare wijzen, via trainingen, week-ends, ellenlange vergaderingen die eindigden in braspartijen, het hogere kader elkaar gevonden had, kon begonnen worden met het op persoonlijke wijze benaderen van het middenkader en de laagste regionen.

Nu was het natuurlijk niet de bedoeling dat iedereen een week-end met de directie op stap ging; zo broederlijk moest het nu ook weer niet worden. De verbroederlijking moest tot stand gebracht worden door speciaal daarvoor opgeleide wetenschappers, en dan vooral door *agogen*, die tot taak kregen de mannen in bedrijven persoonlijk te *begeleiden*.

Sociale akademies en universiteiten leverden kant-en-klare, op het bedrijfsleven en overheidsinstanties aangepaste wetenschappers, die hadden geleerd om met mensen om te gaan, op basis van gelijkheid. Interactie, communicatie, gespreksvoering, gelijkheid in verscheidenheid, goed op elkaar overkomen, dat zat allemaal in hun pakket. Zij waren dan ook uitstekend geschikt om het algemeen mannelijk belang te gaan behartigen.

Op basis van de nieuw verworven broederschap kregen de *ondernemingsraden*, waarin door de verschillende geledingen van het personeel gekozen vertegenwoordigers met elkaar het algemeen belang van het bedrijf behartigden, wat meer bevoegdheden: de werknemers mochten nu uit zichzelf kiezen voor datgene wat hen vroeger bevolen werd.

Toen het eerste democratiseringsentoesiasme voorbij was, bleek de gezagskrisis al aardig opgelost. Hier en daar waren wat directeuren weggestuurd; de afdeling, de gezamenlijke docenten, de staf, gingen het zelf doen. Alleen hadden ze wel een 'koördinator' aangesteld - vaak een agoog - om het geheel te overzien en te zorgen dat de afdeling, de docenten, de staf, als geheel deden wat er door degenen die hoger in de organisatie zaten van ze verwacht werd. Op den duur werd die koördinator precies hetzelfde wat de directeur vroeger was.

Maar 'het gezag' ging er wel anders uitzien: het had een baard, corduroy pakken, een spijkerbroek en het liet zich door 'kollega's' met zijn voornaam aanspreken. De omgangsvormen veranderden van stijf-deftig naar persoonlijk.

De seksuele revolutie

Ondertussen was er ook buiten het werk een punt bijgekomen, waarop mannen meer bevrediging geboden kon worden: de seksualiteit. In de zeventiger jaren begonnen de seksuele vrijheden, die mannen van de elite altijd al voor zichzelf hadden opgeëist, ook voor grotere groepen mannen binnen bereik te komen. Het kapitalisme hoefde immers niet meer opgebouwd te worden door hard werken en sparen voor investeringen; het was nu belangrijker dat de produkten gekocht zouden worden. Genieten werd nu toegestaan, zelfs verplicht.

Geld lenen voor het kopen van de produkten van de industrie (konsumptief krediet) werd aangemoedigd - het was geen schande meer om schulden te hebben (zelfs de armsten werden verleid tot het kopen op afbetaling, wat voor de kredietgevers ekstra voordelig was omdat in de kleine lettertjes van het kontrakt stond dat het gekochte voorwerp zou worden teruggenomen zodra er één termijn niet op tijd betaald werd - al was het de laatste).

Al die 'konsumptie' - eigenlijk een raar woord, want het ging niet in de eerste plaats om dingen die je kunt *eten*, maar om industrieel vervaardigde gebruiksvoorwerpen - diende nauwelijks het genot, hoogstens het gemak (zoals wasmachines en automatische ovens). De gekochte goederen verhoogden wel ieders status, maar relatief bleef iedereen in dezelfde positie: de anderen waren immers ook welvarender geworden. Sterker nog, de hogere middenklassen begonnen juist uit te stralen dat al die luxe voorwerpen maar kleinburgerlijk waren: die liepen rond in slonzige kleren en weigerden televisie aan te schaffen.

Het gevoel van luxe, van weelde, kon niet van de stijgende welvaart komen, maar alleen van dat wat die woorden oorspronkelijk betekend hadden - van seks. Seks moest de glamour geven aan glimmende auto's en namaak wollige wand-tot-wand tapijten. En seks was er ge-

noeg: die kon immers op dezelfde industriële massaschaal vervaardigd worden als de auto's en de nylontapijten zelf. De filmindustrie van de vijftiger jaren had massaal 'glamour' vervaardigd - een soort glans, een belofte van de goede dingen die zouden komen - de filmindustrie wierp zich nu op seks. In alle graden van directheid: onschuldige seks voor de televisiefilms, geraffineerde seks voor de artistieke film, grove seks voor de massabioskopen en met agressie en wreedheid vermengde seks voor de pornobedrijven.

Misschien waren al die films, plaatjes en boeken, tijdschriften en strips, waar seksuele vernedering van vrouwen in eindeloze variaties uitgebeeld werden, wel voor mannen een soort bevrediging op zichzelf. Maar zij doorbraken in ieder geval 'taboes': die taboes waarmee vrouwen zichzelf vroeger verdedigd hadden. In alle min of meer vaste manvrouwrelaties, zowel binnen als buiten het huwelijk, *werd het weigeren van seks voor vrouwen prakties onmogelijk*.

De moderne psychologie had de mannen nog een extra wapen gegeven: hoofdpijn of vermoeidheid konden niet meer worden aangevoerd, want die waren voorzien als een teken dat de vrouw eigenlijk niet wilde; als uiting van afwijzing, van gebrek aan liefde, en als uiting van frigiditeit als vorm van geestelijke gestoordheid.

Buiten de vaste relatie begonnen de nieuwe regels ook door te dringen. Het verschil tussen sletten - die overal voor in geacht werden te zijn - en trutten - die nooit iets wilden - begon te vervagen. Ook van de kant van de vrouwen zelf: niemand wilde meer een trut wezen. Wie wil zich immers voor geestelijk gestoord laten uitmaken? En de vrouwenbeweging had seks opgeëist als een *recht* voor vrouwen: hoe konden ze dat veroveren als ze hun remmingen niet overwonnen?

Er waren nog wel ouderwetse mannelijke organisaties die er op gebaseerd waren de seks voor hun onderhorigen - vooral de vrouwen - strikt te reglementeren, om ze des te beter te kunnen binden door op hun schuldgevoel te werken. Dat was in de eerste plaats de katholieke kerk, daarnaast ook de protestantse kerken. Maar in de meest welvarende westerse landen werden die gedwongen om water in hun wijn te doen. Het gebruik van voorbehoedmiddelen kon niet meer worden tegengehouden; de Nederlandse bisschoppen verklaarden, in strijd met de paus; het gebruik van 'de pil' tot een persoonlijke gewetenskwestie. Ook de standpunten over 'seks voor het huwelijk' werden milders - het werd nu verstandig geacht eens wat te eksperimenteren. Mits men werkelijk een huwelijk voor ogen had.

Zoals al dit soort processen verbreidde de seksuele revolutie zich geleidelijk. Hij was in de zestiger jaren begonnen bij de opstandige jongeren van de nieuwe middenklassen, als onderdeel van hun protest tegen vrijheidsbepkeringen die ze overbodig en verouderd vonden. Daar bleef het ook niet bij 'standen'boeken en sekskalenders: de vrouwen werden op grote schaal voor nieuwe seksexperimenten ingeschakeld. Er werden kontaktadvertenties gezet voor partnerruil; clubs opgericht voor groepsseks en ernstig geoefend op die 'variëaties' die meer en betere orgasmes mogelijk zouden maken. Hierbij kwam de wetenschap te hulp; want het 'orgasme-bij-de-vrouw' gaf nog steeds de grootste moeilijkheden. De deskundigen van de vorige decennia hadden geijverd voor het 'gelijktijdig orgasme'; boeken als 'Liefde zonder Vrees' gaven hoogstens wat adviezen aan de man hoe hij door prikkeling van de klitoris zijn vrouw een beetje opgewonden kon maken, voor hij bij haar binnendrong. Freud's theorie, dat alleen het 'vaginale orgasme' een teken van werkelijk volwassen vrouwelijkheid is, in haar volstreekte overgave aan de penis van haar man, was nog steeds het uitgangspunt van alle strategieën.

Nu echter bleek dat, zoals Kinsey al had aangetoond, een penis vrouwen weinig innerlijke vreugde verschafte, werd de myte van het vaginale orgasme opgeofferd. Dokter Masters en zijn assistente Johnson toonden in een beroemd geworden onderzoek aan dat iedere vrouw een eindeloze reeks orgasmes kon krijgen, mits haar *klitoris* op de juiste wijze werd geprikkeld, bij voorkeur door een mechanisch trillend voorwerp. De penis bleek niet van belang. De vrouwelijke klitoris werd gereduceerd tot een verlengstuk van een machine die in haar ontelbare orgasmes voortbracht.

Deze ontdekking leverde weer eindeloze nieuwe problemen op. Mannen gingen ijverig aan het stimuleren - als hun vrouw niet klaarkwam was dat nu ineens *hun* schuld geworden: waarom konden zij niet wat een vibrator zonder moeite voor elkaar kreeg?

Veel vrouwen ontdekten zo, dat de aanwezigheid van hun geliefde hen in feite *hinderde*: alleen konden zij zonder moeite klaarkomen, als hij zich ermee bemoeide echter vaak helemaal niet. Zo leverde de seksuele revolutie pioniersters voor de vrouwenbeweging.

Niet iedereen durfde de rechtstreekse konfrontatie met de oorzaken van haar onbehagen aan. Er was ook een gemakkelijker uitweg voor het dilemma van wèl behoefte aan seks, maar niet met deze man: de seksfantasie. Ze probeerden zich van alles voor te stellen om maar niet aan die man te hoeven denken. Soms lukte dat op een prettige manier; vaak ook kwam de onderdrukkende situatie via de achterdeur de fantasie weer binnen, in de vorm van mishandelaars of verkrachters, zodat de vrouw in kwestie dan zelf ging twijfelen of ze wel goed bij haar hoofd was. Maar ook daar stonden wetenschap en bewustzijnsindustrie klaar om haar gerust te stellen: al die seksfantasieën, hoe gruwelijk ook, waren heel *normaal*.

Door de seksuele revolutie veranderen de banden tussen mannen en vrouwen. Mannen gaan steeds meer plaats in het bewustzijn van vrouwen innemen; vrouwen hoeven niet meer in de eerste plaats *aktief* te verzorgen, maar zij moeten hun geest, hun persoonlijkheid *passief* laten gebruiken, zodat de gevoelens, eigenschappen, wensen van de man daar *maximaal zichtbaar in worden*.

Virginia Woolf beschreef de psychiese activiteit die vrouwen voor mannen verrichtten als 'groter spiegelen'. Je moet doen of ze belangrijker, intelligenter, groter, sterker, aardiger zijn dan ze zijn. Dat was voor de oorlog. Vrouwen waren er heel goed in geworden om dat op een tamelijk roetinematige manier te doen, er vriendelijk bij te kijken en intussen aan iets anders te denken. Mannen begrepen wel vaag dat dat niet helemaal was wat ze bedoelden, en sommige namen er misschien een vriendin bij om 'beter begrepen te worden', maar ze konden er niet veel tegen doen. Vrouwen hadden onderling nog steeds resten van superioriteitsgevoel tegenover mannen, die niet omver te krijgen waren - onder het motto 'het zijn net kinderen'.

Het verbreken van de laatste familie- en buurtbanden tussen vrouwen maakte hen vatbaar voor de seksuele revolutie, en verminderde daardoor hun geestelijke weerbaarheid tegenover mannen. In het uiterste geval kon een vrouw tot een soort omhulsel worden dat alleen nog door haar man werd opgevuld.

Gelukkig laten de meeste vrouwen het niet zover komen. Eén van de middelen om zich te verdedigen is een baantje te zoeken buitenshuis, een ander iskinderen. Beide oplossingen scheppen andere verantwoordelijkheden dan alleen het behagen van mannen. Helaas zijn die verantwoordelijkheden weer tegenstrijdig. De kinderen, vooral de zonen, eisen in de nieuwe opvoedingssystemen een totale geestelijke beschikbaarheid van de moeder, die hen tegen het leven moet beschermen, zodat zij in alle betekenissen van het woord 'kinderen' kunnen zijn - onbekend met werk en dood. Het werk buitenshuis eist stipte aanwezigheid en discipline, verzacht door vrouwelijk gedrag. Het uiterlijk moet verzorgd worden, de kinderen gehaald en gebracht.

Zo dragen al deze vernieuwingen bij tot een intensivering van het vrouwenbestaan, waarbij vrouwen al hun geestelijke reserves nodig hebben om hun plichten te kunnen vervullen. Geen wonder dat er veel zo moe zijn, het gevoel hebben dat ze 'het niet meer aan kunnen'. Ze voelen zich zwak, ze gaan hulp zoeken. Daarvoor waren in de zeventiger jaren twee mogelijkheden: de vrouwenbeweging of de *therapie*.

De therapie-industrie

Tot groot verdriet van de vrouwenbeweging kozen de meeste middenklassevrouwen als ze zich ongelukkig voelden eerst de therapie.

Therapieën waren ook heel wat bereikbaarder geworden dan vroeger. De Freudiaanse psychoanalyse was een zeer ingrijpend gebeuren geweest, en onbetaalbaar duur, omdat Freud

dacht dat mensen alleen hard aan hun genezing zouden werken als ze er heel veel geld voor moesten betalen. Voor een deel werd deze drempel verlaagd door ook psychotherapie te laten betalen uit sociale voorzieningen, die oorspronkelijk ter bescherming tegen ziekte of armoede van arme mensen waren opgezet; verder gebeurde dit door de therapieën te vereenvoudigen. Nieuwe vormen ontstonden, waarbij de therapeut voornamelijk tot taak heeft om begrijpend te zwijgen, wat minder vermoeiend is zodat hij meer patiënten kan nemen en waarvoor hij ook niet zelf zo'n ingrijpende opleiding hoeft te ondergaan. De belangrijkste produktiviteitsverhoging werd echter bereikt door de invoering van groepsterapieën.

De beweging van de zestiger jaren gaf een enorme stoot aan dit uitbreidings- en veralledaagsingsproces. Bij alle instituties die werden aangevallen hoorde namelijk ook de traditionele psychiatrie, vooral die in inrichtingen werd toegepast. Kritiese psychiaters toonden aan dat de meeste ziektebeelden die in de leerboeken stonden door de inrichtingen en de psychiaters zelf veroorzaakt werden. De Nederlander Jan Foudraïne vertelde in 'Wie is van hout' hoe hij, door ze anders te benaderen 'katatoniese schizofrenen' - mensen die helemaal niet meer praten, zelfs niet bewegen - weer tot leven had gebracht. Laing toonde aan dat een 'schizofreen' helemaal niet gek is, maar vorm geeft aan een bestaan dat door volstrekt onverenigbare eisen ('double binds') wordt verscheurd, zelfs verlamd.

Al deze kritiese psychiaters wezen er in het algemeen op dat psychies ongeluk geen ziekte is, maar veroorzaakt wordt door directe levensomstandigheden. Er ontstonden dan ook 'radikale therapieën' onder het motto van 'niet aanpassen, maar veranderen'. Deze therapieën zouden de politieke oorzaken van ongeluk en stoornissen moeten opsporen, de cliënten (geen patiënten meer) daarvan bewust maken en tot actie aanzetten.

Bijna zoiets als consciousness-raising dus. Alleen een beetje anders. Niet voor niets legden de consciousness-raising-vrouwen er zo de nadruk op dat juist geen therapie bedoeld was, maar het gezamenlijk analyseren en bestrijden van onderdrukking. Wanneer de radicale therapeuten hun nieuwe inzichten werkelijk serieus hadden genomen, waren ze politieke activisten geworden; het woord 'therapeut' verwijst immers naar de autoriteit die berust op de kennis van de regels volgens welke geestelijke gezondheid bereikt kan worden.

Het radikale aan de radikale therapieën verwaterde dan ook snel; er bleven alleen een aantal kreten van hangen, die heel geschikt waren om massaal te worden gebruikt, en die weer in andere therapieën en encountergroepen opdoken. Gemeenschappelijke belangen van groepen mensen werden weer vertaald naar *individuele* problemen, keuzes, en oplossingen.

De therapeutische benadering was intussen ook al uitgebreid naar groepen mensen die zichzelf helemaal niet als ziek of gestoord beschouwden. Bedrijfsleven en overheid waren immers druk bezig met hun 'demokratiseringsprocessen'. Daarbij hoorden ook technieken om mensen die zich niet aan de nieuwe omgangsvormen konden aanpassen met geweld 'open te breken'. Sensitivitytraining was één van de eerste, maar die maakte wel wat veel slachtoffers, en werd daarom geleidelijk vervangen door een veelheid van 'encounter' (ontmoetings) trainingen. Uitgangspunt van al dit soort groepstrainingen is het zich *open en eerlijk* uitspreken van de deelnemers. De trainer grijpt slechts in geval van nood in; de deelnemers kunnen elkaar ook zonder zijn hulp wel in de vernieling helpen. Iedere vorm van gedrag die van het in een dergelijke groep als 'normaal' ervaren gedrag afwijkt, kan immers aanleiding worden tot kritiek, beginnend met de zin 'jij komt zo agressief/onzeker /gesloten/dominerend etc. op mij over'. Omdat dit als democraties ervaren wordt - waarom zou een ander niet de vrijheid van meningsuiting mogen krijgen om te zeggen wat hij van mij vindt? - heeft de aangevallene hier dikwijls weinig verweer tegen. Vooral vrouwen hebben het idee dat het aan henzelf ligt als ze er niet tegen kunnen; dus ze blijven maar oefenen tot ze 'groot en sterk' geworden zullen zijn.

In gemengde groepen mag je trouwens nog blij zijn als het bij geweld met woorden blijft. Net zoals bij andere vormen van therapie komt ook rechtstreeks seksueel geweld voor, als de mannen in een groep vinden dat een vrouw te afwijzend doet (we hebben trouwens de indruk dat vrouwen bij individuele therapieën meer risico's lopen; de psychiater hoeft niet bang te zijn voor pottekijkers. Amerikaans onderzoek toont dat 40% van de artsen die zich speci-

fiek met vrouwen bezig houden het normaal vinden om enige vorm van seksueel contact met hun patienten te hebben).

In zekere zin zijn de moderne therapieën en trainingen nog verwarrender voor vrouwen dan de ouderwetse Freudiaanse analyse. De echte psychiater heeft een uitgesproken, duidelijke en ingewikkelde theorie over wat vrouwen zijn en hoe ze moeten leven. De vrouwelijke patient komt vroeger of later in botsing met die theorie, die ze als een vervreemd en knellend dwangbuis om zich heen voelt. Alleen vrouwen die zo ongelukkig zijn dat ze zich ook met geweld tot 'echte vrouwen' willen laten maken zullen zo'n therapie lang volhouden.

In de moderne therapieën vanaf Rogers wordt echter helemaal niet over mannen en vrouwen gesproken. Daar gaat het, modern en democratisch, over 'mensen'. Daardoor krijgen veel vrouwen helemaal niet eens in de gaten dat ze anders behandeld worden dan de mannen, dat ze in stereotiep-vrouwelijke patronen gedwongen worden - omdat er allemaal heel andere woorden voor gebruikt worden. De moderne therapieën geven een hele nieuwe geslachtsloze woordenschat om over man-vrouw-verhoudingen te praten - die heten nu b.v. 'relaties'. Ergernissen, verdriet, belangentegenstellingen, ruzies, heten nu 'relatieproblemen'. Pogingen om van elkaar te houden of elkaar te begrijpen, slechte eigenschappen af te leren of de partner op te voeden, ruzie maken en verzoenen, heten nu 'werken aan de relatie' en 'werken aan jezelf'.

De emotioneel-erotiese revolutie

Die nieuwe woorden komen natuurlijk niet zomaar uit de lucht vallen. Ook mensen die nooit in therapie geweest zijn gebruiken ze. Ze slaan zo aan omdat ze een uitdrukking zijn van een moderne werkelijkheid. Het middenklasse-vrouwenwerk is verschoven van het met stoffer en blik schoonhouden van door kolenkachels bestofte huizen en het klaarmaken van maaltijden uit ruwe grondstoffen, naar het *werken aan de relatie* met de man, en met de kinderen (als er iets met één van de kinderen is, moet het hele gezin in therapie).

Het bedriegelijke is echter dat er niet bij gezegd wordt dat het *alleen* de vrouwen zijn die aan de relaties met mannen werken.

Dat komt door de onduidelijkheid van het begrip 'werken' in dit verband, en natuurlijk doordat steeds wordt gedaan alsof mannen en vrouwen gelijke rechten hebben. 'Aan de relatie werken' betekent eindeloze gesprekken, onder begeleiding of thuis. Daar doet de man natuurlijk ook aan mee, dus het lijkt of hij 'meewerkt'. Pas als je heel precies nagaat wat er gebeurt, kan je zien dat hij meestal helemaal niet meewerkt, maar tegenwerkt. In iedere middenklasse hetero-verhouding probeert de man zijn oude voorrechten te behouden en er zoveel mogelijk nieuwe voorrechten bij te krijgen. De vrouw probeert daartegenover iets van de haar beloofde gelijke rechten te veroveren: wat hulp bij het huishoudelijk werk, eens een middagje vrij van de kinderen; maar die strijd leidt er ondertussen dikwijls toe dat zij meer energie aan haar man besteedt dan vroeger.

Want wat zijn die nieuwe voorrechten van de man nu eigenlijk? *Voor een deel zijn het de gesprekken, de discussies en de ruzies zelf.*

Het resultaat van al dat gedoe is voor de man: emoties. Hij *voelt* wat. De 'persoonlijke' broederschap op het werk was immers alleen maar een sausje om onderdrukking niet te voelen. Hoe onpersoonlijker het mannenwerk wordt, des te minder voelen mannen. Ze hadden juist van kinds af aan afgeleerd om iets te voelen of in elk geval daarvan iets te laten merken, anders zouden ze er niet inpassen. Als dat proces goed gelukt is, voelt een man niets meer - *hij voelt zelfs niet meer dat hij met alle andere mannen samen macht heeft over alle vrouwen.*

Hoe akelig en zinloos de op grond van het 'werken aan de relatie' gevoerde gesprekken ook zijn, op zijn minst krijgt de man dat gevoel er van terug. Hij is de sterkste, dat is duidelijk. De vrouw wordt volgens hem onmiddellijk onredelijk als ze probeert uit te leggen wat ze wil en wat ze voelt - hij zal haar wel even uitleggen hoe de werkelijkheid echt in elkaar zit. Zijn machtsgevoel is verzekerd. Maar misschien brengt ze nog allerlei andere gevoelens bij hem

boven. Hij kan in elk geval eindeloos uitleggen wat hij voelt, hoe hij zo geworden is, hoeveel spijt hij daarvan heeft. De ècht moderne man kan urenlang uitleggen hoe akelig hij het vindt een man te zijn en vrouwen te móeten onderdrukken - mits er een vrouw is die daarnaar wil luisteren, natuurlijk. Als hij daarmee bezig is voelt hij wroeging, verdriet, medelijden, misschien zelfs wel liefde - wat een rijkdom. En de vrouw vraagt zièh later af hoe het toch komt dat ze zich zo helemaal *leeg* voelt.

De opvoeding van de vrouwen uit de lagere klassen: het maatschappelijk werk

Voorlopig zijn therapieën en werken aan de relatie nog voornamelijk van belang voor middenklassevrouwen. Het zijn vormen van onderdrukking en uitbuiting waarvan het kenmerk is dat vrouwen zich er schijnbaar *vrijwillig* aan onderwerpen.

Voor vrouwen uit de lagere klassen was de toestand tot voor kort eenvoudiger. Hun leven werd bepaald door rechtstreekse dwang. Zij moesten met een minimaal inkomen, in een te klein en verkrot huis, zorgen dat alles netjes was, man en kinderen gevoed en gekleed waren; de man uit de kroeg houden en zorgen dat de kinderen goed terecht kwamen: de jongens opleidingen volgden, de meisjes niet zwanger werden.

Naarmate hun mannen minder macht en geld van de overheersende machten krijgen, zijn vrouwen een groter deel van hun aandacht en inspanning kwijt om te zorgen dat hun zoons niet in de gevangenis en hun dochters niet in de prostitutie terecht komen. Als dat allemaal niet goed lukt dreigen niet alleen verdriet en schuldgevoel, zoals bij de middenklassevrouwen, maar politie en justitie. Als de kinderen stelen (komt in alle klassen voor) gaat de middenklasse moeder uit zichzelf naar het Medies Opvoedkundig Buro, waar ze met de fluwelen handschoenen wordt gedwongen tot nog verdere zelfopoffering - maar de arbeidersvrouw krijgt gewoon de kinderpolitie of de raad voor de kindbescherming op haar dak. En als zij niet doet wat die instanties willen, wordt zij onder gezinsvoogdij gesteld, of zelfs uit de ouderlijke macht ontheven of ontzet. En kindertehuizen hebben zo'n slechte naam, dat de meeste moeders zich in duizend bochten zullen wringen om te voorkomen dat hun kinderen daar terecht komen.

Al die instanties die de vrouwen uit de lagere klassen moeten controleren maken deel uit van de verzorgingsstaat - de staat die vrouwen dwingt om te verzorgen. De basis voor die instanties is gelegd door staat en kerk samen, met behulp van de ongebruikte arbeidskracht van de vrouwen uit de hogere middenklassen, die daarin de kans kregen om een inkomen en maatschappelijk aanzien te verwerven. Dat ze dat deden in een door mannen vastgesteld kader vonden de meesten van hen helemaal niet erg; integendeel, dat maakte het juist èchter.

Dat een klein groepje vrouwen binnen de vrouwenbeweging bleef werken, om eerst diepgaande maatschappelijke veranderingen op gang te krijgen, maakte op hen niet de minste indruk. De feministen waren voor hen mannenhaters en doordrammers; de meerderheid wilde graag kinderrechtster of maatschappelijk werkster van een konfessionele voogdijvereniging worden, om vanuit die positie de wereld te verbeteren - dat wil zeggen vrouwen uit de lagere klassen op te voeden en aan te passen.

Het uitgangspunt daarbij werden steeds meer dezelfde technieken die in de vijftiger jaren geperfectioneerd werden: die van het 'social case work', waarbij maatschappelijke problemen tot individuele 'gevallen' worden gevormd. De vrouwen die het werk moesten uitvoeren hadden die technieken op school ingestampt gekregen, en ze moesten hun behoefte om hun klanten te *helpen*, uitdrukken door naast het monsterschap waartoe die technieken hen dwongen, veel persoonlijke zorg en aandacht te geven. Dat die aandacht voornamelijk aan mannen ten goede kwam sprak in die verhoudingen vanzelf.

De vrouwen van het maatschappelijk werk namen hun werk, ondanks lage lonen en lange werktijden, heel serieus. Ze sloofden zich eindeloos uit om de immense hoeveelheden menselijk leed waar ze mee in aanraking kwamen te verzachten - al begrepen ze dan weinig van de oorzaken ervan.

In dat alles kwam nu, in de 70er jaren, op twee manieren verandering. Ook het manschappelijk dwangapparaat was in de zestiger jaren immers in beweging gekomen. Het rommelde in de kinderbescherming, in de jeugdzorg, in het algemeen maatschappelijk werk, het opbouwwerk, zelfs in de zwakzinnigenzorg probeerden sommige idealisten menselijker omgangsvormen te bewerkstelligen. Op de sociale akademies begonnen de leerlingen zich af te vragen waartoe ze eigenlijk opgeleid werden. De vrouwen ontdekten onder invloed van de vrouwenbeweging dat ze niet alleen werden opgeleid om te onderdrukken, maar dat ze zelf ook onderdrukt werden - als vrouw.

Het andere gevolg van alle sociale onrust was, dat alle instellingen die zich met 'het sociale leven' bezig hielden sterk werden uitgebreid, dat salarissen en status omhoog gingen, en dat er dus steeds meer *mannen* gingen werken. De tweede ontwikkeling zullen we straks bespreken; nu eerst de gevolgen van de 'emancipatie' voor alle vormen van maatschappelijk werk.

Het vormingswerk: werken met vrouwen

We hadden gezegd dat de vrouwen uit de lagere klassen tot de jaren 70 vooral met het maatschappelijk werk in aanraking kwamen wanneer er iets niet in orde was met hun man en kinderen. Daarnaast was financiële nood een reden om begeleid te worden; de vroegere armenzorg had zich ontwikkeld tot een heel netwerk van wettelijke voorzieningen - bijstandswet, ziekwet, WAO, werkloosheidswet, waar de betutteling wel wetenschappelijker, maar niet minder grondig was dan vroeger.

In de 70er jaren ontstonden er onder de invloed van democratiserings- en vrouwenbeweging allerlei nieuwe vormen van maatschappelijk werk, vormingswerk en cultureel werk. Daarbij werd aan 'kwetsbare groepen' (vooral jongeren en vrouwen) informatie aangeboden over het maatschappelijk systeem, om hen 'weerbaarder' te maken. Welvarende vrouwen konden daarvoor terecht in vormingsinstituten (die wel gesubsidieerd zijn, maar voor een weekend in de bossen toch tamelijk duur), armere vrouwen in de buurthuizen.

Voor het beroep van cultureel werkster, opbouwwerkster en vormingswerkster werd 'ervaring in het werken met groepen vrouwen' steeds vaker een vereiste. In de praktijk van al deze cursussen en groepsbegeleidingen ontstond een soort mengsel van feministiese en socialistiese ideeën met die van het traditionele maatschappelijke en sociaalkulturele werk. Uitgangspunt was en bleef, dat feministiese en socialistiese ideeën gevaarlijk zijn en voorzichtig toegediend moeten worden want 'daar zijn die vrouwen nog niet aan toe'. Zo konden de 'vrouwenwerksters', meestal jong en uit de middenklassen, dus zonder veel ervaring met vrouwen- en arbeidersonderdrukking, hun eigen - begrijpelijke - onzekerheid over hoe die onderdrukking nu eigenlijk in elkaar zit, voor zichzelf en hun cliënten verbergen. Dat ze daarmee hun groepen beïnvloedden en eventuele radicale vrouwen ontmoedigden hadden ze in hun opleiding niet geleerd.

Een tweede gevolg van deze vrouwenvormingsgroepen is een uitbreiding van middenklasse-omgangsvormen en -waarden naar vrouwen van de arbeidersklasse; Dat geldt vooral voor de therapieën en alle daaraan ontleende spreek- en gedragswijzen. We hadden al gezien dat de partikuliere therapie-industrie weinig belangstelling heeft voor vrouwen uit de lagere klassen, ze kunnen niet genoeg betalen. Nu doet de overheid wat de partikuliere therapeuten niet doen: zij brengt sekstherapieën, relatietherapieën en assertiviteitstrainingen binnen het bereik van vrouwen uit de arbeidersklasse. Natuurlijk niet voor hen, die werkelijk ziek van ongelukkigheid zijn; die zitten nog steeds op het valiumspreekuur en in inrichtingen. Nee, de therapieën zijn voor de moedigste, de flinkste, de nieuwsgierigste vrouwen, die het lef hebben het huis uit te gaan om nog eens wat over de wereld te ontdekken en kennis te maken met andere vrouwen.

We hadden al gezien wat het belangrijkste gevolg is van de therapeutiese aanpak: een steeds verder gaande individualisering. Vrouwen moeten met alle geweld leren om voor zichzelf op

te komen, of ze nu financieel onafhankelijk zijn of niet - en dat voordat ze hebben geleerd om voor andere vrouwen op te komen en met andere vrouwen samen te werken.

Vrouwen uit de arbeidersklasse zijn altijd op elkaar aangewezen geweest. Als buurvrouwen en familieleden elkaar niet hielpen, deed niemand het. Ze hebben de vrouwelijke waarden van zorgen en anderen helpen nog heel wat beter ingestampt gekregen dan hun middenklassezusters, die zich altijd achter het schoolwerk verscholen als moeder vroeg om even te helpen afwassen. Ze zorgen, nog steeds, vanzelfsprekend ook voor de vrouwen in hun groep. Maar onzeker worden ze er wel van.

Nog meer 'vrouwenwerk': Moedermavo's en Open School

Ook uit een andere hoek werd er gereageerd op de behoefte van vrouwen aan opheffing van hun isolement: het onderwijs.

Het voordeel voor mannen om vrouwen, in plaats van betaald werk, vormingswerk en onderwijs aan te bieden is duidelijk: het is heel goed te combineren met de gezinstak, en het voorkomt dat vrouwen economies onafhankelijk worden. Voor getrouwde vrouwen zijn de voordelen ook duidelijk: ze hoeven niet zo'n zware dubbele taak te verrichten, en krijgen toch wat afleiding, gezelligheid en nieuwe informatie.

De moedermavo's lijken daarnaast nog ekstra gunstig, omdat je daar een diploma kunt verwerven dat toegang geeft tot de arbeidsmarkt. Daarom stromen vrouwen daar in grote aantallen naar toe, en een enkeling slaagt er zelfs in om via de moedermavo hogere opleidingen te bereiken.

Heel vaak - het hangt natuurlijk een beetje van de school af - vallen de moedermavovrouwen echter tussen alle stoelen in. Omdat er een diploma gehaald moet worden geven de meeste scholen traditioneel, moeilijk en vervelend onderwijs, dus gezellig is het er niet.

Velen haken af, nu voorgoed bevestigd in hun overtuiging dat ze overal te dom voor zijn, omdat ze niet konden onthouden dat een rivier 'een bovengrondse afvoer voor oppervlaktewater' is. En wie met veel moeite wel het diploma heeft gehaald merkt dat de werkgevers het helemaal niet met de schoolleiding eens zijn - het mavodiploma heeft bij een sollicitatie geen enkele waarde.

Hoe moeilijk het is om iets aan onderwijsprogramma's te veranderen blijkt uit de ervaringen van de vrouwen in de Open School, die een wat informeler vorm van 'tweede kans onderwijs' zou gaan bieden. Het was vrijwel onmogelijk om de autoriteiten ervan te overtuigen dat de vrouwen zelf iets te zeggen willen hebben over wat zij willen leren en wat niet; en de overheid dreigt voortdurend de opleiding op te heffen.

De overkoepeling van het 'vrouwenwerk': de emancipatie-kommissie

Nu had de overheid die moedermavo's, open scholen, vrouwenkursussen in buurthuizen en vormingscentra natuurlijk ook helemaal niet georganiseerd en betaald om vrouwen zelf te laten bepalen wat ze gingen doen. Integendeel. De overheid was zich actief, via het jaar voor de vrouw in 1975, door middel van subsidies, en het oprichten van de Emancipatie Kommissie, gaan bemoeien met het 'onbehagen bij de vrouw', om te voorkomen dat het om zou slaan in vergaande opstandigheid en misschien zelfs wel veranderingen. Door commissies in te stellen en vooral het 'vrouwenwerk' te bevorderen, suggereerde de overheid dat hij de moeizame taak van de vrouwenbeweging stimuleerde, en begeleidde.

'Beleid bevrijdt' was de slogan waarmee de overheid voor de vrouwen ging zorgen. Er verschenen nota's waarin het bestaan van een radicale voorhoede toegejuicht werd; de overheid nam als taak op zich om de eisen van de voorhoede naar de massa te 'vertalen'. Potentiële feministen werden opgekocht als emancipatiewerkster of vrouwenwerkster 'met ervaring in de vrouwenbeweging'. Langzaam maar zeker nam de overheidsbemoeienis een steeds centraler karakter aan: de centrale overheid als uitstippelaar van een centraal beleid voor emancipatie (het woord feminisme ging te ver), met een centraal geleid 'emancipatienet-

werk', dat provinciaal gestalte krijgt in 'emancipatieburo's', en gemeentelijk in subsidies en een wethouder met emancipatiezaken in zijn portefeuille.

De crisis van de verzorgingsstaat

Alle veranderingen van het vorige hoofdstuk speelden zich af in een tijd van stijgende welvaart. Het ging goed met het kapitalisme. Het gevolg was een zeer snelle modernisering van grote delen van de samenleving: dat wil zeggen dat de menselijke verhoudingen en groepsverbanden beter aan de eisen van het kapitalisme werden aangepast. Voor mannen betekende dat een steeds verder onpersoonlijk worden van hun organisatiestructuren - slechts voor de mannen uit de middenklasse overdekt met een door de bewustzijnsindustrie vervaardigd sausje van 'openheid', democratie en gelijkheid; gekompenseerd door steeds grotere bijdragen van vrouwen op seksueel en emotioneel gebied. Voor de vrouwen betekende het voornamelijk het laatste. Zij verloren veel onderlinge banden en oude zekerheden; zij moesten moderne, seksuele, en psychologies geschoolde vrouwen worden. Het bedrijfsleven maakte zoveel winsten, dat het zowel de lonen van de arbeiders kon verhogen als steeds meer investeren. De overheid kreeg zoveel belasting binnen, dat de verzorgingsstaat eindeloos uitgebreid kon worden om de laatste resten van sociale onrust weg te masseren. Toch bleek er sprake te zijn van 'grenzen aan de groei'. Er ontstond ongerustheid over uitputting van grondstoffen (vooral olie); er kwam protest tegen vervuiling van de lucht en vernietiging van de natuur.

En tenslotte bleek dat het kapitalisme in wezen niet veranderd was: na een periode van sterke groei dreigde het weer zichzelf voorbij te lopen, veel meer te produceren dan de mensen kunnen kopen. De winsten gingen dalen. Het bedrijfsleven reageerde op dezelfde manier als vroeger: het probeerde de lonen te verlagen of arbeid te vervangen door machines. Hier in het westen konden de lonen niet zo gemakkelijk rechtstreeks verlaagd worden, vanwege de macht van de vakbonden, maar het was natuurlijk wel mogelijk om de fabrieken te verplaatsen naar landen in de Derde Wereld waar de mensen maar een fractie verdienen van wat ze hier krijgen. Vanaf 1968 begon het Nederlandse bedrijfsleven 'kapitaal te exporteren': het ging in het buitenland investeren, niet alleen in de Derde Wereld maar ook in Engeland en in de Verenigde Staten.

Zo werd een groot deel van de Nederlandse confectieindustrie gesloten. De vakbonden deden hier niets tegen; de arbeidsters moesten zelf hun fabriek bezetten als ze hun werk wilden behouden, maar het was vechten tegen de bierkaai.

Het tweede middel om de kosten te verlagen is automatisering, het vervangen van allerlei controlerende en administratieve arbeid door komputerachtige machines. Dat is duur, dat konden alleen de meest kapitaalkrachtige bedrijven. Dat maakte voor kleine bedrijven de concurrentie met de monopolies nog zwaarder dan die al was; gevolg: veel gingen er failliet, dus: nog meer werklozen.

Tot nu toe hadden de economen gedacht, dat de overheid krisissen kon voorkomen door dan zelf meer geld uit te geven, desnoods door het gewoon te laten drukken: want als er meer geld in omloop zou komen konden de mensen de produkten weer kopen, en zou het bedrijfsleven weer opleven. Aanvankelijk werd dat ook geprobeerd, maar het hielp niets: het bedrijfsleven ging gewoon door met automatiseren en in het buitenland investeren.

Intussen werd door de stijgende overheidsuitgaven wél de inflatie steeds groter: als de overheid meer uitgeeft dan ontvangt, heeft dat hetzelfde effect als wanneer hij zomaar bankbiljetten laat drukken. Er komt wel meer geld, maar niet meer goederen, dus het geld wordt minder waard: de prijzen stijgen.

Aanvankelijk reageerde de vakbeweging door dan ook loonsverhogingen te vragen, maar ook dat hielp niets: de ondernemers verhoogden de prijzen gewoon weer. De overheid probeerde dan de prijzen weer te beheersen, maar ook dat werkte nauwelijks. De ondernemers hadden altijd uitstekende argumenten voor prijsverhogingen; ambtenaren hadden daar steeds alle begrip voor.

Het bedrijfsleven verkeerde op die manier tegenover overheid en vakbonden in een zeer sterke machtspositie: het ontsloeg steeds meer mensen en dreigde nog meer mensen te ontslaan. Vervolgens vroeg het subsidie aan de overheid om te voorkomen dat er bedrijven zouden moeten sluiten. De overheid gedroeg zich of het inderdaad, zoals Marx zei, het comité ter behartiging van de belangen van de heersende klasse was, en gaf miljarden guldens belastinggeld aan verschillende ondernemingen, zonder zelfs maar te controleren of die inderdaad mensen aan het werk zetten - dat deden ze dan ook meestal niet, maar (het verhaal wordt eentonig) ze gebruikten het geld voor automatisering of voor het stichten van bedrijven in het buitenland, of gewoon voor feestjes en reizen. De overheid raakte door dit alles in een 'fiskale crisis'. Bezuiniging was het enige mogelijke - dus begon ook de overheid mensen te ontslaan.

Uitstoting van vrouwen uit het betaalde werk

Alle mechanismen die bepaalden wie wèl werk hield of kreeg en wie niet, werkten ongunstig voor vrouwen. Juist de bedrijven waar veel vrouwen werkten, zoals de textielindustrie, werden naar het buitenland verplaatst; Nederlandse vrouwen zijn wel goedkoop, maar Derde Wereldvrouwen veel goedkoper. Juist die werkzaamheden die nu geautomatiseerd worden: de administratieve en controlerende functie van telefonistes, kassières, typistes - zijn vrouwenwerk.

Vroeger hielden vrouwen tenminste altijd nog het soort werk dat mannen niet wilden doen omdat het te maken had met schoonmaken en verzorgen. Maar ook daar was van alles aan de hand.

Het georganiseerde schoonmaakwerk - dat voor vrouwen gunstiger is dan werken bij particulieren, omdat het samen met andere vrouwen gebeurt en niet in een vernederende relatie tot een 'mevrouw' - was al grotendeels overgenomen door mannelijke gastarbeiders. Ze vinden vrouwenwerk wel vernederend, maar daarom wordt speciaal gereedschap aangeschaft, waardoor het werk niet meer zo vrouwelijk aandoet en ook met minder persoonlijke zorg verricht hoeft te worden. En als een instelling te weinig geld beschikbaar wil stellen voor apparatuur nemen ze gastarbeidsters.

In de verzorgende beroepen is dit proces nog veel duidelijker en ingrijpender voor de manier waarop er gewerkt wordt, daarom laten we nog even zien hoe dat gegaan is.

Mannen in de verzorgende beroepen

Een paar jaar geleden kwamen de mannen de verzorgende beroepen binnen, waar de arbeidsvoorwaarden geleidelijk zo ver waren verbeterd, dat ook een man van het salaris kon leven. Dat mannen ook gingen verplegen en bejaarden gingen helpen, leek sommigen een logiese 'konsekwentie' van de eisen van de vrouwenbeweging. De scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk moest toch worden opgeheven? Mannen moesten toch leren verzorgen?

Slechts weinigen realiseerden zich dat er een aantal adders onder het gras zaten. Wanneer mannen gaan werken in beroepen die traditioneel door vrouwen uitgeoefend zijn, heeft dat drie soorten gevolgen: de mannen nemen de leidinggevende functies in, gaan de manier van werken veranderen, en drukken de vrouwen er tenslotte uit. Dat hebben we in dit boek al verschillende keren zien gebeuren, en nu gebeurde het weer (en gebeurt het nog). Dat mannen de leidinggevende functies krijgen ligt voor de hand: men denkt dat ze er geschikt voor zijn. Mannen willen traditioneel niet onder een vrouw werken - maar de meeste vrouwen eigenlijk ook niet. Gezag van mannen vinden ze normaal, dat valt ze niet op; gezag van een vrouw ervaren ze als een persoonlijke belediging. En de enkeling, die in haar hart liever 'onder elkaar' zou blijven, geen mannen wil binnenlaten, en zeker geen mannelijke bazen, die durft het niet te zeggen uit angst om voor 'feministe', 'mannenhaatster' of, nog erger, 'lesbies' te worden uitgemaakt.

De manier waarop de sfeer en de werkwijze veranderen is ingewikkelder. De sfeer verandert eigenlijk al vanzelf doordat allerlei werk in de verzorgende beroepen, dat onzichtbaar en vanzelfsprekend is als vrouwen het doen, opeens zichtbaar en helemaal niet meer vanzelfsprekend wordt als mannen het doen: een praatje maken met een zieke, nog een kopje koffie aanbieden, een wandeling maken in de tuin van het bejaardenhuis. Een aardige zuster is vanzelfsprekend, een aardige broeder is een wonder van menselijkheid; net zoals een verzorgende moeder iets gewoons is, maar een vader die iets voor de kinderen doet door alle vrouwen uit de omgeving wordt toegejuicht.

Ondertussen doen die mannen ook van alles om zichzelf nog zichtbaarder te maken. Voor een deel door in de leidinggevende posities te gaan zitten, en voor een deel door ontzettend veel mannelijk vertoon. Er is geen sprake van dat ze een poging doen om als een onzichtbare schim de ziekenkamer in te komen; ze praten hard, nemen veel ruimte in en proberen, daarbij geholpen door het soort kleding dat ze dragen, zoveel mogelijk op een arts te lijken. Al hun gewichtigheid heeft voor de patiënten en cliënten tot gevolg dat ze ook inderdaad echt gaan opzien tegen de broeder. Daarmee verdwijnt dan het laatste restje menselijkheid uit de gezondheidszorg: die broeders stralen immers zo helemaal niet uit dat je je hart eens zou kunnen uitstorten, dat je zou kunnen vertellen dat je vreselijk tegen dit of dat opziet. Ze zijn van top tot teen onderdeel van het apparaat.

Van verzorging naar technokratie

Door het massaal binnendringen van mannen in de verzorgende beroepen wordt *verzorging* vervangen door *technokratie*: overheersing door technieken. Dat proces is al heel lang op gang: eerst heeft de mannelijke mediese wetenschap de kruidenvrouwen en de vroedvrouwen verdrongen - zonder dat ze voorlopig maar een fractie van de kennis hadden die die vrouwen bezaten. De mannelijke mediese wetenschap was aan de ene kant begonnen met nergens op berustende theorieën over het menselijk lichaam, en aan de andere kant bij het afzagen van ledematen, het doen van aderlatingen en het geven van braak- en laxeremiddelen. Geleidelijk werden de theorieën beter en de vrouwelijke geneesmiddelen herontdekt, maar de sfeer was niet meer te redden. Ook Florence Nightingale kon niet meer doen dan haar verpleegsters opdragen de artsen vooral stipt te gehoorzamen en intussen zo goed mogelijk te zorgen dat de patiënten zich prettig voelen en niet bang zijn - een dubbele taak dus. We kunnen dan ook alleen zeggen dat de *laatste resten* van de verzorging verdwijnen nu mannen ook de lagere functies overnemen. Alleen door *onbetaalde* vrouwen wordt er nog verzorgd.

De vertechnokratisering gebeurt op twee fronten, en op beide fronten is het duidelijk dat mannen niet zo maar wezens met een ander lichaam zijn, maar dat ze iets vertegenwoordigen: het burokratieskapitalistische mannennetwerk.

Het eerste soort vertechnokratisering gaat met machines: dat is de invloed van het *kapitaal*. Mediese technologie is een buitengewoon aantrekkelijk gebied voor het bedrijfsleven (Barbara Ehrenreich heeft laten zien dat toen in de V.S. het ruimtevaartprogramma van de NASA beperkt werd, allerlei bedrijven die instrumenten en apparaten voor ruimtevaartuigen maakten zijn omgeschakeld naar mediese apparaten). Mannen vinden het bedienen van apparaten aantrekkelijker dan het verzorgen van mensen; directies vinden mannen geschikter om apparaten te bedienen dan vrouwen.

Het invoeren van apparaten heeft zowel gevolgen voor de vrouwen die in de gezondheidszorg werken als voor de patiënten. Niet alleen worden de technische functies die mannen vervullen hoger gewaardeerd en beter betaald, maar de machines zijn *duur*. Daar komt dan bij dat vanwege de crisis eigenlijk bezuinigd zou moeten worden op de gezondheidszorg: daarom moet er bezuinigd worden op personeel.

Niet op het personeel dat de apparaten bedient, dat is onmisbaar, maar op het personeel dat het *onzichtbare* werk doet. Gevolg: nog meer vrouwenwerkloosheid, overbelasting van de mensen die het werk doen (vrouwen en mannen die nog geen promotie gemaakt hebben; als

er mannen tussen zitten die wel ècht verzorgen - ook dat komt voor - delen ze het vrouwen lot en maken ook geen promotie) en verwaarlozing van de patiënten.

Voor de patiënten heeft de invoering van machines nog een gevolg: ze worden aan de machines aangepast, want die zijn duurder en belangrijker. Ze moeten zo intensief mogelijk gebruikt worden. Vandaar kunstmatig opgewekte bevallingen en toestanden waarbij alle verplegers opgewonden om een machine staan die het niet goed doet, terwijl de patiënte eenzaam ligt te verrekken van de pijn.

Het tweede front van de verteknokratisering is dat van de organisatie: de *burokratie* breidt zich met de binnenkomende mannen verder uit en dringt dieper door. Maar dan niet meer de ouderwetse burokratie met de strakke hiërarchie van autoritaire artsen, snauwende hoofdzusters en gehoorzame verpleegsters, maar de moderne burokratie van *vrijheid, gelijkheid en coördinatie*.

Koördinatie is de tegenhanger van specialisatie. Specialisatie is een bepaalde vorm van arbeidsverdeling, waarbij de werkelijkheid in onderlinge strijd tussen mannen om de werkterreinen waar de meeste status, prestige en inkomsten mee behaald kunnen worden in stukjes opgehakt wordt. De mediese specialisten zijn een duidelijk voorbeeld. Ons lichaam is in tamelijk willekeurige stukken over een aantal artsen verdeeld, die allemaal hun eigen stuk het belangrijkste vinden en van de rest niets afweten. Nu de gezondheidszorg zich ook verder met onze geest gaat bemoeien, wordt ook die in burokratische stukken verdeeld tussen de arbeidsterapeut, de fysiotherapeut (die zich tegenwoordig ook met de oorzaken van spanningen in de spieren bemoeit), de verschillende soorten maatschappelijk werkers, de supervisors van de wijkverpleegster, de rouwtherapeut en tenslotte de stervensbegeleider. Allemaal leren ze in hun opleiding therapeutische standaardregels over de omgang met mensen; allemaal een beetje anders vanuit de uitgangspunten van hun vak. En tenslotte leren degenen die de praktische, materiële verzorging van de patiënten en cliënten moeten verrichten die regels ook; ze worden in de opleidingen niet geselecteerd op of ze goed kunnen verzorgen, maar of ze al die regels kunnen onthouden.

Eigenlijk zou het zo moeten zijn dat het werk van al deze specialisten gekoördineerd zou worden. Alle informatie, alle ingrepen en maatregelen zouden bij elkaar gebracht moeten worden, zodat het zicht op het geheel behouden blijft. Het ligt dan het meest voor de hand dat al die informatie verzameld wordt door degene die er het meest belang bij heeft: de zieke, oude, invalide, verzorgde persoon zelf. Dat kan natuurlijk helemaal niet: daarvoor zou nodig zijn dat de betrokkene als een denkend mens wordt benaderd, terwijl de gezondheidstechnologie er juist op gebaseerd is dat de patiënt etc. wordt beschouwd als een *voorwerp* dat gerepareerd moet worden. Bovendien weet het slachtoffer inderdaad niets van al die technologieën af (daarom werkt de aanpak van de moderne 'demokratische' arts die je na het nemen van borstfoto's vraagt om te zeggen watje wilt dat hij nu gaat doen, ook niet erg goed).

Voordat de patiënt dus zelfs iets kan gaan coördineren moet zij eerst heel wat informatie ter beschikking krijgen, zoals vrouwen door de self-help beweging worden voorgelicht over wat zich allemaal in hun voortplantingsorganen kan afspelen en wat er aan te doen is als er iets niet in orde is; maar van het deskundigenapparaat krijgt zij die informatie niet. Nu de meest betrokkene niet tot coördinatie in staat is, is deze afhankelijk van wat de deskundigen daarvan terecht brengen.

Nu heb je twee mogelijkheden: de deskundigen werken samen in dezelfde instelling, of niet. In het laatste geval is van coördinatie prakties geen sprake. Hoogstens wordt er schriftelijk wat informatie doorgegeven. Dat die beperkte informatie tegenwoordig wel door computers centraal geregistreerd en dus onherroepelijk vastgelegd wordt is weer een ander probleem: willen wij eigenlijk wel, dat alle informatie over ons doorgegeven wordt aan alle deskundigen met wie wij te maken hebben?

In het eerste geval wordt de manier waarop gekoördineerd wordt bepaald door alle eigenschappen van de moderne mannelijk-burokratie-kapitalistische instelling. Dus: door de strijd

om geld en macht, verhuuld door een schijn van vrijheid, gelijkheid en openheid voor alle deelnemers en door de nobele bedoeling van de instelling 'de mens centraal te stellen'.

Het eerste gevolg van deze tegenstelling is het *vergaderen*. Het belangrijkste gevolg van vergaderen is dat er geen tijd meer overblijft voor het eigenlijke werk. Vroeger hielpen de afdelingshoofden van verzorgende instellingen mee bij het werk, tegenwoordig vergaderen ze; zeker de mannen.

Een ander gevolg is de *rapportage*. Omdat vergaderingen grotendeels besteed worden aan onderlinge strijd, is er geen gelegenheid tot overdracht van informatie. Daarom moet alles wat van belang is worden opgeschreven. Gevolg: nog sterkere overbelasting van de werkers, en opleiding en selectie met het oog op de vaardigheid in het schrijven van rapporten in plaats van in het verzorgen van mensen.

De instelling wordt op deze manier steeds meer een organisatie die dient om de onderlinge strijd tussen mannen vorm te geven, en steeds minder een organisatie om iets te doen - mensen te verzorgen, bijvoorbeeld. Iedereen heeft het waanzinnig druk, maar er gebeurt steeds minder.

Om de schijn op te houden dat er toch gewerkt wordt, moet er nog meer gerapporteerd en vergaderd worden; steeds nieuwe beleidsfunktionarissen, begeleiders en koördinatoren moeten worden aangesteld (mannen). Uitbreiding van deze funktionarissen gaat door, ondanks de bezuinigingen. Gevolg: nog minder geld voor personeel aan het bed, nog meer bejaarden die pas om twee uur uit bed gehaald worden en er om drie uur weer ingestopt worden, nog meer ziekenverzorgsters en bejaardenhelpsters die vrijwillig moeten overwerken om de ergste gaten te dichten, en die uiteindelijk het huwelijk als een ontsnappingsmogelijkheid gaan zien.

Het onbetaalde verzorgen: de vrijwilligster

We hebben de vermannelijking van de gezondheidszorg zo uitvoerig behandeld omdat je daaraan zo goed kan zien wat er gebeurt nu mannen vrouwen uit het arbeidsproces verwijderen. Het geldt natuurlijk ook voor andere dienstverlenende beroepen. 'Als er ergens nog te ademen viel, was dat aan vrouwen te danken' zeiden we in het Feministies Manifest 1977. Nu worden vrouwen op grote schaal uit het arbeidsproces verwijderd terwijl ze nog steeds onmisbaar zijn. In de gezondheidszorg is dat het duidelijkst. Daarom is daar alweer een nieuwe manier gevonden om vrouwen het verzorgende werk te laten doen zónder ze in het arbeidsproces op te nemen: naast de gezinsarbeid voor vrouwen staat nu het *vrijwilligsterswerk*.

Zowel in als buiten de instellingen zijn steeds meer vrouwen aan het werk om, onbetaald, het werk te doen waar die instellingen voor betaald worden. De instelling - de mannen daarin dus - krijgen steeds meer tot taak het vrijwilligerswerk te *begeleiden* en te koördineren. Want het is natuurlijk niet de bedoeling dat die vrouwen dat allemaal maar op hun eigen manier doen, net zo min als het de bedoeling is dat vrouwen volgens hun eigen ideeën hun kinderen opvoeden. Dan zou het maar een rommeltje worden. Ze moeten leren de burokraties-kapitalistische grondbeginselen te begrijpen, anders kunnen ze geen effectieve verlengstukken van de mannenmacht zijn.

Zo sluiten het onbehagen bij de huisvrouw, de vrouwenwerkloosheid, en de 'scholing' van huisvrouwen prachtig op elkaar aan. Nu het huishouden zover vereenvoudigd is dat getrouwde vrouwen, als de kinderen wat groter zijn, tijd gaan overhouden, kunnen zij immers hun surplus aan arbeidskracht weer onbetaald naar de mannen overhevelen. Dit systeem is volmakter dan ieder vorig systeem, omdat het garandeert dat de echtgenoot - iedere man individueel - toch volledig verzorgd wordt. Vrijwilligsterswerk is immers geen 'echt werk': gezin staken gaan altijd voor - de echtgenoot kan immers altijd zeggen: 'en je wordt er niet eens voor betaald'.

Gelijke ontwikkelingen in andere vrouwenberoepen

De ontwikkelingen die zich in de gezondheidszorg afspelen, komen we ook tegen bij andere vrouwenberoepen: kleuterleidsters, onderwijzeressen, bibliothekaresen, vroedvrouwen, leraressen in 'vrouwenvakken', zoals huishoudkunde, gezondheidskunde, 'textiele werkvormen', allemaal worden ze bedreigd door groepen moderne, verzorgende mannen, die nu ook wel eens met mensen (of kinderen) willen werken. Terwijl er bijvoorbeeld duizenden kleuterleidsters zijn die geen werk kunnen krijgen, is de toekomst van de kleuterleider verzekerd: iedere moderne, 'geëmancipeerde' kleuterschool, of peuterspeelzaal vindt een man temidden van de kinderen onmisbaar voor de zo broodnodige identifikatie. Niet dat vrouwen zelf verzonnen hebben dat er mannen in de buurt van kinderen moeten zijn, omdat het anders niet goed afloopt; nee, ook hier weer is het 'de wetenschap' die naast de benadrukking van de onmisbaarheid van de moeder, het mannelijke identifikatiemodel propageert: een plaatsvervanger voor de afwezige vader.

De vrouwen die met kinderen of mensen werken halen de mannen zelf binnen, niet beseffend dat de status die zij aan hun onzichtbare vrouwenwerk lijken te geven er op den duur mannenwerk van zal maken; die status is niet bedoeld voor vrouwen. Omdat de toevloed van mannen in vrouwenberoepen in een tijd van bezuinigingen valt, blijft er heel wat van al dat werk in de bovengenoemde sectoren liggen, namelijk het vrijwilligerswerk. Als leesmoeder, oppas in de kresj, hulp in de bibliotheek, huiswerkklasbegeleidster, mogen vrouwen dat onbetaalde werk gaan opknappen.

Het uitzendburo

De laatste jaren is er een geheel nieuwe ontwikkeling bijgekomen, om vrouwen, waar zij op de arbeidsmarkt nodig zijn, ongestoord te kunnen aanstellen en ontslaan, het uitzendburo. Werkzoekenden schrijven zich in. Als er werk is, en zolang er werk is, worden zij benoemd: het ideaal van de 'vrije' kapitalistische arbeidsmarkt lijkt in hen belichaamd te worden: als ze willen werken, werken ze; als ze 'vrij' willen zijn werken ze niet. De vaste baan, met een vaste aanstelling lijkt daar toch maar saai en eentonig bij.

Uitzendburo's zijn echter niet als paddestoelen uit de grond geschoten om aan de vrijheidswens van werkneemsters te voldoen. De behoefte aan onbepaald inruilbare arbeidskracht komt van de burokratieskapitalistische ondernemingen. De typiste die de ene dag meer werk heeft dan de andere, is onvoordelig voor het bedrijf. Voordelig is een typiste die konstant hard werkt, een uitzendkracht die gehuurd wordt om een bepaalde hoeveelheid werk in een bepaalde tijd te verrichten: zonder klachten, zonder opstandigheid, zonder de mogelijkheid om betere arbeidsvoorwaarden af te dwingen.

Zitten de meisjes op de typekamer nog bij elkaar en kunnen ze samen proberen de boel te saboteren, de uitzendkrachten zijn zo 'vrij' dat ze elkaar niet eens kennen. Het probleem waar het kapitalisme zich - volgens Marx - voor gesteld ziet, namelijk dat de uitgebuite arbeidskrachten voortdurend samen moeten werken, waardoor verzet mogelijk is, is door het gebruikmaken van 'uitzendkrachten' opgelost. De vrouwelijke uitzendkracht, die voor steeds wisselende groepen mannen, voor een schamel loon moet werken in de gezondheidszorg, als typiste, secretaresse, onstypiste, is in haar 'vrijheid' inwisselbaarder, geïsoleerder, en ekonomies bedreigd er dan ooit een vrouw in het arbeidsproces geweest is; zij lijkt bijna wel een huisvrouw.

Onbetaalde vrouwenarbeid: de wegwerpvrouw

Ook bij haar gezinsarbeid lopen vrouwen veel eerder het risico van ontslag dan vroeger. De echtscheidingswet van 1964 heeft de echtscheiding bij onderlinge toestemming nu ook officieel mogelijk gemaakt (vroeger waren daar juridische trukjes voor nodig) en, belangrijker nog, ieder van de echtgenoten de mogelijkheid gegeven de echtscheiding te laten uitspreken, als zij of hij maar kan aantonen dat het huwelijk 'duurzaam ontwracht' is. Verder is de alimentatie voor de echtgenoot die zichzelf niet kan onderhouden in de wet losgemaakt van de vraag wie de schuld heeft aan de echtscheiding - al oordelen de rechters soms nog dat de vrouw zich zo misdraagt dat alimentatiebetaling van de man 'niet te vergen is'. Formeel wordt ze voor overspel tijdens het huwelijk niet meer bestraft met ontzegging van alimentatie; maar als ze met een andere man gaat samenwonen houdt die alimentatie wel op.

Formeel betekende de nieuwe echtscheidingswet een vergroting van de vrijheid voor mannen en vrouwen. Beiden kunnen nu aan knellende huwelijksbanden ontsnappen, en een officieel nieuw huwelijk sluiten. In de praktijk hebben mannen heel wat meer plezier van die vrijheid. Natuurlijk vragen ook veel vrouwen zelf echtscheiding aan, omdat ze de situatie niet meer kunnen verdragen, maar vrijheid kun je dat niet noemen. Niet alleen worden gescheiden vrouwen nog steeds als mislukt en gevaarlijk beschouwd - slechte vrouwen met seksuele ervaring - maar ze blijven economisch afhankelijk: dus arm. *'Gezinsarbeid' van vrouwen betekent steeds vaker het verzorgen van kinderen tegen een minimaal inkomen uit bijstand, alimentatie of laag betaald vrouwenwerk.*

Alimentatie was altijd al iets wat alleen in de hogere inkomensgroepen mogelijk was; de laatste paar jaar zijn de mannen uit die groepen bezig de alimentatie na echtscheiding helemaal af te schaffen of zoveel mogelijk te beperken onder het motto 'het huwelijk is geen levensverzekering'. De praktijk in de bovenste lagen van het mannennetwerk is immers dat die mannen als ze jong zijn heel hard moeten vechten om daar bovenaan te komen; dat is juist de tijd als ze gaan trouwen, na hun studie. Ze moeten zo hard werken dat ze in die jaren zeer hoge eisen aan hun vrouw stellen: ze hebben geen moment tijd om in het huishouden of met de kinderen te helpen, ze moeten voortdurend opgevangen en aangemoedigd worden, en hun vrouwen moeten voortdurend representatief doen tegen collega's en superieuren. Tegen de tijd dat de overwerkte co-assistent chirurg, en de overwerkte jonge ingenieur directeur is, en op zijn beurt anderen kan gaan zitten uitzuigen, is zijn vrouw versleten. Daarom moet hij een nieuwe nemen, die nog fris is. En nieuwe kinderen, om ook eens van kleine kinderen te genieten - want daar had hij vroeger geen tijd voor.

Dit levenspatroon was een tiental jaren voorbehouden aan de elite, maar het wordt steeds gewoner. De bijstand heeft het mogelijk gemaakt voor mannen die geen alimentatie kunnen betalen. De seksuele revolutie heeft het ook bijna noodzakelijk gemaakt: een man zonder een bevredigend seksueel huwelijksleven - een man die zijn vrouw niet tot orgasme kan brengen - is helemaal geen man. Hij moet een nieuwe vrouw nemen, of zijn vrouw dwingen hem toe te staan er een vriendin bij te nemen (kijk maar in de kontaktadvertenties van Vrij Nederland: zijn vrouw is het er echt helemaal mee eens).

En, tenslotte, de vrouwenbeweging heeft veel vrouwen véél te opstandig gemaakt. Ze zijn eisen gaan stellen, ze worden lastig. Na haar dertigste ontdekt bijna iedere getrouwde vrouw dat het huwelijk niet was wat ze er van verwacht had; maar zodra ze probeert iets te veranderen, merkt ze dat ze geen enkele onderhandelingspositie meer heeft. Voor haar tien anderen: want een man die al een maatschappelijke positie veroverd heeft, heeft juist een voor-sprong boven jongere mannen bij het kiezen uit prakties onbeperkte generaties jonge vrouwen. En zo kon Koot in 1977 schrijven:

'Als je ook ziet hoe snel mannen die zich dat financieel kunnen permitteren hun vrouw wegdoen tegenwoordig, dat is griezelig gewoon. In meer dan de helft der gevallen ga ik voor dag en dauw een machtig eind hollen met hond Pief en dan zie ik ze regelmatig aan de stoep-rand staan, huilend en met alleen een weekendtas je bij zich. Afgedankt en ijskoud weggedaan. Er worden werkelijk waar vrouwen op straat gezet die nog bijna helemaal goed zijn,

vrouwen waar onze toen nog ongehuwde vaders dertig, veertig jaar geleden een moord voor zouden hebben gedaan: zo mooi zien ze er vaak nog uit. Maar net als auto's, geluidsinstallatie, en herenkostuums worden zij steeds sneller afgedankt en ingeruild voor de nieuwste modellen.'

Vrouwenhaat en nieuwe vrouwelijkheid

Al deze tendenzen zijn voor vrouwen buitengewoon verwarrend. *Formeel* hebben ze recht op betaald werk, een eigen inkomen, een eigen leven, gelijk loon voor gelijke arbeid - en in werkelijkheid worden er iedere dag weer honderden vrouwen 'werkloos' - dat wil zeggen dat zij feitelijk naar het onbetaalde werk worden verdreven.

Dit uitstotingsproces van vrouwen uit het betaalde werk (uit de manschappij dus) gaat, net zoals in alle vorige perioden waarin we dat hebben zien gebeuren, gepaard met *openlijke* vormen van vrouwenhaat. De druk op vrouwen om onderworpen, zacht en 'vrouwelijk' te zijn wordt groter, de agressie tegen zelfstandige vrouwen neemt toe. Voor een deel neemt deze vrouwenhaat seksuele vormen aan: vrouwen worden murw gemaakt met films, tijdschriften en boeken waarin ze als willoze voorwerpen worden vernederd. In softe en harde porno worden de grenzen van wat mannen allemaal met vrouwen kunnen doen steeds verder verlegd.

Voor een ander deel wordt de vrouwenhaat uitgedrukt in agressie tegen feministen. Net zoals tijdens de eerste golf worden feministen door vrijwel alle media afgeschilderd als agressieve manwijven; nieuw is dat feministen nu agressieve *lesbische* manwijven zijn geworden. En, zoals een mannelijke Dolle Mina onlangs nog in een weekblad verklaarde: als vrouwen lesbië worden is dat een misdaad tegen de mensheid, want dan zou de mensheid uitsterven! Dat is niet gering, om vrouwelijke homoseksualiteit gelijk te stellen met oorlogsmisdaden.

Het effect op vrouwen van al deze agressie is niet zo gunstig: juist omdat ze een beetje hoop hadden gekregen op een beter leven dan hun moeders gehad hadden. Voor alle vrouwen individueel rijst het probleem hoe ze de door de vrouwenbeweging opgeëiste rechten kunnen veroveren, zonder de op de feministen gerichte agressie over zich heen te krijgen. Voor jonge, goed opgeleide middenklassevrouwen ligt er een oplossing tamelijk voor de hand: de nieuwe vrouwelijkheid. Een vrouw die deze oplossing gekozen heeft beeldt uit dat zij een *bevrijde* vrouw is. Dat betekent dat zij aan mannen laat zien dat zij het feminisme al achter de rug heeft. Zij staat op bepaalde rechten: gelijkwaardige behandeling door mannen, seksuele vrijheid, huishoudelijke hulp van mannen; daarbij heeft zij de hele vrouwenbeweging achter zich staan - maar zij hoort niet bij die feministen die voor verdere bevrijding van vrouwen tegen mannen vechten; zij wijst mannen niet af, omdat zij er zoveel kent die een *uitzondering* zijn.

De groep vrouwen die zich deze oplossing kan permitteren is in feite vrij klein. Er is namelijk een minimum aan economische onafhankelijkheid voor nodig, dat wil zeggen een opleiding voor een beroep dat nog wel een plaats op de arbeidsmarkt kan verschaffen.

Tot voor kort waren dat vooral die beroepen die met het 'werken met mensen' te maken hadden, die onder invloed van de vrouwenbeweging waren omgevormd tot het 'werken met vrouwen'. Vrouwen die het feminisme achter zich hadden hadden daar enige tijd het monopolie op; wij zullen zien dat ook dat vermoedelijk geen blijvende zaak is.

Afgezien daarvan is ook de bevrijde vrouw niet immuun voor de op alle vrouwen uitgeoefende druk om zich vrouwelijk te gedragen. Het gevaar dat zij voor een feministe aangezien zal worden en als zodanig behandeld, blijft immers voortdurend bestaan. Steeds zal zij moeten blijven bewijzen dat ze een echte vrouw is. Naarmate zij ouder wordt, is innemend gedrag en een verzorgd uiterlijk (verzorgd naar nieuwe normen dan: wel oogschaduw en gehenna'd haar, geen lippenstift en rouge) niet meer voldoende. Uiteindelijk kan ze haar vrouwelijkheid slechts op één manier bewijzen: door een kind te baren.

De bevrijde natuurlijke moeder

Daar gaat ze dan. Sinds het bestaan van de moderne voorbehoedsmiddelen kan ze niet meer per ongeluk een kind krijgen. Ze moet er voor *kiezen*. Op een gegeven dag moet zij ineens naar een kind gaan verlangen; en dat doet ze dan ook.

Daarmee zijn de problemen nog niet opgelost. De bevrijde vrouw wil niet leven zoals haar moeder, de slavin en sloof voor man en kinderen. Zij wil, zoals gezegd, haar rechten behouden. Vaak besluit ze daarom niet te trouwen. Zij zal dan tenminste formeel vrij blijven: haar man kan formeel geen enkele aanspraak meer op haar doen. De band tussen haar en het kind zal de sterkste zijn. Misschien zal het kind zelfs haar naam dragen - tenzij ze vindt dat ze het kind niet kan aandoen om geen officiële vader te hebben en het door hem laat wettigen. Ook in dat geval blijft zij voogdes van het kind (de enige gedeelde ouderlijke macht bestaat binnen het huwelijk) en heeft ze de beslissingsmacht over de toekomst van het kind.

En de verantwoordelijkheid. Als de vader bekend is - en dus niet van de zaadbank komt - is hij wel verplicht om bij te dragen in het levensonderhoud van het kind, maar niet in haar levensonderhoud, zoals tijdens, en misschien zelfs na het huwelijk. Ze moet maar zien dat ze rondkomt met haar kind, dat het haar lukt de dubbele taak van betaald werk en moederschap tot een goed einde te brengen. Dat was immers haar keuze: niet afhankelijk te willen zijn van een man; nu is ze afhankelijk van kinderopvang en arbeidsmarkt.

Dat was de Bewust Ongehuwde Moeder. Andere vrouwen zijn wat minder drasties. Zij proberen het huwelijk door betere *afspraken* te veranderen. Ook de vader zal meewerken aan de opvoeding van het kind; misschien gaat hij zelfs wel mee naar zwangerschapsgymnastiek om de bevalling helemaal samen te kunnen beleven (in het beste geval gaat hij zelfs alléén naar zwangerschapsgymnastiek). Hij zal afzien van carrière, hij zal part time gaan werken, hij zal misschien zelfs thuisblijven en het héle huishouden gaan doen.

Wij hopen maar voor haar dat het goedgaat, dat het thuiszitten met de baby hem niet gaat vervelen, dat hij geen promotie aangeboden krijgt op zijn werk, dat hij geen vrouw ontmoet die wél voor hem wil koken en kousen stoppen. Ieder jaar dat ze op hem veroverft om betaald werk te blijven doen maakt haar latere kansen op een baan tenslotte groter. Maar afhankelijk blijft zij wel.

Vooraf omdat het moderne moederschap zich intussen al weer verder uitgebreid heeft. Het begint tegenwoordig al maanden voor de bevalling, niet alleen met zwangerschapsgymnastiek maar ook met 'spelen met de baby in de baarmoeder'. De bevalling is een vanzelfsprekend, ontspannen, 'natuurlijk' gebeuren geworden, niet meer het lijden waar vrouwen vroeger op voorbereid werden, maar een diepe innerlijke bevrediging. Ieder foutje in het scenario, pijnlijke of stagnerende weeën, te nauwe baarmoederhalzen of kringsspieren, zijn een verstoring van de illusie: een fout van de barendende moeder zelf.

Met geestelijke voorbereiding en ontspannen bevallen is de moderne moeder er nog niet af. Het wangedrag van Nestlé, dat in de derde wereld doodarme moeders overreedde voor hen onbetaalbare flesvoeding te nemen, heeft progressieve vrouwen ervan overtuigd dat flesvoeding een kapitalistische truuk is. Het kind moet dus aan de borst. Dat betekent dat moeder al die tijd nooit langer dan drie uur achter elkaar het huis uit kan - tenzij ze de baby, bij voorkeur in een slendang tegen haar buik geplakt - met zich meesleept, en dat de vader zijn goede wil in niets anders kan laten blijken dan in luiers verschonen en de baby in bad doen; het loont voor hem nauwelijks de moeite om 's nachts wakker te worden als het kind gevoed moet worden; hij kan het toch niet.

Vervolgens komt het kresjprobleem. Gelukkig is er meestal geen plaats op de kresj, anders zou de bevrijde vrouw in de grootste problemen komen. Alle tot nu toe genomen moeite is immers voor niets, als ze dat weerloze wurm naar de kresj zou brengen; egoïstischer en onvrouwelijker kan het immers niet.

In de praktijk hebben de bevoorrechte jonge vrouwen het niet zo veel gemakkelijker dan hun moeders. De opvoedkundige wetenschappen geven hen even tegenstrijdige instructies als aan middenklasse vrouwen van vorige generaties; en zij zijn in veel sterkere mate verplicht

om te doen alsof ze het allemaal leuk vinden. De vrouwenbeweging heeft immers ook andere levensmogelijkheden geschapen; ze kunnen ongestraft lesbies worden, in een vrouwenkultuur gaan leven. Als ze met alle geweld een kind wil en/of een man, kan zij zich bij niemand meer beklagen over de gevolgen daarvan. De vrouwen van de tweede golf konden nog met overtuiging zeggen dat ze er in de vijftiger jaren 'ingeluisd' waren; de bevrijde vrouw, die zich juist had *teruggetrokken* uit de vrouwenbeweging, zal zichzelf dit ekskuus niet gunnen; ze heeft er toch zelf voor gekozen?

Betaald vaderschap

Veel van de 'moderne moeders', die bewust afgezien hebben van de illusie dat er aardige verzorgende mannen zijn, die uit 'vaderlijke' voor kinderen zorgen, hebben ontdekt dat er wel 'vaderlijke' te koop is. Dat er best mannen zijn die bereid zijn tegen betaling voor kinderen te zorgen, en zelfs kinderen op te voeden. De eerste betaalde vaders waren de pedagogen die ijverig aan de slag gingen om Rousseau's ideeën over jongensopvoeding in praktijk te brengen. Er volgden daarna de kinderpsychiaters, kinderpsychologen en kinderartsen. Na de studenten die een kinderopascentrale organiseerden komen nu de eerste kleuterleiders, peuterleiders, kresjwerkers en kinderwerkers; aardig en verzorgend drukken zij de vrouwen uit de betaalde verzorging, gebruik makend van de onzekerheid van vrouwen of je het kinderen wel kunt aandoen om zonder vaderlijke aanwezigheid op te groeien. De mannenbeweging - oude wijn in nieuwe zakken - zal er ongetwijfeld alles aan doen om deze trend te versterken; de verkoop van mannelijke emoties kan dan goed op gang komen (En als ze niet met kinderen willen werken kunnen ze altijd nog met de moeders gaan werken, als emancipatiewerker).

De vrouwen zonder hogere opleidingen

De bevoorrechte, bevrijde vrouwen vormen maar een kleine groep, al merk je er in de progressieve media het meest van. Voor de meerderheid van de vrouwen is er veel minder veranderd. Voor hen is betaald werk buitenshuis nog steeds een kwestie van economische noodzaak - tot het verschaffen van levensonderhoud aan familieleden - geen kwestie van persoonlijke ontplooiing of economische onafhankelijkheid. Voor hen lijkt de betrekkelijke veiligheid van het huishouden nog steeds een bescherming tegen hun rechteloosheid buitenshuis.

Toch is de veiligheid van de arbeidsvrouwen in het huwelijk altijd veel kleiner geweest dan die van middenklasse vrouwen. Hoe lager het inkomen, hoe meer echtscheidingen. Arbeiders zijn bovendien vaak mobieler dan middenklasse mannen: zij kunnen zich gemakkelijker aan alimentatiebetaling onttrekken. De toekomst voor de gescheiden vrouw is over het algemeen de bijstand, tot de kinderen zo groot zijn dat zij als werkster kan gaan werken (dat hangt ook van de bijstandsnormen af, die in tijden van crisis meestal verscherpt worden).

Het is niet nodig nog eens te beschrijven welke processen al die echtscheidingen veroorzaken - de druk van seksuele en emotioneel-erotiese revolutie wordt op arbeidsvrouwen even hard uitgeoefend, door man schappelijke apparaten van therapeuten, maatschappelijke werkers en vormingswerksters. Hun nieuwe vrijheden zijn daartegen heel wat geringer dan die van de middenklasse vrouwen: meer dan een middagje naar het buurthuis of de VOS-kursus kan er over het algemeen niet af. Het is dan ook geen wonder dat veel van deze vrouwen zeer kwaad zijn. Voor hen niet de kans om zichzelf voor de gek te houden met de illusie van bevrijding - hun leven biedt geen 'alternatieven'. Ze hebben weinig te kiezen; maar tegen hun toenemende inwisselbaarheid kunnen ook zij weinig ondernemen. Naarmate er hogere verzorgende, moederlijke, seksuele, erotische en emotionele eisen aan vrouwen worden gesteld zullen ook zij vaker uit hun huwelijk ontslagen worden.

De internationale vrouwenstrijd

De vrouwenbeweging is een internationale beweging, omdat de overeenkomsten in de situaties van vrouwen over de hele wereld nu groter zijn dan de verschillen. Dat bleek ook op het internationale tribunaal over 'Misdaden tegen de vrouw' dat in 1976 in Brussel werd gehouden. De achtergronden van de misdaden verschilden per land, per overheersingssysteem, maar de misdaden tegen de vrouwen waren dezelfde: verkrachting, mishandeling, uitbuiting, vernedering. Geen enkele vrouw hoefde zich meer eenzaam te voelen in haar gevoel van onderdruktheid.

Het organiseren van een krachtige internationale vrouwenbeweging die een werkelijk effectieve strijd gaat voeren tegen de *oorzaken* van die onderdrukking is echter heel wat moeilijker dan het getuigen daarover. Want daarbij gaan de verschillen wél meetellen. Voorlopig blijft het internationale van de vrouwenbeweging dan ook beperkt tot het uitwisselen van informatie en solidariteitsbetuigingen, met een enkele symboliese steunactie, zoals die van de groep franse, Duitse en Amerikaanse vrouwen die bij de islamitische heersers van Iran gingen protesteren tegen het terugdrukken van de vrouwen daar in gesluierde onzichtbaarheid. Alleen op het gebied van de abortus is tenminste in de westerse landen een begin van werkelijke samenwerking georganiseerd, waarbij de vrouwen uit die landen waar enige overwinningen zijn geboekt, de andere steunen.

In de landen waar de kapitalistische uitbuiting het scherpst en de terreur het grootst is - Midden- en Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, Indonesië, om maar een paar voorbeelden te noemen - komen vrouwen meestal niet eens aan feministiese strijd toe. Al hun kracht gaat zitten in de klassen strijd die zij samen met mannen tegen het internationale kapitalisme en de nationale vertegenwoordigers ervan voeren.

Pas als de vertegenwoordigers van het kapitalisme verjaagd zijn - zoals in Rusland, China, Cuba, Mozambique, Nicaragua - kunnen zij verder gaan met de strijd om in de nieuwe samenleving wél rechten te krijgen. Ook die strijd is hard. Ook in de Sowjet-Unie protesteren vrouwen tegen ruwe abortussen en slechte kresjes, tegen luie en gewelddadige mannen. In China staakten op 8 maart 1980, volgens een bericht in de Waarheid, 50 miljoen vrouwen, omdat ze de rechten die hen beloofd zijn niet gekregen hebben. Ook het kommunistiese systeem heeft de onderlinge solidariteit tussen mannen niet doorbroken. Latere revoluties, zoals die in Cuba en Nicaragua, zien er hoopvoller uit, maar ook de vrouwen daar zullen nog hard moeten vechten.

Samenvatting

Wat we door de geschiedenis heen gezien hebben is de *ontwikkeling van vrouwen als groep, tot de vrouw als individu.*

Vrouwen zorgen in hun werk er nog steeds voor dat mannen en kinderen verzorgd worden; dat is niet veranderd. Wel veranderd is de manier waarop zij dat werk doen en de mate waarin zij over de opbrengsten ervan kunnen beschikken.

Oorspronkelijk werkten zij samen en namen zij samen de beslissingen over de verdeling van het werk en van de opbrengsten ervan: ieder naar vermogen, ieder naar behoefte. Hun verbondenheid was de kern van de samenleving en van de verhouding van die samenleving tot de natuur.

Nu werken vrouwen als individu voor mannen, zonder andere vrouwen om haar te steunen. Bij dat individuele werk worden zij steeds verder *geselekteerd op en teruggebracht tot hun individuele eigenschappen op persoonlijk seksueel-emotioneel-eroties gebied.* Zij worden teruggebracht tot de persoonlijke invulling die ze aan hun levenslot - het voor anderen moeten zorgen - hebben gegeven.

Daar zitten we dan met ons goeie gedrag, zouden onze grootmoeders gezegd hebben.

Terwijl vrouwen leren om individuele mannen tot in de perfectie te verzorgen – zo perfect dat al hun energie in die anderen opgaat - wordt de manschappij steeds gewelddadiger. De

mannenorganisaties zijn geen kleine groepjes meer die met meer of minder bloedvergieten onderling concurreren. De kapitalistische organisatievormen hebben daarentegen alle mannen van de westerse wereld verenigd in een machtige verwevenheid: een netwerk dat met alle geweld van wapens probeert om alle arbeidskracht over de hele wereld beschikbaar te maken voor omzetting in winst.

De onvolledige menselijkheid van de eerste mannen - die als zoons en broers voor een deel nog meededen aan het werk van de vrouwen - is via afsplitsing van mannenbezigheden en de ontwikkeling van patriarchale overheersingsvormen, in de manschappij geheel verdwenen. Niet omdat er geen individuele mannen zijn die iets menselijks zouden willen, maar omdat in de manschappij de individualiteit van mannen geheel onbelangrijk geworden is (in tegenstelling tot die van vrouwen).

Iedere man hoort nu bij de manschappij, uitsluitend en alleen omdat hij een mannelijk lichaam heeft. Zijn levensvoorwaarden en zijn omgangsvormen worden geheel en al bepaald door de regels van het mannelijk netwerk; als hij probeert zich meer als vrouw te gedragen, slaagt hij er alleen maar in om nieuwe vormen van mannelijkheid te creëren. In laatste instantie worden alle mannen vertegenwoordigd door de mannen aan de top: degenen die alle menselijk leven in gevaar brengen, met de kernwapen wedloop, kerncentrales, kernproeven, biologiese oorlogvoering, met elke vorm van geweld tegen ieder die zich verzet tegen onverantwoordelijkheid, onderdrukking en uitbuiting.

De onderlinge strijd van mannen om de mate van onderdrukking en uitbuiting heeft in de loop van de geschiedenis steeds gewelddadiger vormen aangenomen. Vrouwen hebben van het leven in stand gehouden wat er nog in stand te houden viel. In alle revoluties hebben vrouwen met wapens meegevochten, omdat het leven op geen enkele andere manier te behouden was. Alleen hebben vrouwen altijd slechts mogen meestrijden, zolang hun inspanningen de mannen ten goede kwamen; dat wil zeggen zolang ze er voor zorgden dat mannen beter en prettiger konden strijden.

Vrouwen mogen niet voor elkaar vechten; dan zijn zij geen vrouw meer - omdat een vrouw iets moet zijn wat zich voor een man inspant. De beloning voor de harde strijd die alle mannen tegenwoordig in de manschappij moeten leveren is immers het bezit van vrouwen. Dat is waar mannen sinds het ontstaan van het patriarchaat voor gevochten hebben. Vroeger had zelfs de machtigste man maar de beschikking over een beperkt aantal vrouwen: de vrouwen van zijn familie, zijn stam, zijn landgoed zijn koninkrijk; andere vrouwen waren bezit van andere mannen. Pas als hij die andere mannen in de oorlog had overwonnen kon hij zich hun vrouwen door verkrachting toeëigenen. *Nu zijn langzamerhand alle vrouwen beschikbaar geworden voor alle mannen*; alle vrouwen moeten die beschikbaarheid in houding, gedrag en kleding voortdurend uitdrukken. Iedere man kan ze nafluiten, iedere man kan ze verkrachten, iedere man zou een tijdje in huis kunnen komen wonen om verzorgd te worden en vader te spelen over de kinderen.

Het kapitalisme vormde de vrije arbeider, formeel vrij om zijn arbeidskracht aan iedere werkgever te verkopen, maar materieel meestal gebonden aan iedere werkgever die hij kan krijgen. *Tegelijk vormde het kapitalisme de vrije vrouw, die niet meer eigendom is van één man, maar van alle mannen.*

Bij vrouwen gaat het echter niet alleen om de beschikking over haar arbeidskracht voor een bepaald aantal uren. In tegenstelling tot de vrije arbeider heeft de vrije vrouw geen vrije tijd: haar hele lichaam en haar hele persoonlijkheid zijn juist gevormd om de vrije tijd van de mannen behagelijk te maken. *De vrije arbeider en de vrije vrouw vullen elkaar aan: zijn vrijheid is haar totale beschikbaarheid.*

Zij kan alleen maar totaal beschikbaar zijn als zij niet meer het levenslange bezit van één man is; de echtscheidingswetten zijn eerst versoepeld; nu wordt langzaam maar zeker het huwelijk afgeschaft, dat wil zeggen het wordt gelijkgesteld met het concubinaat. De samenlevingsvorm wordt een tijdelijke samenleving zonder rechten of plichten. Het samenleven is daarmee een overeenkomst geworden, gelijk aan de arbeidsovereenkomst - alleen zonder betaling en zonder de bijbehorende rechten. (Die gelijkstelling tussen huwelijk en concubi-

naat gaat al zo ver dat sommige juristen verdedigen dat ook in het concubinaat verkrachting niet strafbaar is.)

Alle vrouwen zijn nog niet totaal beschikbaar voor alle mannen, maar vrouwen zijn individu-eler en inwisselbaarder dan ooit tevoren; het vrouwenwerk is nog nooit zo onzichtbaar geweest als nu.

We weten niet wat het eindpunt van een dergelijke ontwikkeling is; hoever die inwisselbaarheid zal doorzetten, of vrouwenwerk nog 'vrijwilliger', nog slechter beloond zal worden. Wel weten we dat meeste vrouwen nu al leven van beloning in natura door een man waarmee ze een tijdelijke seksuele verhouding hebben, of van een minimumuitkering van de mannenstaat.

We weten niet hoe het leven van vrouwen zal zijn, als de laatste trends zich verder doorzetten en als alle oude resten van banden tussen vrouwen verdwenen zullen zijn. Eigenlijk denken we niet dat het zover zal komen. De absoluut 'vrije vrouw' kan immers niet bestaan; zij is een wensdroom van mannen; het is geen werkelijke levensmogelijkheid.

Aan één kant wordt de verdere ontwikkeling van de mannelijke wensdroom onmogelijk gemaakt door de ontwikkeling van de manschappij zelf. De mannelijke gewelddadigheid heeft immers die vormen aangenomen, die al het leven op aarde kunnen doen beëindigen.

Aan de andere kant kan de vrije vrouw niet bestaan, omdat iedere vrouw die om haar vrouwelijke konditie door de mannen gewenst is, slechts vrouw kan zijn door het contact met andere vrouwen. Alle werkelijke autonomie van vrouwen berust in laatste instantie altijd op banden met andere vrouwen; als die helemaal verdwenen zijn is ze tegenover de mannen zo machteloos, dat ze letterlijk 'geen mens meer is'.

Een samenleving die de banden tussen vrouwen geheel vernietigt, hun actieve bijdrage aan de organisatie van de samenleving onmogelijk maakt, gaat reddeloos ten onder. Het streven van een manschappij naar een dergelijke vorm heeft zijn grenzen. Zelfs voor de mannen onderling is de grens van dat streven bijna bereikt; het wordt steeds moeilijker om er overeenstemming over tot stand te brengen.

Vrouwen willen niet reddeloos ten onder gaan en zij willen zich niet laten beroven van hun laatste onderlinge banden. Zij verzetten zich tegen het geweld; zij vechten voor autonomie.

Konklusie

Het gezamenlijke verzet van vrouwen tegen hun onderdrukking is een modern verschijnsel. Het ontstond tegelijk met het kapitalisme. Omdat alle persoonlijke heerschappijverhoudingen met het kapitalisme strijdig waren, konden ook vrouwen gaan vechten voor bevrijding uit hun slavernij. De vrouwen van de eerste vrouwenbewegingen waren nog persoonlijk eigendom van hun vaders of echtgenoten - zij waren als het ware met de strijdende mannenklassen lichamelijk verbonden. Daarom konden zij de onderlinge klasseverschillen niet overwinnen.

Naarmate het kapitalisme zich verder ontwikkelt kunnen vrouwen steeds verder bevrijd worden uit die persoonlijke eigendomsverhoudingen. Zolang een vrouw het persoonlijk eigendom is van één man, is hij in staat haar bewegingsvrijheid te beperken. Onder het Griekse en islamitese patriarchaat werden (en worden) vrouwen zelfs letterlijk opgesloten. Tot voor kort beheerste ook de burgerlijke echtgenoot alle gangen van zijn vrouw buiten de deur.

Over het algemeen hebben vrouwen nu meer bewegingsvrijheid dan ooit tevoren in de geschiedenis. Haar lot is dat zij inwisselbaar moet gaan en staan waar de mannen haar willen hebben, haar keuzemogelijkheid is te gaan en staan zoals zij zelf wil.

De bewegingsvrijheid van de moderne vrouwen - die deels door de vrouwenbewegingen van de laatste eeuwen, deels door de manschappij zelf is voortgebracht - kan nu gebruikt gaan worden om tegen de manschappij te vechten. Vroeger mochten vrouwen de deur niet uit, nu maakt de bewegingsvrijheid in beginsel alle organisatievormen tussen vrouwen mogelijk.

De 'vrijheid' van moderne vrouwen betekent niet alleen dat zij zich mogen verplaatsen - al is het maar van de ene man naar de andere - hij betekent ook dat de levensomstandigheden van alle vrouwen steeds meer op elkaar gaan lijken, omdat aan allen dezelfde eisen worden

gesteld. We hebben gezien dat vrouwen daarop reageren door steeds 'individueler' en 'persoonlijker' te worden, door steeds meer waarde te gaan hechten aan hun eigen individuele eigenschappen. Maar het gevecht voor een dergelijke individualiteit kan nooit gewonnen worden, zolang de mogelijkheid om eigen verantwoordelijkheden te dragen en eigen beslissingen te nemen niet terugveroverd is. De 'individualiteit' en de vrijheid van vrouwen horen bij elkaar: beide zijn ze voor een groot deel *schijn*: onze werkelijke persoonlijkheid vinden we pas terug als we ons gezamenlijk met de wereld gaan bemoeien, als we onze 'schouders onder het wiel van de geschiedenis zetten', om Simone de Beauvoir nog maar eens aan te halen.

Vrouwen worden nog verdeeld door werkelijke verschillen; door de banden die ze met de mannen van verschillende klassen hebben, en door verschillen die nog voortvloeien uit traditionele samenlevingsvormen. Vrouwen zullen echter steeds meer verdeeld worden door verschillen in persoonlijkheid, die gedeeltelijk op mode en schijn berusten. En dat zijn verschillen die in een gezamenlijke strijd tegen de manschappij geen stand houden. Dan blijkt immers dat vrouwen inderdaad gemeenschappelijke belangen hebben; dat daarop hun solidariteit berust.

De laatste jaren zijn vrouwen zich overal op de wereld steeds meer zelfstandig gaan organiseren - soms tegenover mannen, soms alleen los van hen. In beide gevallen delen vrouwen het inzicht dat er - als vrouwen niet zelf voor hun belangen opkomen, niets van terecht komt.

Wat al die vrouwen willen is:

de beschikking over hun eigen lichaam - dus geen mishandelingen en seksueel geweld meer, en de mogelijkheid zelf over abortus te beslissen,

betaling voor hun werk, dus eerlijke verdeling van het onbetaalde werk;

bestrijding van kernwapens;

bestrijding van kerncentrales en alle vormen van milieuvervuiling;

Kortom: zij willen de macht om nationaal en internationaal de samenleving te veranderen en zij willen zowel de persoonlijke heerschappij als de onpersoonlijke manschappij afschaffen.

Als de vrouwen, die het over zulke fundamentele dingen eens zijn, zich organiseren, ontdekken zij waarop hun kracht berust: vrouwen doen bijna al het werk! Wanneer vrouwen eenmaal samen hun zelfvertrouwen terugveroveren, ontdekken ze dat ze al die werkzaamheden die mannen voor zichzelf reserveren, zonder veel moeite kunnen leren: omdat de moeilijkheid niet in die werkzaamheden zelf zat maar in het overwinnen van door mannen aangebrachte belemmeringen, die hun overheersing van vrouwen dienen.

Wanneer vrouwen mannenwerk - techniek, organisatie - gaan doen ontdekken ze dat ze het *beter* doen; zij hoeven hun vaardigheden niet te gebruiken om een onderdrukte klasse van vrouwen te overheersen.

Wát een kennis, wát een ervaring en inzichten, wát een zakelijkheid die vrouwen bindt- en wát een macht.

In laatste instantie berust de macht van vrouwen op hetzelfde als waar het de manschappij om begonnen is: dat vrouwen zoveel werk doen. *Wie werkt, kan namelijk ook staken.*

Omdat het grootste deel van al het werk dat vrouwen doen onbetaald is, is de staking van het onbetaalde werk nog belangrijker dan die van het betaalde werk.

De kook-, seks-, baar- en betaald-werk-staking is als strijdmiddel al eens een enkel keer door de vrouwenbeweging gebruikt, maar we zijn nog niet werkelijk begonnen de onbegrensde mogelijkheden ervan uit te proberen. *We zullen moeten gaan leren hoe we ons zo kunnen organiseren, dat we deze machtsmiddelen zo effectief mogelijk kunnen gebruiken.*

Verder lezen

De Bonte Was, *Feminist I*. Amsterdam 1977, De Bonte Was

De Bonte Was, *Feminist II*. Amsterdam 1977, De Bonte Was

Joyce Outshoorn en Marjo van Soest, *Lijfsbehoud*, Tienjaar abortusstrijd in Nederland. Den Haag 1977, Dolle Mina

A.C. van Baalen & M.C.F.Ekelschot, *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*. Amsterdam 1980, De Bonte Was

Le collectif de rédaction de l' *Almanach e.a.*, *Femmes et Russie*. Parijs 1980, Des femmes
Marie Louise Creyghton en P.Geschiere, *Zij en het patriarchaat*,
Maasbree 1979, Corrie Zelen.

Boekenlijst

- Abendroth, W.**, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*. Nijmegen 1972, SUN .
- Adams, R.M.**, *The evolution of urban society: Early Mesopotamia and prehistoric Mexico*. Chicago 1966, 1971
- Albistur, M. Armogathe, D.**, *Histoire du féminisme français du moyen age à nos jours*. Parijs 1977, des femmes
- Anderson, P.**, *Passages from antiquity to feudalism*. Londen 1974, NLB
- Anderson, P.**, *Lineages of the Absolutist State*. Londen 1974, NLB
- Bahro, R.**, *Die Alternative, Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Köln/Frankfurt 1977, Europäische Verlagsanstalt
- Beauvoir, S. de**, *De tweede sekse*. (1949) Utrecht 1968, Bijleveld
- Benedict, R.**, *Patterns of Culture*. New York 1934, Pelican
- Bleich, A. en van Weezel, M.**, *Ga dan zelf naar Siberië*. Linkse intellectuelen en de koude oorlog. Amsterdam 1978, SUA
- Blok, E.**, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945 - 1955*. Nijmegen 1978, SUN
- De **Bonte Was**, *Feminist I*. Amsterdam 1977, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *Feminist II*. Amsterdam 1977, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *En ze leefden nog lang en gelukkig* Amsterdam 1974, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *Moederboek*. Amsterdam 1976, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *Vrouwen over hulp bij ziekte en problemen*. Amsterdam 1978, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *Vrouwen over seksualiteit*. Amsterdam 1974, De Bonte Was
- De **Bonte Was**, *Vrouwenwerk*. Amsterdam 1975, De Bonte Was
- Borneman, E.**, *Das Patriarchat*. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems. Frankfurt 1975, S. Fischer Verlag
- Braudel, F.**, *Capitalism and material life 1400 - 1800*. Londen 1967, Weidenfeld and Nicolsen
- Brontë, Ch.**, *Villette, meisjeskostschool in Brussel*. (1853), Amsterdam 1968, Contact
- Brinton, C. (ed.)**, *The portable Age of Reason reader*. Middlesex 1977, Penguin books
- Clark A.**, *Working life of women in the seventeenth century* (1919), London 1968, Gags & Co
- Clark, G.**, *Algemene prehistorie*. (1961) Utrecht 1963, Aula
- Clough, S.B.**, *European Economic History: the economic development of western civilisation*. New York 1959
- Cohn, N.**, *Europe's inner demons*. Londen 1975, Paladin
- Creyghton, M.L. en P. Geschiere**, *Zij en het patriarchaat*, Maasbree 1979, Corrie Zelen
- Le Collectif de rédaction de l' Almanach e.a., *Femmes et Russie* Parijs 1980, Des femmes
- Cornelisen, A.**, *Women of the shadows*. New York 1976, Vintage books
- Dobb, M.**, *Studies in the development of capitalism*. New York 1947/1963, International Publishers
- Ehrenreich, B. en English, D.**, *Complaints and Disorders, the sexual politics of sickness*. Old Westbury N.Y. 1976, The Feminist Press
- Ehrenreich, B. en English, D.**, *Voor haar eigen bestwil*. Amsterdam 1978, Bert Bakker
- Ehrenreich, B. en English, D.**, *Witches, midwives and nurses. A history of Women healers*. Old Westbury N.Y. 1973, Feminist Press
- Engels, F.**, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (1884) Amsterdam 1976, Pegasus
- Firestone, S.**, *De dialektiek van de sekse*. Amsterdam 1979, Bert Bakker

- Firestone, S., e.a., *Berichten uit Amerika*, artikelen over de bevrijding van de vrouw. Amsterdam 1971, MVM
- Freud, S., *Abriss der Psychoanalyse; Das Unbehagen in der Kultur*. (1941), Frankfurt 1972, Fischer Taschenbuchverlag
- Friedan, B., *Het Misverstand vrouw*. Utrecht 1971, Bijleveld
- Gaskell, E., *Mary Barton*. (1848), Londen 1970, Penguin
- Gaskell, E., *North and South*. (1855), Londen 1970, Penguin
- Gimbutas, M., *Gods and Goddesses of old Europe*. Londen 1974
- Goldman, E., *Mijn leven*. (1931), Baarn 1978/1980, Het Wereldvenster
- Gordon Childe, V., *De prehistorie der Europese samenleving*. Utrecht 1959, Prisma
- Gordon Childe, V., *Van vuursteen tot wereldrijk*. Amsterdam 1952
- Greer, G., *De vrouw als eunuch*. Amsterdam 1972, Meulenhoff
- Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. (z.j.) SUN
- Heyden, E.J.J. van der, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*. Nijmegen 1933/1950, Dekker & van de Vegt
- Hilton, R., e.a., *The transition from feudalism to capitalism*. Londen 1976, NLB
- Jacobs, A., *Herinneringen*. (1924), Nijmegen 1978, Sun Reprint
- Jones, A.H.M., *Constantine and the conversion of Europe*. Londen 1962, Penguin
- Kasbergen, M. van, in *Lesbies Prachtboek*. Amsterdam 1979, Sara
- Kinsey, A.C., *Sexual Behavior in the human female*. (1953), New York 1965, Pocket Books
- Kom, A. de, *Wij slaven van Suriname*. Amsterdam 1934/1971, Contact
- Kool-Smit, J., *Hé zus, ze hou en ons eronder*. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes. Utrecht 1972, Bruna
- Kriegel, H., *Women in drama*. New York 1975, Mentor Book
- Lawick-Goodall, J. van, *Mijn leven met chimpansees*. In de schaduw van de mens. Amsterdam 1971, Elsevier
- Leakey, R. en Lewin, R., *Nieuwe inzichten in oorsprong en ontwikkeling van de mens*. Wageningen 1978, Zomer en Keuning
- Macciocchi, M.A., *Vrouwen en fascisme*. Amsterdam 1975, Sara
- Mandel, E., *Inleiding in de marxistische economie*. Nijmegen 1970, SUN
- Marcuse, H., *Eros and civilisation*, Boston 1955.
- Marx, K., *De burgeroorlog in Frankrijk*. (1891), Amsterdam 1978
- Marx, K. en Engels, F., *De Duitse ideologie*, deel I Feuerbach (1888) Nijmegen 1972, SUN
- Marx, K., *Het kapitaal*. Een kritische beschouwing over de economie. (1868), Bussum 1972 W. de Haan
- Marx, K. en Engels, F., *Kommunisties Manifest* (1848) Amsterdam, Pegasus
- Marx, K., *Voor-Kapitalistische Maatschappijvormen*. Amsterdam 1976, Pegasus
- Mead, M., *Seksualiteit en temperament*. (1948), Antwerpen 1962, Spectrum Aula
- Mellaart, J., *Earliest civilisations of the near East*. Londen 1965
- Millet, K., *Sekse en macht*. Amsterdam 1975, Meulenhoff
- Mitchell, J., *Vrouw en vrijheid*, (1966), Meppel 1973, Boom
- Morgan, E., *De vrouw - onze voorvader*. Amsterdam - Brussel 1972, Elsevier
- Morris, D., *De naakte aap*. Utrecht/Antwerpen 1968, Bruna
- Naber, J.W.A., *Van onze oud-tantes en tantes*. Haarlem 1917, Tjeenk Willink
- Naber, J.W.A., *Wegbereidsters*. Elisabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Butler, Priscella Bright Mac Laren. Utrecht 1928, 2e druk, Bijleveld
- Nettl, P., *Rosa Luxemburg*. Londen 1969, Oxford University Press
- O'Connor, J., *The fiscal crisis of the state*. New York 1973, St. Martin's
- Offermans, P. en Feis, B., *Geschiedenis van het gewone volk van Nederland*. Nijmegen 1975, Socialisties Onderwijs Front
- Outshoorn, J., *Vrouwenemancipatie en Socialisme*, een onderzoek naar de houding van de

- SDAP t.ov het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919. Nijmegen 1973, SUN
- Outshoorn, J. en van Soest, M., *Lijfsbehoud*, Tien jaar abortusstrijd in Nederland. Den Haag 1977, Dolle Mina
- Oates, D. en J., *The rise of civilisation*, Lausanne 1976, Elsevier-Phaidon
- Pinchbeck, I., *Woman workers and the industrial revolution 1750 - 1850*. Londen 1969, Cass & Co.
- Pirenne, H., *Ekonomische en sociale geschiedenis van Europa in de Middeleeuwen*.
- Posthumus-v.d. Goot, W.H. en de Waal, A., (redactie) *Van Moeder op Dochter*. Nijmegen 1977, SUN-Reprint
- Power, E., *Het dagelijks leven in de Middeleeuwen*. (1924), Utrecht 1977, Aula 543
- Power, E., *Medieval Women*. (ed. M.M. Postan), Cambridge 1975, Cambridge University Press
- Redstockings, *Feminist Revolution*. New York 1975/1977, Random House
- Reed, E., *Sexism and science*. New York/Toronto, 1978, Pathfinder Press
- Reed, E., *Problems of women 's liberation*. New York 1969, Pathfinder Press
- Reed, E., *Woman's evolution*. From matriarchal clan to patriarchal family. New York 1975, Pathfinder Press
- Renault, M., *The bull from the sea*. (1962), Londen 1973, Penguin
- Renfrew, C., *Before civilisation*. Pelican 1973/1976
- Roland Holst, H., *Kapitaal en arbeid in Nederland*. 2 delen, (1902/1932), Nijmegen 1978, SUN
- Romein-Verschoor, A., *Omzien in verwondering*. Amsterdam 1971, Arbeiderspers
- Rowell, Th., *Sociaal gedrag bij apen*. Utrecht/Antwerpen 1976, Aula 561 Spectrum
- Roy Ladurie, E. le, Montaignou, *The promised land of error*. (1975), New York 1979, Vintage Books
- Russell, D.E.H. en v.d. Ven, N., *Misdaden tegen de vrouw*, tribunaal Brussel 1976, Ned. vert. de Bonte Was, Amsterdam 1977, De Bonte Was
- Schilstra, W.N., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland, in de tweede helft der negentiende eeuw*. (1940), Nijmegen 1976, SUN Reprint
- Schneir, M., (ed.), *Feminism, the essential historical writings*. Toronto 1972, Vintage books
- Sesam *Atlas bij de wereldgeschiedenis*, 2 delen, (1965), Baarn 1967, Bosch & Keuning
- Sierskma, F., *De roof van het vrouwengeheim*. De mythe van de dictatuur der vrouwen en het ontstaan der geheime mannengenootschappen. Den Haag 1962, Mouton
- Solanas, Valerie, *BUM, Bond voor het uitroeien van mannen*, (1967) Amsterdam 1971, De Bezige Bij.
- Stuijvenberg, J.H van., e.a., *De economische geschiedenis van Nederland*. Groningen 1977, Wolters-Noordhoff
- Stuurman, S., *Kapitalisme en burgerlijke staat*, Amsterdam 1978, SUA
- Sullerot, E., *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*, (1968) Nijmegen 1979, SUN
- Thomson, G., *Aeschylus and Athens. A study in the social origins of drama*. Londen 1950, Lawrence and Wishart
- Thomson, G., *Studies in ancient Greek society*. 2 delen, New York 1949/1955, International Publishers
- Tuchman, B., *De waanzinnige 14e eeuw* (1978), Amsterdam 1980, Elsevier
- Veblen, T., *De theorie van de nietsdoende klasse*. (1899), Amsterdam 1974, Arbeiderspers
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, *Vrouw – beroep - maatschappij*, analyse van een vertraagde emancipatie. Utrecht 1969, Bijleveld
- De Vrouwenkrant*, Amsterdam, Nieuwe Herengracht 95
- Waal, M. de, *Mina Kruseman 1839 - 1922*, portret van een militante feministe en pacifiste Amsterdam 1978, De Engelbewaarder
- Walraff, G., *'t Gewone kapitalisme*, Reportages. Amsterdam 1974, van Genneep
- Weber, M., *Die sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur*, in *Gesammelte*

A.C. van Baalen & M.C.F. Ekelschot, *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*. Amsterdam 1980, De Bonte Was

Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1924

Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Grundriss der verstehenden Soziologie, Tübingen 1921/1972, J.C.B. Mohr.

Weber, M., *Gezag en burokratie*. Rotterdam/Antwerpen 1972, Wetenschappelijk Pers/Standaard

Whitehouse, D. en R., *Archeological Atlas of the World* Londen 1975, Thames and Hudson

Wilson, E., *Women & the Welfare State*, Londen 1977, Tavistock

Windmuller, .T. en de Galan, C., *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (1969), Antwerpen/Utrecht 1977, Spectrum.

Wollstonecraft, M., *Vindication of the Rights of Woman*, (1792) met inl. van M. Brody Kramnick, New York 1978, Penguin books